

Історія України

Документи Матеріали

ам!
альфа
матер

- Давня історія
- Київська Русь
- Галицько-Волинська держава
- Український національно-визвольний бороть
- Україна у другій половині ХVІІ — на початку ХVІІІ ст.
- Українська національно-демократична революція
- Україна в складі Радянського Союзу
- Україна в умовах незалежності

Серія заснована
в 1999 році

аМ
альма
матер

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Історія України

Документи
Матеріали

Посібник

УКЛАДАННЯ, КОМЕНТАРІ
доктора історичних наук
Віктора Короля

Київ
Видавничий центр «Академія»
2002

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти,
учнів та вчителів шкіл, ліцеїв, гімназій**

(Протокол № 2/648 від 25. 04. 2000 р.)

Посібник містить документи і матеріали, а також коментарі до них, що висвітлюють події та явища з історії України від праукраїнських часів до сьогодення. Багато документів уперше друкується в хрестоматійному виданні.

ПОДИХ МИНУЛИХ ЕПОХ зберігає документ

Глибоке і всебічне вивчення історії України неможливе без використання документальних джерел. Опанування знаннями з історії своєї Вітчизни починається задовго до школи і триває протягом усього життя. В основі методичного підходу до її вивчення повинно бути не нав'язування догм, а прагнення об'єктивно висвітлювати конкретні факти і події, тенденції розвитку, охоплювати питання, які свого часу заангажована історична наука тлумачила суб'єктивно. Цьому значною мірою повинні сприяти вивчення та аналіз відповідних документів і матеріалів.

У пропонованому виданні вміщено документи і матеріали, що відображають соціально-економічний, політичний, духовний та культурний розвиток України з найдавніших часів до сьогодення. Безпосередня мета їх — поглибити і закріпити почерпнуті з підручників, інших джерел знання, виробити навички самостійного аналізу явищ історії. Особливо допоможуть вони викладачам у розвитку вміння учнів, абітурієнтів, студентів самостійно здобувати знання. Сприятимуть і вдосконаленню проблемно-діалогічного навчального процесу як основної форми сучасного навчання, складовою частиною якого є не тільки проблемне викладення, а й самостійна проблемно-пошукова діяльність учнів і студентів.

Прагнучи залучити якомога більше фактологічно цінних документів чи їх фрагментів, укладач передусім намагався упорядкувати їх за хронологічним принципом, що дає змогу систематизувати знання й уникнути повторів, переобтяжування необов'язковим матеріалом.

Особливістю видання є те, що найбільш вагомі документальні джерела прокоментовано у вступних анотаціях до розділів, а в разі необхідності, окремо подано дані про автора джерела з урахуванням сучасних досягнень

історичної науки, про вид і походження документа, місце його опублікування тощо, джерело, з якого він взятий. Наводяться дані й про деяких історичних діячів, щодо яких історична наука протягом тривалого часу висловлювала полярні міркування. Крім того, кожний документ характеризується у невеличкій преамбулі до нього. Тому попри домінуючу хрестоматійність це видання типологічно наближається до посібника.

Під час формування його у полі зору укладача було широке коло документальних, літературних, мемуарних джерел. Багато з них раніше в хрестоматіях не друкувались. Водночас частково використані матеріали, що містилися у попередніх хрестоматійних виданнях (Історія України в документах і матеріалах. — Т. 1—3. — К.: Вид-во АН УРСР, 1939—1941; Хрестоматія з історії Української РСР. З найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст.: Посібник для вчителів / За ред. І.О. Гуржія. — К.: Рад. школа, 1959. — Т. 1; Україна в XX столітті: Збірник документів і матеріалів (1900—1939 рр.) / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, А.О. Буравченков, В.Ю. Король та ін. — К.: ІЗМН, 1997; Хрестоматія з історії Української РСР (7—8 класи) / За ред. Г.Я. Сергієнка. — К.: Рад. школа, 1987 та інші).

Вдумлива робота над пропонованим виданням допоможе вчителям, учням, студентам черпати відомості з першоджерел, що сприятиме розширенню і закріпленню знань з історії України, аналізувати та розпізнавати види історичних джерел, відчутти подих минулих епох навіть на досить помітній часовій відстані.

ВІКТОР КОРОЛЬ,
доктор історичних наук, професор

Найдавніша історія України ще недостатньо досліджена, багато питань залишається нез'ясованими.

Первіснообщинний лад на території України співвідноситься з такими археологічними періодами: палеоліт (стародавній кам'яний вік — 1 млн — 10 тис. рр. до н.е.), мезоліт (середній кам'яний вік — 10—6 тис. рр. до н.е.), неоліт (новий кам'яний вік — VI—середина IV тис. до н.е.), енеоліт (мідно-кам'яний вік — IV — середина III тис. до н.е.), бронзовий вік — друга половина III—I тис. до н.е.

Найдавніші люди сучасного типу з'явилися в період палеоліту за ашельської доби (приблизно 1 млн років тому). Найвірогіднішими ареалами їхнього розселення були західний (з боку Західної Європи) та південно-східний (з боку Кавказу).

Однією з маловивчених проблем є історія походження і розселення слов'ян. На їхньому прикладі можна простежити форми соціальної організації, розвиток знарядь праці, зародження перших релігійних уявлень і мистецтва людей тих часів. Важливі відомості з історії протослов'янських народів дає археологія. Найяскравішою культурою доби енеоліту є трипільська (IV—III тис. до н.е.). Пізніші археологічні культури України — зарубинецьку і черняхівську (I тис. до н.е. — I тис. н. е.) — вважають ранньослов'янськими.

Писемні джерела свідчать про слов'ян із зазначенням певної території, лише починаючи із середини I тис. н.е. Європейські історики VI ст. (Йордан, Прокопій Кесарійський та ін.) знали слов'ян під іменами венедів, антів, склавнів і згадують їх як численний народ Південної та Південно-Східної Європи. В їхніх творах вперше з'являється термін "слов'яни". Об'єднуючись у великі союзи — князівства, слов'яни створювали передумови для виникнення в IX ст. східно-слов'янської держави — Київської Русі.

3 "Історії" Геродота. Книга IV. Мельпомена

про племена, які мешкали на території нинішньої України (V ст. до н.е.)

Геродот (між 490 і 480 — між 430 і 424 рр. до н.е.) — давньогрецький історик, автор "Історії" у дев'яти книгах, у якій розповідається про події, пов'язані з греко-перськими війнами, коротко викладено історію Ассирії, Єгипту, Персії, Вавилону, Лідії, Самосу, Кірени, Лівії та Скіфії тих часів, безпосередньо пов'язану з давньою історією України.

11. Та є ще й інший переказ. Він найбільш поширений, отже, вважаю його правдивим. Згідно з ним кочові скіфи жили в Азії. На них напали війною масагети¹. Під їх натиском скіфи перейшли до країни кіммерійців², бо ця країна, що її тепер займають скіфи, належала здавна, як кажуть, кіммерійцям. Як зачули кіммерійці, що підходять скіфи, зібрали велике військо й стали радитись... Кращою була рада царів, але народ гадав за ліпше покинути край і не наражатися на небезпеку; царська думка була така, що треба боротися з прийшлими. Ніхто не хотів поступатися — ані царі народові, ані народ царям; ті хотіли кинути край, оддати без боротьби прийшлим, царі ж думали полягти у своєму краю й не втікати з народом. Такі думки поділили їх на два табори — було їх [в обох] по однаковій кількості, — боролися між собою й полягли. ...

Кіммерійський народ поховав їх коло ріки Тіраса; ще й тепер можна бачити ту могилу. Поховавши їх, вирушив народ із краю, а скіфи прийшли й зайняли порожні землі.

17. Від пристані борисфенітів — вона є середньою з-поміж надморських пристаней Скіфії — нині найближче живуть калліпіди; вони вже погребені скіфи; за ними інше плем'я, що називається алізони. Вони, калліпіди й інші далі тримаються скіфських звичаїв, але сіють і їдять збіжжя, цибулю, часник, сочевицю і просо. Вище алізонів скіфи-орачі, що сіють збіжжя не собі на поживу, а на продаж. Ще вище неври, а поза неврами на північ, скіль-

¹Масагети — іранське плем'я.

²Кіммерійці — передскіфське населення південної частини України. Про них докладніше оповідає Геродот далі.

ки знаємо, безлюдна пустеля. Оце народи, що живуть за Гіпанісом¹, на захід від Борисфена.

18. А як перейти Борисфен, то зразу ж перша від моря лежить Лісиса [країна], а від неї вгору живуть скіфи-землероби. Ті греки, що живуть над рікою Гіпанісом, називають їх борисфенітами, а самі себе ольвіополісом. Ті скіфи-землероби займають землі на схід на три дні дороги; досягають ріки, що зветься Пантікап²; а на північ треба пливати Борисфеном (вздовж їхнього боку) одинадцять днів. Ще далі на північ тягнеться велика пустеля, а за нею живуть андрофаги³, народ своєрідний, не скіфський. Далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки відаємо, немає ніякого народу.

53. Четверта ріка — Борисфен, що після Істру⁴ є найбільшою; на нашу думку, він найбільш плодovitий не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі й найпридатніші для худоби пасовиська, він же має щонайбільше доброї риби. Вода з нього найприємніша для пиття; він пливе чистий між іншими мутними. Над його берегами найкращі посіви; в місцях, де несіяно, родить висока трава. У його гирлі нагромаджується сама по собі велика кількість солі. У ньому водяться великі риби, ...що зветься антакеї⁵, й багато іншого, гідного подиву. Аж до країни Геррос, що до неї сорок днів плави, відома його течія, знаємо, що тече з півночі; а через які краї пливе у вищій течії — ніхто не скаже; мабуть, пливе через пустелю аж до країни скіфів-хліборобів, бо ці скіфи живуть над ним на просторі десятих днів плави. ...

Борисфен тече аж поблизу моря і там разом з Гіпанісом вливається в один і той самий лиман. Шмат же краю між обома ріками називається гора Гіпполая, і на ньому стоїть святилище Деметри⁶, за святилищем над Гіпанісом живуть борисфеніти. ...

71. Похорони царів відбуваються у краю Геррос, до котрого Борисфен ще судноплавний. Коли у скіфів умирає цар, вони там викопують велику чотирикутну яму, а

¹Гіпаніс — Буг, ріка, що впадає в Чорне море; Борисфен — Дніпро.

²Пантікап — ріка у Скіфії.

³Андрофаги — грецькою "людоїди".

⁴Істр — Дунай.

⁵Антакеї — рід осетрів.

⁶Деметра — у грецькій міфології богиня родючості та хліборобства.

як вона вже готова, беруть трупа. Тіло мерця покривають воском, живіт розпорюють і вичищають, наповнюють товченим шафраном, кадилом, прочитаном і анісовим насінням, а потім знову зшивають. [Мерця] кладуть на віз і везуть до іншого народу [племені]. Ті, що до них привезено мерця, роблять так, як царські скіфи. Відрізують шматок свого вуха, стрижуть волосся, роблять кругом надрізи на руці, дряпають чоло і ніс, проколюють ліву руку стрілою. Звідти (знову) беруть тіло царя на віз і везуть далі, до іншого народу, який під їх пануванням. З ними разом ідуть ті, до яких прийшли найперше. Коли вже об'їдуть із мерцем усі краї, спиняються в Герросі, що є останнім із підвладних їм народів і місцем поховання. Після того як покладуть мерця в яму на підстилку, застромлюють у землю з обох боків тіла списи, прив'язують до їх верхків поперечні жердини і накривають їх очеретом. Обіч нього (мерця) кладуть до ями одну задушену наложницю, виночерпія, кухаря, конюха, слугу, окличника¹, коней і первенців всяких інших домашніх тварин, а також золоті чаші; срібла ж і міді не мають у вжитку. Коли це зроблять, насипають наперегони високу могилу, щоб була якнайбільша.

101. Скіфія має вигляд чотирикутника, що в двох місцях прилягає до моря; той бік, що над морем, такий само завдовжки, як і той, що простягається у глибину краю. Бо від Істра до Борисфена ... ще десять: туди ж, у глибину краю, від моря до меланхленів, що мешкають трохи вище від скіфів, двадцять днів дороги; день дороги я приймаю за двісті стадій. Так, отже, скісний бік Скіфії складає сорок тисяч стадій, а простий, у глибину краю, знову стільки ж стадій. Такий завбільшки той край².

105. Неври³ мають скіфські звичаї. За одне покоління перед походом Дарія мусіли вони покинути край через змії. Саме земля вивела із себе багато змії; вони ще й напали з півночі, з пустелі, так що неври мусіли покинути свій край і перейти до країни будинів. Виглядає так, що ті люди чарівники. Скіфи й греки, що живуть у Скі-

¹Окличник — особа, яка розносила й оголошувала накази.

²Звичайно, уявлення про скіфію як чотирикутник не є правильним, вона насправді не була чотирикутною.

³Неври — предки слов'ян; до Геродота дійшов відгомін слов'янських вірувань у вовкулаків.

фії, кажуть, що кожен невр раз на рік стає вовком на кілька днів, а по тому знову прибирає давню подобу...

Геродот із Галікарнасу. Скіфія. — К.: Довіра, 1992. — С. 33, 35—36, 47, 51, 61—62.

Із книги Йордана "Про походження і діяння гетів" (IV ст.)

Йордан (прибл. 500—?) — історик готів, алан за походженням, духовна особа, можливо, єпископ. Будучи секретарем готських королів у Італії, описав події IV ст. — зіткнення готів з антами, що значною мірою є скороченим переказом втраченого аналогічного твору Кассіодора (прибл. 490 — 585), латинського письменника, який при дворі готського короля Теодоріха Великого обіймав посаду державного секретаря.

Позаяк, наслідуючи сказане старшими письменниками, я, наскільки зумів, розвинув [ті події], коли обидва племені, остроготи й везеготи, були ще одним цілим, а також з достовірністю прослідкував [історію] везеготів, які вже відокремилися від остроготів, доведеться нам знову повернутися до давніх їхніх скіфських поселень і уявити так само послідовно генеалогію і діяння остроготів. Про них відомо, що після смерті короля їхнього Германариха¹ вони, відокремившись від везеготів і підкорившись владі гунів, залишилися в тій самій країні², причому Амал Вінітарій утримав усі знаки свого панування. Наслідуючи доблесті діда свого Вультульфа, він, хоч і був нижчим від Германариха за щастям і удачею, з боєм сприймав підкорення гунам. Помалу звільнюючись з-під їхньої влади і випробуючи свою силу, він спрямував військо у землі антів, і, коли вступив туди, у першому бою був переможений, але надалі почав діяти рішуче і розіп'яв короля їхнього Божа із синами його і з сімдесятьма старійшинами для залякування³.

Йордан. О происхождении и деяниях гетов. — М.: Изд-во вост. лит., 1960. — С. 115.

¹Германарих помер приблизно в 376 р. н.е.

²Поблизу берегів Чорного моря і Нижнього Дніпра.

³Переклад В. Короля.

Із книги Прокопія Кесарійського "Війни"

про життя і побут слов'янських племен

(V—VI ст.)

Прокопій Кесарійський (кінець V ст. — прибіл. 562 р. н.е.) — візантійський історик, автор праць "Історія воєн Юстиніана з персами, вандалами і готами" та інших, у яких подано цінний матеріал про Візантію VI ст., а також життя, побут, вірування, мову східних і південних слов'ян та народів Кавказу.

Ці племена, слов'яни і анти¹, не підкоряються одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи здавна живуть однаково. Єдиного бога, громовержця, вони визнають владикою всього світу і в жертву йому приносять биків і всякого роду священних тварин. Долі вони зовсім не знають і не приписують їй ніякого впливу на людей. Коли їм загрожує смерть, під час хвороби чи на війні, вони дають обітницю, що коли врятуються від смерті, то негайно принесуть за врятування життя жертву богу...

Живуть вони в убогих хатинах, далеко розташованих одна від одної, і часто міняють місце проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики; панцирів вони не носять; деякі виходять у бій без хітона і трибонія [верхнього і спіднього одягу], в дуже коротких штанах, що закривають лише частину тіла.

У тих і других варварів одна мова, проста і варварська²; не відрізняються вони одні від одних і зовнішнім виглядом. Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русе і не переходить у чорне, а рудувате і до того ж — в усіх. Підступства чи лукавства в них зовсім мало, але

¹ Автор називає слов'янами племена, які жили на Волині, а антами — слов'янські племена Подніпров'я.

² Грецькі й римські історики та письменники все населення північної частини Західної Європи і всієї Східної Європи зневажливо називали "варварами", тобто відсталими людьми.

при всій їх простоті норови у них гунські. І ім'я слов'янам і антам було споконвіку одне: тих і других в давнину називали оборами; думаю, що вони жили розсіяно [розкидані тут і там] і займали великі простори. Більша частина земель за Істром належить їм¹.

Прокопий из Кесарии. Война с готами. — М.: Изд-во АН СССР, 1950. — С. 365.

Із книги Маврикія Стратега “Стратегікон”
про життя і побут слов'ян
(V—VII ст.)

Маврикій Стратег (інше ім'я Псевдо-Маврикій, 539—602) — візантійський імператор, історик, автор 12-томного твору “Стратегікон”, який містить огляд воєнної історії Візантії та рекомендації візантійським полководцям із військового мистецтва, а також відомості про громадський побут, звичаї та військове мистецтво слов'ян і антів.

Племена слов'ян і антів живуть спільно, і життя їх однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато в країні, і вони досить витривалі, переносять легко і спеку, і холод, і дощ, і неприкритість тіла, і убогство. До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельському, привітно зустрічають і проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього... Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не тримають у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їхнє рабство певним строком, після чого відпускають в їхню землю, якщо вони захочуть, за деяку винагороду або ж дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їхню любов.

Є в них і безліч усяких плодів, складених купами, і найбільш — проса...

...Усі чоловіки озброєні в них невеликими дротиками, по два на кожного, а в деякого, крім того, чудові щити, тільки занадто важкі, які утруднюють рух. Є в

¹Переклад Г. Сергієнка.

них дерев'яні луки і стріли, змочені отрутою... В них нема спільної влади ... і в бою не знають правильного строю, але намагаються битися в бойовому порядку.

Маврикий. Тактика и стратегия. — СПб., 1903. — С. 180—181.

3 “Повісті минулих літ”

Походження і розселення слов'ян
(перші століття нашої ери)

“Повість минулих літ” — найдавніший серед давніх літописів, що збереглися до наших днів. Названий так за вступним реченням: “Ось повісті минулих літ, звідси пішла Руська земля...” Літописання в Київській Русі розпочалося наприкінці X — на початку XI ст. Порічні статті з часом були об'єднані в перший давньоруський літописний звід 1037—1039 рр., створений за часів Ярослава Мудрого (1019—1054). Згодом було складено Новгородський звід (1050) і два київських (1073 і 1095). “Повість” мала три редакції. Перша, ймовірно, складена Нестором літописцем у Києво-Печерському монастирі приблизно 1111 р. (не збереглася). За розпорядженням князя Володимира Мономаха (1113—1125) літопис було відредаговано у Видубицькому монастирі (1116 і 1118). Для сучасників збереглася редакція 1118 р. “Повість” є основним джерелом з історії східного слов'янства і Київської Русі з перших століть нашої ери до початку XII ст.

...По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаеві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми — [од того], де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по річці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися. А се — ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися] лютичами, інші — мозавшанами, ще інші — поморянами.

Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в

лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і називалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і називалися сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські письмена.

Коли ж поляни жили особно по горах сих [київських], то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків [у Варяги]: по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра — волок до [ріки] Ловоті, а по Ловоті [можна] увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю [можна] дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понт-море, у яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь, а Двіна із того самого лісу вибігає і йде на північ, і входить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гирлами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі в Болгари і в Хваліси, і на схід дійти в уділ Симів, а по Двіні — у Варяги, а з Варягів — і до Риму, од Риму ж — і до племені Хамового. А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирлами; море це зовуть Руським. ...

...Поляни, що жили особно, як ото ми сказали, були з роду слов'янського і називалися полянами, а деревляни теж [пішли] від слов'ян і називалися древлянами. Радимичі ж і витячі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати [один] Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом на Оці, од нього прозвалися вятичі. І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки "Велика Скіфія".

[Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до

невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а на завтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і вятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав — чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кості, вкладали [їх] у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як [це] роблять вятичі й нині. Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи закону Божого, бо творили вони самі собі закон.

Говорить Георгій [Амартол] у літопису, що “кожному народові [дано] закон. В одних є писаний, а в других — звичай, який ті, що не мають [писаного] закону, вважають отчим законом”.

Літопис руський: За Іпатським списком / Перекл.
Л. Махновця. — К.: Дніпро, 1989. — С. 2—10.

Київська Русь — ранньослов'янська держава з центром у Києві, виникла на рубежі VIII — IX ст., існувала по 30-ті роки XII ст. Територіальні межі — від Балтики до Чорного (Руського) моря і від Карпат до Волго-Окського межиріччя. Перебуваючи в центрі торгових шляхів, відіграла роль поєднуючого чинника між Арабським Сходом і Західною Європою, Скандинавією і Візантією.

Від середини IX ст. літописи почали послідовне династичне викладення історії Київської Русі. Київськими князями у “Повісті минулих літ” були згадані Аскольд і Дір, які князували в різні часи. За однією з вірогідних гіпотез, саме Аскольд почав запроваджувати християнство на Русі, а Володимир завершив його справу.

Утворення Київської Русі мало надзвичайно велике значення як для слов'янських, так і неслов'янських народів. Передовий для того часу соціально-економічний і політичний лад, вдала зовнішня політика (внаслідок якої з київськими великими князями підтримували різнобічні зв'язки правителі Візантії, Німеччини, Франції, Данії, Швеції, Польщі, Угорщини), плідне використання надбань світової цивілізації, духовне й культурне відродження, пов'язане з прийняттям християнства, сприяли утвердженню Київської Русі-України як однієї з провідних країн світу. Її досягнення ставали надбанням багатьох народів, зокрема латишів, естів, литви, весі, мері, мордви, тюркських народів, які етнічно і політично існували у складі Київської держави.

Київська Русь започаткувала феодальний період історії народів Східної Європи, що виявилось в інтенсивному зростанні землеволодіння князів, бояр за рахунок захоплення общинних і селянських земель та посилення соці-

ального гніту. Все це, у свою чергу, зумовило соціальне і майнове розшарування тогочасного суспільства, наслідком якого стали народні повстання.

3 “Повісті минулих літ”

Розселення слов'ян і заснування Києва

(друга половина V ст. — перша третина VI ст.)

Йдеться про подорож Андрія Первозванного на Русь, розселення слов'янських племен та їх роль у заснуванні Києва.

...А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирлами; море це зовуть Руським. Побіля нього ж учив святий апостол, брат Петрів.

Як ото говорили, коли Андрій учив у Синопі і прийшов у [город] Корсунь, він довідався, що од Корсуня близько устя Дніпрове. І захотів він піти в Рим, і прибув в устя Дніпрове, і звідти рушив по Дніпру вгору, і за приреченням Божим прийшов і став під горами на березі.

А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм, які були з ним: “Бачите ви гори сі? Так-от, на сих горах возсіяє благодать Божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог”. І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І, поклонившись Богу, він спустився з гори сеї, де після постав Київ, і рушив по Дніпру вгору¹. ...

Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми — бо й до сих братів існували поляни й жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, — то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зроби-

¹Крім літописів, а також деяких грецьких редакцій життя святого Апостола Андрія, є й археологічні дані, які не виключають можливості подорожі Андрія Первозванного на Русь. Це знахідки римських монет, які свідчать, що слов'янські поселення були відомі античному світу. Вони були тим місцем, де закінчувалися південні торгові шляхи, один із яких уверх по Дніпру пройдений Апостолом Андрієм. Цей шлях був відомий грекам ще в I тис. до н.е.

ли вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, ніби Кий був перевізником, бо тоді біля Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: “На перевіз на Київ”. Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо (щоправда, до якого, можливо, до Юстиніана I, візантійського імператора, що зійшов на трон 527 р. — *Авт.*), а тільки те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря, — котрого я не знаю, [як не знаю] і при котрім він цесарі приходив [туди].

А коли він вертався, [то] прийшов по Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав живоття своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скончалися.

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в деревлян [було княжіння] своє, а дреговичі [мали] своє, а словени — своє в Новгороді, а другі [сиділи] на [ріці] Полоті, котрі й [називаються] полочанами. Од сих же [полочан на схід (?) є] і кривичі, що сидять у верхів’ї Волги, і в верхів’ї Двіни, і в верхів’ї Дніпра; їхній же й город є — Смоленськ, бо туди сидять кривичі. Також сіверяни [сидять на схід (?)] од них. На Білім озері сидить весь, а на Ростові-озері — меря, а на Клещині-озері сидить теж меря. А по Оці-ріці, де впадає вона у Волгу, [сидить] окремий народ — мурома. І черемиси окремий народ, і мордва окремий народ. Бо се тільки слов’янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани — бо сидять вони по [ріці] Бугу, — а потім же волиняни. А се — інші народи, які данину дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб.

Коли ж слов’янський народ, як ото ми сказали, жив на Дунаї, то прийшли од [землі] скіфів, себто від хозар, так звані болгари і сіли по Дунаєві, були насильники слов’ян.

Із “Книги країн”

Іноземні джерела про русів
(X ст.)

“Книга країн” (X ст.) кількох авторів Сходу дає цінні відомості про життя та побут слов’ян.

Щодо слов’янських купців, то вони возять хутра лисиць і хутра видр із найдалшого кінця Славонії, для чого вони вирушають до Румського моря, де володар Рума бере з них десятину; далі плывуть морем до Самкуша-Єврея, після чого вони повертаються до Славонії. Потім вони держать путь від Слов’янського моря, поки не приходять до Хазарського рукава, де володар Хазара бере з них десятину; тоді вони плывуть до Хазарського моря тією ж річкою, яку звать Слов’янською річкою. Часто ж вони виходять у Джурджані, де продають усе, що в них є, і все це потрапляє в Райю (Рей); дивно, що це місто є складовищем усього світу.

Історія України в документах і матеріалах: —
К.: Вид-во АН УРСР, 1939. — Т. 1. — С. 64.

Із книги Абуль-Хасана Алі Ібн Хусейна
“Промивальні золота”

про слов’ян і русів
(20—50-ті роки X ст.)

Абуль-Хасан Алі Ібн Хусейн (Аль-Масуді; кінець IX ст. — прибіл. 956—957 рр.) народився в Багдаді, був купцем, для свого часу людиною досить освіченою, багато подорожував, але в Східній Європі не бував. У своїх працях особливо увагу приділяв історичним і географічним питанням. Написав понад 20 творів, відомості для яких брав з різноманітних джерел. Вони стосуються не лише русів (особливо їх походів), а й хазар.

2. Слов’яни поділяються на багато народів; деякі з них християни, між ними є також язичники, так само й сонцепоклонники. Живуть вони коло великої ріки, що тече зі сходу на захід. Друга ріка в їхній країні тече зі

сходу на захід, поки не вливається ще в іншу ріку, яка приходить з країн Ільгуза.

В їхній країні багато рік, що течуть з півночі. Жодне з їхніх озер не солоне, бо країна їхня далеко від сонця, і вода їхня солодка; вода ж близька до сонця буває солона. Країна, що далі за ними на північ, не заселена через холод і силу-силенну води. Більша частина їхніх племен — язичники, які спляють своїх мерців і поклоняються їм. Вони мають багато міст, також церкви, де навішують дзвони, в які б'ють молотком подібно до того, як у нас християни б'ють дерев'яним калаталом по дошці. ...

9. Щодо язичників, які є в країні хазарського царя, то деякі з їхніх племен — слов'яни і руси. Вони живуть в одній з двох половин цього міста¹ і спляють своїх мерців з їх в'ючною худобою, зброєю і прикрасами. Коли вмирає чоловік, з ним спляється живою його дружина; коли ж умирає жінка, то чоловік не спляється; а коли вмирає в них холостий, то його одружують після смерті. Жінки їхні хочуть бути спаленими, щоб увійти з ними [чоловіками] в рай. ...

10. Постанова столиці Хазарської держави, щоб у ній (столиці) було сім суддів: двоє з них для мусульман, двоє для хазар — ці судять за законом Таури², двоє для тамтешніх християн — ці судять за законом Інджиля³, один же з них для слов'ян, русів і інших язичників — він судить за законом язичества, тобто за законом розуму. Коли ж трапляється великий позов, про який вони (судді) уявлення не мають, то вони (язичники) приходять до мусульманських суддів, доносять їм про це і підкоряються рішенню, необхідному за законом ісламу. Серед царів сходу в цих країнах ніхто не держить війська на платні, крім царя хазарського. Всі мусульмани відомі в цих країнах під назвою "народу Ларсії". Руси ж і слов'яни, про яких ми сказали, що вони язичники, складають військо царя і його челядь.

11. У верхів'ях Хазарської ріки є гирло, яке сполучається з рукавом моря Найдас, що є Руське море; ніхто, крім них [русів], не плаває на ньому, і вони живуть на

¹Ітілія.

²Тори, П'ятикнижжя.

³Євангелія.

одному з його берегів. Вони — великий народ, який не підкоряється ні цареві, ні законові; між ними є купці, які мають зносини з областю булгар. Руси мають у своїй землі срібний рудник, подібний до того срібного ж рудника, що є в горі Банджгіра, у землі Хорасана.

12. Руси складаються з багатьох народів, які поділяються на порізнені племена. Серед них є плем'я, зване Лудана, — найчисленніше з них; вони подорожують з товарами в країну Андалус, Румію, Кустантінію і Хазар. Після 300 року гіджри (912 — 913 року н.е.) сталося, що близько 500 кораблів, з яких на кожному було по сто чоловіка (з русів), ввійшли в рукав Найдаса, що сполучається з Хазарською річкою¹.

Після того як руські судна прибули до хазарських людей, поставлених коло гирла рукава, вони (руси) послали до хазарського царя (послів) просити, щоб вони могли перейти в його країну, ввійти в його ріку і вступити в Хазарське море, яке є також море Джурджана, Табарістана та інших перських країн, як ми вже згадували, з умовою, що вони дадуть йому половину всього, що награбують у народів, які живуть поблизу цього моря. Він же (цар) згодився на це. Тому вони вступили в рукав, досягли гирла ріки і почали підійматись по цій водній смузі, поки не досягли ріки Хазарської, ввійшли по ній у місто Ітіль, пройшли його і дісталися до гирла ріки і місця, де воно впадає в Хазарське море. Починаючи звідси до міста Ітіль — це велика ріка і багатоводна. І руські судна розійшлись по цьому морю; юрби їх [русів] кинулись на Джіль, Дайлем, на міста Табарістана, на Абаскун, що на Джурджанському березі, на Нафтову країну і в напрямі до Адарбайджана, бо від краю Ардабіля в країні Адарбайджан до цього моря віддаль близько трьох днів дороги. І руси проливали кров, брали в полон жінок і дітей, грабували майно, пускали вершників [для нападів] і палили. Народи, які жили коло цього моря, заголосили, пройняті жахом, бо їм з найдавніших часів не траплялось, щоб ворог ударив на них тут, а прибували сюди лише судна купців і рибалок. Руси ж воювали з Джілем, Дайлемом і з воєноначальником в Ібн абіс-Сад-

¹Тобто Хазарським морем.

жа і досягли нафтового берега в краю Шірвана, відомого під назвою Баку. Вертаючись з прибережних країн, руси повернули на острови, близькі до Нафти, на віддалі кількох миль від неї. Царем Шірвана був тоді Алі Ібн аль-Гайтам. І жителі озброїлись, сіли на кораблі і купецькі судна і вирушили до цих островів; але руси ринули на них, і тисячі мусульман були відбиті і потоплені. Багато місяців руси залишались на цьому морі в такому становищі. ...Після того як вони награвували і їм надокучило це життя, подались вони до гирла Хазарської ріки, послали [послів] до царя хазарського і понесли йому гроші й здобич згідно з їх умовою. Цар же хазарський не має суден, і його люди не звикли до них; в противному разі мусульмани були б у великій небезпеці від нього. Ларсія ж і інші мусульмани з країни Хазар дізнались про цю справу і сказали хазарському цареві: "Дозволь нам [помститись], бо цей народ напав на країну наших братів — мусульман, проливав їх кров і взяв у полон їхніх жінок і дітей". Не мігши перешкодити їм, цар послав [послів] до русів і сповістив їх, що мусульмани мають намір воювати з ними. Мусульмани ж зібрались і вийшли шукати їх при вході в Ітіль по воді. Коли ж добачили вони одні одних, руси вийшли зі своїх суден. Мусульман було близько 15000 з кіньми і зброєю, з ними було також багато тих християн, що жили в Ітілі. Три дні тривав між ними бій; бог допоміг мусульманам проти русів, і меч знищив їх — хто був убитий, а хто утоплений. Близько ж 5000 їх урятувались і вирушили на суднах у країну, суміжну з країною Буртас, де вони залишили свої судна й отаборились на суші; але одні з них були вбиті жителями Буртаса, а інші потрапили до мусульман у країну Булгар, і ті перебили їх. Порахованих мерців з убитих мусульманами на березі Хазарської ріки було близько 30000. З того року руси не відновляли більше того, що ми описали.

Із “Книги дорогоцінних скарбів” Абу Алі Ахмеда Ібн Омар Ібн Даста

*про слов'ян
(30-ті роки X ст.)*

Ця книга маловідомого арабського автора містить опис життя і побуту слов'ян, які мешкали на території сучасної України за часів Київської Русі.

2. ...На самому початку границі країни слов'ян знаходиться місто під назвою Куяб (?). Шлях в їх країну йде степами, землями бездорожними, через струмки й дрімучі ліси. Країна слов'ян — країна рівна і лісиста; в лісах вони й живуть. Вони не мають ні виноградників, ні нив. З дерева виробляють вони щось подібне до глеків, в яких містяться в них і вулики для бджіл, і мед бджолиний зберігається. Це зветься в них сидж, і один глек містить у собі близько десяти кужлів його. Вони пасуть свиней подібно до овець. Коли вмирає хтось з них, вони спалюють труп його. Жінки їх, коли трапляється в них покійник, дряпають собі ножем руки й обличчя. На другий день по спаленні покійника йдуть туди, де воно відбувалось, збирають попіл і кладуть його в урну, яку ставлять потім на пагорок. Через рік після смерті людини беруть глеків двадцять меду ... і несуть їх на той пагорок, де збирається родина покійного, їдять, п'ють і потім розходяться. Якщо в покійного було три дружини і одна з них твердить, що вона (особливо) любила його, то приносить вона до трупа його два стовпи, і їх забивають сторч у землю, потім кладуть третій стовп упоперек, прив'язують посеред цієї перекладки вірвовку, стають на лаву, і кінець цієї вірвовки (дружина) зав'язує навколо своєї шиї. Коли вона так зробила, лаву приймають з-під неї, і вона лишається повислою, поки не задихнеться і не вмере, а після її кидають у вогонь, де вона й згоряє. Всі вони ідолопоклонники. Найбільше сіють вони просо. Під час жнив беруть вони просяні зерна в ковші, підіймають їх до неба і говорять: “господи, ти, що постачав нам їжу [досі], дай і тепер нам її вдосталь”.

Є в них різні лютні, гуслі й сопілки. Їх сопілка два лікті завдовжки, лютня ж їх восьмиструнна. Хмільний напій готують з меду. При спалюванні покійників вдаються в буйні веселоці, виявляючи тим самим свою радість з приводу ласки, зроблені йому [покійникові] богом. Робочої худоби в них мало, а верхових коней має

лише одна згадана людина. Зброя їх складається з дротиків, щитів і списів; іншої зброї не мають.

Ватажок їх коронується; йому вони коряться і від наказів його не відступають. Житло його міститься в середині країни слов'ян. Згадана вище особа, яку титулюють вони "господарем господарів", зветься в них св'ят-цар; ця особа стоїть вище від субанеджа (жупана), який є тільки його намісник. Цар цей має верхових коней, не має іншої їжі, крім кобилячого молока. Є в нього теж чудові, міцні й дорогоцінні кольчуги. Місто, де він живе, зветься Джарваб (?); у ньому відбувається щомісяця, протягом трьох днів, торг. Холод у їх країні буває такий сильний, що кожний з них викопує собі в землі щось подібне до льоху, до якого приробляють дерев'яну гострокінцеву покрівлю, на зразок [покрівлі] християнської церкви, і на покрівлю накладають землі. В такі льохи переселяються з усією родиною і, взявши трохи дров і каміння, запалюють вогонь і розжарюють каміння на вогні до червоного..., поливають його водою, від чого розходить пара, яка так нагріває житло, що скидають уже одяг. У такому житлі лишаються до весни. Цар їхній об'їжджає їх щороку. Коли в когось з них є дочка, то цар бере собі на рік по одному з її убрань, а якщо син, то цар бере собі теж по одному з його убрань на рік. У кого нема ні сина, ні дочки, той дає на рік по одному з убрань дружини або служниці. Спіймає цар у державі своїй розбійника, звелить або задушити його, або ж віддає його під нагляд когось з правителів на далеких окраїнах своїх володінь. ...

3. Щодо Русії, то міститься вона на острові, оточеному озером. Острів цей, на якому живуть вони [руси], займає простір на три дні дороги; укритий він лісами й болотами; нездоровий і вогкий до того, що досить стати ногою на землю, і вона вже труситься через велику кількість води в ній. Вони мають царя, який зветься хакан-Рус. Вони роблять набіги на слов'ян, підпливають до них на кораблях, висідають, забирають їх (слов'ян) у полон, відвозять у Хазран і Булгар і продають там... Коли в якогось з них народиться син, то він бере вийнятий з піхов меч, кладе його перед новонародженим і говорить: "Не залишу тобі в спадщину ніякого майна, а будеш мати тільки те, що здобудеш собі цим мечем". Вони не мають ні нерухомого майна, ні міст [або селищ], ні нив; єдиний промисел їх — торгівля соболями, білячим та іншим хутром, який й продають вони бажаним; плату, одержувану грішми, зав'язують дуже міцно в

пояси свої. Одягаються вони неохайно; чоловіки носять у них золоті браслети. З рабами поводяться добре і дбають про їхній одяг, бо використовують їх під час торгівлі. Міст у них багато, і живуть вони просторо. До гостей ставляться з пошаною і поводяться добре з іноземцями, які шукають у них захисту, та й з усіма, хто часто в них буває, не дозволяючи нікому зі своїх кривдити або утискати таких людей. Коли ж хтось із них скривдить або утисне іноземця, допомагають останньому і захищають його.

Мечі в них сулайманові. Коли просить допомогти котрийсь з їхніх родів, виступають у поле всі: між ними нема розбрату, а воюють однодушно проти ворога, поки не переможуть його. Коли хтось з них має позов на іншого, то кличе його на суд до царя, перед яким і сперечаються; коли цар вирік присуд, виконується те, що він велить. Якщо обидві сторони вироком царя незадоволені, то, з його наказу, мусять розв'язати справу остаточно зброєю: чий меч гостріший, той і візьме гору. ...Є в них знахарі — деякі з них дають накази цареві, немов вони начальники їхні (русів). Трапляється, що наказують вони принести в жертву творцеві їхньому, що тільки заманеться їм: жінок, чоловіків і коней, а вже коли наказують знахарі, то не виконувати їхнього наказу аж ніяк не можна. Взявши людину або тварину, знахар накидає їй петлю на шию, підвішує жертву до колоди і чекає, поки вона не задихнеться, і каже, що це жертва богу.

Вони мужні і хоробрі. Коли нападають на інший народ, то не відступають, поки не знищать його всього; насилують переможених і обертають їх у рабство. Вони високорослі, мають гарний вигляд і сміливі під час нападу; але сміливості цієї на коні не виявляють, а всі свої набіги роблять на кораблях. Шаровари носять вони широкі: сто ліктів матерії йде на кожні. Надягаючи такі шаровари, збирають їх вони у збори коло колін, до яких потім прив'язують. ...

Коли вмирає в них хтось із знатних, йому викопують могилу в вигляді великого дому, кладуть його туди і разом з ним кладуть у ту ж могилу як його одяг, так і браслети золоті, які він носив; далі опускають туди безліч харчів, посудини з напоями і карбовану монету. Нарешті, кладуть у могилу живу й улюблену дружину покійника. Потім отвір могили закладається, і дружина вмирає в могилі.

3 “Повісті минулих літ”

Прикликання варягів. Княжіння Аскольда і Діра в Києві (IX ст.)

Вихідців з країн Скандинавії на Русі називали варягами. Аскольд (?–882) — київський князь, засновник першої східнослов'янської держави. Дір (?–882) — київський князь, який у “Повісті минулих літ” згадується як співпрацівник Аскольда в Києві. Нині вірогіднішою вважають версію, що Дір княжив у Києві після Аскольда і саме Діра вбив Олег, який прийшов з руської півночі до Києва 882 р.

Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були особиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: “Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву”.

Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів — русь, як ото одні зветься свеями, а другі — норманами, англами, інші — готами, — отак і ці. Сказали русь, чудь, словени, кривичі і весь: “Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідть-но княжити і володіти нами”.

І вибралося троє братів із родами своїми, і з собою всю узяли русь. І прийшли вони спершу до словен, поставили город Ладогу. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус, — на Білім озері, а третій, Трувор, — в [городі] Ізборську. І од тих варягів дістала свою назву Руська земля¹.

А по двох літах помер Синеус і брат його Трувор, і взяв Рюрик волость усю один. І, прийшовши до [озера] Ільменя, поставив він город над Волховом, і назвали його Новгородом. І сів він тут, князюючи і роздаючи мужам своїм волості, [звелівши їм] городи ставити: тому — Полоцьк, тому — Ростов, другому — Білоозеро. А варяги по тих городах є приходні. Перші насельники в Новгороді —

¹Іноземні хроністи називали нашу землю і народ “русю” задовго до появи варязьких дружин у руських князів, бо назва ця автохтонна, слов'янська. Називали так і варягів, потім — землі полян у Центральній Україні, а згодом — те політичне утворення, яке дістало назву Київська Русь (слово “Україна” вперше з'являється в літописах 1187 р.).

словени, а в Полоцьку — кривичі, в Ростові — меря, у Білозері — весь, в Муромі — мурома. І тими всіма володів Рюрик.

І було в нього два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони [в Рюрика піти] до Цесарограда з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи “Чий се город?”. А вони [тамтешні жителі] сказали: “Було троє братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город цей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хазарам”. Аскольд¹, отож, і Дір zostались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею. А Рюрик княжив у Новгороді.

Літопис руський. — С. 12.

Княжіння Олега в Києві

(IX — початок X ст.)

У документі йдеться про Київського князя Олега (?—прибл. 912), який правив десь у 882—912 рр. Вважають, що він прийшов разом із Рюриком зі Скандинавії. За Новгородським літописом (на відміну від “Повісті минулих літ”) був не київським князем, а воєводою Ігоря.

Помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий.

У рік 6388 [880].

У рік 6389 [881].

У рік 6390 [882].

Вирушив Олег [у похід], узявши своїх воїнів — варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з кривичами, і взяв город Смоленськ,

¹За однією з гіпотез, саме Аскольд почав запроваджувати християнство на Русі, а Володимир завершив його справу. Зокрема, коли Аскольд утретє вирушив походом на Візантію, він буцімто осліп, але під час обряду хрещення в храмі святої Софії прозрів. Це сталося на очах його воїнів, які теж після цього прийняли хрещення. Згодом Аскольд за допомогою духовенства здійснив хрещення киян у Дніпрі. Було створено першу єпархію. Але після вбивства Аскольда Олегом процес християнізації Київської Русі тимчасово припинився і відновився за часів князя Володимира. (Король В. Історія України. — К.: ВЦ “Академія”, 1999. — С. 25—26).

і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він униз [по Дніпру] і, прийшовши, узяв [город] Любеч і посадив мужа свого.

І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду zostавив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав [посла] до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: “Ми — купці есмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас”.

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: “Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. Я есмь роду княжого. — І [тут] винесли Ігоря. — А се — син Рюриків”.

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі, яка нині зветься Угорське і де ото нині Ольмин двір. На тій могилі поставив [боярин] Ольга церкву святого Миколая [Мирлікійського]. А Дірова могила — за святою Ориною.

І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: “Хай буде се мати городам руським”. І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю.

Літопис руський. — С. 13.

Похід Ігоря на древлян і вбивство його
(перша половина X ст.)

Ігор (?—944) — київський князь (за одними джерелами — з 912, за іншими — з 922 р.). Документ оповідає про збирання Ігорем нічим не нормованої данини, що посилювало соціальне напруження в державі й врешті-решт призвело до вбивства його древлянами.

У рік 6453 [945]. Сказала дружина Ігореві: “Отроки Свенельдові вирядилися оружжям і одежею, а ми — голі. Піди-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми”.

І послухав їх Ігор, пішов у Древляни по данину. І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город [Київ].

Та коли він повертався назад, він роздумав [і] сказав дружині своїй: “Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще”. І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна.

Коли ж почули древляни, що він знову іде, порадилися древляни з князем своїм Малом і сказали: “Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб’ють його. Так і сей: якщо не вб’ємо його, то він усіх нас погубить”.

І послали вони до нього [мужів своїх], кажучи: “Чого ти йдеш знову? Ти забрав еси всю данину”. І не послухав їх Ігор, і древляни, вийшовши на супроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря¹ і дружину його, бо їх було мало. І похований був Ігор, і єсть могила його коло Іскоростень-города в Деревлянах і до сьогодні.

Ольга ж перебувала в Києві із сином своїм, малим Святославом, і кормилець його [тут] був Асмуд, і воєвода [тут] був Свенельд, той самий отець Мстишин².

Літопис руський. — С. 30.

3 Лаврентіївського літопису

Умови договору про дружбу, торгівлю й взаємну допомогу Київської Русі з Візантією

(X ст.)

Лаврентіївський літопис (список, XIV ст.) названо за іменем монаха Лаврентія, який склав його для суздальського князя Дмитра Костянтиновича в 1377 р.

Року [945] прислали Роман³, і Костянтин, і Степан⁴ послів до Ігоря відновити попередній мир. Ігор же говорив з ними про мир. Ігор послав своїх мужів до Романа,

¹Грецький історик Лев Диякон пише, що Ігоря прив’язали за ноги до двох зігнутих дерев і розчухнули надвое.

²Мстиша — Мстислав; словами “той самий” літописець пов’язує цю розповідь з убивством у 975 р. Олегом Святославичем цього, мабуть, сина Свенельда, який там має прозвище Лют (Лютий).

³Візантійський імператор.

⁴Сини імператора Романа.

Роман же скликав бояр і сановників. Привели руських послів і звеліли говорити і писати промови обох сторін на грамоті [пергаменті]...

І великий князь наш Ігор, і князі, і бояри його, і всі руські послали нас до Романа, і до Костянтина, і до Степана, до великих царів грецьких, утвердити дружбу із самими царями, і з усім боярством, і з усіма людьми грецькими на весь час, доки сяє сонце і весь світ стоїть. І якщо хто з руських замислить зруйнувати цю дружбу, то хрещені з них хай приймуть за те помсту від бога вседержателя і осудження на погибель вічну, а не хрещені хай не приймуть допомоги від бога і від Перуна, хай не захистяться вони щитами своїми, хай будуть посічені мечами своїми і [вбиті] стрілами своїми і іншою зброєю своєю, і хай будуть вони рабами навіки в майбутньому житті. Великий князь руський і бояри його хай посилають у Грецію до великих царів грецьких скільки хочуть кораблів з послами і купцями, як установлено для них. [Раніше] послали носили печаті золоті, а гості срібні, тепер же князь ваш узнав, що [треба] посилати грамоти до нашого царства...

І нехай входить у місто через одні ворота з царським чиновником, без зброї, 50 мужів, і торгують, як їм треба, і знову виходять; і чиновник царства нашого хай охороняє їх, і якщо хто від Русі або від греків вчинить неправильно, то він виправляє [їх неправду]. Коли Русь входить у місто, то [хай не завдає зла і] не має права купити шовкові тканини більше як по 50 золотих; той же, хто купить шовкові тканини, хай показує їх царському чиновникові, і той привісить до тканин печаті і віддасть їх тим, хто купив. Коли ж Русь іде назад, то нехай бере їжу на дорогу скільки потрібно...

В разі ж наше царство захоче мати від вас [допомогу] у війні проти ворогів наших, то ми напишемо вашому, і він пошле до нас [допомогу] скільки ми захочемо, і з цього побачать інші країни, яку дружбу мають Греки з Руссю. Ми ж договір цей написали на двох грамотах, одна грамота залишається у царства нашого, на ній написаний хрест і наші імена, а на другій грамоті [імена] послів наших і купців ваших.

3 “Повісті минулих літ”

Діяльність київської княгині Ольги
(946—947 рр.)

І пішла Ольга до Деревлянській землі із сином своїм і з дружиною своєю, встановлюючи устави і уроки¹. І [данині] є становища її і ловища її.

І прийшла вона в город свій Київ із сином своїм Святославом. І, пробувши один рік,

У рік 6455 [947], пішла Ольга до Новгороду. І встановила вона по [ріці] Мсті погости² і данину, і по [ріці] Лузі погости, і данину, і оброки³. І ловища її по всій землі, і знаки⁴ [її], і місця⁵, і погости, і сани її стоять у Пскові й до сьогодні. І по Дніпру [є] перевісища [її], і по Десні, і єсть село її Ольжичі й до сьогодні.

Установивши порядок, повернулася вона до сина свого в Київ і перебувала [тут] із ним у любові.

Літопис руський. — С. 35.

Похід війська князя Київської Русі Святослава на Візантію

(X ст.)

Документ оповідає про один із походів київського князя Святослава Ігоровича (964—972), метою яких було подальше зміцнення Давньоруської держави.

Коли князь Святослав виріс і змужнів, він почав збирати воїнів багатьох і хоробрих; ходячи легко, як барс, проводив він багато воен. У поході не возив із собою обо-

¹Устава і уроки різні, встановлені княжою владою данини, податі й повинності.

²Погост — адміністративно-господарський осередок, де княжі люди здійснювали князівські розпорядження, чинили суд та ін.

³Оброк (пізніше — чинш) — різновид феодалних поборів у натуральній формі (продуктами); згодом оброк стягували грішми.

⁴Знаки — тавра княжої і боярської власності на землю, ловища та ін., зроблені на деревах, стовпах, каменях тощо.

⁵Очевидно, йдеться про земельні угіддя.

зів, ні казанів, не варив м'яса, а тонко нарізавши конину, або звірину, або яловичину, пік її на жару і їв; він не мав шатра, а [спав], підстеливши чапрак¹, а сідло в головах; такими були і всі його воїни. Він посилав послів по країнах, говорячи: “Хочу йти на вас...”

Року 971. Прийшов Святослав у Переяславець². І послав до греків послів, говорячи: “Хочу йти на вас, узяти ваше місто, як і це”. І сказали греки: “Ми не можемо протистояти вам, але візьми данину з нас на себе і на дружину свою, і скажіть нам, скільки вас, щоб ми дали по числу на голови”. Так говорили греки, обманюючи Русь, бо греки лукаві і по цей день. І сказав їм Святослав: “Нас 20 тисяч” і прибавив 10 тисяч, бо Русі було тільки 10 тисяч. І виставили греки 100 тисяч проти Святослава, і не дали данини. І пішов Святослав на греків, а ті вийшли проти Русі... І Русь приготувалася до бою, і була велика битва, і переміг Святослав, і побігли греки, і пішов Святослав до Царграда, воюючи і розоряючи міста, які стоять пустою і по сьогоднішній день. І скликав цар своїх бояр у палац і сказав їм: “Що нам робити, раз ми не можемо протистояти йому?” І сказали йому бояри: “Пошли до нього дари: випробуємо його, чи не любить він золото або шовкові тканини?..” І сказали посланці: “Як прийшли ми до нього і піднесли дари, то він і не глянув на них, а звелів сховати”. І сказав один: “Випробуй його ще, пошли йому зброю”. Греки послухались його і послали меч та іншу зброю, і принесли до нього. Він же, прийнявши, почав хвалити і любитись і дякував цареві. І прийшли до царя, і розповіли йому все, що було, і сказали бояри: “Лютий повинен бути цей чоловік: майно зневажає, а зброю бере, дамо йому данину”. І послав цар, говорячи так: “Не ходи до Царграда, а візьми з нас данину скільки хочеш”, — бо він трохи не дійшов до Царграда. І дали йому данину, він же брав і за вбитих, говорячи, що “рід його візьме”. Узяв же і дарів багато і повернувся в Переяславець...

Летопись по Лаврентиевскому списку. — С. 63, 68, 69, 70.

¹Попона.

²Місто в Болгарії на Дунаї.

Боротьба між синами Святослава.
Початок князювання Володимира в Київській Русі
(978—980 рр.)

Літопис оповідає про загострення міжособної боротьби після смерті князя Святослава, яка закінчилася перемогою князя Володимира.

У рік 6485 [977]. Пішов Ярополк на Олега, брата свого, на Деревлянську землю. І вийшов супроти нього Олег, і приготувались вони обидва до бою, і коли зітнулися війська, перемиг Ярополк Олега. І побіг тоді Олег з воями своїми в город, що зветься Вручий. А був міст через рів до воріт городських, і [люди], давлячи один одного, спихнули Олега з мосту в урвище. І падало багато людей з мосту, і подавили [тут] і коней, і людей.

І, ввійшовши Ярополк у город Олегів, узяв волость його і послав шукати брата свого. І, шукавши, його не знайшли, та сказав один древлянин: “Я бачив учора, як спихнули його з моста”. І послав Ярополк шукати його. І волочили трупи з рову од ранку й до полудня, і знайшли Олега насподі під трупами, і, винісши, поклали його на коврі. І прийшов Ярополк до нього, і плакав, і сказав Свенельду: “Дивись, адже ти сього хотів”. І погребли Олега на [високому] місці коло города Вручого, і єсть могила його коло Вручого й до сьогодні. І взяв волость його Ярополк. А в Ярополка була жона грекиня — [раніше] ж була вона черницею, та привів був її отець його Святослав і віддав її за Ярополка, бо гарна вона була з лица.

Коли ж почув це Володимир у Новгороді, що Ярополк убив Олега, то, убоївшись, утік він за море. А Ярополк посадив посадників своїх у Новгороді і володів один у Русі...

У рік 6488 [980]. Прийшов Володимир з варягами до Новгорода і сказав посадникам Ярополковим: “Ідіте до брата мойого і скажіте йому: “Володимир іде на тебе, готуйся насупроти битися”.

І сів він у Новгороді, і послав [отроків] до Рогволода, князя полоцького, мовлячи: “Хочу взяти дочку твою за жону”. Він тоді запитав дочку свою: “Чи хочеш ти за Володимира?” А вона сказала: “Не хочу я роззути Володимира, а Ярополка хочу”. Рогволод же прийшов був із замор’я і мав волость свою в Полоцьку. А Тур [сів] у Турові; од нього ж і туровці прозвалися.

І прийшли отроки Володимирові, і повідали йому всю річ Рогніді, дочки Рогволода, князя Полоцького. Володимир тоді зібрав воїв багато — варягів, і словен, і чуді, і кривичів — і пішов на Рогволода. У сей же час хотіли вести Рогнідь за Ярополка. І прийшов Володимир на Полоцьк, і вбив Рогволода і синів його двох, а дочку його Рогнідь узяв за жону і пішов на Ярополка.

І прийшов Володимир до Києва з воями многими. І зміг Ярополк стати супроти Володимира, і заперся Ярополк з людьми своїми і з воєводою Блудом. І стояв Володимир, окопавшись, на Дорогожичі — межі Дорогожичем і Капичем, — і єсть рів [той] і до сьогодні.

Володимир тим часом послав до Блуда, воєводи Ярополкового [послів], обманливо мовлячи: “Посприяй мені! Якщо уб’ю я брата свого — буду мати тебе за отця свого і велику честь бо дістанеш ти од мене. Не я бо почав братів убивати, а він. Я ж того убоявся і прийшов на нього”. І сказав Блуд до посланих Володимиром: “Я буду з тобою в приязні”.

О злая облудо людська! Як ото Давид говорить: “Той, що їсть хліб мій, підняв на мене облуду”. ...Отак і Блуд зрадив князя свого, діставши од нього почесті многі. Сей і був повинен за ту кров.

Бо сей Блуд, запершись із Ярополком [у Києві], часто слав до Володимира [послів], кажучи йому іти на приступ до города з боєм, [а] сам замишляв убити Ярополка. Та [через] городян не можна [було] вбити його. Блуд, отож, не змігши, як би його погубити, замислив [учинити це] обманом, кажучи йому не виходити на битву з города. І мовив при цім Блуд Ярополкові: “Кияни посилають до Володимира, говорячи: “Іди на приступ до города з боєм. Ми видамо, — мовляв, — тобі Ярополка. Утікай із города”.

І послухав його Ярополк, і побіг із города, і, прийшовши, заперся в городі Родні на усті Росі. А Володимир увійшов у Київ.

І обложили [вої Володимирові] Ярополка в Родні, і був голод великий у ньому, і єсть примовка й до сьогодні: “Біда, як у Родні”. І сказав Блуд Ярополкові: “Чи бачиш ти, скільки воїв у брата твого? Нам їх не перебороти. Тому мирися ти з братом своїм”, — обманюючи його, це говорив він. І мовив Ярополк: “Нехай буде так”. І послав Блуд до Володимира [посла], кажучи: “Збувся, — мовляв, — намір твій. Я приведу, — мовляв, — Ярополка до тебе, а ти приготуй [людей] убити його”. Володимир же, це почувши [і]

увійшовши у двір теремний отчий, що про нього ми раніш сказали, сів тут із воями і з дружиною своєю.

І сказав Блуд Ярополкові: “Піди до брата свого і скажи йому: “Що ти мені не даси — те я візьму”. Пішов тоді Ярополк, і сказав йому [боярин його] Варяжко: “Не ходи, княже. Уб’ють тебе. Утікай в Печеніги і ти приведеш воїв”.

І не послухав він його, і прибув Ярополк до Володимира. І коли входив він у двері, підняли його два варяги двома мечами під груди, а Блуд зачинив двері і не дав услід за ним увійти своїм. І так убитий був Ярополк.

Варяжко ж, побачивши, що вбито Ярополка, утік із двору в Печеніги і багато воював з печенігами проти Володимира. І той ледве прихилив його [до себе], поклявшись йому.

Володимир же став жити з жоною брата, грекинею, а була вона вагітна. Від неї він і родив Святополка. А від гріховного кореня лихий плід буває. Тому, що була раніш мати його черницею, а по-друге, [оскільки] Володимир жив із нею, не одружившись, то був він плодом перелюбства. Тим-то й отець його не любив, бо був він од двох батьків: од Ярополка і від Володимира.

Після цього сказали варяги Володимирі: “Се город наш, бо ми здобули його. Тому хочемо ми взяти окуп із них по дві гривні з чоловіка”. І мовив їм Володимир: “Пождіте з місяць, поки вам куни зберуть”. І ждали вони місяць, і не дав він їм [окупу], і сказали варяги: “Обдурив ти еси нас. Так що покажи нам путь у Греки”. І він сказав їм: “Ідіте”.

І вибрав він із них мужів добрих, і тямущих, і хоробрих, і роздав їм городи. А інші пішли до Цесарограда. І послав він поперед них послів, кажучи так цесареві [грецькому Василію]: “Ідуть осе до тебе варяги. Не держи їх у столиці, бо того вони натворять тобі в городі, що й тут, але розішли їх нарізно і сюди не пускай ні одного”.

І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев’яного, а голова його [була] срібна, а вус — золотий, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм [люди] жертви, називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували [їх цим] бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернилася жертвами їхніми земля Руськая і пагорб той. Але преблагий бог не хоче смерті грішникам; на тім пагорбі нині є церква святого Василія [Великого], як ото ми потім скажемо. Та ми до попереднього повернемось.

Володимир же посадив Добриню, вую свого, в Новгороді. І Добриня, прийшовши в Новгород, поставив кумир Перуна над рікою Волховом, і приносили йому жертви люди новгородські яко богу.

Був же Володимир переможений похиттю до жінок, [і] було йому приведено шість жон: Рогнідь, що її посадив він на [річці] Либеді, де ото є нині сільце Передславине, і від неї родив чотирьох синів: Ізяслава, Мстислава, Ярослава, Всеволода, і двох дочок: [Передславу та Премиславу]; від грекині [він родив] Святополка; від чехині [Аллогії] — Вишеслава, а від другої [чехині Малфріді] — Святослава [і] Станіслава; від болгарині — Бориса і Гліба. І наложниць [було] у нього триста у Вишгороді, триста в Білгороді, а двісті — на Берестовім, у сільці, яке й нині зовуть Берестовим.

Літопис руський. — С. 44—47.

Походи київського князя Володимира
на радимичів і волзьких болгар
(984—985 рр.)

У рік 6492 [984]. Пішов Володимир на радимичів. А був у нього воевода Вовчий Хвіст, і послав перед собою Володимир Вовчого Хвоста. І стрів він радимичів на ріці Піщані, [і] побідив Вовчий Хвіст радимичів. Тому й дражнять руси радимичів, кажучи: “Піщанці од вовчого хвоста втікають”. Були ж радимичі із роду ляхів і, прийшовши, тут поселилися. І платять вони данину Русі, і возять повіз¹ і до сьогодні.

У рік 6493 [985]. Рушив Володимир на Болгар з Добринєю, вуем своїм, у човнах, а торків берегом [Волги] привів на конях, і так переміг болгар. І сказав Добриня Володимирові: “Оглядав я колодників², і всі вони є в чоботях. Сим данини нам не платити, підемо оба шукати тих, що в постолах”. І вчинив мир Володимир з болгарами, і поклялися вони межи собою, і сказали болгарі: “Тоді хай не буде миру межи нами, коли камінь стане плавати, а хміль — тонути”. І вернувся Володимир до Києва.

Там само. — С. 51.

¹Повіз — обов'язок возити за розпорядженням князя різні вантажі або давати для князя чи його людей коней у підводу.

²Колодники — полоняники, забиті в дерев'яні колодки.

Охрещення Володимира (988 р.)

До нашого часу історики не можуть однозначно назвати дату і місце прийняття хрещення святим князем Володимиром і дату хрещення Русі. За свідченнями давніх джерел (автори їх митрополит Іларіон, монах Іаков і преподобний Нестор), справжніми причинами, які спонукали Володимира прийняти православ'я, були приклад його бабусі — великої княгині Ольги — та ознайомлення із християнським вченням, яке на ті часи було вже досить поширеним на наших землях. Рішенню його сприяли переговори з Візантією, які проходили в Києві в 986 — 987 рр., про надання їй військової допомоги проти повстання Варди Фоки. Умовою такої допомоги стала вимога Володимиром руки царівни Анни, шлюб з якою мав відбутися після його хрещення. Князь утвердився в думці прийняти християнство, збагнувши його всеохоплюючу глибину і духовність. За словами М. Грушевського, до нього приходили "...місіонери різних релігій, намовляючи його кожний на свою віру: Болгари-магометани, Німці от Рима, хозарські жиди...". Але князь не прийняв їхньої віри. Він послав своїх людей у різні землі, щоб вони дізналися, який народ достойніше поклоняється Божеству. Повернувшись, вони сказали: "...ми, пізнавши віру Греків, не хочемо іншої". Останні вагання Володимира відкинули старці та бояри: "Коли б Закон Грецький не був кращий від інших, то бабка твоя, Ольга, наймудріша за всіх, не прийняла б його". Сам Володимир охрестився, за останніми дослідженнями, між 1 січня і 1 березня 988 р. (Наші предки дотримувалися березневого новоліття, а тому останні місяці 987 р., коли за даними історичних джерел охрестився Володимир, були першими місяцями 988 р.; згідно із сучасним календарем.) Після цього він, як і обіцяв, допоміг імператору Візантії військами, але той відмовився виконати свою обіцянку і не давав згоди на шлюб із царівною Анною. Тоді Володимир пішов походом на Корсунь і після шести місяців облоги в травні—червні 989 р. захопив його, що і змусило візантійських володарів видати за нього царівну Анну. Вінчання відбулося в Корсуні у храмі Святих Апостолів. Воїни Володимира прийняли хрещення у Влахернській церкві Пресвятої Богородиці.

А влітку 989 р. він із допомогою грецького духовенства охрестив своїх дітей у водах річки Почайни, а всіх киян — у водах Дніпра. "Хто не зайде завтра в ріку, — казав на-

передодні дня хрещення Володимир, — багатий чи убогий, прошак чи робітник, буде моїм ворогом". І за словами митрополита Іларіона, "не було нікого, хто спротивився б його благочестивому наказові"¹.

У рік 6496 [988]. А за божим приреченням в цей час розболівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього цесариця [посла], кажучи, "Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні — то не позбудешся сього". І, це почувши, Володимир сказав: "Якщо буде се правда — воїстину велик Бог християнський". І повелів він охрестити себе.

І тоді єпископ корсунський з попами цесарициними, огласивши його, охрестили Володимира. І коли возложив [єпископ] руку на нього — він зразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив Бога, сказавши: "Тепер узнав я Бога істинного". А коли побачила це дружина його — многі охрестилися.

Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні, стоїть вона на [високому] місці посеред города, де ото чинять торг корсуняни; палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьгодні, а цесарицина палата — за олтарем...

Коли ж охрестили Володимира в Корсуні, [то] передали йому віру християнську, кажучи так: "Хай не спокують тебе деякі з еретиків. А ти віруй, так говорячи: "Вірую во єдиного Бога отця вседержителя, творця неба і землі", — і до кінця цей символ віри.

Літопис руський. — С. 63—64.

Хрещення Русі (988 р.)

І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів... Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з гори по Боричевому [узвозі] на ручай...

¹Тисячелетие Крещения Руси. Международная церковно-историческая конференция, Киев, 21—28 июля 1986 года: Материалы. — М., 1988. — С.48—58; Король В. Історія України. — К.: ВЦ "Академія", 1999. — С. 29.

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони хрещення. І, приволікши його, вкинули його в Дніпро. ...

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: “Якщо не з’явиться хто завтра — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб — то мені той противником буде”. І це почувши, люди йшли, радіючи, і говорили: “Якби се недобре було, князь і бояри сього б не прийняли”. А назавтра вийшов Володимир із священниками цесариними й корсуньськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду і стояли — ті до шиї; а другі до грудей. Діти [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а священники, стоячи, молитви творили.

І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається. ...

Люди ж, охрестившись, ішли кожен у доми свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він бога сам і люди його, глянувши на небо, сказав: “Боже великий, що створив небо і землю! Поглянь на новіі люди свої! Дай же їм, господи, узнати тебе, істинного бога, як ото узнали землі християнські, і утврди в них віру правдиву і незмінную. [А] мені поможи, господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на тебе і на твою силу, одолів я підступи його”.

І це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де стояли кумири. І поставив він церкву святого Василя [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші, і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і священників [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і отдавати їх на учення книжне.

Літопис руський. — С. 66.

З Іпатського літопису

Розгром руським військом
кочових орд печенігів під Києвом

(1036 р.)

Постаті Ярослава Мудрого (978—1054) і його діяльності приділено багато уваги в літописах, у тому числі в Іпат-

ському списку. Цей літопис (XIV ст.) названо за місцем його перебування — в Іпатіївському костромському монастирі.

[Року 1036]. Коли Ярослав¹ був у Новгороді, йому прийшла звістка, що печеніги оточують Київ. Ярослав же, зібравши багато війська з варягів і слов'ян, прийшов до Києва і вступив у свій город. А печенігів було безліч. Тоді Ярослав виступив з міста, вистроїв дружину свою, поставив варягів посередині, а з правого боку — киян, а на лівому крилі — новгородців. І стали вони перед містом, а печеніги почали наступати, і зійшлися вони на тому місці, де тепер стоїть церква святої Софії², митрополя руська, а тоді там було поле поза містком. І сталася жорстока січа, і ледве переміг Ярослав підвечір. І розбіглися печеніги в різні боки, і самі не знали, куди вони бігли, а деякі, тікаючи, потонули в Сітомлі³, інші ж — в інших ріках, і так загинули...

Летопись по Ипатскому списку. —
СПб., 1871. — С. 105—106.

3 "Повісті минулих літ"

Похід військ князя Ярослава Мудрого на Візантію
(1043 р.)

У рік 6551 [1043]. Послав Ярослав Володимира, сина свого, на греків і дав йому воїв многих, а воеводство поручив Вишати, отцю Яневому.

І рушив Володимир на Цесароград у човнах, і прийшли вони на Дунай, а од Дунаю пішли до Цесарограда. І знялась буря велика, і розбила кораблі русі. І княжий корабель розбив вітер, і вzięли князя [Володимира] в корабель Івана Творимирича, воеводи Ярославового. Інші вої Володимирові викинуті були на берег, числом шість тисяч. І коли хотіли вони вернутися в Русь, то не пішов з ними ніхто із дружини княжої. І сказав Вишата: "Я піду з ними". І висів він із корабля до них, сказавши: "Якщо живий буду — то з ними, а якщо погибну — то з

¹Князь Ярослав Мудрий.

²Софійський собор.

³Річка біля Києва.

дружиною". І пішли вони, маючи намір [добратися] в Русь.

І була вість грекам, що побило море [кораблі] русі, і послав цесар, на ім'я [Костянтин] Мономах, услід за руссю чотирнадцять суден. Тоді Володимир з дружиною, побачивши, що вони йдуть за ними, [і] пішовши назад, побив судна грецькі. І вернулися вони в Русь, повсідавши в кораблі свої.

Вишату ж [греки] схопили з викинутими на берег [руссами]. І привели вони їх до Цесарограда, і осліпили багатьох русів. А по трьох літах, коли настав мир, одпущений був Вишата в Русь до Ярослава.

Літопис руський. — С. 93.

Будівництво і книгописання за часів Ярослава Мудрого (початок XI ст.)

Цей уривок дає уяву про культурну і просвітницьку діяльність князя Ярослава Мудрого.

У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих Воротах, кам'яну, Благовіщення святої богородиці. Сей же примудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою святої богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини¹.

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширяться, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устава, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він письців многих, і перекладали вони з гречизни

¹Хрестильне ім'я Ярослава Мудрого — Георгій, а його друга дружина Інгігерда, дочка шведського короля Олафа (Олава) III (Скотконунга), відома з ісландських саг, мала хрестильне ім'я Ірина (в черницях — Анна, так вона названа в житіях святих). На свою честь (Георгій—Юрій) Ярослав назвав також два міста, збудованих ним, — Юр'єв у Чудській землі і Юр'єв на річці Росі.

на слов'янську мову і письмо [святее], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь — так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє.

Літопис руський. — С. 89.

Із "Слова про закон і благодать" Іларіона (1037—1050 рр.)

Автором "Слова про закон і благодать" — твору, що є одним із найхарактерніших зразків проповідницької церковної літератури Київської Русі, є просвітер Іларіон, який згодом став митрополитом Київським часів Ярослава Мудрого (середина XI ст.). Вважають, що це Слово складено Іларіоном між 1037 і 1050 рр.

Благословен Господь Бог Ізраїлів, Бог християнський! Він навідав людей своїх і сотворив їм вибавлення. Він не дав до кінця творінню своєму ідольським мороком одержимому бути і в бісівському слугуванні гинути, а направив спершу плем'я Авраамове скрижалями і законом, а потім Сином своїм усі народи спас, Євангелієм і хрещенням увівши їх в оновлене буття, у життя вічне... Закон¹ бо предтечою був і слугою благодаті² й істині. Істина ж і благодать слугами суть майбутньому віку, життю нетлінному. Як закон привів узаконених до благодатного хрещення, так хрещення впускає синів своїх у вічне життя. Мойсей бо і пророки про Христове пришествя повідали, а Христос і апостоли його — про воскресіння і про майбутній вік...

¹Закон — Старий Завіт Біблії, зокрема перші його п'ять книг (так зване П'ятикнижжя Мойсееве, в якому викладене іудаїстичне вірування, засноване на заповідях бога Ягве.

²Благодать — основоположне поняття християнського віровчення, викладеного в Новому Завіті Біблії. Особлива сила, нібито послана від Бога, яка дає можливість подолати притаманну людям гріховність і досягти спасіння.

Образ же закону і благодаті — Агар і Сарра¹, спершу — рабиня, а потім — вільна. Аби зрозумів той, хто читатиме, як Авраам бо в юності своїй Сарру мав за жону собі, вільну, а не рабiniu, так і Бог з передвіку зволив і умислив сина свого у світ послати і тим у благодаті себе явити...

Благодать же сказала Богу: “Як не настав ще час зійти мені на землю і спасти світ, то зійди на гору Сінай і закон встанови”. Послухав Авраам мови Сарриної і увійшов до раби її Агарі.

Послухав же і Бог благодаті словес і зійшов на Сінай. І народила Агар-рабиня од Авраама рабинича, і нарід Авраам його Ізмаїлом.

Зніс бо і Мойсей із Сінайської гори закон, а не благодать, тїнь, а не істину.

По сьому, коли вже старі були Авраам і Сарра, з’явився Бог Аврааму, як сидів той перед дверима шатра свого опідні при дубі мамврійському. Авраам же вийшов назустріч Йому, поклонився Йому до землі і прийняв Його в шатро своє.

Коли ж вік сей став до кінця наближатися, навідав Господь рід людський і зійшов із небес, в утробу дівиці ввійшовши. Прийняла його дівиця з поклоном у шатро плоті своєї безболісно, кажучи так до архангела: “Я раба Господня, хай же буде мені по мові твоїй”.

Тоді бо одімкнув Бог лоно Саррине і, зачавши, народила вона Ісаака, вільна—вільного.

І як навідав Бог людське ество, з’явилося безвісне й утаєне, і народилася благодать і істина, а не закон — син, а не раб.

І як одняли отроча Ісаака од сосців материних, і як зміцнів він, то скликав Авраам гостину велику на честь того, що однімається Ісаак, син його, од сосців матері своєї.

А як був Христос уже на землі і не зміцнілою ще була благодать, то ссала вона за тридцять літ, поки Христос таївся.

Коли ж уже одлучилася вона і зміцніла, то з’явилася благодать Божа усім людям в Йорданській ріці¹. Скликав

¹ Агар — символ старозавітного закону. Сарра — велика мати народів, прообраз християнської благодаті, царства Божого — небесного Єрусалима.

² Йордан (Йордан) — річка в Палестині, в якій, за євангельською легендою, прийняв хрещення Ісус Христос.

Бог гостину і частування щедре урядив телям, угодованим од віку возлюбленим сином своїм Ісусом Христом, зібравши на спільне свято усіх небесних і земних, разом ангелів і людей. ...

Хвалить же похвальними голосами Римська сторона Петра і Павла, бо од них увірувала в Ісуса Христа, Сина Божого; Азія, й Ефес¹, і Патм² — Іоанна Богословця³, Індія — Тому, Єгипет — Марка. Всі краї, і городи, і народи почитають і славлять кожний свого учителя, того, що навчив їх православній вірі. Похвалімо ж і ми, по силі нашій, хоч малими похвалами, того, хто велике і дивне діло сотворив, нашого вчителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, а сина славного Святослава, про мужність і хоробрість якого в літа його володарювання слух пройшов по багатьох сторонах, а звитяги його і могутність поминаються й пам'ятаються ще й нині в худорідній бо і невідомій землі володарював той, а в Руській, про яку відати і чути на всі чотири кінці землі. ...

Встань, о чесная голово, з гробу твого, встань! Струси сон! Не вмер бо еси, а спиш до спільного всім устання. Встань! Не вмер еси, бо годі тобі вмерти, увірувавши в Христа, життя всього світу. Струси сон, возведи очі, поглянь, якої тебе честі Господь там сподобив і на землі не безпам'ятного залишив у сина твого. Встань! Поглянь на чадо своє Георгія! Поглянь на утробу свою! Поглянь на милого свого! Поглянь на того, що Господь вивів з лона твого! Поглянь на того, який красить престол землі твоєї! І враздуйся і возвеселися! Поглянь же ще і на благовірну невістку твою Ярину⁴! Поглянь на онуків твоїх і правнуків, які живуть, як хранить їх Господь, як благовір'я держаться, заповіданого тобто, у святі церкви угощають, як славлять Христа, як поклоняються імені його! Поглянь, як християнство росте! Поглянь, як город іконами святих освітлюється і

¹Ефес — місто на Егейському узбережжі Малої Азії.

²Патм — острів у Егейському морі.

³Іоанн Богословець, Богослов — за християнською легендою, улюбленець Ісуса Христа, автор "Євангелія від Іоанна", трьох послань і "Апокаліпсиса" (частин Нового Завіту Біблії).

⁴Ярина (Ірина, Інгігерда; р. н. невід. — 1051) — із 1019 р. жона Ярослава Мудрого, дочка шведського короля Олафа Скотконунга.

виблискує, як тиміаном пахне, як хвалами і богослужіннями і співом святим олунокється!

І се все бачучи, возрадуйся і возвеселися і восхвали благого Бога, всього сього Сотворителя. Хай і не тілом, так духом дає тобі Господь побачити все се. Тим бо радуйся і веселися, що насіння твоєї віри, посіяне тобою, не висушилося спекою невір'я, а дощем Божої помочі зволилося і рясно розбуялось.

Давня українська література: Хрестоматія. — К.: Рад. школа, 1991. — С. 166—168, 174, 177.

3 “Повісті минулих літ”

Історія заснування Києво-Печерського монастиря
(XI ст.)

Києво-Печерський монастир був центром літописання в Київській Русі, тому багато матеріалу в літописах присвячено саме йому.

У рік 6559 [1051]. Поставив Ярослав русина Ларіона¹ митрополитом Русі у святій Софії, зібравши єпископів.

А тепер-от скажем, звідки дістав свою назву Печерський монастир. Коли боголюбивий князь великий Ярослав уподобав [село] Берестове і церкву Святих Апостолів, суццю тут, і попів многих надбав, то між них же був пресвітер, на ім'я Ларіон, муж благий, і книжний, і пісник. І ходив він з Берестового на Дніпро, на пагорб, де нині старий монастир Печерський, і тут молитви діяв. А був ліс тут великий, і викопав він тут печерку малу, двосажженну, і, приходячи з Берестового, одспівував [церковні] часи і молився тут богу потай.

Потім же вложив Бог князю в серце [добрий намір]: поставив він його митрополитом [у] святій Софії, а ся

¹Ларіон (Іларіон), автор знаменитого “Слова про закон і благодать”, митрополитом був недовго, приблизно до 1052 чи 1053 р., бо у Новгородському першому літописі від 1055 р. уже згадується як діючий новий митрополит — грек Єфрем. Можливо, Іларіон десь 1053 р. помер. Але є гіпотеза, що його скинули з митрополитства і він у неділю 7 листопада 1053 р. постригся під іменем Никона в ценці Києво-Печерського монастиря, далі став тут ігуменом і в 1072—1073 рр. зробив літописне зведення.

печерка так осталася. А по багатьох днях знайшовся один чоловік, на мирське ім'я [Антипа] із города Любеча. І вложив йому Бог у серце [намір] у землю [Грецьку] іти і монастирі, що є там, подивитися. Він і подався на Святу Гору¹, і побачив тутешні монастирі, і возлюбив чернецтво. І прийшов він у один монастир із сущих тут монастирів, і вмолив ігумена його, щоби вложив він на нього сан чернечий. І він тоді, послухавши його, постриг його і нарік його ім'ям Антоній. І, напутивши його і научивши його чернецтва, сказав він йому: “Тож іди назад в Русь, і хай буде на тобі благословення од Святої Гори, бо многі од тебе чорноризцями стануть”. І благословив він його, і відпустив його, сказавши йому: “Іди з миром”.

Антоній, отож, прийшов до Києва і думав: “Де жити?” І походив він по монастирях, і не вподобав [жодного], бо [цього] Бог не хотів. І став він ходити по дебрях і по горах, шукаючи, де б йому Бог наказав [належне місце]. І прийшов він на пагорб, де ото Ларіон викопав був печеру, і возлюбив місце се, і вселився в неї, і став молитися Богові, зі сльозами говорячи: “Господи! Утверди мене в місці сьому, і хай буде на місці сьому благословення Святої Гори і того ігумена, що мене постриг”.

І став він жити тут, молячи Бога, їв хліб сухий, і того через день, а води в міру заживаючи, і копаючи печеру, і не даючи собі покою ні вдень, ні вночі, — в трудах пробуваючи, і в неспанні, і в молитвах.

Потім же, коли узнали [це] добрії люди, вони приходили до нього, приносячи йому, що було на потребу його. І набув він [такої] слави, як і Великий Антоній. І, приходючи до нього, просили [люди] од нього благословення.

Потім же, коли преставився великий князь Ярослав і взяв владу його син Ізяслав і сів у Києві, Антоній уже був прославлений в Руській землі. І Ізяслав, довідавшись про життя його, прийшов із дружиною своєю, просячи у нього благословення і молитов.

І відомий усім став Великий Антоній, і шанований усіма. І почали приходити до нього братія, і став він приймати і постригати їх. І зібралося до нього братії числом із дванадцять, викопали вони печеру велику, і церкву, і келії, які є і до сьогодні в печері під старим монастирем.

Коли ж згуртувалася братія, сказав їм Антоній: “Се Бог вас зібрав, братія. Ви [тут] есте по благословенню

¹Тобто на Афон.

Святої Гори, тому що мене постриг ігумен Святої Гори, а я вас постригав. Хай буде на вас благословення, — перше — од Бога, а друге — од Святої Гори”. І, це сказавши їм, він мовив до них: “Живіте особно. Я поставлю вам ігумена, а сам хочу в іншу гору сісти один, усамітнись, як ото і раніше я був звик”.

І настановив він їм ігумена, на ім'я Варлаам, а сам пішов у гору, викопав печеру, яка є під новим монастирем, і в ній і скончав він живоття своє, живши у чесності і не виходячи з печери сорок літ¹ — і ніколи, і нікуди. В ній же лежать мощі його й до сьогодні.

Літопис руський. — С. 95—96.

З документального дослідження О. Шахматова про заснування Михайлівського Золотоверхого монастиря та про родовід київських князів
(кінець XI — початок XII ст.)

Шахматов Олексій Олександрович (1864—1920) — російський філолог та історик. Вивчав історію давньоруського літописання, видав багато літописів, які містять матеріали, безпосередньо пов'язані з історією України. У наведеному дослідженні робить висновок, що заснування Михайлівського Золотоверхого монастиря пов'язане з постриженням у ченці сина воєводи князя Ізяслава Варлаама, який згодом став ігуменом Києво-Печерського монастиря, а потім — новоутвореного Димитріївського (майбутнього Михайлівського) собору.

...Повість минулих літ оповідає: “Коли ж монастир [Печерський] було споруджено, а ігуменство одержав Варлаам², Ізяслав теж поставив монастир святого Димитрія [Солунського] і вивів Варлаама на ігуменство до святого Димитрія, бо хотів зробити [його] вищим от сього монастиря...”

Таке ставлення до Варлаама пояснюється його родоводом. Батько Варлаама, Ян Вишатич (1016 — 1106), був київським тисяцьким і воєводою, який наприкінці свого

¹ Сюди, мабуть, зараховано й час, коли Антоній вперше усамітнись в печеру, тобто десь у 1033 р., ще за княжіння Ярослава Мудрого.

² Воєвода князівської дружини.

життя поселився у Печерському монастирі і став одним з найцінніших інформаторів Нестора Літописця. Батько його Вишата, теж тисяцький і воєвода, був відомий своїм героїзмом під час невдалого походу князя Володимира Ярославича на греків 1043 р., а дід — новгородський посадник Остромир-Йосиф — тим, що на його замовлення в 1056 — 1057 рр. було написано найдавнішу з датованих давньоруських книг — Остромирове Євангеліє. Остромир був сином новгородського посадника Костянтина і онуком легендарного Добрині, рідного дядька і воєводи великого князя Володимира Святославича.

Автор доводить, що батько Добрині та Малуші (матері князя Володимира) Малко Любчанин — древлянський князь Мал, якого полонила Ольга, помщаючись за вбивство князя Ігоря, тотожний Мстиславу-Люту, сину воєводи Свенельда, вбитому Олегом Святославичем під час полювання. Свенельд успадкував право збирати данину з древлянської землі, завойованої ще князем Олегом Віщим. Отже, Свенельда могли уявити нащадком Олега, а Варлаам теж міг вважати себе його нащадком і використати сказання про нього (там Олега було зображено хрещеним під іменем Димитрія) як легенду заснування Димитріївського монастиря. На його місці князь Святополк Ізяславович у 1108 р. заснував Михайлівський Золотоверхий собор (ім'я Святополка після хрещення — Михайло), спорудження якого було завершено 1113 р.¹

Шахматов А.А. Разыскания о древнейших летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 340—377.

3 “Повчань” Володимира Мономаха

(початок XII ст.)

У “Повчаннях”, які він писав упродовж свого життя, Володимир Мономах дає настанови нащадкам. Вони є свідченням того, що князь був видатним мислителем свого часу.

Я, недостойний, дідом своїм Ярославом, благословеним, славним, наречений у хрещенні Василієм, [а] руським іменем Володимир, отцем улюбленим і матір'ю своєю [з] Мономахів у благочесті наставлений, дітям моїм у

¹Переклад В. Короля.

доброчесності домогтись успіхів бажаючи, се пишу поучення вам, улюблені, і задля християнських людей; бо скільки оберіг [іх] я по милості Божій і отчою молитвою од усяких бід..

Найперше, задля Бога і душі своєї, страх майте Божий у серці своїм і милостиню чиніть щедрю, бо се єсть начаток всякому добру.

Якщо ж кому нелюба грамотка ся, хай не насміються чи так ото скажуть: “На далекій путі та на санях сидячи, нісенітницю ти еси мовив”. ...

“Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на Господа, заволодіють землею. Бо іще трохи — і не стане нечестивого, шукатиме він місця свого — і не знайде [його]. А кроткії унаслідують землю [і] радуватимуться у тривалому мирі. Підстерігає грішний праведного і скрегоче на нього зубами своїми. Господь же посміюється над ним, бо бачить, що прийде день Його”. ...

Воістину, діти мої, розумійте, як ото єсть Чоловіколюбєць Бог милостив і перемилостив. Ми, люди, грішні є і смертні, а коли нам хто зло вчинить, то ми хочем його пожерти і кров його пролити найскоріш. А Господь наш, володіючи і животтям і смертю, согрішення наші, вищі од голови нашої, терпить [раз], і знову, і до [скону] живоття нашого. ...

Тож, Бога ради, не ліуйтеся, я благаю вас, не забувайте трьох діл тих, бо не є важкі вони. ...

Якщо вам Бог зм'якшить серце, то сльози свої пролійте за гріхи свої, кажучи: “Як ото блудницю, і розбійника, і митника ти помилував еси, [Господи], так і нас, грішних, помилуй”. І в церкві се дійте, і [спати] лягаючи. Не пропустіте ж ні одної ночі. Якщо ви при силі, [хоч раз] поклонітесь до землі, а коли вам стане немічне — то тричі. І сього не забувайте, не ліуйтеся, бо тим нічним поклоном і співом [молитви] чоловік побіждає диявола, і що за день людина согрішить, то сим ізбавляється [од гріха]. Навіть і на коні їздячи, [коли] не буде [у вас] ні з ким діла [і] якщо інших молитов не умієте ви мовити, то “Господи, помилуй” благайте без перестану потай — бо ся молитва єсть ліпша од усіх. [Молітеся краще], ніж думати нісенітницю, їздячи.

Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіте самі, а не давайте сильним погубити людину.

Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської.

Річ мовлячи і лиху і добро, не клянїтеся Богом, ні хрестїтеся, бо немає ж [у сім] ніякої потреби. А якщо ви будете хреста цілувати братам чи [іншому] кому, то [робіть се], лише вивіривши серце своє. ...

Паче всього — гордості не майте в серці і в умі. А скажімо: “Смертні ми есмо, нині живі, а завтра — у гробі. Се все, що Ти нам, [Боже], дав еси, — не наше, а Твоє, [його] нам поручив Ти еси на небагато днів”. І в землі не ховайте [нічого], — се нам великий єсть гріх.

Старих шануй, як отця, а молодих — як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивїться. Не покладайтесь на тивуна¹, ні отрока, щоб не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обїду вашого.

На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воевод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе вборзі, не розгледївши [все] через лінощі, бо знагла людина погибає.

Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо всьому душа погибає і тіло.

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. А куди підете і де станете — напоїте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде — чи простий, чи знатний, чи посол, — якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом. Вони бо, мимоходячи, прославлять чоловіка по всіх землях — або добрим, або лихим.

Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні есмо. І чоловіка не минїть, не привїтавши, добре слово йому подайте. Жону свою любїте, але не дайте їм [жінкам] над собою власті. А се вам основа всього: страх Божий майте вище над усе. Якщо забуваєте [се] все, то часто перечитуйте: і імені буде без сорама, і вам буде добре.

¹Тивун, тіун, тівун — управитель княжого господарства, дворецький, слуга, який виконував також судові та адміністративні обов'язки.

А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов — а за се почесть єсть од інших країв. А добре поводячись, не лінуйтеся ж ні до чого доброго, а насамперед до церкви ходити. Хай не застане вас сонце на постелі — так бо “отець мій діяв блаженний і всі добрії люди достойні”.

*Давня українська література:
Хрестоматія. — С. 163—165.*

3 “Руської правди”

(XI—XII ст.)

“Руська правда” — збірник норм давньоруського права XI—XII ст. Відомо понад 100 списків “Руської правди”, перший з яких знайшов російський історик В. Татіщев у 1738 р. Всі списки прийнято поділяти на три основні редакції: коротку, розширену та скорочену. Найдавнішу “Руську правду” Ярослав Мудрий дав новгородцям 1016 р. Згодом її було дороблено й під назвою “Суд Ярославль Володимирич” упроваджено 1036—1037 рр. “Правду Ярослави́чів” було прийнято на з'їзді Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів у Вишгороді. Розширене видання вийшло наприкінці XI — на початку XIII ст.

1. Коли вб'є чоловік чоловіка, то мститися брат за брата, якщо сини одного батька, чи батька син, якщо племінник, чи сестри син; а якщо не буде мститися — то 40 гривен за голову; якщо буде русин, чи гридин, чи купець, чи ябетник, чи мечник, якщо ізгой чи слов'янин, то 40 гривен поклади за нього.

2. Якщо буде кров чи синці в ураженого, то не потрібен і свідок людині тій; якщо не буде знаку якогось — потрібен свідок, не буде знаків — й справі кінець; якщо не може мститися, то взяти за образу 3 гривні, а лікарю нагорода.

3. Якщо хтось когось ударить бато́гом, чи жердиною, чи рукою, чи чашею, чи ро́гом, чи обухом, то 12 гривен; якщо його не спіймали, то помоталися йому, на тому й кінець.

4. Якщо поранить мечем, не виймаючи його, чи рукояттю, то 12 гривен.

5. Якщо поранить руку, і відпаде рука, чи всохне, 40 гривен. Якщо нога буде ціла чи почне кульгати, тоді то друзі примирять.

6. Якщо палець вріже якийсь, то 3 гривні за образу.

7. А коли вуса — 12 гривен, бороду — 12 гривен.

8. Якщо ж хто вийме меча, але не вдарить, то той гривню покладе.

9. Якщо ж поранить чоловік чоловіка чи від себе, чи до себе — 3 гривні та два свідки; якщо буде варяг чи колбяга — то під присягу.

10. Якщо челядин сховається чи у варяга, чи у колбяга і його впродовж трьох днів не знайдуть, і на третій день не зізнається, — то 3 гривні за образу.

11. Якщо хто поїде на чужому коні, не позичивши його, — виклади 3 гривні.

12. Якщо хто візьме чужого коня, чи зброю, чи одяг, а знайдеться у своєму миру (общині), то взяти хазяїнові своє, а 3 гривні — за образу.

13. Якщо знайшов крадія, не кажи йому: моє; нехай піде на звід, де річ взяв, якщо не піде, то знайди поручника впродовж п'яти днів.

15. Якщо хто челядина спіймати хоче, упізнавши своє, то до одного вести, у кого той купував, а той веде до іншого, і так, коли дійде до третього, — кажи йому: віддай ти мені свого челядина, а ти свої гроші шукай зі свідками.

16. Якщо холоп ударив вільного чоловіка і біжить до хоромів, а пан почне ховати його, то холопа спіймати, а пан мусить сплатити за нього 12 гривень, а коли зустрінє той муж холопа — може вбити його.

17. А якщо зламає чи спис, чи щит, чи сокиру і захоче сховати у себе, то взяти гроші у нього; а якщо зламав і почне повертати, то грішми мусить заплатити, скільки це коштуватиме.

18. Якщо уб'ють огнищанина за образу, то вбивці мусять сплатити 80 гривен, а людям не потрібно; і за збирача княжих податків — 80 гривен.

19. [Приблизно за змістом. — Авт.] Якщо убивають огнищанина — то община, люди відповідальні за вбивство, здійснене на їхній території.

20. Якщо убивають огнищанина біля кліті, чи біля коня, вола, корови, який це захищає, — то крадія вбивають на місці як собаку.

21. А за княжого тивуна 80 гривен. А за конюха старого біля стада 80 гривен, як постановив Ізяслав про свого конюха, якого вбили Дорогобуджівці.

22. А за сільського старосту княжого і хлібороба 12 гривен. А за радовичів княжих 5 гривен.

23. А за смерда і холопа 5 гривен.

24. Якщо сина годувальниці, чи годувальницю, 12.

25. А за княжого коня, якщо той з плямою, — 3 гривні; а за смердового — 2 гривні.

26. За кобилу 60 різань, а за вола гривню, а за корову 40 різань, а за третяка (дворічний бичок, жеребець) 15 кун, а за лонцину (худоба на другому році) півгривні, а за теля 5 різань, за яря (ягня) — ногата, за барана — ногата.

27. А якщо забере (уведе) чужого холопа чи раба, платити йому за образу 12 гривен.

28. Якщо ж стане чоловік закривавленим чи із синцями, то не шукати йому свідків.

29. Якщо один крадій краде чи коня, чи вола, чи кліть, то гривню і тридцять різань сплатити йому; якщо ж крадій буде 18, то по гривні і по 30 різань сплатити... чоловіку.

31. Якщо смерда мордують без княжого повеління, то за образу 3 гривні.

Коротка Руська Правда (за Академічним списком половини XV ст.) // Тихомиров М. Н. Пособие по изучению "Русской правды". — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 39—46.

З "Повісті минулих літ"

Розповідь Володимира Мономаха про князівські усобиці (1066—1077 рр.)

...Розкажу вам, діти мої, про труди свої, як я трудився, роблячи походи і полюючи з 13 років. Насамперед до Ростова пішов через землю вятичів — послав мене батько, а сам він пішов до Курська; потім — до Смоленська з Ставком Скордятичем¹; він знову пішов до Берестя² з Ізяславом³, а мене послав до Смоленська; від Смоленська я пішов до Володимира (Волинського). Тієї ж зими по-

¹Воевода князя Всеволода Ярославича.

²Брест на р. Західний Буг.

³Ізяслав Ярославич — київський князь.

слали мене брати до Берестя на пожарище, де попалили, там охороняв їх місто... Тоді послав мене Святослав¹ проти ляхів, ходив я за Глогову² до Чеського лісу, ходив по землі їхній 4 місяці... звідти до Турова, весною — до Переяславля і також до Турова. Святослав помер, і я знову ходив у Смоленськ, а із Смоленська тієї ж зими до Новгороду; весною Глібові³ на допомогу, а влітку з батьком під Полоцьк, а на другу зиму — із Святополком⁴ під Полоцьк, спалили Полоцьк; він (Святополк) пішов до Новгороду, а я з половцями на Одрськ, воюючи, а звідти до Чернігова... І знов я прийшов до Смоленська, і пройшов з боем крізь половецькі війська до Переяславля, і знайшов батька, що прийшов з походу. Ходили ми в тому ж році з батьком і Ізяславом до Чернігова битися з Борисом (Вячеславичем) і перемогли Бориса і Олега⁵. Знову пішли ми до Переяславля і зупинились на Оброві, а Всеслав⁶ спалив Смоленськ; і я разом з чернігівцями пішов йому вслід, змінюючи одного коня другим, але не захопили (Всеслава) в Смоленську; на цьому шляху, переслідуючи Всеслава, я спустошив землю і розорив від Лукомля⁷, до Логожська⁸; звідти пішов, воюючи, на Друцьк⁹, а звідти повернувся на Чернігів..."

Хрестоматія з історії Української РСР. — К.: Рад. школа, 1959. — Т. 1. — С. 56—57.

3 Лаврентіївського літопису

Повстання міської бідноти Києва проти утисків князя і воеводи

(1068—1069 рр.)

Суспільство тих часів було поляризоване становими суперечностями, що часто призводило до народних повстань. Про одне з них йдеться в наведеному джерелі.

¹Святослав Ярославич — київський князь.

²Місто в Чехії.

³Гліб Святославич — брянський князь.

⁴Святополк Ізяславич — київський князь.

⁵Олег Святославич — чернігівський князь.

⁶Всеслав Брянчиславич — полоцький князь.

⁷Городище на Поліссі.

⁸Місто на Поліссі.

⁹Місто неподалік Мінська.

В рік 1068. Прийшли іноплеменники на Руську землю, багато половців. Ізяслав же, Святослав і Всеволод вийшли проти них на Альту і вночі пішли один проти одного. Ради наших гріхів наслав бог на нас язичників: побігли руські князі, і перемогли половці.

...Коли ж Ізяслав із Всеволодом прибігли до Києва, а Святослав — до Чернігова, люди київські прибігли в Київ, зібрали віче на торгу і сказали, звернувшись до князя: “Це половці розтеклися по землі: дай, князю, зброю і коней; будемо ще битися з ними”. Ізяслав цього не послухав. Почали люди змовлятися проти воеводи Коснячка¹, пішли з віча на гору, прийшли на Коснячів двір і, не знайшовши його, зупинилися біля Брючиславового двору і вирішили: “Підемо випустимо товаришів своїх з тюрми”. Люди закричали і пішли до темниці Всеслава². Ізяслав же, побачивши це, разом із Всеволодом побіг з двору, а люди витягли Всеслава з тюрми, у 15 день вересня, і поставили його посеред князівського двору. Двір князівський вони пограбували, де захопили незліченну кількість золота і срібла, куницями і білками³. Ізяслав утік до Польщі, Всеслав сів у Києві.

В рік 1069. Пішов Ізяслав з Болеславом⁴ проти Всеслава. Всеслав пішов проти [них]. Прийшов до Білгорода Всеслав і вночі, таємно від киян, утік з Білгорода в Полоцьк. На другий день побачили люди, що князь утік, повернулися до Києва, скликали віче і послали до Святослава і Всеволода сказати: “Ми погано зробили, прогнавши свого князя; ось він веде проти нас Польську землю [військо]; а ідіть у місто батька свого; якщо не хочете, то ми змушені, спаливши своє місто, піти в грецьку землю”.

...Святослав і Всеволод послали сказати Ізяславі: “Всеслав утік, не веди поляків до Києва, ворога твого нема; якщо хочеш гніватися і погубити місто, то знай, що нам жаль батьківського стола”. Почувши це, Ізяслав залишив поляків і пішов з Болеславом, взявши небагато поляків. Попереду себе послав сина свого Мстислава в Київ. Мстислав, прийшовши, порубав [киян], які звільнили Всеслава, в кількості 70 чоловік, а інших осліпив; інших же погубив без вини, не розвідавши про них... І

¹Воевода князівської дружини.

²Полоцький князь.

³Шкурки куниць і білок правили за гроші.

⁴Польський король.

розпустив поляків для харчування, [кияни] потайки убивали поляків. Повернувся Болеслав у Польщу, в землю свою.

Летопись по Лаврентиевскому списку. — С. 163, 166—169.

3 “Повісті минулих літ”

Напади половців на землю Руську
(1093—1094 рр.)

Документ оповідає про один із численних нападів на Русь половців — тюркомовних племен, які в XI ст. поступово осідали в Північному Причорномор'ї.

Учинився бо плач великий у землі нашій, і опустіли села наші і городи наші, і стали ми утікати перед ворогами нашими. Як ото і пророк [Мойсей] говорив: “Упадете ви перед ворогами вашими, і поженуть вас ті, що ненавидять вас, і побіжите ви тоді, коли ніхто не гониться за вами. І сокрушу я зухвалість гордині вашої, і буде даремною сила ваша, і уб'є вас приходящий меч, і буде земля ваша пустою, двори ваші пустими будуть, бо ви лихі есте і лукаві, і я піду на вас із гнівом лютим”, — так говорить господь бог святий Ізраїлів. І що лукаві сини Ізмаїлові¹ палили села й стодоли, і багато церков запалили вогнем, — хай ніхто ж не дивується цьому, бо “де ото багато гріхів, побачимо ми всякі карі”. Через це весь світ був одданий [на покару], через це гнів [божий] розпростерся, через це мучать народ: тих ведуть полоненими, а других рубають, інших оддають на помсту, і гірку вони приймають смерть, другі тремтять, дивлячись на тих, яких убивають, інших уморюють голодом і спрагою — одна покута, одна кара, що багатоманітні несе нещастя, і різні печалі, і страшні муки. Тих в'яжуть, і ногами пхають, і на морозі держать, і знущуються, та се найгірше і найстрашніше, що в християнським роді страх, і неспокій, і біда розпросторилася. ...

Половці пустошили багато і вернулись до Торчського. І знемогли люди в городі од голоду, і здались ворогам. Половці ж, узявши і город, запалили його вогнем, а лю-

¹У давні часи вважалося, що кочові східні народи, отже й половці, походять від біблійного Ізмаїла і його матері Агарі.

дей розділили і повели їх у вежі до ближніх своїх і родичів своїх. Мучені холодом і виснажені, у голоді, і в спразі, і в біді, поблідлі лицями і почорнілі тілами, ходячи невідомою землею голі й босі, ноги маючи поколоті терням, вони запаленим язиком, зі сльозами відповідали один одному, говорячи: “Я був із сього города”, а другий: “Я із сього села”. І так розпитувалися вони зі сльозами, рід свій називаючи, а очі підносячи до неба до Всевишнього, який відає все потаємне.

Літопис руський. — С. 135—136.

З'їзд князів у Любечі у справі міжкнязівських взаємин (1097 р.)

У період феодальної роздрібненості (XII — XIII ст.) активізувалися князівські міжусобиці. З метою їх подолання проводили князівські зібрання, про які оповідають наведені документи.

У рік 6605 [1097]. Прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Давид Ігорович, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: “Пощо ми губимо Руську землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руську землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів [уділ]; Давид і Олег, і Ярослав — Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод; Давидові — Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Теребовль — Василькові”. І на цім вони цілували хреста: А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будем ми всі і чесний хрест”. І сказали вони всі:

“Хай буде проти нього хрест чесний і вся земля Руськая”. І, поцілувавшись, пішли вони до себе.

Там само. — С. 146.

З'їзд князів у справі міжкнязівських взаємин і відносин з половцями у Ветичах і на р. Золотчі (1100—1101 рр.)

У рік 6608 [1100]. Вийшов Мстислав [Всеволодович з города Володимира] од Давида на море місяця червня в десятій [день].

Того ж року брати владнали мир межі собою — Святополк, і Володимир, Давид і Олег, в [городі] Увітичах місяця серпня в чотирнадцятий день. Того ж місяця в тридцятий [день], у тім же місці, зібралися всі брати — Святополк, Володимир, Давид і Олег прибув до них. Давид Ігорович, і сказав їм: “Нащо мене ви запросили есте? Я ось есмь. Кому до мене обида?” І відповів йому Володимир: “Ти еси прислав а во 10 день”; до нас, кажучи: “Хочу я, брати, прийти до вас і пожалітись на обиду”. І ось ти прийшов еси, і сидиш зі своїми братами на одному коврі. А чому ти не жалієшся? До кого тобі обида?” І не відповів йому Давид анічого.

І стали усі браття на конях. І став Святополк зі своєю дружиною, а Володимир — так само, а Давид і Олег — зі своєю дружиною, нарізно один від одного. А Давид Ігорович сидів окремо. І не допустили вони його до себе, і осібно радилися про Давида. І, нарадившись, послали вони до Давида мужів своїх — Святополк [воєводу] Путятю [Вишатича], Володимир — [воєвод] Орогостя і Ратибора, Давид і Олег — [боярину] Торчина.

Послані ж прийшли до Давида і сказали йому: “Се тобі мовлять брати: “Ми не дамо тобі стола володимирського, бо ти кинув еси ножа в нас, а сього не було в Руській землі. Але ми тебе не візьмемо, ні іншого зла не вчинимо, а се тобі даєм: пішовши, ти сядь у Бужську [і] в Острозі; а Дубен і Чорторийськ — се тобі дає Святополк; а осе тобі дає Володимир двісті гривень, а Давид і Олег — двісті гривень”.

І тоді послали вони послів своїх до Володаря і до Василька [Ростиславичів]: “Візьми, [Володарю], брата свого його Василька до себе, і нехай буде вам одна волость — Перемишль. І якщо вам угодно, то сидіть [там] обидва, а як ні, то пусти Василька сюди, хай ми його прогодуємо тут. А холопів наших і смердів видайте!” Але не послухав цього Володар і Василько.

А Давид [Ігорович] сів у Бужську, і після цього дав Святополк Давидові Дорогобуж. У нім же він і вмер. А

[город] Володимир [Святополк] дав синові своєму Ярославу.

У рік 6609 [1101]. Проставився Всеслав [Брячиславич], полоцький князь, місяця квітня в чотирнадцятий день о дев'ятій годині дня в середу.

У той же рік підняв рать Ярослав Ярополчич у Берестії. І виступив на нього Святополк, і застав його в городі, і, схопивши його, окував, і привів його до Києва. І блага за нього митрополит [Миколай] і ігумени, і вблагали вони Святополка. І повели його [Ярослава, присягнути] перед гробами святих Бориса і Гліба, і зняли з нього окови, і пустили його.

У тім же році зібралися брати Святополк, і Володимир, Давид і Олег [Святославичі], Ярослав, брат їх обох, на [річці] Золотчі. І прислали половці послів од усіх князів [своїх] до всіх братів, говорячи і просячи миру. І сказали їм князі руські: "Якщо ви хочете миру, то зберімося коло Сакова". І послали вони [послів] по половців, і зустрілися коло [города] Сакова, і вчинили мир із половцями, і взяли вони заложників одні в одних місяця вересня в п'ятнадцятий день.

Літопис руський. — С. 154—155.

Слово про Ігорів похід (1185 р.)

"Слово про Ігорів похід" — визначна пам'ятка давньоруської літератури, в якій змальовано невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, його брата і синів проти половецьких ханів. Вважається, що "Слово" створене приблизно 1188 р. Його придбав О.І. Мусін-Пушкін у архімандрита Спасо-Ярославського монастиря. Уперше було видане 1800 р. Єдиний рукопис загинув під час пожежі Москви 1812 р. У наведеному уривку дається "Літописна повість про похід Ігоря Святославича на половців у 1185 р. За Іпатським списком"¹.

У той же час Святослав Ігор, онук Олегів, поїхав із Новгорода [Сіверського] місяця квітня у двадцять і третій день, у вівторок, узявши із собою брата Всеволода із [города] Трубецька, і Святослава Ольговича, синівця

¹Переклад Л. Махновця.

свого, із [города] Рильська, і Володимира, сина свого, із Путивля, і в Ярослава [Всеволодовича] випросив він підмогу — Ольстина Олексича, Прохорового внука, із ковуями чернігівськими...

А назавтра, коли настала п'ятниця, в обідню пору, зустріли вони полки половецькі, бо ті приготувалися були до їхнього [приходу], вежі свої одіслали назад, а самі, зібравшись од малого і до великого, стояли по тій стороні ріки Сяурлію...

...І сказав Ігор до братів своїх: "Браття! Сього ми шукали єсьмо! Тож ударимо!" І тоді рушили вони до них, поклавши на бога уповання своє...

А коли світала субота, почали виступати війська половецькі, як бори, і не знали князі руські, кому з них до котрого поїхати, бо було їх незчисленне множество... І тоді, порадившись усі, вони зсіли з коней, бо мали намір, б'ючись, дійти до ріки Дінця. Вони бо говорили: "Якщо ми побіжимо, утечем самі, а чорних людей оставимо, то од Бога нам буде гріх, як сих видамо. Підем і або вмремо, або живі будемо всі вкупі". І, так сказавши, всі зсіли з коней і пішли б'ючись. І тут за допустом божим поранили Ігоря в руку і умертвили лівіцю його, і була печаль велика у полку його... Однак тоді кріпко вони билися тої днини до вечора, і багато було ранених [і] мертвих у полках руських. Настала ніч суботня, і пішли вони б'ючись.

А коли світала неділя, сталося замішання ковуїв, у полку [їх] побігли. Ігор же був у той час на коні, тому що був поранений, і рушив він до полку їх, намагаючись вернути їх до військ. Зрозумівши ж, що далеко одійшов од [своїх] людей, і, знявши шолом, він помчав знову до війська [ковуїв], щоби вони впізнали князя і вернулися б. Однак же не вернувся ніхто, а тільки [боярин] Михалко Юрійович, упізнавши князя, вернувся. Але ліпші [мужі] не прийшли були в замішання з ковуями, і мало [хто] із простих [людей] чи хто з отроків боярських, бо всі ліпші [мужі] билися, ідучи пішо, і серед них Всеволод немалу мужність показав.

І коли приблизився Ігор до полків своїх, то поїхали [половці] навпоперек, і тут схопили [його] на віддалі одного перестрілу¹ од полку свого. І схоплений Ігор

¹Перестріл — віддаль польоту стріли, 70—90 м.

бачив брата свого Всеволода, який кріпко боровся, і просив він душі своїй смерті, щоби не бачити загибелі брата свого. Всеволод же так бився, що навіть оружжя в руках його було не досить, а билися ж вони, ідучи навкруг біля озера.

Отже, у день святої неділі навіть на нас Господь гнів свій: замість радості навів на нас плач, і замість веселості жаль на ріці Каялі...

Сказав же тоді Ігор: “Спом’янув я гріхи свої перед господом богом моїм... Се воздав мені господь за беззаконня моє, і за лиходійство моє [прогнівавсь] на мене”, і “впали тепер гріхи мої на голову мою”. “Праведен господь, і справедливі вельми суди його”, і я ж не маю з живими долі... Але владико, господи боже мій, “не одвергни мене до кінця”, а коли воля твоя, господи, то [дай] же милість нам, рабам твоїм...”

Святослав же, це почувши і вельми зітхнувши, утер сльози свої і сказав: “О любі мої браття, і синове, і мужи землі Руської! Дав мені був бог придушити поганих, але ви, не вдержавши молодості, одчинили ворота на Руську землю. Воля господня хай буде в усьому...”

*Слово о полку Ігоревім / Упоряд. та примітки
О. Мишанича. — К.: Рад. школа, 1986. — С. 292—194.*

Із “Книги історичних сенсацій”

про останки Ярослава Осмомисла

(?—1187 рр.)

Під час археологічних розкопок у соборі св. Юра (Львів) виявлено прах Ярослава, сина Володимира Володаревича. Ім’я цього князя, який правив у Галичі в 1152—1187 роках і якого автор “Слова о полку Ігоревім” поштиво називає за мудрість Осмомислом, історія пов’язує з періодом могутності цієї західної частини Київської Русі.

Останки його в 1938 році серед фундаментів Галицької кафедри виявив відомий український вчений Ярослав Пастернак. У непростий передвоєний час і в роки війни слід останків був втрачений. І ось новина: у крип-

ті¹, підземній галереї, знайдено скриню з перепохованими кістками і скляною капсулою. В капсулі записка, датована 31 серпня 1939 року, в якій, за свідченнями Пастернака, знаходиться прах Ярослава².

Книга исторических сенсаций.— М.: Раритет, 1993. — С. 96.

З літопису Ібн ал-Асіра

Похід полководців Чінгісхана — Джебе й Субутая в Європу
(1223 р.)

Алі Ібн ал-Асір (друга половина XII—I чверть XIII ст.) жив у Моссулі; виконував урядові доручення до Багдадського уряду, багато працював над історією й магометанською теологією. Після себе залишив літопис. Наведений уривок подає дані про похід полководців Чінгісхана — Джебе і Субутая — в Європу й про битву з їх військом руських князів і половців на р. Калці.

Коли татари ввійшли в країну кіпчаків і віроломно знищили ті частини війська, які, відділившись від союзників, аланів і лезгінів, поверталися до своїх домівок, кіпчаки побоялися помірятися силами з цією ворожою армією і розійшлись у всі боки; одні шукали порятунку в лісах, інші в горах; багато їх втекло в країну руських. Татари захопили їхні стоянки в землях кіпчаків; це місцевість з прекрасними пасовищами як зимою, так і літом; там є місця з прохолодною температурою в літню спеку і місця з м'якою температурою взимку; на морських берегах є ліси. Татари пройшли до міста Судака, яке належить кіпчакам і звідки вони одержували хліб; воно розташоване на Хазарському морі³, і там пристають судна. Там продаються тканини, і кіпчаки приходять їх купувати, даючи на обмін невідьників обох статей і міхи лисиць, бобрів, білок та ін., що йде з їхньої країни. Татари оволоділи й Судаком, жи-

¹Крипта — в Давньому Римі будь-яке склепінчасте підземне приміщення; в середньовічній Західно-Європейській архітектурі — каплиця під храмом, яку використовували для поховання вельможних осіб.

²Переклад В. Короля.

³Крим тоді звався Хазарією, бо належав раніше хазарам.

телі якого кинулися тікати: одні втекли із сім'ями і майном у гори; другі сіли на судна і попливли в Рум, що перебував під владою мусульманських царів з нащадків Кілідж-Арслана (сульджукідів).

Захопивши країну кіпчаків, татари в 620 (1223) р. пішли походом проти руських. Останні з'єдналися, щоб дати бій, з кіпчаками, яких багато виселилось в їхню країну. Вони разом виступили назустріч татарам, щоб наздогнати їх, поки ті не вступили на руську територію. При їх наближенні татари відступали і були переслідувані ворогом, який думав, що вони не насміляться битися з ним. Він завзято переслідував їх по п'ятах, а татари продовжували відступати протягом дванадцяти днів, поки раптом несподівано не напали на руських і кіпчаків, які були далекі від думки про можливість нападу. Це був один із найзавзятіших боїв: він тривав кілька днів, але татари, нарешті, стали переможцями; кіпчаки і руські зазнали цілковитої поразки; під час безладної втечі, вони здебільшого були порубані; всі їхні обози попали в руки татар. Ті, які встигли врятуватись, а таких було небагато і їм довелось пройти довгий шлях, — дісталися до Русі у самому нещасному вигляді. Татари по їхніх слідах вдерлися туди, вбиваючи, палячи й руйнуючи все, що було на їхньому шляху. Поважні купці і багаті жителі країни виселились із найціннішим майном і переплили море, щоб урятуватись у магометанських країнах.

Спустошивши Русь, татари залишили її і пішли на Булгарію в кінці 620 (кінець 1223) року. Булгарське військо вийшло назустріч; вони заманили його в засідку; коли воно проходило те місце, де ховалися татарські загони, ті, яких воно переслідувало, повернулись до нього лицем, і булгари були оточені і більшість їх була перебита; тільки небагато врятувалось; кажуть, що таких було коло чотирьох тисяч. Татари рушили через Сакассін, щоб повернутися до свого володаря Чінгісхана.

Коли вони залишили країну кіпчаків, ті, що врятувались, повернулись на батьківщину. Поки татари займали її, будь-яке сполучення з мусульманськими країнами було перерване; не привозили більше ні лисиць (bourtass), ні білок, ні бобрів, ні інших міхів, які вивозяться з цієї країни. Після того як вони пішли, знову почався вивіз цих товарів.

3 “Повісті минулих літ”

Навала татаро-монгольських завойовників
на Київську Русь
(1236—1240 рр.)

Наведені документи відтворюють один із найтрагічніших періодів нашої історії — татаро-монгольську навалу на Русь, яка розпочалася в 1236—1237 рр. і відкинула нашу державу на кілька століть назад.

Батий же, взявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідти став посилати [війська] на городи руські. Взяв він город Переяслав списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михайла сокрушив і начиння церковне незчисленне срібне і золоте, і дороге каміння узяв. І єпископа преподобного Симеона вони убили.

У той же час послав він [війська] на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплемянних, прийшов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем. Єпископа [Порфирія] вони зоставили живим і одвели його в Глухів.

Менгухан тим часом прийшов розвідати город Київ, і став він на тій стороні Дніпра коло городка Пісочного. Побачивши город, він здивувався красі його і величі його. Він прислав послів своїх до Михайла [Всеволодовича] до городян, хочачи їх обманути, та вони не послушали його.

Літопис руський. — С. 394.

3 Никонівського літопису

Героїчна оборона Києва від татаро-монгольської навали
(1240 р.)

У тому ж році (1240 р.) пройшов хан Батий під місто Київ із величезною кількістю воїнів і оточив місто. Облягла його сила татарська, і неможливо було нікому з міста вийти, ні в місто ввійти.

І не можна було чути в місті один одного від скрипіння возів, ревіння верблюдів, від звуків труб і органів,

від іржання стад кінських і від крику та галасу незчисленної кількості людей. І вся земля була переповнена татарами. Захопили тоді кияни татарина, на ім'я Таврула, і той назвав усіх великих князів, що були з Батием, і розказав про його незчисленну силу... Приставив Батий багато пороків¹ до міста Києва біля Лядських воріт, бо там близько були хащі. Багато пороків било [в стіни] безперестанно, день і ніч, а городяни мужньо боролися, і багато було мертвих, і лилася кров, як вода. І послав Батий у Київ до городян з такими словами: "Якщо підкоритеся мені, буде вам милість, а як будете опиратися, то багато постраждаєте і жорстоко загинете". Але городяни ніяк не послухали його, а злословили і проклинали його. Батий же дуже розгнівався і звелів з великою люттю іти на приступ міста. І так з допомогою великої кількості пороків пробили міські стіни і ввійшли в місто, а городяни кинулися назустріч їм. І тут можна було бачити і чути страшенний тріск списів і стукіт щитів; стріли затьмарили світло так, що не видно було неба за стрілами, а була темрява від безлічі стріл татарських, і скрізь лежали мертві, і скрізь текла кров, як вода. Дуже поранений був воевода Дмитро, і багато сильних загинуло. І були переможені городяни, і татари зійшли на стіни, але від великої втоми засіли на стінах міських. І настала ніч. Городяни в цю ніч спорудили другий город навколо церкви святої богородиці². На ранок же прийшли на них татари, і був лютий бій, і стали знемагати люди, і вбігли зі своїми пожитками на церковні комари³, і від ваги повалилися стіни церковні. І взяли татари місто Київ, місяця грудня в 6 день: А Дмитра воеводу привели пораненого до Батия, і не велів Батий убивати його ради його мужності. І почав Батий розпитувати про князя Данила, і сказали йому, що князь утік в Угорщину. Батий же посадив у місті Києві свого воеводу, а сам пішов до Володимира на Волинь...

Летописный сборник, именуемый Патриаршею, или Никоновскою летописью // Полн. собр. русских летописей. — СПб., 1885. — Т. 10. — С. 116—117.

¹Тарани, якими кочовики розбивали фортечні стіни.

²Десятинна церква.

³Церковне горище.

Із книги П. Карпіні "Історія монголів"

про життя на Русі під час золотоординського поневолення

(1246 р.)

Плано Карпіні Джованні (1182—1252) — католицький ченець, який у 1245—1247 рр. очолював дипломатичну місію, виряджену римським папою до Монгольської імперії. В цей час двічі побував на території України, залишив записи про політику Золотої Орди на поневолених землях.

...Вони ні з ким не укладають миру, за винятком тих, які підкоряються їм; бо мають від Чингісхана наказ підкоряти собі всі народи, коли можна. І ось чого вони від них вимагають: ходити з ними, коли їм завгодно, на війну проти всіх і давати десятину від усього — як з людей, так і з речей. Відрахувавши десять, беруть одного. Те саме роблять і з дівчатами, яких відводять на свою землю і тримають їх для послуг. Решту, переписавши, признають за звичаєм. Але, коли мають над ними повну владу, то ніколи не виконують даних обіцянок, а вишукують всілякі способи, щоб порушити їх. Коли я був на Русі, присланий був, як казали, від Куїншкана і Батія, сарацин¹, і цей начальник в кожній людині, що мала трьох синів, брав одного. Чоловіків, що не мали дружин, вели із собою; це саме робили і з жінками, в яких не було законних чоловіків. Жебраків ... також забирали. Решту ж, за їх звичаєм, переписавши, наказували, щоб кожний, як малий, так і великий, навіть немовля одноденне, бідний і багатий, давав данину, а саме: по шкурі білого ведмеда, чорного бобра, забула [соболя] і якогось чорного звірка, що живе в норах, який я не знаю, як зветься по-латині, а по-німецьки називається він ільтіс, а по-польськи і по-руськи дохон², і по одній шкурі чорної лисиці. Хто не заплатить цієї данини, того відводять до татар, де він лишається в рабстві... В землях тих володільців, яким дозволяють повертатись, ставлять вони своїх баскаків³, волі яких повинні коритись як герцоги, так і взагалі всі.

¹Мусульмани.

²Тхір.

³Урядовці золотоординського хана, які збирали з місцевого населення данину.

Якщо ж жителі якогось міста чи землі не роблять того, що вони хочуть, то баскаки ці оповіщають, що вони невірні татарам, і так руйнують це місто або цю землю і вбивають жителів сильною рукою татар, які за наказом правителя цієї землі приходять несподівано і раптом на них кидаються...

Иоанн де Плано Карпини. История монголов. — СПб., 1911. — С. 33—34.

Із книги В. де Рубрука "Подорож у східні країни"
про спустошення Русі татаро-монголами
(1253—1255 рр.)

Вільгельм де Рубрук — монах-мінорит; 1253 р. був відряджений французьким королем Людовіком ІХ місіонером до татар. Рубрук здійснив подорож через Судак, Дон, Волгу і повернувся 1255 р. через Кавказ і Малу Азію. Побував у Батія, у сина його Сартака і в хана Менгу, залишив записи про наслідки татаро-монгольської навали в Київській Русі.

На північ від цього краю¹ лежить Русія, яка має скрізь ліси; вона тягнеться від Польщі і Угорщини до Танаїда. Ця країна вся спустошена татарами і тепер повсякчасно спустошується ними...

Саме татари дають перевагу сарацинам перед руськими, бо вони [руські] християни. Коли руські не можуть дати більше золота чи срібла, татари забирають їх і дітей, як стада, в пустиню, щоб вони стерегли їхніх тварин.

Вільгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны. — СПб., 1911. — С. 85—86.

¹На північ від Чорного моря.

Галицько-Волинська Держава — Правонаступниця Київської Русі

3 РОЗДІЛ.

ХІІ—ХІІІ століття на Русі — період феодальної роздробленості, зумовленої тогочасними виробничими і суспільними відносинами, що розвивалися на основі піднесення продуктивних сил у сільському господарстві й ремеслах. Тривалі князівські міжусобиці поступово підірвали міць давньоруської держави.

У середині ХІІ ст. Київська Русь розпалася на окремі землі: Київську, Володимиро-Суздальську, Новгородську, Псковську, Галицько-Волинську, Смоленську, Полоцько-Мінську та інші. Історія Галицько-Волинського князівства — важлива складова вітчизняної історії. Упродовж ста років після занепаду Києва це князівство було основою української державності.

У період феодальної роздробленості Київської Русі утвердилася колективна форма правління. Тому іноді на київському престолі правили відразу двоє князів. Такими співправителями у другій половині ХІІ ст. були Рюрик Ростиславич і Святослав Всеволодович та ін.

Особливе місце в давніх літописах відводиться батькові Данила Галицького Роману Мстиславичу (1150—1205), який відіграв значну роль у піднесенні Галичини та укладанні її союзу з Волинню і тим самим відкрив ще більші перспективи розбудови Української держави.

3 Галицько-Волинського літопису

Початок княжіння великого князя Романа

(1201 р.)

По смерті ж великого князя Романа, вікопомного самодержця всеї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих. ...Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав [хана їхнього] Отрока в Обези за Залізні ворота, а [хан] Сирчан zostався коло Дону, рибою живлячись.

Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом із Дону, забравши землю їх усю і загнавши окаянных агарян. По смерті ж Володимировій остався у Сирчана один лиш музика Ор, і послав він його в Обези, кажучи: "Володимир уже вмер. Тож вернися, брате, піди в землю свою". Мов же ти йому слова мої, співай же йому пісні половецькії. А якщо він не схоче, — дай йому понюхати зілля, що зветься евшан¹.

Той же не схотів [ні] вернутися, ні послухати. І дав [Ор] йому зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: "Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути". І прийшов він у землю свою. Од нього родився Кончак, що зніс Сулу, пішо ходячи, котла носячи на плечах.

Отож Роман-князь ревно наслідував [Володимира] в цім і старався погубити іноплемянників. ...Велика смута постала в землі Руській. Зосталися ж два сини його, один [Данило] чотирьох літ, а другий [Василько] двох літ.

Літопис руський. — С. 368—369.

Про князя галицького Романа Мстиславича²

(1203—1205 рр.)

...Але й Рюрик довго у Києві не сидів, бо на Київську землю пішов Роман і десь у середині січня до Києва знову

¹Полин.

²Роман Мстиславич у 1199 р. став князем у Галичі, об'єднавши Галицьку і Волинську землі.

повернувся Інгвар. 16 лютого 1203 р. Роман зустрівся у Вручому з Рюриком, якому знову віддано Київ. Узимку 1203/4 р. Роман, Рюрик та інші князі успішно ходили на половців, але, повертаючись назад десь на початку лютого 1204 р., не поладнали щодо волостей. Роман скопив тестя Рюрика і силоміць постриг у ченці разом із його жоною, своєю тещею Анною Юрійовною і своєю жоною Передславою, дочкою Рюрика (яку він ще раніше відіслав до батька), а сам тиждень на два сів у Києві. Далі на київський стіл Роман десь у другій половині лютого знову посадив Інгвара Ярославича, а синів Рюрика — Ростислава і Володимира — забрав із собою, ідучи в Галич. Але через кілька днів під тиском Всеволода Юрійовича Роман ще в дорозі пустив Ростислава, зятя Всеволодового, у Київ на стіл; де той сидів з кінця лютого 1204 р. до смерті Романа, що сталася 19 червня 1205 р. під час його походу на Польщу.

У Татищева Роман має таку характеристику: “Сей Роман Мстиславич, онук Ізяславів, на зріст був хоча не дуже великий, але широкий і понад міру сильний; з лица гарний, очі чорні, ніс великий з горбом, волосся чорне і коротке; вельми ярий був у гніві; затинався, коли сердився, довго не міг слова вимовити; багато веселився з вельможами, але п’яним ніколи не був. Багатьох жінок любив, але жодна ним не володіла. Воїн був хоробрий і вмільний на військові виправи; найпаче [це] він показав, коли утрів велике військо з малим своїм розбив. Усе життя своє у війнах провадив, багато перемог здобув, а в одній був переможений. Через те всім навколишнім був страшний. Коли йшов на поляків, то сказав: “Або поляків подолаю і підкорю, або сам не вернусь!” І збулося останнє”.

Літопис руський. — С. 368.

Боротьба князів Данила Романовича і Мстислава Удалого проти нападу Польщі й Угорщини на Галичину (1213—1219 рр.)

У рік 6721 [1213]. У ті ж роки, коли минув час, узяв Данило в нього [Мстислава] дочку, на ім’я Анну, і родилися від неї сини й дочки. Первенцем бо в нього був Іраклій, по нім же — Лев, а за ним Роман, Мстислав, Шварно та інші, що малими одійшли зі світу сього.

Коли ж минув час, поїхав Данило до Мстислава в Галич, кажучи на Лестька: “Він отчину мою держить”. Але той одповів: “Сину! Через давню приязнь не можу я на нього стати. Знайди-но ти собі других”.

Данило тоді вернувся додому, і поїхав з братом [Васильком] і забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп’є, і Комов, і всю Україну.

Лестько ж великий гнів мав на Данила. І коли наста-ла весна, поїхали ляхи воювати і пустошили по [ріці] Бугу. І послав услід за ними Данило [воевод] Гаврила Душиловича, і Семена Олуйовича, [і] Василька Гавриловича, і вони били їх до [річки] Сухої Дорогви, і колодників захопили, і вернулися у Володимир з великою славою.

Тоді ж убитий був Клим Христинич, один з усіх його [Данила] воїв, що ото його хрест і донині стоїть на Сухій Дорогві. А ляхів вони багатьох побили і гнали вслід за ними до ріки Вепра.

Лестько ж вважав, що Данило узяв Берестій за Мстиславою радою. Тому Лестько послав [посла] до короля: “Не хочу я часті в Галичі, а дай його зятеві моему”.

Король тоді послав багато воїв і Лестько, і прийшли вони до Перемишля. А Ярон, що тоді тисячу держав у Перемишлі, утік перед ними.

Мстислав же був [поза Галичем] з усіма князями руськими і чернігівськими. І послав він [тисяцького] Дмитра, [воеводу] з Мирослава і [боярину] Михалка Глібовича проти них до Городка, бо Городок був відокремився — в ньому були люди Судислава [Бернатовича]. Та коли Дмитро бився під городом, прийшли на нього угри й ляхи, і побіг Дмитро. Тоді ж Василь, дяк, за прозвищем Молза, застрілений був під городом, і [боярину] Михалка Скулу вбили, догнавши на [ріці] Щирці. І голову йому вони одрубали, три цепи знявши золоті, і принесли голову його до Коломана. Мстислав же стояв на [ріці] Зубр’ї, [і] Дмитро прибіг до нього. Оскільки ж Мстислав не міг битися з уграми, він просив зятя свого Данила і Олександра [Всеволодовича], щоб вони обидва заперлися у Галичі. [І] обіцявся йому Данило й Олександр піти в Галич, але Данило заперся в Галичі, а Олександр не зважився.

Тоді ж велика княгиня Романова [Анна] прийняла монаший чин. А потім прийшла рать під город [Галич] — Коломан і ляхи. І великий бій був на Кривавім броді, і впав на них сніг, [і] вони [угри й ляхи] не могли стоя-

ти — пішли вони за [город] Рогожину, пішли на Мстислава і прогнали його із землі [Галицької]. ...

Мстислав тоді сказав Данилові: “Вийди з города”. І Данило вийшов [із Галича] з Дмитром тисяцьким, і з [воєводою] Глібом Зеремійовичом, і з [воєводою] Мирославом. Вийшли вони з города, і [коли] були навпроти [города] Толмача, догнав їх невірний [боярин] Вітович Володислав. Вони, повернувши на нього, прогнали його і коня від нього одібрали. Данило ж був молодим, але, бачивши, як мужньо їздили Гліб Зеремійович і [боярин] Семен Коднинський, він приїхав до них обох, піддержуючи їх, а інші ж кинулись були тікати.

Того ж дня билися вони весь день аж до ночі і тої ночі вернулися. Данило і Гліб Зеремійович удвох схопили Янця. Молодик сей [Данило] показав мужність свою, і вони обидва цілу ніч билися. А на ранок догнав його [боярин] Гліб Васильович, але Данило, повернувши на нього, гнав його далі поприща — і той утік перед ним, бо кінь був борзій. Коли ж Данило вернувся і один їхав межи ними [противниками], то вони не осмілювалися напасти на нього, допоки ото не під'їхав до нього [боярин] Гліб Судиславич та [боярин] Гаврило Іворович і [воїн] Переніжко.

Звідти пройшли вони в [город] Онут і рушили в поле. І настав [у них] голод великий, [але] рушили вози [з Галича?] до [города] Плава напередодні святого Дмитрія [Солунського і], захопивши вози, накормилися вони вдосталь і воздали хвалу богородиці і святому Дмитрію, що він нагодував їх.

А звідти прийшли вони нижче [від города] Кучелмина, думаючи, де перейти ріку Дністер. Та за божою милістю прийшли човни з [города] Олешся, і переїхали вони в них через Дністер, і наситилися рибою і вином. Звідти ж приїхав Данило до Мстислава [Мстиславича].

Мстислав же велику честь склав Данилові, і дари йому дав великії, і коня свого борзого сивого, і сказав йому: “Ти піди, княже, у Володимир, а я піду в Половці. Помстимось оба за сором свій”. І Данило приїхав у Володимир...

У рік 6723 [1215]. У той же час за божим повелінням прислали князі литовські [послів] до великої княгині Романової [Анни], і до Данила, і до Василька, мир даючи. ...Ці ж усі мир дали князю Данилові і Васильку, і була земля [їхня] спокійна.

Ляхи ж не перестаючи пакостили. І привів [Данило] на них литву, і пустошили вони Ляхів, і багато убивств учинили між них. ...

У рік 6725 [1217]. У той же час вийшов [на Данила воєвода] Філя, здавна прегордий, надіючись обійняти землю [й] вичерпати море, з багатьма уграми. Він сказав: “Один камінь багато горнців побиває”. І друге слово він сказав прегордо: “Острий мечу, борзий коню — многая [ви гибель] русії”. Але бог того не потерпів, в інший час убитий був Данилом Романовичем здавна прегордий Філя.

Олександр же [Всеволодович] одступив од Данила і од Василька до Лестька. І не було їм обом підмоги ані від кого, тільки од бога, допоки [не] прийшов Мстислав [Удатний] з половцями. Вийшов тоді Філя з багатьма уграми і ляхами із Галича, узявши бояр галицьких, і тестя Судислава [Бернатовича] і [боярина] Лазаря [Домажирця], і других; а інші розбіглися, бо загордився він був. ...

У рік 6727 [1219]. У той же час прийшов Лестько на Данила до [города] Щекарева, боронячи йому іти на поміч Мстиславу, тестеві своєму. Приїхав також Кондрат, [брат Лестьків], мирить Лестька і Данила, але узнав він обман Лестьків і не велів князю Данилу їхати до Лестька.

Філя тим часом готувався до битви, бо ж він уважав, що ніхто [не] може стати проти нього на бій. А Коломана він залишив у Галичі, і той зробив укріплення на церкві пречистої владичиці нашої Богородиці, яка, не стерпівши осквернення храму свого, і оддала його [Коломана] в руки Мстиславу. Був же тут із Коломаном [воєвода] Іван Лекин, і Дмитро, і Бот.

А коли половці приїхали побачити рать [Філі і Лестька], то угри й ляхи гонилися за ними, [і один] половчин, повернувшись, застрілив [угрина] Уза в око. І впав він із коня, і взяли вони тіло його, і тужили по ньому.

Літопис руський. — С. 375—377.

Битва руських князів з монголо-татарами на річці Калці (1223 р.)

Йдеться про першу збройну сутичку київських князів з татарами, яка закінчилася поразкою княжих дружин внаслідок неузгодженості їх дій.

У рік 6732 [1224]. У той же рік прийшла нечувана рать: безбожні моавитяни, прозвані татарами, прийшли на землю Половецьку; і половці стали [супроти них. Але навіть хан] Юрій Кончакович, що був найбільший між усіх половців, не зміг вистояти перед ними. І побіг він до ріки Дніпра, і многі [половці] побиті були. А татари, вернувшись, пішли у вежі свої.

І прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: “Якщо ви не допоможете нам, [то] ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете”. І була рада всіх князів у городі Києві, [і] нарадись вони так: “Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй”.

Тоді бо Мстислав Романович був [князем] у Києві, а Мстислав [Святославич] у Козельську і в Чернігові, а Мстислав Мстиславич [Удатний] у Галичі — це ж були старійшини в Руській землі. А Юрія [Всеволодовича], князя великого суздальського, не було на тій раді. Се ж іще молоді князі, [котрі були тут]: Данило Романович, Михайло Всеволодович, Всеволод Мстиславич київський та інших багато князів. Тоді ж великий князь половецький охрестився, Бастий. А Василька [Романовича] не було, бо він, молодий, лишився у Володимирі.

Звідти ж [із Києва] рушили вони місяця квітня і прийшли до ріки Дніпра, до острова Варязького. І приїхала туди до них уся земля половецька, і чернігівці приїхали, і кияни, і смольняни, й інші землі. Всі ми посуху Дніпро перейшли, — так ото покрита вода була безліччю човнів. А галичани й волинці, кожен зі своїми князями, і куряни, і трубчани, і путивльці, кожен зі своїми князями, прийшли кіньми. А вигонці галицькі рушили по Дністру і ввійшли в море — човнів же було тисяча. І ввійшли вони в ріку Дніпро, і провели [човни] вгору до порогів, і стали коло ріки Хортиці, на броді близ Протолчів. Був же з ними [воевода] Домажирич Юрій і [боярин] Держикрай Володиславич.

Коли ж прибули вісті у стани, що [татари] прийшли вже поглянути на руські човни, то Данило Романович, почувши [це] і сівши на коня, помчав подивитися на небачену рать. І кінники, які були з ним, і багато інших князів, з ним погнавши подивитись на небачену рать. Але ті одійшли, і Юрій [Домажирич] їм [князям] говорив: “Вони стрільці є”. А інші казали: “Вони прості люди є, гірші половців”. Юрій же Домажирич мовив: “Вони ратники є і добрі вої”.

І, приїхавши [назад], вони сказали [це] Мстиславу [Романовичу], і Юрій [про] все сказав. І промовили молоді князі: “Мстиславе і другий Мстиславе! Не стійте! Підемо проти них!”

І перейшли всі князі, Мстислав [Романович], і другий Мстислав, [Святославич] чернігівський, ріку Дніпро. І інші князі прибули, і рушили [всі разом] у поле Половецьке. Перейшли ж вони Дніпро в день вівторок.

І встріли татари полки руськіі, але стрільці руськіі перемогли їх і гнали в поле далеко, рубаючи, і зайняли їх скот, а зі стадами втекли, так що всі вої набрали повно скоту.

Звідти ж ішли вони вісім днів до ріки Калки. [І] встріли їх сторожі татарські, і сторожі [ці] билися з ними, і вбитий був [воєвода] Іван Дмитрійович та інших двоє з ним, а татари од'їхали звідти.

На ріці Калці татари встріли їх, війська половецькі і руські. Мстислав Мстиславич тим часом повелів Данилові попереду перейти з полками ріку Калку і іншим полкам [іти] з ним, а сам після нього перейшов. Сам же поїхав він у сторожі, і, коли побачив полки татарські, він, приїхавши, сказав: “Оружіться!”

Мстислав же [Романович] і другий Мстислав [Святославич] сиділи у стані, не знаючи [цього], тому що Мстислав [Мстиславич] їм обом [нічого] не сказав — через зависть, бо велика незгода була межі ними.

Коли зітнулися війська між собою, то Данило виїхав наперед, і [воєвода] Семен Олуйович, і [воєвода] Василько Гаврилович. Ударили вони в полки татарські, і Василько був збитий [з коня], а сам Данило поранений був у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран, що були на тілі його, — був бо він віком вісімнадцяти літ, був бо він сильний, — і Данило кріпко боровся, побиваючи татар. Мстислав [Ярославич] Німий, бачивши це [і] подумавши, що Данило збитий був, помчав і сам між них, бо був той муж дужий, [і] тому, що він [був] родич Романові, із племені Володимира, на прозвище Мономаха. Він бо, велику приязнь маючи до отця його, йому й поручив по смерті свою волость — оддав князю Данилові.

Татари ж утікали, а Данило побивав їх своїм військом, і Олег [Святославич] курський. Кріпко вони билися, [але] інші полки [татарські] зітнулися з ними, [і] за гріхи наші руські полки було переможено. Данило, бачивши,

що все сильніше в битві налягають вороги [і] стрільці їхні стріляють сильно, повернув коня свого на втечу — через те що кинулися [за ним] противники. І коли він біг, то захотів води, [і], пивши, відчув рану на тілі своєму — в битві не помітив він її через силу й мужність віку свого. Був бо він смілий і хоробрий, “од голови й до ніг його не було на нім вади”.

Сталася перемога над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи. Татари ж, перемігши руських князів за гріхи християн, пішли й дійшли до Новгороду Святополчського, а руси, які не знали лукавства їх, виходили назустріч їм із хрестами, і вони побити їх усіх.

Дожидаючи бог покаєння християнського, повернув їх назад на землю східну, і пустошили вони землю Тангутську, і на інші країни [ходили]. Тоді ж і Чингіз, хан їх, тангутами убитий був, а їх [тангутів], обманувши, [татари] потім лукавством негубили. І інші землі вони війнами, а найпаче хитрістю погубили.

Літопис руський. — С. 379—381.

Боротьба князів Мстислава Удалого і Данила Романовича проти нападу на Галичину угрів і поляків (1226—1227 рр.)

Мстислав же за радою облудних бояр галицьких оддав дочку свою меншу [Марію] за королевича [угорського] Андрія і дав йому Перемишль. Але Андрій, послухавши підступного [боярина] Семюнка Чермного, утік в Угри і почав піднімати рать. А коли настала зима, він прийшов до Перемишля. Тисячу тоді держав Юрій [Домажирич], він здав Перемишль, а сам утік до Мстислава. Король [Андрій] тим часом став у Звенигороді і послав воїв своїх до Галича, бо сам він не одважився їхати до Галича: сказали ото йому волхви угорські, що коли він побачить Галич — не бути йому живим. І він через цю причину не посмів піти в Галич, бо вірив волхвам. І Дністер наводнився, не могли вони перейти.

Мстислав тим часом виїхав супроти [короля] з військами. І подивилися вони одні на одних, і поїхали угри у стани свої. З королем же був [воевода лядський] Пакослав [Войцехович] з ляхами. А звідти пішов король до Тербовля і взяв Тербовль, і пішов до Тихомля і взяв Ти-

хомль. Звідти ж прийшов він до Крем'янця і бився під Крем'янцем, і багато угрів побили й поранили.

Тоді ж Мстислав послав [боярину] Судислава [Бернатовича] до зятя свого, князя Данила, кажучи: "Не одступай од мене". І той сказав: "Я маю правду у серці своїм".

Звідти ж прийшов король до Звенигорода, а Мстислав виїхав [на нього] з Галича. Угри, отож, виїхали супроти нього з королевих станів, і Мстислав бився з ними, і переміг їх, і гнали [його вої] за ними до станів королевих, рубаючи їх. Тоді ж Мартиниша вбили, воєводу королевого, і король розгубився і пішов із землі [Галицької] спішно.

Данило тим часом прийшов до Мстислава з братом Васильком до Городка, і [воєвода] Гліб [Зеремійович прийшов] із ними обома, і мовили вони [Мстиславу]: "Піди, княже, на короля. Він же пополоханий ходить!" Але Судислав боронив йому [Мстиславу, йти], бо мав він облуду у серці своїм: не хотів бо він пагуби королеві, тому що мав у ньому надію велику, а король уже знесилився був.

У той же час Лестько ішов на поміч [королеві], хоча Данило боронив йому [це, казав] не помагати королеві. Оскільки той дуже сильно старався, то Данило й Василько послали людей своїх до [ріки] Бугу, не дали удвох йому прийти. І він, звідти вернувшись, пішов у свою землю, бо знемігся був, ходивши на війну.

А король угорський [Андрій] пішов в Угри. Тоді ж догнав [його] Ізяслав [Мстиславич] з облудним Жирославом, [і] пішли вони обидва з ним в Угри. ...

У рік 6735 [1227]. Почнем же розповідати про незчисленні битви, і про страждання великі, і про часті війни, і про многі крамоли, і про часті заворушення, і про многі заколоти, бо змалку не було їм обом [Данилові й Васильку] спокою. Коли ж сидів Ярослав [Інгварович] у Луцьку, поїхав Данило в Жидичин поклонитися і помолитися святому Миколі. І звав його Ярослав до Луцька, і сказали йому бояри його: "Візьми Луцьк, схопи тут князя їх". Але він [Данило] відповів: "Я приходив сюди молитву вчинити святому Миколі і не можу сього вдіяти". І пішов він у Володимир.

А звідти, зібравши рать, послали вони обоє [Данило й Василько] на нього [двірського] Андрія, [боярину] Вячеслава [Товстого], [воєводу] Гаврила [Душиловича], [сідельничого] Івана [Михалковича]. І коли той [Ярослав] виїхав

[із Луцька], він був схоплений із жоною своєю. Схоплений же він був [боярином] Олексою Орішком: під ним бо був борзий кінь [і], погнавшись за ним [Ярославом], він узяв його поблизу города.

І заперлися лучани, але назавтра прийшов Данило й Василько, і здалися лучани. Брат тоді дав Василькові Луцьк і Пересопницю, а Берестій він йому раніше був дав.

[Тим часом] попустошили ятвяги довкола Берестія. І погналися удвох [Данило й Василько] за ними із Володимира, але на [їхне] військо напало двоє [ятвягів], Мондушич Шутр і Стегут Зібрович. І вбитий був Данилом і Вячеславом [Товстим] Шутр, а Стегут убитий був [воєводою] Шелвом: А коли ятвяги втікали, догнав їх Данило [і князя (?) їх] Небра поранив чотирма ударами, але [вороже] древко вибило списа з рук його. А коли Василько погнався за ним [Небром], був голосний крик: “Брат твій б’ється позаду”, — і він, лишивши [Небра], вернувся брату на поміч. А той од них утік, і інші [ятвяги] розбіглися. Та ми, це залишивши, до попереднього повернемось.

Літопис руський. — С. 382—384.

Боротьба князя Галицького Данила з татарами

(50-ті роки XIII ст.)

Після кременецької ж війни [хана] Куремси Данило здійняв війну проти татар. Порадившись з братом [Васильком] і з сином [Львом], послав він [воєводу] Діонісія Павловича [і] взяв [город] Межибоже. А потім Данилові таки люди і Василькові пустошили Болохів, а Львові — Побожжя і людей татарських.

Коли ж настала весна, послав [Данило] сина свого Шварна на Городок, і на Сімоць, і на всі [тамтешні] городи. І взяв він Городок, і Сімоць, і всі городи, що піддалися татарам, Городеськ і [городи] по [ріці] Тетереву до Жедечева. Але воззягляни обманули Шварна: узявши тивуна [його], вони не дали йому тивунити, і Шварно прийшов [назад], узявши городи всі. А вслід за ним прийшли білобережці, і чернятинці, і всі болохівці [з покорою] до Данила.

Прислав також Миндовг [посла] до Данила: “Я пришлю до тебе Романа і новгородців, щоби він пішов до

Возвягля, [а] звідти й до Києва". І призначив він строк [збору] коло Возвягля.

У рік 6766 [1258]. Данило тоді з братом [Васильком] рушили до Возвягля з великою силою, ждучи вісті од Романа і литви. І стояв [Данило] на [ріці] Корчику дни-ну, ждучи вісті од них, і пішов до Возвягля. Раніш послав він сина свого Шварна, щоб він оточив город і щоб ніхто ж не втік із них.

Воїв же було з ним п'ятсот, і городяни, бачивши мало ратників із князем, сміялися, стоячи на городській стіні. Але назавтра прийшов Данило із силою-силенною війська, із братом своїм [Васильком] і з сином Львом. І коли побачили [це] городяни, то страх напав на них, і не видержали вони, і здалися. І [Данило] город запаболів, а людей вивів і оддав їх на поділ — то брату своєму, а то — Львові, інших — Шварнові. І пішов він до себе додому, взявши город.

Коли ж Роман прийшов до города [Возвягля], то литовці, кинувшись на город, не побачили нічого, тільки самі головні [та] псів, що бігали по городищу. І [литовці] досадували і плювали, кажучи по-своєму "Янда", призиваючи богів своїх Андая і Диверикса і всіх богів своїх споминаючи, тобто бісів.

Потім Роман поїхав услід за отцем, узявши із собою трохи людей, а інших пустив додому. Данило ж і Василько раді були [йому]. А Лев поїхав до себе додому.

Литва тим часом, роздумавши [іхати додому], пустошила [землю Данилову], бо держали вони гнів [на нього]. Отож, поїхавши, пустошили вони довкола Луцька, а [цього] Данило не відав, ні Василько. Тоді князі, що служили в Данила, і Василькові люди — [тисяцький] Юрій [Домажирич], Олекса [Орішок] двірський та інші — поїхали на них. Але коли вони їхали на них, то ті примчали насупротив до притоки, і кінники зітнулися. [Литовці] не видержали і повернули навітікача, а вони, рубаючи їх і колячи, ввігнали їх в озеро. Десять мужів хапалися за одного коня, думаючи, що "кінь винесе нас", і при цім тонули, бо ангел їх топив, посланий богом. І натонуло в озеро трупів, і щитів, і шоломів, так що місцеві жителі велику користь мали, виволікаючи їх.

Велика ж проти литви була січа. Побідники славили бога і святую владичицю богородицю, і послали вони здобич Данилові й Василькові, і обрадувалися Данило й Василько божій помочі, що [була] проти поганих. ...

У рік 6767 [1259]. А потім [хан] Куремса рушив на Данила і на Василька; несподівано він приїхав. Василько тоді збирався [на війну] у Володимирі, а Данило — у Холмі, [і] вони послали [гінців] до Льва, щоби він поїхав до них.

Куремса ж, не перейшовши [ріки] Стиру, послав людей до [города] Володимира. А коли в'їхало військо противників до города, вийшли на них піші городяни і билися з ними кріпко, і вибігли вони з города, прибули до Куремси і розповіли, що городяни кріпко борються з ними.

Данило ж і Василько все одно збиралися удвох, маючи намір битися з татарами. Але прилучилось ото за гріхи [наші] загорітися Холмові через окаянну бабу — та про це ми потім напишемо: про спорудження города, і прикрасу церкви, і про велику загибель його, так що всі жалкували, — і полум'я було таке, що зо всеї землі [Холмської] заграву [було] видіти. Навіть і зо Львова дивлячись, було видно [її] по белзьких полях од палахкотіння сильного полум'я. І люди, бачачи [це, думали], що город був запалений татарами, і повтікали в лісові місця, і тому вони не могли зібратися. Данило тоді зустрівся з братом і втішав його, що над бідю, посланою богом, не слід поганські тужити, а на бога надіятися і на нього возложити печаль, — як воно й сталося. ...

У рік 6769 [1261]. Настала тиша по всій землі, то в ті дні весілля було у Василька-князя у Володимирі-городі. Став він оддавати дочку свою Ольгу за Андрія-князя Всеволодовича до Чернігова, і був тоді [тут] брат Васильків Данило-князь з обома синами своїми, і зі Львом і з Шварном, і інших князів багато, і бояр багато.

І коли була ж веселість немала у Володимирі-городі, то прийшла тоді вість Данилові-князю і Василькові, що Бурондай іде, окаянний, проклятий, і опечалилися цим обидва брати вельми. Він бо прислав був [посла], так кажучи: "Якщо ви есте мої спільники — зустріньте мене. А хто не зустріне мене — той ворог мені".

Отож Василько-князь поїхав назустріч Бурондаєві зі Львом, синівцем своїм. А Данило-князь не поїхав із братом — він бо послав був замість себе владика свого холмського Іоанна.

І поїхав Василько-князь зі Львом і з владикою назустріч Бурондаєві, узявши дари многі і пиття, і зустрів його коло [города] Шумська. І прийшов Василько зі Львом і з владикою перед нього з дарами, а він великий гнів положив на Василька-князя і на Льва, а владика стояв у

страху великому. А потім сказав Бурондай Василькові: “Якщо ви есте мої спільники — розмечіте ж городи свої всі”.

[I] Лев розкидав [городи] Данилів і Стіжок, а звідти пославши [воїв], Львів розметав. Василько ж, пославши [воїв], Крем'янець розметав і Луцьк.

Тим часом Василько-князь послав із Шумська владика Іоанна вперед до брата свого Данила. І владика, приїхавши до Данила-князя, почав йому розповідати про те, що сталося, і про Бурондаїв гнів сказав йому. Данило тоді, убоявшись, втік у Ляхи, а з Ляхів побіг в Угри.

І тоді рушив Бурондай до [города] Володимира, а Василько-князь — із ним. Але не дійшов він до города, а став на [селі] Житані на ніч. Бурондай же став мовити про Володимир: “Васильку! Розмечи город!” І князь Василько почав думати в собі про город, тому що не можна було розкидати його скоро через [його] величину. [I] повелів він запалити його, і так за ніч він згорів увесь.

Літопис руський. — С. 416, 417, 421.

Внесок Данила Галицького в розвиток української культури (1259—1260 рр.)

Але [якось], коли він [Данило] їздив по полю і діяв лови, то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: “Як іменується се місце?” І вони сказали: “Холм йому ім'я є”. І, уподобавши місце те, надумав він, що поставить на ньому невеликий городок. Він дав обітницю богу і святому Іоанну Златоусту, що спорудить на честь його церкву.

І поставив він невеликий городок, та, побачивши, що бог помічником йому, а Іоанн підпомагачем йому є, спорудив він інший город, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив. Тоді й церква святої Трійці запалена була і знову була споруджена.

Коли ж побачив се князь Данило, що бог сприяє місцю тому, став він прикликати приходнів — німців і русів, іноплеменників і ляхів. Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар — сидельни-

ки, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села.

Звів також [Данило] церкву святого Іоанна [Златоустого], красну і гожу. І споруда її була така: склепінь чотири; з кожного вугла — склепіння, і стояли вони на чотирьох головах людських, вирізьблених одним умільцем; троє вікон прикрашені [були] склом римським; при вході в олтар стояли два стовпи з цілого каменя, і на них — склепіння; а верх же вгорі прикрашений [був] зорями золотими на лазурі; внутрішній же поміст її був вилитий з міді і з чистого олова, так що блищав він, як дзеркало. Дверей же її двоє [були] прикрашені каменем тесаним — галицьким білим і зеленим холмським; різьблені одним умільцем Авдієм горорізьби [їх були] всяких барв і золоті; спереду ж їх [на західних дверях] був зроблений Спас, а на північних — святий Іоанн [Златоустий], так що всі, хто дивився [на них], дивувалися. Прикрасив [Данило] камінням дорогим, бісером і золотом також ікони, які він приніс із Києва, і образ Спаса і пресвятої Богородиці, що їх йому сестра Федора дала з [київського] монастиря [святого] Феодора; приніс він також ікону Стрітєння з [города] Вручого од отця його [Мстислава Мстиславича]. Диву подібні [були] образи сі, що погоріли в церкві святого Іоанна; один [архангел] Михаїл zostався [з] чудових тих ікон. І дзвони [Данило] приніс із Києва, [а] інші тут вилів. Усе це вогонь спалив.

І вежа [стояла] посеред города висока, щоб бити з неї довкола города. Знизу зведена з каменю п'ятнадцять ліктів у висоту, а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена, як сир, сяяла вона на всі сторони. Близь неї був студенець, тобто колодязь, що мав тридцять і п'ять сажнів. Храми [були] прекрасні, і мідь од вогню повзла, як смола. Посадив він також сад гарний і спорудив церкву на честь святих безмездників Кузьми [і] Дем'яна; має вона чотири стовпи, витесані з цілого каменя, що держать верх; з таких же [каменів витесані] і другі [стовпи]; а в олтарі перед бічними дверима стоїть також гарний [образ] пресвятого Дмитрія [Солунського], принесений здалеку.

За поприще од города [Холма] стоїть також башта кам'яна, і на ній — орел кам'яний вирізьблений; висота ж каменя — десять ліктів, а з верхівками і з підніжжями — дванадцять ліктів.

Побачивши ж таку пагубу городу, [а] ввійшовши в церкву, він теж побачив пагубу, [Данило] вельми пожалкував. Помолившись богу, він знову обновив церкву, і освятив [її] єпископ Іоанн. А ще, помолившись богу, він спорудив [город Холм] кріпшим і вищим, але вежі такої не зміг зробити, бо інші города він ставив проти безбожних татар — через те й не зробив він її.

У рік 6768 [1260]. Спорудив він також превелику церкву в городі Холмі на честь пресвятої приснодиви Марії, величиною і красою не меншу од тих, що були раніш, і прикрасив її пречудовими іконами; приніс він також чашу із землі Угорської з багряного мармуру, вирізьблену з дивовижним умінням — навіть змієві голови були навкруг неї, — і поставив її перед дверима церковними, що їх називають царськими. Зробив він також у ній хрещальню — хрестити воду на святе Богоявлення, а блаженний єпископ Іоанн зробив у ній вирізаний із гарного дерева і позолочений усередині та ззовні [ківорій?], диву подобен.

Літопис руський. — С. 418—420.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ЛИТВИ, ПОЛЬЩІ ТА ІНШИХ КРАЇН

Це один із найдраматичніших періодів історії України, долю якої визначали спершу Литва, потім Польща, певною мірою Угорщина, а також турки і татари.

Литва толерантно ставилася до православної церкви, звичаїв українського народу, економічного та культурного життя, що створило умови для його подальшого розвитку. Населення цих територій не чинило опору литовським князям, оскільки вони дотримувалися на захоплених землях правила: “Ми старини не рушимо, а новини не вводимо”. Місцеві українські феодали зберегли свої володіння.

Керівні кола Речі Посполитої взяли курс на знищення залишків української державності, насильне покатоличення і закріпачення народу України. Особливо цей процес активізувався після Люблінської та Берестейської уній 1569 і 1596 рр. На території України, крім Галичини, мали чинність обласні привілеї та Литовський статут (звід законів феодальної Литовської держави XVI ст., до складу якої входили й українські землі). Останній, третій статут 1588 р., діяв до 1840 р. Статути були основою для експлуатації та закріпачення селян. Політика колонізації спричинила посилення національно-визвольного руху на українських землях; пробудження національної свідомості українців, що сприяло відродженню їх духовності та культури. Яскравим виявом цього були народні повстання під проводом К. Косинського (1591—1593) і С. Наливайка (1594—1596).

Із книги Я. Длугоша "Грюнвальдська битва" (1410 р.)

Длугош Ян (1415—1480) — польський історик епохи Середньовіччя, автор 12-томної "Історії Польщі", яка містить цінні архівні матеріали, у тому числі й про Україну. Повністю праця була опублікована 1711 р.

Грюнвальдська битва між польсько-литовською армією і військом Тевтонського ордену відбулася 15 липня 1410 р. поблизу с. Грюнвальд, закінчилась розгромом німецьких лицарів: у складі польсько-литовської армії були українські полки.

Знамена ж, визначені таким хоругвам¹, були майже всі однакові, тому що майже кожна мала на прапорі [зображення] воїна в латах, який сидів на білому, іноді чорному, або гнідому, або рябому коні й розмахував мечем у протягнутій руці, на червоному полі. Лише десять з них мали інше знамено й відрізнялися від решти тридцяти; на них по червоному полю були намальовані знаки, що ними Вітовт² зазвичай таврував своїх коней, яких мав безліч. ... Називалися ж хоругви за іменами земель литовських, а саме: Троцька, Віленська, Гродненська, Ковенська, Лідська, Мідницька, Смоленська, Полоцька, Вітебська, Київська, Пінська, Новгородська, Брестська, Волковиська, Дрогичинська, Мельницька, Кременецька...

Длугош Ян. Грюнвальдская битва. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962. — С. 91.

¹Хоругва — назва середньовічного військового підрозділу, що дорівнює сучасному полку.

²Вітовт — князь Великого князівства Литовського і Руського в 1392—1430 рр. Отримав владу від двоюрідного брата Ягайла, який уклав Кревську унію з Польщею (1385 р.) і став польським королем, віддавши великокнязівський престол Вітовту на умовах васалітету. Відіграв провідну роль у Грюнвальдській битві, здобув гарантії збереження литовської державності.

3 Іпатського літопису

Городельський привілей

(1413 р.)

Городельська унія — угода великого князя Литовського Вітовта та польського короля Ягайла, підписана в замку Городель 2 жовтня 1413 р. Передбачала об'єднання Польщі і Литви в одну державу, постійну автономію Литви у складі цієї держави, уніфікацію адміністративно-територіального устрою, зрівняння у правах і привілеях польської та литовської католицької шляхти тощо.

1. ...Для зміцнення християнської віри, доброго становища і користі земель наших Литви, їх самих із землями і володіннями ... названому королівству нашому Польському присвоїли ... сполучили, об'єднали, приєднали, союзом зв'язали, за згодою нашою ... і всіх панів, шляхтичів і бояр тієї землі Литовської з волі і згоди¹. Проте, бажаючи названі вище землі литовські, ради ворожих нападів і підступів хрестоносців і тих, що до них приєднуються, і всяких інших ворогів, які прагнуть розорити названі землі литовські і королівство Польське і руйнування їх замишляють, у певності, безпеці і кращому догляді зберегти і про постійну для них користь подбати: ті ж самі землі, як і завжди, в повному пануванні, на праві чистому й мішаному, досі держали і держимо від предків наших по праву народження, як державці законні, з волі, схвалення і згоди панів, шляхтичів і бояр, в назване королівство Польське знову інкорпоруємо, впроваджуємо, присвоюємо, сполучаємо, приєднуємо, союзом зв'язуємо і назавжди скріплюємо, визначаючи їх самих з усіма їх володіннями, землями, панствами, князівствами, волостями, маєтками, і на всякому праві, чистому і мішаному, завжди бути єдиними безповоротно і непорушно з короною королівства Польського.

2. Також усі церкви і весь клір названих вище земель Литви, як соборні, монастирські, парафіяльні обшинні, віленські та інші у тих [землях] споруджені і які будуть споруджені, засновані, в усіх свободах, імунітетах, привілеях, винятках і звичаях загальних зберігають, згідно зі звичаєм королівства Польського.

3. Пани [і] також бояри-шляхти земель наших, названих вище, дареннями, привілеями і пожалуваннями, ним

¹Мається на увазі Кревська унія 1385 р.

нами дарованими, даними, приділеними, тільки католики і римської церкви підвладні і кому герби пожалувані, господарюють, володіють і користуються, як пани і шляхта королівства Польського своїми володіють і користуються.

4. Також пани і шляхтичі, названі вище, своїми вотчинами [батьківськими маєтками] на рівному праві володіють, як пани королівства Польського своїми звичайно [як прийнято] володіють і пожалуваннями нашими, на які мають грамоти, від нас діючі і затверджені твердістю вічної сили, подібним чином будуть володіти і мати вільну змогу їх продавати, міняти, відчужувати, дарувати і на користь свою повертати, однак, з нашої згоди, особливо для кожного випадку даного, як для їх відчуження, обміну або даріння перед нами або нашими урядовцями, за звичаями королівства Польського, буде визначено...

9. ...Урядником призначаються тільки католицької віри поклонники і підвладні римській церкві. Також і всі постійні уряди земські, які є посади, каштелянства, жалуються тільки сповідникам християнської [католицької] віри і до ради нашої допускаються і в ній присутні, коли обговорюються питання про благо держави, бо часто різниця у вірах приводить до різниці в умах [думках], і виявляються через це відомими такі рішення, яким належить у таємниці бути збереженими.

11. До цього додається, що названі вище пани і шляхтичі Литви після смерті Олександра-Вітовта, теперішнього князя, нікого не будуть мати або обирати великим князем або господарем Литви, як тільки кого король польський і його наступники, порадившись з прелатами і панами Польщі і земель Литви, вважатимуть за необхідне обрати, поставити, помістити. Однаково також прелати, пани і шляхтичі королівства Польського, коли король Польський помре без дітей і законних спадкоємців, не повинні обирати собі короля і державця без відома і ради нашої, тобто великого князя Олександра, панів і шляхтичів названих вище земель Литви, за силою і змістом попередніх грамот.

12. Зверх того, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів королівства Польського пожалувані, і шанувателі християнської релігії, римській церкві підвладні, не схизматики або інші невіруючі.

3 Литовської метрики

Устава на волоки
(1557 р.)

Литовська метрика — понад 550 томів державної канцелярії Великого князівства Литовського, які містять документи XIV — XVIII ст. або їх копії. Це цінні історичні джерела з історії Литви, України, Білорусі, Польщі, Росії, Туреччини та інших країн.

“Устава на волоки”¹ — юридичний акт, прийнятий 1 квітня 1557 р. у Великому князівстві Литовському, який регламентував запровадження в державі аграрної реформи. “Уставою” передбачалося створення фільваркових господарств і забезпечення їх робочими руками (два дні на тиждень) дворових та волосних селян, перемірювання землі волоками тощо.

[Артикул] 19. Робота підданам через війта має бути замовлена на тиждень, з чим і на котрий день люди до роботи прийти мають, а війт того ж дня людям визначить роботу, і якщо котрийсь чоловік не вийде на роботу, то за перший день прогулу заплатить гріш, а за другий — барана, а якщо й третій раз прогуляє, або через п’янство не вийде, то бичем на лавці скарати, а дні пропущені відробити... Пустих волок підданам не орати; а якщо котрийсь, не вписавшись в реєстр, посміє те вчинити, то збіжжя втратить до нашої стодоли [клуні] і за провину рубель [карбованець] грошей до казни нашої заплатить. А до роботи приступати підданам, як сонце сходить, а зійти [з роботи], як заходить [сонце], а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом година, в полудень — година, надвечір — година; а котрі пішо роблять, тим відпочинку в ті ж часи, але по півгодини має бути, а то літом на великдень відпочивання; а хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стільки часу, на скільки спізнився, відробити має.

Литовская метрика // Русская историческая библиотека. — Юрьев, 1914. — Т. 30. — С. 554—555.

¹Волока — земельна ділянка, яка дорівнювала приблизно 23,5 га.

Запровадження у великокнязівських володіннях
феодалних господарств — фільварків та їх зв'язок
з ринком
(1557 р.)

Фільварки¹ хочемо мати, щоб вони скрізь були заведені, причому якнайбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б ґрунти погані або неродючі були, — такі [ґрунти] наказати людям [селянам] осаджувати, zostавивши на уряд² у кожному полі по одній волоці, а урядову волоку огородник³ із своїм бидлом [худобою] обробити має, а за це [йому] морг⁴ землі на огород, з чого лічби чинити і платити [він] не повинен. Уряд наш гумно під пильним наглядом повинен мати, щоб у ньому ні в чому шкоди не сталося, а збіжжя, ужаття⁵ всякого повинен мати, на себе третій сніп, віддавши спочатку десятину⁶ і засіявши пашню нашу; а умолоти всякого збіжжя наші ревізори в усіх гумнах при дворах наших мають бути, і того доглядати і навчити, щоб скрізь з повним вимолотом і без пилу збіжжя обмолочувалося. А продавання збіжжя гуменного має бути по лічбі прийняте, по чому управитель положить, як продавав; для того і для всіх підданих мають бути бочки торгіві в дворах і гумнах наших, в селах і на всіх шляхах однакової міри, по чотири корці⁷ краковських...

Хрестоматія з історії Української РСР. —
Т. 1. — С. 124.

¹Фільварк — маєток, господарство феодала.

²Уряд — управитель фільварком, управління, призначене феодалом.

³Огородник (городник) — залежний селянин, який мав лише присадибну ділянку землі й за це виконував роботу на панщині.

⁴Морг становив 0,52 га.

⁵Ужаття — скошене збіжжя на полі.

⁶Десятина — данина панові, десята частина врожаю.

⁷Корець — міра ваги, що становила 6 пудів (один пуд — 16 кг).

3 Литовського статуту

Феодальне землеволодіння

(1588 р.)

Литовський статут — кодекс феодального права Великого князівства Литовського, Руського, Жомойтського, прийнятий у трьох редакціях 1529, 1566 і 1588 рр. Увібрав основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального і процесуального прав князівства. Джерелами статуту були звичаєве литовське, білоруське, українське право, відповідна місцева судова практика, "Руська правда", польські судєбники та кодекси інших держав. Хоча статут проголошував рівність громадян, незалежно від соціального стану й походження, віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону перетворення вільних людей на кріпаків, водночас запроваджував привілеї магнатів та шляхти, у тому числі й право на закріпачення селян. Був основним збірником права в Україні до 40-х років XIX ст.

Хочемо і постановляємо, щоб усі піддані наші, як духовні, так і світські, князі й бояри і вся шляхта, які маєтки свої батьківські, куплені і яким-небудь звичаєм нажиті за прародителів наших славної пам'яті їх милостей королів і великих князів литовських, а також і за нашого щасливого [володіння] держали і володіли, щоб їм такі маєтки вічно від нинішнього часу і в прийдешні часи держати і володіти, і їм самим, і потомкам, тобто їх родові; хоч би і листів, тобто грамот і кріпосних документів ніяких не було, як вище в цій же статті у другій главі, про це досить є описано.

Хрестоматія з історії Української РСР. —
Т. 1. — С. 125—126.

Закріпачення селян і розшук втікачів феодалами

(1588 р.)

Якби якийсь вотчиний підданий або селянин пішов від котрогось боярина і за п'ять чи шість миль жив, не переходячи до іншого [боярина], і той, від якого піде, не шукав би того підданого або селянина десять років, — і надалі йому до нього нема діла. А коли б такий вотчиний підданий або селянин, відійшовши від свого боярина, за десять чи кільканадцять миль жив, — і тому боярину, чий він був, до двадцяти років його шукати вільно; а

понад двадцяти років якби не шукав — і надалі до нього нема діла. А якби ж той боярин, від якого піде підданий або селянин, знову прийшов жити поблизу маєтку того свого колишнього боярина, хоча, проживши чи не проживши двадцять років, — і тому боярину, чий він буде, вільно йому через суд його повернути, аби тільки не замешкав часу давності, як він прийде ближче жити. А двірська челядь і полонянки та їх діти з років не виходять¹.

Литовский статут (в московском переводе-редакции). — Юрьев, 1916. — С. 12. — Гл. 12. — С. 354.

З Постанови сейму Речі Посполитої

про роздачу феодалам і шляхті земель за Білою Церквою (1590 р.)

Польська влада, зокрема сейм, без відповідних юридичних підстав узяла на себе право роздавати у власність польській шляхті додаткові землі, про що свідчить наведений документ.

Вказали нам коронні чини, що від значних у наших державах просторів пустих земель, розташованих на кордоні за Білою Церквою, ніякої користі нема ні громадської, ні приватної, отже, як ці землі можна було б перетворити на корисні, аби не лежали пусті. Тому, внаслідок даного нам від усіх чинів дозволу, встановлюємо, що будемо вважати себе вільними в роздачі в цьому розумінні тих пустирів на вічність особам шляхетського стану, вислуженим перед нами і Річчю Посполитою, на розсуд і волю нашу, а саме: Церехчемеровський [Трахтемирівський] монастир над Дніпром, Боришпільський із селищем Іванківським, городище Владирецьке [Володарське] і до нього селище Зволожжя, зване Велика Слобода; над рікою Россю, Рокитне над тою ж рікою і з Рокитнею — трьом особам, як їх привілеї свідчать. Також Гороша і Сліпорід, над рікою Неуццю званою, при кордоні московському.

Історія України в документах і матеріалах. — 1941. — Т. 3. — С. 8.

¹Двірська челядь і полоняники, коли ті втікали з маєтків, розшукувалися феодалами без будь-яких обмежень або умов.

З літопису Григорія Грабянки

Як Малоросія втрапила в ярмо до ляхів
(XIII—XIV ст.)

Літопис Григорія Івановича Грабянки (? — прибіл. 1737) — один із найяскравіших творів українського літописання, закінчений 1710 р. Серед головних джерел автор називає спогади учасників подій, а також твори вітчизняних та іноземних історіографів. Найбільше Грабянка користувався літописом Самовидця; Синописом, який був вперше виданий 1674 р.; латиномовною працею "Польські аннали" історіографа польських королів Веспасіана Коховського; поемою поляка Самійла Твардовського "Громадянська війна" (1681). Використовував праці Мартина Кромера, Мартина та Йоахіма Бельських, Мацея Стрийковського та ін. У центрі літопису — події визвольної війни 1648—1654 рр.

Чому царства розділяються і роди занепадають? Апостол про все це каже, що похоті людські ведуть до воєн, війни ведуть до розпаду царств і до спустошення краю — підтвердженнь цьому досить. Так коли монарх і самодержець всієї Росії і пострах незліченних царств рівноапостольний князь Володимир, закінчивши тимчасове царствування, пішов у вічне, то розділив царство своє на двадцять [дванадцять — ?] князівств. Підбурювані заздрістю, споконвічним ворогом людини, сини Володимира, брати рідні, встали оружно один на одного і забажали князівства відібрати. Почав брат брата вбивати і виганяти із земель, що їх батько віддав їм у спадок. Саме тому й Батий, допущений божою мудрістю, прийшов на Русь, підкорив її і храми божі та велич їхню поверг у прах і зрівняв з землею. Але й цього було не досить за гріхи роду руського, тому, що повстав Гедим великий, князь литовський, і прийшов на Київ і року 1320 поблизу Ірпінь-річки розбив князів руських, а Київ приєднав до своїх земель, посадив в ньому свого намісника Миндовга, князя Ольшанського, і володіла Литва столом російським аж до смерті благовірного князя Симеона Олельковича, котрий після Батиевого спустошення, після того як вона [земля] двісті і тридцять літ пустокою простояла, небесноподібну святу Печерську церкву свом коштом і своїм старанням відбудував. А після його смерті, року 1340, король польський Казимир Київське князівство перетворив на воєводство і

всю Малоросію поділив на повіти, а з русинів воевод, каштелянів, старост, судіїв та інших урядників понастановлював і шляхетністю та правами до польських сановників прирівняв, а всіх останніх на Русі з польською шляхтою у правах та вольностях об'єднав і все це під присягою нащадкам своїм заповідав оберігати; тому король Ягелло і Владислав Ягеллович та Олександр Казимирович аж до року 1410 оті права Казимирові, що Русі були надані, в час коронацій під присягою підтверджували, а Жигмонт перший, після нього й інші, на підтвердження прав цих ще й привілеї дарували. Однак все ж скіпетр російський так занепав, що з царства перетворився на князівство, а з князівства — на воеводство.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К.: Т-во "Знання", 1992. — С. 23—24.

Із книги Г. де Боплана "Опис України з картами" про запорозьких козаків (1630—1647 рр.)

Гійом-Лавассер де Боплан (прибл. 1600—1673) — французький військовий інженер, автор записок про Україну. Перебуваючи в 1630—1647 рр. на службі в польського уряду, керував будівництвом фортець у Бродах, Барі, Кодаку та ін. Цитований твір¹, стосується історії Південної Русі й є цінним джерелом з історії, географії, культури України. В наведених уривках йдеться про життя козаків (їх ремесло, військові справи, вибори старшини тощо).

Вони дуже вмілі у виготовленні селітри, якої в цих краях дуже багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох. Жінки займаються прядінням льону і вовни, з яких роблять полотно і тканини для щоденого вжитку. Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, робити брагу тощо. Немає також серед них жодного, якого б віку, статі чи становища він не був, хто б не намагався перевершити свого товариша у пиятці і гульні. Немає серед християн і таких, котрі б настільки, як вони, призвичаїлися не дбати про завтрашній день.

¹Опублікований в книзі "Мемуари" (К., 1896).

Зрештою, правду сказати, вони взагалі розуміються на усіх ремеслах, хоча одні бувають більш вдатними, ніж інші у тих чи інших заняттях; трапляються й такі, чий знання у порівнянні з загалом значно ширші. Одне слово, всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному і необхідному, головним чином на тому, що пов'язане з сільським життям.

Родючий ґрунт дає їм зерно в такому достатку, що вони часто не знають, що з ним робити, тим більше що немає судноплавних річок, які б впадали в море, за винятком Борисфену, але навігація на ньому припиняється за 50 лье нижче Києва [Київ] із-за 13 водопадів, що там є. Останній з них віддалений від першого на сім великих лье, що становить цілий день шляху, як це видно на карті. Це перешкоджає їм вивозити зерно в Константинополь, а звідси — і їхні лінощі: вони зовсім не хочуть працювати, хіба що при крайній потребі, коли їм немає за що купити необхідне. Вони воліють краще піти позичити усе потрібне у турків, своїх добрих сусідів, аніж потрудитися, щоб самим його надбати тощо. Їм доволі, коли є що їсти й пити.

Вони сповідують грецьку віру, яку по-своєму називають руською [Рус], дуже шанують святкові дні і дотримуються постів, які у них тривають 8 або 9 місяців на рік і полягають в утриманні від м'яса. Вони настільки вперті в дотриманні цієї формальності, що переконують себе, ніби порятунок [їхньої душі] залежить від зміни їжі. Зате, я гадаю, навряд чи жоден інший народ у світі давав би собі стільки волі у питті, як вони, бо не встигають протверезіти, як одразу (як то кажуть) починають лікуватися тим, від чого постраждали. Однак усе це тільки під час дозвілля, бо коли вони воюють або коли задумують якусь справу, то вкрай тверезі. Окрім одягу, в них немає нічого простацького. Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя: саме через це вони такі схильні до бунтів та повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски. Тому рідко минає 7—8 років без того, щоб вони не бунтувалися і не піднімалися проти них. Поза тим усім це люди віроломні, зрадливі, підступні, яким довірятись можна, лише добре розваживши.

Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні,

сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям. Де найбільше вони проявляють спритності та доблесті, так це б'ючись у таборі¹ під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють з рушниць, які є їхньою звичною зброєю), обороняючи ці укріплення; вони непогані також на морі, але верхи на конях вони таки не найкращі. Пригадується, і я сам це бачив, як біля двохсот польських вершників змусили тікати 2000 їхніх найкращих воїнів.

Однак правда й те, що сотня цих козаків під прикриттям табору не побоїться і тисячі поляків чи навіть [кількох] тисяч татар. Якби вони були такі ж доблесні верхи, як і на землі, то, гадаю, були б непереможними.

...Ось як вони вибирають свого старшого: коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає. Відповідають лишень, що він дійсно не заслужив такої честі і тут же, не гаючись, одразу ж убивають його, як якогось зрадника. ...Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча [додає, що] недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів [так вони називають між собою один одного]. ...Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання. Ось так вони вибирають свого старшого, що часто відбувається серед Дикого Поля. Вони йому дуже підкоряються. Цей старший їхньою мовою називається гетьманом [hetman], його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився. Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою [Ruds]. ...За виявлену малодушність його вбивають як зрадника. Негайно обирається новий отаман. ...

¹Табори — вози, якими козаки прикривалися, рухаючись голим степом.

Коли у них виникає намір піти у море, то, не маючи дозволу короля, вони беруть його у свого старшого, скликають Ruds, тобто Раду, і проводять вибори отамана, котрий очолить їх у цьому поході, дотримуючись такого ж звичаю, про який ми розповідали стосовно виборів старшого, хоча отаман цей потрібен тільки на певний час. Далі вони вирушають до Військової Скарбниці [Sczabenisza Worskowa], місця свого збору, і будують тут судно близько 60 стіп завдовжки, 10—12 стіп завширшки і 12 — завглибшки. Таке судно не має кіля; його основа — це човен з верби або липи, довжиною до 45 стіп. Збоку він обшивається і вивершується дошками від 10 до 12 стіп завдовжки і до однієї стопи завширшки. ...Будуються вони так, як звикли і наші теслі, з перегородками і поперечними лавами, а потім просмолюються. Користуються двома стернами по краях човна. ...Звичайно, з кожного боку від 10 до 15 весел, швидкість більша, ніж у турецьких веслових галер. Є також і щогла, на якій вони [козаки] напинають досить невправно зроблене вітрило; використовують його лише в тиху погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати. Їхні човни не мають верхньої палуби, і коли наповнюються водою, очерет, прив'язаний докола човна, не дає йому затонути.

Сухарі знаходяться у великій бочці заввишки 10 стіп, на 4 стопи в діаметрі, яку міцно прив'язують. ...Беруть також із собою барильце з вареним пшоном і діжечку з борошном, розведеним на воді, яке їдять, змішуючи з пшоном, всі разом, що вони дуже цінують; цей наїдок служить їм і їжею, і питвом, він має кислуватий смак і називається "саламаха" [salamahe], тобто пречудова страва. ...Під час походу ці люди дотримуються тверезості, і якщо між ними трапиться п'яниця, отаман наказує викинути його в море. Окрім того, жодної горілки везти із собою не дозволяється, оскільки під час походів і експедицій вони високо цінують тверезість.

Коли вони вирішують йти війною на татар, щоб помститися за кривду і заподіяні грабунки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запорожжя [Zarogouys] усе, що необхідно для походу чи експедиції, для будівництва човнів і взагалі усе, що, на їхню думку, буде потрібним. Потім 5—6 тис. відчайдушних, добре озброєних козаків вирушає на Запорожжя будувати човни. До будівництва одного човна приступає 60 чоловік. Закінчуючи його через два тижні, оскільки вони ... май-

стри на всі руки. Таким чином, за два-три тижні у них готово 80 або 100 човнів. ...У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю; на човні є також 4—6 фальконетів і запас харчів, щоб вистачило на всіх. Одягнені козаки в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, блаженську свиту і шапку, 6 ліврів пороху, достатню кількість свинцю, запас ядер для фальконетів; у кожного є годинник. Так ось виглядає летючий козацький табір на Чорному морі, який безстрашно нападає на найзначніші міста Анатолії.

Спорядившись ось так, вони спускаються по Борисфену. Отаман має на щоглі відзнаку і, звичайно, йде на третину корпусу попереду. Їхні човни тримаються так близько один біля одного, що майже торкаються веслами. Турки, звичайно, бувають попереджені про похід і тримають у гирлі Борисфену на поготові кілька галер, щоб не дати їм вийти [з лиману]. Але козаки хитріші. Вони виходять темної ночі незадовго перед молодиком і переховуються в очеретах, які тягнуться на 3—4 льє [вгору] по Борисфену, куди галери заходити не наважуються, бо колись там зазнали лиха. Отож задовольняючись чеканням на них [козаків] у гирлі, татари завжди опиняються перед несподіванкою. А оскільки козаки не можуть пройти так швидко, щоб їх не помітили [взагалі], то по всій країні здійснюється тривога, досягаючи [самого] Константинополя. Великий Пан розсилає гінців по всьому анатолійському узбережжю, в Болгарію і Румелію [Romanie], аби там кожен пильнував і був готовий до появи козаків з моря. Та все надарма, бо ті часу не гають і так доречно використовують пору року¹, що уже через 36 чи 40 годин з'являються біля Анатолії. Прибувши туди, висаджуються на берег, кожен з рушницею в руці, залишаючи у кожному човні для охорони тільки двох чоловіків і двох хлопців. Потім зненацька нападають на міста, захоплюють їх, грабують, палять їх, заглиблюючись іноді на ціле льє в глиб краю, але одразу ж повертаються, знову вантажаться зі здобиччю і вирушають в інше місце, щоб не раз спробувати щастя.

Боплан Г.-Л. де. Опис України. —
К.: Наук. думка, 1990. — С. 30—31, 69—74.

¹Зауважте, що вони вирушають лише після св. Іоанна з тим, щоб повернутися щонайпізніше на початку серпня (*прим. авт.*).

Із книги К. Валішевського “Початки сучасної Росії”

про запорозьких козаків
(XVII ст.)

Валішевський Казимир (1849–1935) — польський історик, письменник, автор праць з історії Росії, Польщі та України, в основі яких — маловідомі джерела.

Під іменем Запоріжжя або Нижа в сімнадцятому столітті розуміли найбільш дику частину по обох берегах Дніпра, нижче гирлів Орели і Тясьміна і по той бік порогів. Величезні ліси росли там по берегах ріки, постачаючи козакам дерево для їх флотилій і для французького інженера Боплана, прийнятого на службу Польщею, а крім того, матеріал для теслярських робіт для житла і підтримки сміливих мореплавців.

Стан, що виник в цьому місці... складався... із незалежного військового братства, яким управляли обраними начальниками й який мав свою столицю в Січі або Коші, від імені невідомого походження на одному з островів Дніпра — тій Хортиці, де в 1557 році Дмитрій Вишневецький запропонував себе на службу Грозному, думаючи здолати турків і мріючи про захоплення Молдавії. Між тим це головне місце не було остаточно встановленим. Козаки любили подорожувати, і постійні суперечки між ними закінчились утворенням інших Січей...

В найблискупішу епоху свого існування між 1600 і 1770 роками це братство, або Кравчина, як воно себе назвало, займало більш-менш міцно простори між Бугом і Дністром. Ця територія була поділена на паланки, спочатку п'ять, а потім вісім. ...Столиця сама мала вигляд маленького міста, укріплена земляними насипами і палисадами. Великі дерев'яні казарми служили козакам притулком. В кожній могло перебувати до ста чоловік в одній залі, де стояли ... столи вздовж стін. Посередині спали козаки, просто на голій землі, причому кожному з них відводився простір до трьох аршинів. Поміщуючи його туди, козаку говорили: “Це тобі за життя, а після смерті буде місце трохи коротшим”.

Усі функції, і військові, і цивільні, розподілялися шляхом виборів 1 січня кожного року на спільних зборах, де розглядалися найважливіші питання. ...Внутріш-

ня поліція куренів і адміністрація паланок складалися із рад, які ... збиралися на місці, а під час походів — із військової ради, де об'єднувалися всі влади¹.

Валишевский К. Начатки современной России. — Спб., 1897. — С. 172—173.

З опису Запорозької Січі невідомим сучасником (1740 р.)

При Запорозькій Січі завжди є військова старшина і кошовий отаман — 1, військовий суддя — 1, військовий писар — 1, військовий осавул — 1. При них є військові слуги: при кожному писарі писарчук — 1, при артилерії гармаш — 1, підосавул — 1, довбуш — 1.

Коли з їхнього складу старшин посилають у військові походи, тоді на їхнє місце вибирають від усього війська наказну старшину, яка і залишається на Січі. Також на річці Самарі знаходиться декілька тисяч чоловік запорозьких козаків і там над ними, на Січі, від усього війська вибирають старшин і до них призначають полковника або сердюка — 1, писаря — 1, осавула — 1.

При Запорозькій Січі у згаданих козаків є будівлі; у побудованому замку — церква обряду грецької віри. У цьому замку куренів є 38, до них приписані всі запорозькі козаки, і при кожному курені мають визначених отаманів, тобто своїх командирів.

При Запорозькій Січі є майстри: слюсарі, ковалі, шевці, кравці, теслі й інші. Всі за їхньою козацькою манерою і за звичаєм виконують свої роботи завжди за гроші, без грошей вони нікому не повинні робити.

Їхнє військо за способом ведення життя поділяється на різні частини. Одні з них живуть у військових куренях. ...У тому курені готують свою їжу і для послуг своїх мають кухаря; таким чином, у кожному курені у них є один кухар, і допомагають йому курінні малі хлопці, які воду носять і казани обмивають, а кухар лише варить їсти для всіх козаків... Інші живуть у форштаті² зі своїми господарствами і ведуть промисел: варять мед, пиво, брагу, там живуть і майстри, і шинкарі, і крамарі, і інші.

¹Переклад В. Короля.

²Передове укріплення перед фортецею, передмістя.

...А інші живуть у зимівниках біля своїх коней і іншого товару, а інші займаються рибальством, скотарством, ловлять птицю, також багато з них мають пасіки, і кожен живе за рахунок свого промислу.

*Хрестоматія з історії Української РСР. —
Т. 1 — С. 456—457.*

З літопису Григорія Грабянки

Битви козацькі, козацька зброя та харчі

(XVI ст.)

У своєму літописі Григорій Грабянка особливо детально, із знанням справи описує козацькі звичаї, побут та битви, в яких брали участь козаки. Істотну увагу приділяє біографіям видатних козацьких ватажків, з'ясуванню причини козацьких повстань проти поляків та ін.

Приєднавши до своїх козаків Київ та малоросійські землі, поляки через деякий час покладали використати мешканців цих земель як робочу силу, та оскільки ці люди ще здавна були людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ із мечем, а не до трудової повинності, оскільки вони зневажали ярмо рабське і рабську покору, то більше схильні були із власної волі на Дніпрі за порогами в місцевості пустельній та дикій проживати, перебиваючись ловлею звіра та риби і морськими походами на бусурман. Але року 1516, коли Жигмонт перший, король польський, організував рушення на великого царя московського, хан татарський Мелін-Гирей, виждавши слухну годину, порушив мир з поляками і повів свої загони на Російську землю; вогнем і мечем він пройшовся по містах та весях і, взявши силу бранців, повернувся за Перекоп. Тоді король, не стерпівши плундрування, зібрав охочих воїнів з козаків та поляків і спорядив їх на Белгород, де вони, здобувши величезну здобич, повернули назад, але якраз тут їх нагнали турки і татари; в битві, що зав'язалася, воїни-християни здолали і турків. Ось саме після цієї битви і почали вони козаками зватися. Навіть якщо були і ляхами, але з своєї волі на татарів ходили і примикали до вільного, ненайманого воїнства. Відтоді, прославившись у численних битвах, козаки ввійшли в силу і набрали в мужності, привикли до недоїдан-

ня, спраги, спеки та до інших незгод просто неба. За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили нерідко і звали соломахою. Стравою своєю були цілком вдоволені, а коли траплялося, що їжа випадала з рибою, або, як козаки кажуть, із пербою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали. Проживають вони в куренях по сто п'ятдесят чоловік, а буває й більше, і всі ото тільки згаданю щойно їжею харчуються.

Кожен має одну або дві одежини. Та коли ідуть походом в турецьку або татарську землю, то беруть дуже велику здобич і везуть назад силу-силенну добра всякого. На озброєнні мають самопали, шаблі, келепи, стріли та списи і користуються всім цим так вправно, що і найвправніший польський гусарин або ж рейтар німецький з ними зрівнятися не можуть. Є кінні та піші, і стільки їх, козаків, скільки на Малій Русі люду, і їх зовсім не треба силою збирати, як ото в багатьох чужоземних краях роблять, не треба наймом заманювати; а кине клич старший або полковник який, і стільки воїнства збереться, що як трава стане. ...

Вони Русь за своє багатство велике мають.

Хитрість військову та мужність у війні знають. Це про них сам султан турецький говорив: "Коли навколишні держави йдуть проти мене, я сплю — не зважаю, а до козаків увесь час мушу дослухатися, весь час слухаю, не дрімаю". І спокійно жити не можуть, навіть коли в їхньому краї мир запанує, то своєю волею збираються і йдуть на підмогу іншим народам; заради малої користі велику турботу собі на плечі кладуть і на вутлих, з одного дерева зроблених лодіях дерзають через море пливти. Справами військовими вони настільки славні, що не гнушались гетьманувати у них навіть люди із славетних сенаторських родин, так, року 1506 першим козацьким гетьманом був Предослав Лянцкоронський, а року 1514, будучи гетьманом запорізьким, якийсь козак Венжик (Вужик) Хмельницький розбив величезну орду в Польщі під Заславом, потім Євстафій, князь Ружинський. За славному службу козацьку король польський Жигмонт перший віддав козакам навечно землю біля Дніпра, вверх і вниз за порогами, і наказав, аби, стіною ставши, не пускали наїздів турок і татар на Русь і Польщу. Року 1574, за панування Генріха, короля польського, званого французом, на прохання Івони, господаря Волоського, понад тисячу чотириста козаків на чолі з гетьманом Свирговським

прийшли в Молдавію, і там, у господаря Волоського, чотирнадцять раз у битві з турками сходилися, силу-силенну їх перебили і, врешті-решт, з усіх сторін турками оступлені, до одного голови зложили. Та невдовзі козаки відплатили туркам і татарам за наругу, бо року 1575, будучи послані з Черкас київським воеводою, човнами спустилися по Дніпру і на орду напали, багато татар порубали, багатьох в полон забрали і зі здобиччю великою домів вертали; однак татари, об'єднавшись із трьома султанами та сімома синами хана перекопського численною ордою увірвалися на Поділля і багатьох людей у полон забрали, а міста і села вогню віддали. Та незабаром козаки й за це відплатили, коли, очолювані своїм проводирем Богданком, пішли за Перекоп і пройшли його з мечем і вогнем. А літа 1576, в часи панування Стефана Баторія, короля польського, іще краще учинили. Цей король, забачивши, як добре козаки з татарами б'ються, настановив їм гетьмана, прислав корогву, бунчук та булаву, печатку гербову, рицарів із самопалами і з ковпаками, набакир надітими, прислав гармат та всяких припасів військових (та й самі козаки, повоювавши турецькі фортеці, здобули немало), ввів у них порядок стройовий, запровадив, крім гетьмана, обозних, суддів, осавулів, полковників, сотників, отаманів і наказав нести сторожу супроти татарів за порогами. Та, побоюючись звитяги козацької, Стефан Баторій пророче казав: "Чи звільниться ж хоч коли-небудь Річ Посполита від цих героїв?" І збулися його слова. Згаданий король Баторій, опріч давнього старовинного міста складового Чигирина, віддав низовим козакам для пристанища ще й місто Терехтемирів з монастирем, аби вони в ньому зимували, а за службу поклав їм по червінцеві та по кожуху; козаки були раді і цій платі й не раз билися з татарами на землі, а з турками в морі і майже завжди побивали їх. Саме на ці часи припадають походи козаків в Азію.

*Літопис гадяцького полковника
Григорія Грабянки. — С. 24—27.*

Гетьмани козацькі Шах та Підкова і різні битви козацькі (XVI ст.)

За панування того ж таки Стефана Баторія року 1577 проживав поміж козаками запорізькими славний лицар по імені Підкова; спокушені відвагою цього чоловіка, волюхи покликали його до себе господарем. Ось із цим Підковою гетьман запорізький Шах та з козаками прийшов у землю волоську, прогнав з господарства молдавського воеводу Петра і посадив господарем Підкову. А Петровоевода, покликавши на поміч силу турецьку, ополчився на Підкову; та козаки здолали турецьку силу. Вже після того, коли Петро, воевода молдавський, з незліченною турецькою силою на Підкову рушив, а Підкова вийшов йому на зустріч і вступив у січу велику, хоч козаки й перемогли турок, що й сам Петро-воевода зі своїми вірними заледве встиг врятуватися, проте відчув Підкова, що не сила йому утриматися на господарстві молдавському. Тому він полишає Молдавію і вертає на Поділля; там ляхи, до підступу вдавшись, ловлять його і відсилають до короля, а той наказав обезглавити козака у Львові. Після страти тіло його взяли побратими і поховали в монастирі у Каневі. Король же послав своїх комісарів до низових козаків, наказав втихомирити; та прийняли їх козаки не так, як ляхи веліли; бо затаїли вони гнів за Підкову і заради його імені не раз ходили на Молдавську землю, велику шкоду чинили, що звияжним побратимам властиво; а зонайбільше татарам дошкуляли і міцно, як стіна, за божим велінням Росію захищали.

*Літопис гадяцького полковника
Григорія Грабянки. — С. 27—28.*

Селянсько-козацьке повстання під проводом

К. Косинського

(1591—1593 рр.)

1591 рік. 19 грудня. Напад відділів К. Косинського на Білу Церкву

Року тисяча п'ятсот дев'яносто другого, місяця січня дев'ятого дня.

Прислав на уряд міський луцький, до мене Щасного Кгалезького, підстарости луцького, вельможний князь Януш Острозький, воевода волинський, староста білоцер-

ківський і богуславський, служивого свого, пана Яна Шостовицького, звинувачуючи Криштофа Косинського, який на цей час гетьманом козацьким це учинив, також і на все військо козаків низових про те, що вони минулого року, у грудні двадцять дев'ятого дня, вижджаючи з Білої Церкви, прийшли з погромом у дім князя Дмитра Курцевича Булиги, підстарости білоцерківського, знать з намови чиеї, як добрався той Косинський до комори його, майно все його побрав і скриньку з клейнодами, з пінзями, з листами взяв, у якій, мовляв, було чимало підтвердних документів князівській його милості, князю Булизі до різних справ повірених і листів приватних, до того ж привілею на князювання його милості, пана воеводи київського, як і його милості пана воеводи волинського на староство білоцерківське і Богуслав, також землю Розволовську і Велику Слободу, і на Рокитню, які були на збереження князю Булизі дані, з усім взяв, заподіявци великої шкоди. Просив, аби те до книг записане було, що я записати казав.

1592 рік. 1 січня. ухвала шляхти волинського воеводства
про початок повстання

Ми, рада, духовні та світські достойники, урядники земські, шляхта, лицарство, міщани, воеводства Волинського, які є тут, до Луцька, на роки земські та рочки можливо на річні зібрання земські та міські з'їхалися, за повідомленням ясновельможного пана його милості княжати Костянтина Острозького воеводи Київського, маршалка землі Волинської, старости володимирського, також і кожний з нас, маючи певно відомість про велику загрозу у Речі Посполитій від людей свавільних, які називають себе козаками низовими, а увірвавшись у панства коронні, у воеводства Київське та Волинське, звичаєм неприятельським, замки і міста так його королевській милості, як і шляхетське посідають, і людей убивають і мордують, палять і спустошують і до присяги про послух собі примушують, підбиваючи їх щороку послух підтверджувати...¹

Історія України в документах і матеріалах. — Т. 3. — С. 26.

¹Переклад В. Короля.

З інструкції Краківського воєводства на сейм про козацьку сваволю

(1 серпня 1592 р.)

У наведеному документі йдеться про козацьку війну К. Косинського (?—1593), яка була відповіддю українського народу на подальший наступ католицизму та уніатства й започаткувала низку народних повстань, що закінчилися козацькою війною під проводом Б. Хмельницького.

Козацьку сваволю, від якої сталися великі шкоди з великими смертовбивствами й насильствами як щодо Речі Посполитої, так і князів їх милостей Острозьких, доручаємо панам послам нашим, щоб вони, з іншими воєводствами умовившись, за це подбали і це вгамували. А козаки ці мають бути приведені під регімент й. м. пана гетьмана коронного.

Історія України в документах і матеріалах. — Т. 3. — С. 26.

З листа О. Вишневецького до Я. Замоїського про плани К. Косинського щодо боротьби проти шляхетської Польщі

(13 травня 1593 р.)

Той зрадник Косинський... з військом своїм запрягся на те, щоб з турецькими й татарськими військами спустошити коронні землі і допомагати поганським псам захопити корону. Хан кримський має з ним послати своє військо, а Косинський за це присяг йому воювати панство його королівської милості. На це він присяг і великому князю московському з усім своїм військом і піддав йому вже все пограниччя (більш як на 100 миль на тих границях; в листі своїм до них великий князь уже пишеться царем запорізьким, черкаським і низовським і послав на Запоріжжя сукна і гроші.

Там само. — С. 26—27.

Із щоденника Ф. Євлашевського

про похід повсталих українських селян і козаків під проводом С. Наливайка в Білорусію

(1595—1596 рр.)

Євлашевський Федір (1564—1604) — польський шляхтич, автор написаного наприкінці XVI — на початку XVII ст. щоденника, який містить цінні відомості про політичне життя і культуру Білорусії¹. Був сучасником описаних подій.

У тому 1595 році козак Наливайко, зібравши військо козаків, перш за все об'явився був на Поділлі, у Волохах, вдерся був і в Турецькі землі, потім повертаючись до Польщі, сплюндрував маєтки пана Калиновського, мстяться за те, що колись, ще, здається, батьком Калиновського, повішано було його, Наливайкового, батька. Цим уже розлючений ішов він до Луцька, в час ярмарку, де біскуп, із знатнішою шляхтою виїхавши, умовляв його і мирив його з містом, а також купці, зібравши кілька тисяч злотих, і все ж не обійшлося без збитків і шкод; звідти ще більш розлючений подався він на Полісся, аж до Петриковичів, так уже свавільно все чинячи і навколо посадаючи, подарунки йому давали наказуючи, і давали; тільки із Слуцька затримано було, і швидко ж він ускочив у Слуцьк листопада 6 дня і був там немало... Для того послав був Наливайко полковника Мартинка (котрим дуже дорожив, бо був він чоловік серця великого) до Копиля з п'ятистами козаків, який випадково там натрапив на гайдуків пана воеводи віленського, які, скочивши до млина і до спуску під мостом, обороняли прохід до міста і так справно козаків настріляли і Мартинка вбили, що сила їх [козаків] на плацу [загинула], а взявши назад відступивши, по дорозі у хворостах залишилися, а інші, будучи пораненими, в огонь скакали і згоріли, бо стайню дворову, що коло того млинка була, були запалили, так що дуже мало їх до Слуцька вернулося. Наливайко; стривожений цим нещастям і розуміючи, що зібрані з Клецка ланове мали напасти на нього у Слуцьку, зараз після того як тих у Копилі було 25 листопада розбито, він на третій день, листопада 27 вечором вибравшись із Слуцька, до

¹Опублікований в журналі "Киевская старина". — 1886. — Т. 14. — №1.

Омговичів знову на Полісся вибрався і потім грудня 13 здобув силою Могилів, місто й замок, спустошив, зруйнував, спалив. [...] Наливайко ходив потім понад річкою Дніпром униз, але потім, кинувшись із Рогачова за якимись справами, заскакував знову до Петрикевичів. [...] з Петрикевичів будучи в Турові і в Городку більше подався до Висоцька і на Волинь. Лобода також, повернувшись від Шацька, йшов туди ж Київщиною до Наливайка.

Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. —
К., 1986. — Вып. 2. — С. 32—33.

З Куруківської угоди між представниками польського уряду і запорозькими козаками (27 жовтня 1625 р.)

Куруківська угода¹ 1625 р. — мирна угода між військами коронного гетьмана С. Конецпольського і козацькими полками М. Дорошенка, підписана в жовтні 1625 р. в урочищі Ведмежа Лоза біля Курукового озера неподалік від сучасного Кременчука. З укладенням цієї угоди завершилось козацько-селянське повстання, спочатку очолюване М. Жмайлом. Учасникам повстання надавалися певні пільги (амністія, козацький реєстр — 6 тис., вільне землеволодіння тощо).

Найбільше і найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, які вони робили всупереч заборони уряду, а також їх свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної кари від зброї коронного війська. ...Тим, які через щастя і з волі божої unikнули страти і зберегли життя, обіцяючи надалі віддати його на службу Речі Посполитій, ми іменем його королівської милості і Речі Посполитої оголошуємо прощення; всі вони, як ті, що лишаться на службі його королівської милості, так і ті, які по волі й.к.м.² повернуться в свої домівки, не мусять нести ніякої відповідальності з умовою, що вони виявлятимуть до начальників належну пошану і покору, не будуть втручатися в розпорядження судової і адміністративної влади і захоплювати доходи.

¹Текст угоди написаний польським командуванням.

²Його королівська милість.

Ми вважаємо справедливим, щоб військо запорозьке, яке складається з підданих й.к.м., мало голову або старшого, за прикладом давніх років, призначеного королем або гетьманами коронними з відома його королівської милості. Тому на основі повноваження, даного від й.к.м. і Речі Посполитої, й.м. пан воевода сендомирський, гетьман польний коронний¹, з відома всіх нас затвердив старшим обраного козаками пана Михайла Дорошенка².

І надалі козаки повинні будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наслідниками, польськими королями. На подання коронних гетьманів. ...

Через те що король його милість бажає для кращого порядку знати число козаків, щоб мати змогу захопити більш заслужених до успішної служби Речі Посполитій, то він доручив скласти правильний список війська запорозького з зазначенням числа козаків, які проживають у кожному місті й.к.м. А що перепис цей зручніше зробити на місці, ніж тут, то ми призначаємо строк з 6 листопада по 18 грудня нового стилю поточного року. Протягом цих 6 тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6 тисяч з зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві. Реєстри ці мусять бути подані або й.м. коронному гетьманові, або панам комісарам, для цього призначеним. Далі списки будуть передані в коронний скарб, а звідти копії будуть повідомлені цим старостам. ...

Для війська запорозького ми призначаємо платню на рік 60 000 злотих польських, які вони будуть одержувати в місті й.к.м. Києві в день св. Іллі за руським календарем. Крім того, бажаючи, щоб урядові особи ретельніше виконували свої обов'язки на службі й.к.м. і Речі Посполитої, ми призначаємо такі оклади для старшини: старшому над усім військом 500 злотих на рік, обозному 100 злотих, двом осавулам по 150 злотих, 6 полковим осавулам по 50 злотих, шести полковникам по 100 злотих, шестидесяти сотникам по 50 злотих, судді військовому — 100 злотих.

З числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого залежно від

¹С. Конєцпольський.

²Михайло Дорошенко був гетьманом реєстрових козаків у 1625—1628 рр.

умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу: подавати відомості про дії ворогів, не допускати їх до переправ і взагалі захищати ті місця. Решта, живучи по волостях, мушили йти в похід з наказу коронних гетьманів на допомогу регулярному війську або туди, куди треба буде, утримуючись у дорозі від утискання жителів. ...Козаки не повинні робити морських походів ні по Дніпру, ні по інших ріках, суміжних з територією Речі Посполитої.

Історія України в документах і матеріалах. — Т. 3. — С. 62—64.

З літопису Григорія Грабянки

Коли і чому козаки повстали на поляків
(кінець XVI — перша третина XVII ст.)

Сталося це, коли деякі архієреї в литовських землях, страху перед богом не маючи і нічого не потребуючи, відреклися віри православно-католицької і зібрали собор в Бресті литовському; і з'їхалися на той собор митрополит Михайло Рогоза, Іпатій Прототроній (єпископ Володимирський та Брестський), Кирило Терлецький (екзарх, єпископ Луцький та Острозький), Ермоген (єпископ Полоцький та Вітебський), Іоанн Гоголь (єпископ Пінський та Туровський), Діонісій (єпископ Хелмський та Белузький). Відкинувши на тому соборі благословіння свого першого архіпастиря патріарха Константинопольського, вони послали гінця в Рим до папи Климента восьмого і віддали себе під руку західному костюлу. А благочестиві сини, забачивши цю новоявлену химеру, жахнулися, відреклися від тих запродавців, а не пастирів і, розгорівшись благочестивою ревністю, Косинський із запоріжцями на ляхів рушив, багато фортець узяв, силу ляхів перебив, але року 1594 під П'яткою і сам ляхами здоланий був.

Того ж року гетьман війська запорізького Наливайко, розбивши мадярів, повернув на Україну і не застав уже в живих Косинського; як син православ'я, зневажаючи новоявлену унію, він зібрав серед низових козаків побільше війська і рушив на Литву і там, перемігши у багатьох битвах, спалив Слуцьк та Могильов і силу ляхів побив. Проти нього з військом вийшов коронний гетьман Жолкевський, прийшов на Україну і року 1597 під Лубнами, в урочищі

Солониці, розбив силу козацьку, а самого гетьмана з полковниками Лободою та Мазепою живими взяв і до Варшави відвіз; там, у Варшаві, на міднім волу його ляхи зажарили. Саме з цієї причини й розпочалася війна козаків супроти ляхів. Після Наливайка гетьманом війська запорізького спершу був Кушка, а опісля Бородавка.

А вже після цього, року 1606, Петро Конашевич Сагайдачний гетьманом запорізьким назвався і, забажавши щастя своє спробувати, ходив із військом запорізьким по воді на Кафу (місто турецьке), повоював його добре, силу бранців християнських з неволі звільнив і з добичею великою з Чорного моря повернувся, за що велику прихильність та ласку мав у запорожців та у поляків. А вже року 1608, за панування Жигмонта, короля польського, не закликавши навіть на підмогу війська запорізького, він зібрав на Україні козаків і рушив, як і гетьман коронний Жолквський, на Цоцору з ляхами та з козаками. Був на той час поміж ними і Михайло Хмельницький, сотник козацький.

*Літопис гадяцького полковника
Григорія Грабянки. — С. 28—29.*

Козацька битва з ляхами під Переяславом;
гетьман Тарас, чому він повстав на поляків
(1628—1638 рр.)

Одразу ж після смерті Сагайдачного, гетьмана запорізького, і в його часи у Києві та в містах українських, князі, воеводи і старші були православними, тому і шкоди не чинили. А коли ж брали собі за жінку ляшок і коли від благочестія відходили та до костюлу римського приставали, тоді починали чимдуж церкву православну до унії привертати, а на своїх підданих повинності накладати та різними поборами притісняти; і на велике нещастя України, після битв, які були у поляків зі шведами, полки ляхів зайняли Київське воеводство, стали постоем у містах та селах і почали велику шкоду чинити людям. Всього цього козаки не стерпіли, повстали, ляхів порубали, а тих, що живі лишилися, розігнали; з цієї причини коронний гетьман Конецпольський з великою силою вирушив на козаків, маючи намір всіх їх знищити; а козаки зібралися всією своєю силою, обрали собі гетьманом

Тараса¹ і року 1628 під Переяславом вступили в битву з ляхами. У цій битві козаки стільки ляхів порубали, скільки не загинуло їх за многії літа війни зі шведами; а золоту корогву гусарську за Дніпром у бору вщент знищили. Після битви цієї уклали перемир'я. Здобувши передишку під Переяславом і пообіцявши не чинити на Україні козакам та люду руському шкоди, поляки підступно замишляли відплатити за поразку під Переяславом, всіляко прагнули козаків погубити; виступили на Україну і простий люд почали притісняти поборами та солдатськими постоями, козаків знатних потаємно, а щонайголовніших, не криючись, викрадали та по-різному в руки смерті віддавали. Не стерпівши того, року 1637, козаки зібралися, настановили гетьманом Павлюка і вирушили на Кумейки супроти ляхів, але під Кумейками коронний гетьман Конєцпольський, до підступу вдавшись, здолав козаків, з тими ж, що залишилися оружно стояти під Боровицею, уклав перемир'я, а через деякий час, до хитрості вдавшись, піймав гетьмана Павлюка і у Варшаві відділив голову від тіла. А козаків почали на палі сажати. Забачивши все те, козаки переконалися, що ляхи замислили всіх їх загубити, і знову року 1638 зібралися, настановили собі гетьманом Остряницю, а на підмогу дали козака Гуню, і повстали проти ляхів, виманили їх у степ на річку Старицю, і там у битві множество їх побили. Побачивши, що не сила їхня козаків подолати, ляхи хитрістю на мир їх підмовили. І тут, мир укладаючи, пан Кисіль та інші панове іменем самого гетьмана Конєцпольського поклялися, що волю козакам дадуть і кров'ю платити не будуть; та скоро ту клятву порушили, зловили гетьмана Остряницю і Гуню й стратили у Варшаві, а Казиму, сотника київського і сина його посадили на палю, а також силу козаків славних і хоробрих під різними тортурами погубили: одних начетверо розтинали, других на палю саджали, а ще інших за ребра на залізних гаках вішали. І відтоді всякі свободи у козаків забрали, а люд благочестивий тяжкими й нечуваними поборами пригнітили, не відаючи, що бог за кривду та за кров невинну помсту насилає. Саме від тих часів беруть свій початок побори різні — якісь дуди, повивачне та пороговищизна, подимне та поголовне, очкове, ставищизна, поємщизна, сухо-

¹Йдеться про гетьмана нерестрового козацтва Тараса Федоровича Трясила, 1629—1630 рр.

мельщина. Навіть храми господні жидам розпродали і малят тільки з дозволу жидівського хрестити можна було, та і всякі обряди церковні, що їх благочестиві правила, були віддані в аренду жидам. Козаків же поклали мати всього шість тисяч, всіх же останніх, хай він буде навіть сином найславетнішого козака, віддали у підданство, а реєстрових у великій нарузі ляхи тримали — ні честі, ні слави, ні волі, перебивались вони гірше, ніж у неволі турецькій.

*Літопис гадяцького полковника
Григорія Грабянки. — С. 30—33.*

З післяслова до Львівського видання "Апостола"
про друкування книг у Львові
(1574 р.)

"Апостол" — перша друкована книга в Україні. Видана в лютому 1574 р. Іваном Федоровим у Львові. Відрізняється від московського видання "Апостола" (1564 р.) гравюрним оформленням (зокрема, містить герби міста Львова і гетьмана Ходкевича, друкарський знак І. Федорова). До українського видання додано післямову, автором якої є І. Федоров.

...І коли я поселився в славнозвістному місті Львові і став ходити по слідах, протоптаних одним богообраним мужем, я почав собі проказувати таку молитву. ...

І помолившись, я почав присвячене богові діло своє до налагодження наvertати, щоб боговдохновенні догмати поширювати. І пообходив багатих і благородних серед мирян, помочі просячи від них, і падав на коліна перед ними, і припадав лицем до землі, і сльозами своїми, які серце моє викликало, ноги їх обмивав, і це не раз, і не два, але багато разів робив я.

І просив священика, щоб він у церкви всіх голосно оповістив про це. І не випросив я нічого благаючими словами, не вимолив своїми слізними риданнями. ...

...Але знайшовся дехто з нижчого духовенства і з простих мирян, що подали мені допомогу. ...

...А почалася книга, названа "Апостол", друкуватися в богом береженому місті Львові, в якій діяння апос-

тольські, і послання соборні, і послання святого апостола Павла після втілення господа бога нашого Ісуса Христа (після народження І. Х.) року 1573, лютого в 25 день, і завершилася (друкуванням) року 74-го того, того ж місяця в 15 день. Просимо ж вас, всі раби благословенного бога нашого, любов'ю духа господа нашого Ісуса Христа, що віддав себе [на розп'яття] за наші гріхи. Якщо доведеться кому-небудь [із вас] [коли-небудь] у цю корисну для душі апостольську книгу заглянути, то перш за все першопричині всього доброго, що є на світі, — творцеві життя нашого богові подяку хай складе, а також його милості панові Григорієві Олександровичу Ходкевичу, вічної пам'яті і поселення та сукупного життя з святими рівнопрестольними, що від віку догодили богові, одержати хай просить. А потім синам його милості Великого князівства Литовського, старості могилівському, а також його милості панові Олександрові Григоровичу Ходкевичу, старості городенському, державцеві мінському, хай просить спасіння душі і багаторічного здоров'я. Тому що вони спричинилися до такої користі.

А для нас же непотрібних, що дерзнули почати [видання книги "Апостол"], прощення і позбавлення гріхів хай просить. Хай же і ви благословіння і прощення гріхів сподобитесь і як щось з огріхами [з помилками] знайдете [в цій книзі], то ради бога виправляйте, благословіть [нашу працю], а не проклинайте, бо ж це писав не дух святий і не ангел, але рука грішна і тлінна, як і інші непокарані.

Видрукував я цю корисну для душі книгу "Апостол" в славнозвісному місті Львові на славу всемогутньої і живоначальної тройці отця і сина і святого духа, амінь.

*Хрестоматія з історії Української РСР. —
Т. 1. — С. 174—175.*

З листа братчиків міста Вільно Львівському братству про культурні зв'язки між ними (1588 р.)

Братства — духовно-просвітницькі православні організації, покликані протистояти наступу католицизму й уніатства після Берестейської унії 1596 р. Через ці організації в Україні утверджувалось просвітництво як ідеологія трудового люду.

Прислали ви нам початок, зразок святого писання гра-
матичного мов грецької і слов'янської¹, повчаючи нас, щоб
ми прийняли з благорозумністю, щоб і інші [книги львів-
ського братства] достойні були [одержати], як сказано в
евангелії. Розглянувши ж їх уважно, просимо спасителя
нашого, щоб він, яку вже почав, таку нехай і докінчить у
вас благодать оцю. Якщо ж він сподобить вас благодарст-
венний і спасительний початок цей завершити, просимо
вас, хай залишок благодаті їх буде і в нас з залишком.
Простіше кажучи, сто або двісті книг пошліть нам, висту-
вивши за них відповідну ціну; а ми з подякою вашій любо-
ві вказану [ціну] вам перешлемо. При книгах і дяка [вчи-
теля] або навіть двох, що зможуть достойно роз'яснити і
інших навчити, просимо пошліть, яким тут життя і вся-
кий достаток для задоволення тілесних потреб буде дос-
тойний. Про це і про інше просимо, тому що у вас всього
багато — і в вірі, і в слові, і в розумі, і в усякому старанні
й любові до нас, — хай і в цій добродійності багатими
будете, щоб у всьому була рівність, як є писано: “Чого
багато — не примножив, чого мало — не зменшив”. А щоб
ми стали однастайними і благопотрібними одних одним,
посилаємо вашому братолюбству тридцять книг порядків,
тобто чину братства нашого, з яких одну, просимо, прочи-
тайте перед усією братією. І ще книгу “Маргарит”, в якій
є і про вірменську ересь, посилаємо вашій благорозумно-
сті, яку прийміть любовно.

*Хрестоматія з історії Української РСР. —
Т. 1. — С. 176—177.*

Із книги “Пересторога” (початок XVII ст.)

“Пересторога” — антиуніатський твір, автором якого вва-
жають київського митрополита Іова Борецького або дія-
ча Львівського братства Юрія Рогатинця. Написана при-
близно 1605—1606 рр.

...Были великие ревнители, иж много, з великим
коштом церквей й монастырей намуровали и маетността-

¹Йдеться про видану Львівським братством граматику
грецької та слов'янської мов, відому під назвою граматики
“Адельфотес”, тобто братської.

ми опатрили¹ золотом, сребром, перлами й дорогими каменями церкви приоздобили, книг великое множество языком славенским нанесли: леч² того, што было напотребнейшее, школ посполитих не фундовали. За чим, за летами, оная грубость поганьская й прироженье влекущее намарность сего света так поразило, же потомкове оных побожных и благочестивих самодержицов, княжат русских, света сего красотами уведеные, а науками не выученне, впали а великое лакомство около панованья й великую хтивость взяли, и разделились; едины тут zostали, а другие у полночных краях панства осели (й тые дольшей у своем панстве трвали); й як себе очи лупали о панства, один у другого выдираючи, а на помочь противко себе суседов пограничных приводячи, яко венгров, поляков й литву, великое кровопролитые межи собою чинили. Зачим оные помочники победивши супостатов, их потом й самих побеждали, й панство руское³ в руки их приходило; а за тым церкви божии з их окрасами на луп приходили; золото, сребро й оное дорогое каменье й книги забрано, яко то на око обачиш; у самом Кракове коронном й в костелах римских полно того: книг словенских великими склепами знайдеш замкненых, которых на свет не випустят; также есть й во Львове у мнихов доминиканов склеп великий книг наших словенских учителских, до купы знесеных по збуренью й осягнению паньства Руского. И так то велми много зашкодило панству Рускому, же не могли школ й наук посполитих разширяти, й оних не фундовано: боколи би били науки мели, тогда бы за неведомостию своєю не пршли до таковые погибели.

Читаючи кроники польские, знайдеш о том достаточно, як поляци руские паньства пообседали, поприятелявшись з ними, и, царские цурки свое за русинов давши, через них свое обичае оздобтныи й науку укоренили так, иж. Русь посполитовавшись з ними, позавидели их обичаем, их мове й наукам, й, не маючи своих наук, у науки римские свое дети давати почали: которие з науками и веры их навыкли, и так по малу-малу науками своими

¹Наділили.

²Але.

³Під цією назвою автор має на увазі Україну.

все панство Руское до веры римской привели, иж потомкове княжат руских з веры православной на римскую викрестилися, и назвиська и имена себе поотменяли, яко би николи не зналися быти потомками благочестивих прародителей своих.

*Хрестоматія з історії Української РСР. —
Т. 1 — С. 231—232.*

Із промови Л. Деревинського, шляхтича з Волині, на Варшавському сеймі про утиски українського та білоруського населення польською шляхтою (1620 р.)

...Саме у великих містах церкви запечатані, церковні маєтки зруйновані, в монастирях замість монахів тримають худобу. Перейдемо до князівства Литовського: там у прикордонних з боку Москви містах робиться те саме. В Могильові й Орші церкви запечатані, попи розігнані. В Пінську зроблено те саме. З монастиря Лецинського зробили корчму. Через те діти вмирають нехрещені..., без шлюбу люди в розпутстві живуть. ...

Придивись ще до образ і нечуваного гноблення — хіба не гноблення народу нашого руського те, що, крім інших міст, робиться у Львові? Хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятим у цех; не дозволяється проводити за церковним обрядом тіло померлого жителя міста і відкрито приходити до хворого з тайнами божими..., бідняки не можуть добути води, через це виникають великі позови. ...Крім того, монахів, які не прислали до унії, уніати хапають по Новогрудку і по інших містах, роздягають на вільному шляху і заарештовують. ...З невинних людей незаконно стягують грошові суми. Коротко сказати: давно вже великі й нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні, так і в Великому князівстві Литовському.

*Історія України в документах і матеріалах. —
Т. 3. — С. 55—56.*

Із статті І. Нечуя-Левицького
 “Унія. Петро Могила, київський митрополит”
 (1596 р.)

У наведеній статті І. Нечуй-Левицький дає ґрунтовну оцінку діяльності Петра Могили.

Могила Петро Симеонович (1596?–1647) — політичний, церковний і культурний діяч України, Молдови та Румунії. Освіту здобув у Львівській братській школі та у Західній Європі. З 1627 р. — архімандрит Києво-Печерської лаври, з 1631 — митрополит київський і галицький. Своєю діяльністю зміцнив роль православної церкви в Україні.

Коли так страшно оплутала Польща Україну, коли побачили всі українці, що православна віра гине, почали вони думати і гадати, що їм тепер робити і як боротися.

...Петро Могила за походженням не українець: він був молдаванин ...проте дуже багато зробив Україні. Він був із знатного молдавського роду. Кілька предків Могили були молдавськими господарями, тобто князями. Могили були поріднені з найбагатшими польськими домами і були дуже багаті. Але турки, захопивши Молдавію, вигнали Могил, які втікли до своїх родичів у Польщу. Петро Могила також був змушений полишити батьківщину. Він навчався у Франції... приїхав до Польщі, почав служити у польському війську. Натомість він залишив цю службу, приїхав до Києва і, як православний, прийняв постриг у монахи в Києво-Печерській лаврі в 1625 році. Йому ще не було тридцяти років. Через рік в Лаврі помер архімандрит. ...В Лаврі монахи почали говорити, що добре було б обрати Петра Могилу архімандритом. ...Монахи вірили, що Могила, маючи силу, буде відстоювати православну віру і буде охороняти її від поляків і уніатів. ...Митрополит Іов Борецький підтримав його. Могилу обрали архімандритом. ...

Новий архімандрит, як людина розумна і вчена, відремонтував церкву, обновив печери, побудував монастир Голосіївський неподалік від Києва, куди до сих пір ходять богомольці; побудував у Лаврі притулок для прошаків на свої гроші. ...Могила відібрав молодих розумних хлопців, дав їм грошей на дорогу, на проживання зі своєї кишені і послав навчатися за кордон до німців і французів. ...

Хлопці вивчилися, набралися розуму і науки і повернулися до Києва. Петро Могила хотів їх залишити в Лаврі і відкрити для цього школу. Але тут до нього прийшло все київське братство, почали просити духовні брати, і горожани, і козаки, і сам козацький гетьман Петражицький не відкривати особливої школи в Лаврі, а краще підтримати ту школу, що заснувала Галя, або Галашка, Гулевичева в Братському монастирі на Подолі, щоби в Києві була одна школа, але дуже хороша.

Петро Могила настояв на тому, щоб його записали в братство старшиною і опікуном. Гетьман Петражицький, козацькі полковники і все запорізьке військо обіцяли Могилі охороняти братство і школу від ляхів і уніатів. ...

...В Польщі пани обрали нового короля, Владислава. ...Петро Могила разом з депутацією священників, дворян і козаків поїхав до Польщі. ...Так почав він умовляти короля, що все ж випросив для православної віри прав побільше. Владислав був більш прихильний до православ'я і погодився дати манускрипт про повернення уніатами забраних і закритих православних храмів, про повернення забраних церковних земель. ...В самому Києві повелів повернути православні монастирі і церкви. Тільки Софійський собор і Видубицький монастир залишилися в руках уніатів. Могила випросив для себе право перетворити Братську школу на академію, де б навчалися майбутні священники та архієреї. В подяку Могилі за його труди православне дворянство, духовенство і козаки саме там, в Польщі, обрали його митрополитом. Царгородський патріарх затвердив це рішення, і в городі Львові його, Могилу, висвятили митрополитом.

Петро Могила, повернувшись до Києва вже митрополитом, тут же вичистив Софійський собор, і в другий раз освятив його, і почав служити у ньому службу Богу. Після цього він відремонтував інші церкви і побудував нові. Розбираючи залишки старовинної Десятинної церкви, знайшли тоді труну в землі князя київського Володимира, чий образ із міді, з великим хрестом, стоїть на горі над Дніпром. Петро Могила звелів перенести голову Володимира до Лаври, де вона тепер лежить у церкві¹.

Ставши митрополитом всієї України і Білої Русі, Могила зробив багато добра для народу і православної віри.

¹Ця унікальна святиня православ'я безслідно зникла з Києво-Печерської лаври в 1918 р.

Скрізь він відбирав церкви в уніатів, обновляв ті з них, які були перетворені на хліви, забирав у жидів ключі від православних церков і знову скрізь призначав православних священників. ...Петро Могила написав книги, як вести службу Богу. ...А щоби кожний православний знав добре свою віру, Могила написав все про віру в книзі, яка називалася Катехізіс. ...

У Братському монастирі при школі він відкрив для бідних дітей бурсу. ...Крім Братської школи, він відкрив школи у Вінниці, Подільській губернії. ...Він почав писати книги проти Польщі, проти католицизму й унії. ...Тепер було кому захищатися від ярих з католиків. ...

Петро Могила помер 1 січня 1647 року, саме під новий рік, або на св. Василя. ...Перед смертю він відписав на Братську школу всі гроші: 81 тисячу золотих. ...Кажуть, що, помираючи, він благословив на боротьбу проти Польщі за вільну Україну. ...

Після смерті Петра Могили ... Запоріжжя і всі українські козаки ... піднялись проти Польщі. Козачий гетьман Богдан Хмельницький підняв проти Польщі всіх козаків і народ¹.

Книга исторических сенсаций. — М., 1993. — С. 64—66.

Із записок Павла Алеппського про освіту в Україні у XVII ст. (1654 р.)

Алеппський Павло (?— 1669) — автор записок про поїзду 1654 р. в Росію разом із батьком, антиохійським патріархом Макарієм. В них він подає відомості про Україну на підставі власних вражень.

Починаючи з цього міста (Рашкова) і по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що дуже здивувала нас: всі вони, крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи; крім того, священники навчають сиріт і не лишають їх неуками блукати по вулицях. ...

¹Переклад В. Короля.

Всякий базар і містечко в землі козаків має багато жителів, особливо маленьких дітей. Кожне місто має, може, до 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти. Вдів і сиріт у цій країні сила; чоловіки їхні були вбиті в безнастанних війнах. Але в них є хороший звичай: вони одружують своїх дітей молодими і тому вони численніші за зорі небесні і за пісок морський.

Історія України в документах і матеріалах. — Т. 3. — С. 265.

З відписки путивльських воевод у Москву про селянсько-козацьке повстання в Україні (1630 р.)

Нинішнього, государ, 1630 року, серпня в 4 день приїхав у Путивль з Литовської землі, з Києва, путивлець, боярський син Григорій Гладкий, і в розпитуванні він нам, холопам твоїм, сказав, що нинішнього государ 138¹ року, перед днем вознесення, послали його Григорія... в Київ до митрополита київського Іова Борецького і до брата його Андрія Борецького, і коли він Григорій, з Путивля поїхав у Київ, то гетьман Конєцпольський з польськими людьми перейшов на цей бік Дніпра раніше, ніж вони, і став обозом під Переяславом, і йому, Григорієві, через польських людей проїхати в Київ до митрополита було в той час неможливо і він, Григорій, з митрополитовим братом Андрієм проїхали до черкасів у Переяслав до гетьмана і до всього війська запорізького. І сиділи вони в Переяславі, з черкасцями, в облозі від польських людей три тижні, і в польських, каже, государ, людей з черкасами протягом цих трьох тижнів було багато боїв, і в тих боях черкаси повбивали поляків, і в останньому, государ, бою черкаси гетьмана Конєцпольського в обозі наряд взяли, і багатьох поляків в обозі побили і переправу по Дніпру відняли, і пороми на переправах попалили. І після цього бою гетьман Конєцпольський з черкасами помирився. ...

...І, помирившись, каже, з черкасами, він, гетьман Конєцпольський, вибрав їм із них же, каже, з черкас,

¹1630 р.

нового гетьмана, канівця Тимоху Орандаренка і пішов у Польщу. [...] А було, каже, государ, з ним, з гетьманом, польських і німецьких людей і черкас ліпших людей, які від черкас пристали до них, до поляків, — вісім тисяч, а черкас, каже, в зборі проти нього, гетьмана, було тридцять сім тисяч.

Хрестоматія з історії Української РСР. —
Т. 1. — С. 208—209.

3 “Історії української культури”

про шкільні звичаї

(XVI — XVII ст.)

Братські школи мали свій “Статут”, або “Порядок”. У ньому ставилися суворі вимоги до учнів і до вчителів. Вимоги до вчителя формувалися так: “Дидаскал, або учитель цієї школи, має бути благочестивий, розумний, смиренно-мудрий, лагідний, не п’яниця, не розпусник, не хабарник, не сребролюбець, не гнівливий, не зависник, не сміхун, не срамословець, не чародій, не байкар, не прихильник ересей, а підмога благочестя, що являє собою образ добра у всьому... Дидаскал, взявши доручену йому дитину, має вчити її з промислом доброї науки, за непослух карати не по-тиранськи, а по-учительськи, не забагато, а по силі...”

Важливою шкільною нормою була рівність учнів: “Багатий над убогим у школі нічим вищий не має бути, тільки самою наукою, тілом же всі рівні. Дидаскал має вчити і любити всіх дітей зарівно, як синів багатих, так і синів убогих, і тих, що ходять по вулицях поживи просити”.

Учні слідували за чистотою і порядком у школі.

Для заохочення учнів до навчання було придумано чергу місць у класі — від перших до останніх. Найкращий учень називався імператором і сидів поруч з учителем. На перших лавках сиділи найкращі учні — сенатори, які складали сенат. Хто хотів потрапити у сенатори чи імператори, повинен був скласти “Записку”, у якій занотовував помилки тих, хто вважався кращим за нього. Коли “імператор” чи “сенатор” помилився у відповіді, повинен був уступити своє місце переможцю, інколи

клас поділявся на дві частини — “греків” і “римлян” — які змагалися в навчанні. Оскільки добре знання латинської мови було обов’язковим, діти повинні були розмовляти латиною в школі і дома. У деяких школах застосовувався “калькулюс” — особливий зошит, у якому записували прізвище учня, який порушував правило і говорив “простою” мовою. Він носив його до тих пір, доки не зловлював іншого учня на тій же провині, і тоді “калькулюс” переходив до іншого. Винні, записані в зошиті, каралися. Найбільш нетямущі сиділи на останній “ослячій” парті і ризикували отримати від своїх товаришів шапку з ослячими вухами.

За шкільні провини карали різками. Кару здійснював один із старших учнів, що виконував обов’язки цензора і повинен був дбати про порядок у школі.

Історія української культури. / За ред. І. Крип’якевича. — К.: Либідь, 1990. — С. 126—128.

Військовий лист гетьмана І. Петрижицького і всього війська Запорозького про згоду на об’єднання Богоявленської братської школи з Лаврською

(12 березня 1632 р.)

Йдеться про утворення першого в Україні вищого навчального закладу — Києво-Могилянського колегіуму (з 1701 р. — академії). Започаткований П. Могилою за підтримки Запорозького війська

В ім’я Отця і Сина і святого Духа, Пресвятої і Животворящої Тройці, до вічної твоєї мови пам’яті станься. Амінь!

Ми, Іван Петрижицький гетьман, осавули, полковники і все Військо його королівської милості Запорозьке, бачачи, що їх милості панове отці і пастирі наші, все духовенство православне разом зі старшим і найвищим своїм, його милістю господином отцем митрополитом паном Ісайєю Копинським, тут теж їх милості панове шляхта, обивателі воєводства Київського, і всі інші записані до Братства київського православного, послухання святейшого архієпископа константинопольського, патріарха

вселенського, при церкві святих Богоявлень у Києві заснованого, злагоджено і одностайно просили привелебнішого його милість пана отця Петра Могилу, воєводу земель Молдавських, який на той час був архімандритом печерського київського, аби школи, від його милості у монастирі Печерському київському на підтримку всього православ'я східного засновати і в них майбутніх вчителів, братію того ж монастиря Печерського Київського перенести дозволив до Києва, на місце при церкві вище згаданій святих Богоявлень братській київській, і там їх разом зі вчителями їх навіки затвердити, як при ставропігії святійшого архієпископа Константинопольського, патріарха вселенського, і як на місці, яке найбільш підходить для виховання учнів¹.

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. 2. — С. 418.

З літопису Григорія Грабянки

Перелік гетьманів війська Запорізького Малої Русі, які були перед Хмельницьким

1. Року 1506 гетьманом війська запорізького був Прецслав Лянцкоронський, людина із сенаторського роду. Він багато разів щасливо воював з козаками землю турецьку.

У часи цього гетьмана, за польського короля Жигмонта першого, за вислуги козакам виділено землю коло Дніпра (вона була відбита в 1340 р. польським королем Казимиром першим у руських землях) і даровано їм всякі вольності.

2. Гетьман запорізький Дмитро, князь Вишневецький.

3. Гетьман запорізький Євстафій, князь Ружинський.

4. Року 1534 гетьманом запорізьким був якийсь козак Венжик Хмельницький. Він побив орди під Заславом на Волині.

5. Року 1574 гетьманом запорізьким був Свирговський. Після того як здобув сорок перемог у битвах, загинув у Волохії від турок.

6. Року 1576 гетьманом запорізьким був Богданко. Він ходив на Крим.

¹Переклад редакції.

7. Року 1577 гетьманом запорізьким був Підкова. Потім став волоським господарем.

8. Року 1577 гетьманом запорізьким був Шах.

9. Гетьман запорізький Скалозуб загинув на морі в битві з турками. Року 1593 гетьманом запорізьким був Косинський.

10. Року 1597 гетьманом запорізьким був Наливайко.

11. Гетьмана запорізького Кушку живцем взято в турецький полон.

12. Року 1620 гетьманом запорізьким був Бородавка.

13. Року 1621 гетьманом запорізьким в Малій Росії був Петро Конашевич-Сагайдачний. Цей помер своєю смертю.

14. Року 1628 гетьман запорізький Тарас бив ляхів під Переяславом і розбив їхні обози.

15. Року 1637 гетьманом запорізьким був Павлюк. На Кумейках він бився з ляхами.

16. Року 1638 гетьманом запорізьким був Острияниця. Разом з Гунею вони перемогли ляхів на річці Старійці.

17. Року 1639 запорізьким гетьманом проголосив себе Півтора-Кожуха. На Мерлі був прогнаний ляхами.

18. Року 1640 запорізьким гетьманом був Булук. Після нього ляхи скасували запорізьке гетьманство і прислали козакам замість гетьмана комісарів та проводирів своєї шляхетської віри та породи. А ці, пильнуючи за своїм зиском, так пригнітили козаків, що ті, окрім жінки, нічого в хаті не мали.

19. Року 1647 Хмельницькому, що збунтувався, ляхи повернули запорізьке гетьманство. Того року, 7 грудня рокований [засуджений] на смерть, Хмельницький втік на Запороги.

*Літопис гадяцького полковника
Григорія Грабянки. — С. 176—179.*

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1648—1657)

Цей період став переломним моментом в історії України, який суттєво вплинув на геополітичний розвиток всієї Європи. У 1648 р. український народ єдиною силою виступив проти польсько-католицького поневолення. Головною причиною цього було тяжке національне і соціальне гноблення, що посилювалося духовним рабством, в якому опинився народ України після Берестейської унії 1596 р.

Усе це зумовило національно-визвольний характер війни, рушійною силою якої стали козацтво, селяни, міщани, православне духовенство. Очолив її Богдан (Зиновій) Михайлович Хмельницький (народився прибіл. 1595 р.).

Перший період війни (1648—1649) знаменувався перемогами під Жовтими Водами і Корсунем; битвою під Пилявцями, облогою Львова і Зборівським договором. Другий (1650—1653) жодній із сторін успіху не приніс. Третій (1654—1655) визначився допомогою Україні з боку Росії в боротьбі з Польщею. Четвертий (1656—1657) — укладення союзу між Україною і Семиградським князівством, а також спільні дії козацтва і шведської армії проти Польщі.

8 січня 1654 р. відбулася Переяславська рада, на якій було ухвалено рішення прийняти протекторат Росії. Юридичний статус України в складі Росії було закріплено “Березневими статтями”.

Скарги козацьких послів, відправлених
Богданом Хмельницьким на сейм у Варшаву
(липень 1648)

1. Їх милості пани державці поводяться з нами, людьми лицарськими, гірше, ніж з невільниками.

2. Хутори, луги, млини і все, що їм вподобається в домах козаків, забирають силою, мучать, убивають.

3. Беруть десятину з бджіл і поволовщину.

4. Старих козаків, жінок і батьків їхніх, хоч би син і був на службі, обкладають чиншем, як і інших хлопів.

5. Козацьких жінок одразу по смерті козаків примушують без милості працювати нарівні з міщанами.

6. Пани полковники не захищають, а ще й допомагають чинити нам кривди, а речі наші і майно, під виглядом торгу, забирають за половину ціни.

7. Жовнірська челядь забирає в козаків волів, худобу і всяке добро.

8. На Запорозжжі і на Дніпрі не дають промишляти, ні звіра, ні рибу ловити, а з кожного козака беруть по лисиці; а якщо не зловить лисиці, то за лисицю відбирають самопали. Панам полковникам підводи даємо або замісто підвід платимо грішми...

9. Навіть нашу воєнну здобич, татар і молодих татарчат, пани полковники віднімають у козаків...

11. З усякої нагоди відразу садовлять козака у в'язницю і, де чують хабара, не випустять, поки не дасть доброго викупу, примушують робити що схочуть.

Історія України в документах і матеріалах. — Т. 3. — С. 115.

3 листа Богдана Хмельницького до царя
Олексія Михайловича

про перемоги козаків над польсько-шляхетськими
військами і про бажання українського народу
об'єднати Україну з Росією

(8 червня 1648 р.)

Найясніший, вельможний і преславний царю московський, а нам всемилостивий пане і добродію!

Мабуть, з причин опікування божого сталося те, чого ми самі собі зичили і про що старалися, щоб часу тепе-

рішнього ми могли через посланців своїх доброго здоров'я вашій царській вельможності сказати і найнижчий поклін свій передати.

...Яму, яку вони [поляки] під нами були викопали, самі вони в неї провалилися, так що два війська а великими обозами їх поміг нам господь бог опанувати і трьох гетьманів живцем узяти з іншими їх сенаторами: перший — на Жовтій Воді, в полі, посеред дороги запорозької, — комісар Шемберк і син пана краківського ні з одною душею не втекли.

Потім сам гетьман великий пан краківський з невинним добрим чоловіком Мартином Калиновським, гетьманом польським коронним під містом Корсунем, обидва попали в неволю, а також усе їх кварцяне військо дощенту розбите...

Бажали б ми собі самодержця господаря такого в своїй землі, як ваша царська вельможність православний християнський цар... У чому запевняємо вашу царську величність, якби була на те воля божа і поспішність твоя царська зараз, не гаючи часу, на панство те наступати, а ми з усім Військом Запорозьким прислужитися вашій царській вельможності готові, до чого з найнижчими послугами своїми якнайпильніше себе віддаємо. А саме, якщо стане вашій царській величності чутно, що ляхи знову на нас схочуть наступати, у той же час чим швидше поспішайся з своєї країни на них наступати, а ми з божою допомогою звідси візьмемо. І хай здійнить здавна сповіщене пророцтво бог, якому, доручивши себе, ми самі до милостивих ніг вашої царської величності себе віддаємо.

Дано з Черкас, червня 2, 1648.

Документи Богдана Хмельницького. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — С. 47—48.

З літопису Григорія Грабянки

Чому Хмельницький повстав на поляків

(середина XVII ст.)

Різні літописці вважають, що причиною воєн козацьких був собор Берестейський, бо саме після нього новоутворена унія внесла смуту серед православних, бо саме то-

ді Наливайко першим повстав на поляків. Проте літописець польський Веспасіан Коховський засвідчує, як ляхи нестерпно тяжкий глум над людом українським чинили, над храмами божими глумилися, як силою брали у благочестивих маєтності їхні, а самих смертю карали, честі та влади позбавляли, навіть до суду не допускали; як козаків всіляко озлобляли, з усякої скотини і з бджіл десяту частину брали. Якщо ти маєш яку-небудь звірину, то шкіру пану віддай. Якщо ти зловив рибу, то дай визначене на пана. Якщо козак у битвах з татариним коня чи зброю добуде, то теж, хлопе, дай дешицю панові. А найгіршим було те, що жиди нові та й нові побори придумували і маєтки козацькі не вільно було тримати, хіба що хто тільки жінкою володів у себе вдома, та й то не зовсім. Якщо ж траплялося, що козак хоч чимось провиниться, то такими карами його карали, що й погані придумати не могли, і так уже, караючи, самих себе перевершували, що невірних у цьому за ніщо мали... Бог відплатив ляхам. І ось як.

Року 1647 ляхи, прийшовши з землі польської, стали постоем у Чигирині та Черкасах і, як це завжди бувало, сильно мешканців тих міст озлобили. Отоді і Богдан Хмельницький не одну наругу стерпів від ляхів. Задовго перед цим Михайло, батько Богдана Хмельницького, своєю відвагою завоював прихильність Івана Даниловича, старости чигиринського, і той наділив його маєтком, прозваним, здається, Суботів. З королівської служби повернувшись, Богдан Хмельницький приїхав у Суботів і почав його людьми заселяти, сподіваючись, що великі заслуги батька перед Річчю Посполитою та і його власні, дають йому на це право, оскільки батько той, будучи сотником чигиринським разом з гетьманом Жолкевським за Річ Посполиту польську на Цоцорі головами наклали, і там і він, взятий в неволю, перебував і звідти козаки його на бранців татарських обміняли; та й після викупу з кінними загонами на орду ходив, татар бив і язиків до короля приводив, а року 1629 двох кантемирів живцем королеві привів (від них король немало дізнався про потаємні турецькі помисли щодо ляхів), за що й перебував у нього в милості великій, бо ж був від природи кмітливим та в науці мови латинської вправним. Король, зауваживши кмітливість козака, взяв його до себе за радника і коли задумав туркам відплатити за перебіту війну з московією, що її вів року 1635 під Смоленськом, то, крім сенато-

рів, ще й з ним радився і великий загін морський з усіма гарматами під його оруду віддав. До всього цього заздрість маючи (це коли вже повернувся з королівського двору на батьківську землю), а рівно заздричи і на заселену слободу, підстароста Чаплинський за рахунок Хмельницького багатіти задумав і в тих містах фундуватися забажав, тому він старості чигиринському Іванові Даниловичу доніс. “Не випадає, — сказав він, — простому чоловікові села та підданих мати”. Іван же Данилович послухав і наказав те село забрати і Чаплинському передати. Побачив все те Хмельницький, згадав свої заслуги перед короною польською і образився, що замість честі має наругу від Чаплинського терпіти. “Ляхи, — мовив, — нас, козаків, озлобляють, та ще не вмерла козацька мати!” Прочув про ці слова Чаплинський і наказав взяти Хмельницького і кинути до темниці, а сина Хмельницького, Тимоша, повелів посеред Чигириня двома киями бити. Відчув Хмельницький, що нічого марне помочі ждати, і не знав, що діяти, та бог навернув до милосердя серце жінки Чаплинського, вона умолила чоловіка свого, і той наказав Хмельницького з тамниці звільнити; отак вийшов Богдан на волю з надією на час. Тільки й мовив: “Ще живий господь і козацька не вмирала мати! Не все Чаплинський забрав, коли шаблю в руках маю!” Не тільки над Хмельницьким, а і над усіма козаками ляхи наругу чинили. Хоч козаки королю польському Владиславу про все це й писали у чолобитній, та той, і козаків і ляхів шкодуючи, вважав, ніби вони не відають, що творять. ...

Прочув про все те народ на Україні і, немов води весняні, почав стікатися до Хмельницького на Дніпровські заплави; та оскільки на Запоріжжі не міг військо зібрати (через залогоу, яка складалася з жовнірів на чолі з полковником лядським і була поставлена серед запорожців), хоча і бачив, як справа на лад іде, проте кілька разів коронному гетьману відписав, де на Чаплинського скаржився та до суду позивати просив; та не те що суду, навіть відповіді не дочекався. Тому й до татар вдався. Та спершу усіх жовнірів польських та німців-найманців (що залогою на Запоріжжі стояли) винищив, а вже потім відрядив гінця в Крим до хана Іслам-Гирея. Хан саме мав гнів на короля (той не заплатив домовленого викупу), проте не хотів меча піднімати, хотів знати, заради чого битву розпочинати. А поперед нього стояв із своїм загоном мурза Тугай-бей, воїн славний і невимовно відважний,

що не завжди корився ханові, і з своїми татарами в окремому наділі проживав. На нього жартома хан рукою показав і повелів його запросити на поміч. А перед цим, якраз рік минув, козаки Тугай-бея і його орду добре побити. Згадавши все те, Тугай-бей спершу розгнівався на козаків, як на недругів своїх, а потім, покладаючися на удачу, погодився допомогти козакам і домовився з ними про місце, де козаки розпочнуть бій з ляхами. Гінець привіз Хмельницькому добрі вісті.

*Літопис гадяцького полковника
Григорія Грабянки. — С. 33—35, 38—39.*

Перша козацька битва з ляхами під Жовтими Водами
(6 травня, 1648 р.)

Битва під Жовтими Водами (5—6 травня 1648 р.) — яскрава сторінка в історії військового мистецтва козаків. Військо Б.Хмельницького, до якого приєднався татарський загін, щент розгромило армію Речі Посполитої. Майже 3 тис. поляків (серед них і смертельно поранений С. Потоцький) потрапили в полон.

Літописець ретельно описує битву і переконливо показує причини блискучої перемоги козаків біля урочища Жовті Води.

З цими вістями козаки від татар повернулися, прочули про них по всій Україні і возрадувалися, як ізбавленню господньому люду всьому від неволі лядської. І щодень воїнство козацьке множилося і росло. Дізнався про те коронний гетьман Павло Потоцький і наказав усім польським воїнам та козакам реєстровим і полководцям Хмельницького зловити, але господь не поміг йому. Тоді він через деякий час прийшов з силою великою до міста українського Черкас, та змушений був зазимувати в ньому. Коли ж зима минула і під сонячним теплом Дніпро та інші ріки скресли, він, щоб скоріше Хмельницького зловити, прийнявши присягу, наказав реєстровим козакам під проводом Барабаша рушати вниз по Дніпру човнами, а в човни ж до них посадив ще й німецьку піхоту і сина свого Степана, з комісаром козацьким, а разом з ними шість тисяч коронного війська, oprіч козаків, полем вирядив, наказавши їм просто на Запоріжжя до Січі прямувати і, перепинивши Хмельницького, нищити його з загонами доценту, або як зайців по полю розігнати і ту

перемогу та славу хотів сину своєму приписати. А самі ж гетьмани з коронними військами, із військовим обозом і піхотою повагом путівцями простували, на лихо-біду не сподіваючись. Проте Хмельницький, не чекаючи, коли військо коронне до Запоріжжя дійде і, вирішивши поновити давню славу козацьку, коли ті свою силу в лугах-заплавах черпали, як воїн хоробрий вирушив в поле під Жовті Води, чигаючи на добрий улов для себе і не на силу, а на господню ласку уповаючи. Хоробро і ляхи своєю дорогою прямували, вони хотіли Хмельницького одним ударом розбити та всю силу козацьку посрамити на довгії літа і не знали, що й він готовий до бою, а господь його до допомоги. Та перш ніж обидва походи зійшлися, послав Хмельницький до реєстрових козаків Ганжу, особливого посланця, і наказав розповісти їм про свою силу, про татар і звернутися до них з такими словами: “Чию кров йдете проливати? Чи не братів своїх? Чи ж у нас не одна мати — Україна? За кого вам випадає стояти? За костьоли? Чи за храми господні, що породили і ростили нас від дня хрещення? Чи ви короні польській допомогти хочете, яка неволею за вашу мужність відплатила, чи матері своїй Україні, яка волею вас обдарувати воліє?” Прослухали все це козаки і всі шість тисяч, як одне серце і дума єдина, повстали.

*Літопис гадяцького полковника
Григорія Грабянки. — С. 39—41.*

Із книги П. Шевальє “Історія війни козаків проти Польщі”

про героїзм селянсько-козацького війська у битві під Берестечком
(червень 1651 р.)

Шевальє П'єр — секретар французького посольства в Польщі.

...Дві тисячі козаків відступили на малий пагорб, замкнулися в своєму таборі і вирішили боротися і, як люди, що не мали більше надії на порятунок, хотіли дорого продати своє життя. ...В одному місці серед болота скупчилися триста козаків і хоробро оборонялися проти великого числа атакуючих, які натискали на них звідусуди; щоб

довести своє зневажливе ставлення до життя, яке [поляки] обіцяли їм дарувати, та до всього, що є найціннішого, крім життя, вони витягали зі своїх кишень та чересів усі свої гроші і кидали їх у воду. Нарешті, повністю оточені, вони майже всі загинули один за одним, [але] довелося з кожним з них вести бій. Залишився один, який боровся протягом трьох годин проти всього польського війська; він знайшов на болотяному озерці човна і, прикриваючись його бортом, витримав стрілянину поляків проти нього; витративши увесь свій порох, він потім узяв свою косу, якою відбивав усіх, хто хотів його схопити... Якийсь шляхтич з Цехановщини та якийсь німецький улан... кинулись у воду по шию і знову почали бій; козак, хоч і пробитий чотирнадцятьма кулями, зустрів їх ще з великою завзятістю, що дуже здивувало польське військо і навіть його королівську величність, в присутності якого закінчувався цей бій. Король дуже захопився хоробрістю цієї людини і наказав крикнути, що дарує йому життя, коли він здасться; на це останній гордо відповів, що він уже не дбає про те, щоб жити, а лише хоче умерти, як справжній вояка. Його убив ударом списа інший німець, який прийшов на допомогу атакуючим.

Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — С. 132—133.

Із щоденника сучасника подій польського шляхтича С. Освенцима

про селянське повстання на чолі з Косткою Наперським у Краківському воеводстві
(червень 1651 р.)

Надійшла знову з листами ще інша новина з Литви. В цих листах повідомлялося, що якийсь Фокса посланий Хмельницьким для нищення тамтешніх місцевостей і щоб бунтувати хлопів. Він просувається з двадцятьма тисячами війська до Могильова. Ця звістка чимало стурбувала весь двір [королівський]. Але найбільше схвилював лист Петра Гембецького, біскупа краківського; він [лист] був надісланий надвечір того ж дня до табору. Біскуп писав, що якийсь Олександр Лев Костка з Штемберка, інакше Наперський, підробивши на своє ім'я королівські

універсали для вербування людності, не лише підбурює до бунтів підгірських хлопів біля Кракова під проводом королівської служби, а заволодів уже прикордонним, з боку Угорщини, замком Чорштином, який через саму природу місця придатний до оборони (бо стоїть на скелі, приступний лише з одного боку), і в ньому влаштував собі резиденцію. Там він чекає іноземців, навербованих через певних людей у Шльонську, а тимчасом як через найнятих для цього агентів, так і в приватних листах і відкритих універсалах підсилено бунтує навколишніх хлопів, завжди за своєю натурою схильних до бунтів. Він закликає їх гуртуватися, притягаючи багатьох до себе вигаданим дозволом на це короля, і заохочує до сваволі обіцянками великої здобичі. Яка від цього небезпека загрожувала Речі Посполитій, легко кожний зрозуміє, побачивши з надісланих тут у копіях його листів і універсалів, куди саме скерована небезпека.

Хрестоматія з історії Української РСР. — Т. 1. — С. 275.

З літопису Григорія Грабянки

Що сталося з ляхами під Білою Церквою в 1651 році

Йдеться про укладення мирного договору між польським урядом і Б. Хмельницьким у жовтні 1651 р. у м. Білій Церкві після Берестецької битви, яка закінчилася поразкою козацького війська. Були значно звужені права козаків.

Після того як пограбували табір та перебили тих, що лишилися в ньому, ляхи повернулися у свій стан і на ранок зібрали раду. ...Багато хто вже не хотів іти за козаками, бо на цей час і ляхам добре дісталося, сила їх загинула з голоду та від надмірної праці, багато з них все ще мерло в дорозі. Тому вирішили, що навздогін за козаками на Україну підуть обидва гетьмани. ...А Хмельницький тим часом, повернувшись на Україну, знову зібрав п'ятдесят тисяч козаків і сорок тисяч татар на чолі з Карач-мурзою і готувався зустріти ляхів.

...Зовсім не відчувалося, що у нього під Берестечком поменшало військо, бо силу козацтва породила зараз супроти ляхів мати козацька. Стояв і пильно стежив за польськими гетьманами. Особливо за Радзивилом, котрий... пограбував... Київ і всю здобич під охороною семи корогов

на чолі з Андзулом послав до себе. Прочули про здобич козаки, напали на охорону, розметали її і відібрали пограбоване. Дізналися про це польські гетьмани та Радзивил, з'єдналися під Хвастовом і з'єднаними силами рушили на Трилісся, там палили все і геть все повоювали. Хмельницький на цей час підійшов до Ольшанки, а звідти до Білої Церкви, став табором круг міста на обох берегах Росі. Дізналися про табір польські гетьмани, зібрали раду і почали радитися, що чинити. Вони побоювалися, що дуже відірвалися від свого тилу, а тут якраз надходить зима і від непогоди почало сильно знемагати польське військо. Отак порадившись, вони послали Моховського до Хмельницького і вирішили запропонувати йому мир.

Послання гетьманів Хмельницький зачитав своїм полковникам. Ті не заперечували проти миру. Тоді він наказав польським комісарам прибути у Білу Церкву. Вирядили поляки комісарів до козацького табору. Серед них були: воєвода браславський Кисіль, воєвода смоленський Григорій Гребович, підстольник литовський Гонсевський, підсудок браславський Косаковський. І коли проходили вони через табір козацький, то козаки лихими словами їх обзивали, а коли ж вони перед сірою прочитали статті миру і дійшли до пунктів, де говорилося, що козаки повинні відступитися від татар, де значилося, що військо козацького має бути тільки двадцять тисяч, то хвилию знялося невдоволення, зчинився галас. Козаки кричали: "Оце так ти, гетьмане, миришся з ляхами? Орду зраджуєш і нас хочеш віддати ляхам на муку? Та перш ніж це станеться, сам накладеш головою разом з ляхами!" І обступила сірою з усім військом Білоцерківський замок, вирішила комісарів і Хмельницького перебити. Побачив Хмельницький таку непокору, вийшов з Виговським та з полковниками до народу і ледве-ледве втихомирив його. На цю хвилину якийсь татарин через отвір у брамі заледве не вбив стрілою воєводу Киселя. Про це комісари сповістили польських гетьманів, а ті — вони якраз тоді стояли табором під Германівкою — вирішили усім табором іти на виручку. Ще не дійшли гетьмани до Білої Церкви, а вже Хмельницький відпустив комісарів, особисто їх випроводив. Та коли польські посланці проїздили козацьким табором, козаки й татари відразу ж напали на них, пограбували вози з добром і заледве самих їх відпустили живими.

Побачили це польські гетьмани, з усім військом прийшли під Білу Церкву і стали табором на місцині, де ні

води, ні фуражу не було для коней. Воду купували вони у козацької сторожі, а пашу — у татар. З табору ляхи навіть носа не могли вихилити і проживали вони у страшенній тисняві, а інші, пішовши за водою чи за травою, втрапляли у руки до татар, якщо не накладали головою. Отоді Хмельницький візьми та й пошли до польських гетьманів двадцять козаків, які, нібито нічого не знаючи, принесли їм Зборівські статті і зажадали підтвердити їх. Наполягали вони, що нехай козацького війська буде сорок тисяч і що козаки й гадки не мають поривати дружбу з татарами. Польські гетьмани вислухали козаків; одпустили, а самі всією силою пішли на козацький табір. Козаки в свою чергу вирушили назустріч ляхам, і почалася січа велика, а в січі тій поліг сановитий шляхтич Волович. Назавтра Хмельницький відрядив Рейтарського послом. А той, ніби нічого не знаючи про вчорашню битву, почав схиляти ляхів до миру. А тим часом козаки і татари пробралися в тил, підійшли до самого табору, пройшли через порубку і щосили вдарили на поляків. З козацького табору в цей же час гримнули з гармат, а татари, обійшовши польські полки, навалились на легку кавалерію, змели її і гнали аж до табору, опісля ж повернули й на військо, що стояло готове до бою і його теж потіснили до самого табору. І так день у день Хмельницький вів переговори про мир, а сам вижидав, коли сили шляхтянські вкрай знесиляться без води і паші. ...І тільки трапилася нагода, що Хмельницький прислав послання з пропозицією про мир, як ляхи відразу ж прислали своїх комісарів і підписали його. Ось статті цієї угоди.

Військо козацьке має складатися лише з двадцяти тисяч чоловік.

Козаки можуть проживати лише в київському воєводстві, та й то лише на королівських землях.

Ні браславське, ні чернігівське воєводство козаків не матимуть.

Вся сірома віднині знову повинна лишатися у підданстві.

Ляхи во віки віків не згадуватимуть про бунти.

Усі прибутки панські панам слід повернути.

Чигирин залишається за козацькою булавою.

ВІРА ПРАВОСЛАВНА ТА ДУХОВЕНСТВО ПОВИННІ БУТИ НЕДОТОРКАНИМИ. ХТО ВЗЯВ ЧИ ПРИВЛАСНИВ ЦЕРКОВНІ СКАРБИ І ПОЖИТКИ, ПОВИНЕН ПОВЕРНУТИ ІХ.

ШЛЯХТА, ЩО ВОЮВАЛА В КОЗАЦЬКИХ ЗАГОНАХ, НЕ ПОЗБАВЛЯЄТЬСЯ НІ ПРАВ, НІ ГОНОРУ.

ЖИДИ, ТАК, ЯК І РАНІШЕ, ЗНОВУ БУДУТЬ ТОРГУВАТИ НА УКРАЇНІ.

ХАНА І ТАТАР ГЕТЬМАН МУСИТЬ ПОМИРИТИ З КОРОЛЕМ. ЯКЩО Ж ХАН НЕ ЗАХОЧЕ З КОРОЛЕМ У ЗЛАГОДІ ЖИТИ, ТО КОЗАКИ ПОВИННІ ПОРВАТИ З НИМ.

БЕЗ ВІДОМА КОРОЛЯ КОЗАЦЬКОМУ ГЕТЬМАНУ ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ ВЕСТИ ПЕРЕГОВОРИ З ЗАРУБІЖНИМИ МОНАРХАМИ.

КОЗАКИ З КРИЛОВА, КАНЕВА ТА ЧЕРКАС МАТИМУТЬ СВІЙ СУД У КИЄВІ.

Погодивши статті миру і взявши заложниками Собеського та Потоцького, Хмельницький разом з полковниками приїхав до коронного гетьмана, привітав його, і вони своїми підписами та присягою скріпили угоду про замирення. Воно було нетривке, протрималося як лід, тільки до прийдешнього літа. Проте все ж дозволило і козакам і ляхам повернутися до своїх домівок во здравії.

*Літопис гадяцького полковника
Григорія Грабянки. — С. 81—84.*

Із грамоти царя Олексія Михайловича
Богданові Хмельницькому
про згоду взяти Україну під захист
(22 червня 1653 р.)

І ми, великий государ, увірувавши в Бога благою ревністю і побажавши, аби християнська віра у вас не перевелася, але таки виповнювалася і великого пастиря Христа Бога нашого стадо примножувалося, як каже: і буде єдиним стадо і єдиний пастир, — дозволили вас прийняти під нашу царської величності високу руку, тим то й не будете ворогом хреста Христового для притчі і хули. А ратні наші люди за нашим царської величності указом збираються і до ополчення готуються. І для того надісла-

ли ми, великий государю, до вас стольника нашого Федора Обросимовича Лодигенського, щоб вам, гетьману, і всьому Запорізькому війську наша царська милість була відома. І прислали б до нас, великому государю до нашої царської величності, посланців своїх, а ми, великий государ наша царська величність, надішлемо до вас наших царської величності думних людей.

Воссоединение Украины с Россией:
Документы и материалы. — М.: Изд-во
АН СССР, 1953. — Т. 3. — С. 323.

Із книги М. Грушевського "Історія України-Руси"

Статті Б. Хмельницького

(1654 р.)

Юридичний статус України в складі Росії було закріплено Березневими (1654 р.) статтями, відомими під назвою "Статті Богдана Хмельницького", уривок з яких наведено.

1. Щоб по містах урядники були обирані з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величства правити і всякі доходи по правді віддавати до казни. А по тому, що воевода царського величства, приїхавши, почав би право їх ламати і які устави заводити, і то було б прикро; а як будуть старшини місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Щодо цієї статті царське величство пожалував — велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники і доходи всякі грошові і хлібні збирати на царське величство і віддавати до государевого скарбу тим людям, котрих пришло царське величство, і ті прислані люди, котрих царське величство пришло до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді...

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до Війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли щось противне царському величству, мусять вони сповіщати царське величство.

До цієї статті царське величство велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царському величству вірно і щиро, зачим вони приходять і з чим їх отправлено. А котрі послі будуть присилатися з справа-

ми, противними царському величеству, тих послів і посланників затримувати у війську та писати про них зараз до царського величества, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин...

11. Кодак город на кордоні з Кримом, там гетьман постійно по 400 чоловік держить і харч усякий їм дає — тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчем і порохом для армати. Також і тим, що за порогами Коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку, — бо його не можна самого без людей лишати.

До цієї статті буде милостивий указ царського величества, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посилали і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А що у вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольності велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб Війська Запорозького було 60 000. То великий государ наш на те дозволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. Тож як ви, послі, будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписом вислав, негайно царському величеству.

Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1922. — Т. 8, ч. 3. — С. 215—217.

З документів Богдана Хмельницького

Лист Богдана Хмельницького
до князя Трансільванії Юрія Ракоці про дружбу
(22 березня 1656 р.)

Наведені документи свідчать, що Б.Хмельницький вів багатопланову зовнішню політику і підтримував зв'язки з правителями різних країн.

Світліший князю Трансільванії, вельможний наш пане і друже.

З того часу, як між нами склались щирі зносини, ще ніколи не мали сумніву в постійності дружби вашої ми-

лості і бачили докази того і впевнились в тому, що хто нам дружбу свою обіцяв, той буде її підтримувати, щоб залишитися з нами в щирих і прихильних зносинах. Послів ми не вислали до вашої милості тому, що чекаємо, коли повернуться наші посланці, яких ми вислали до Запоріжжя і в інші місця, а тому всі наші справи до їх повернення відклали, і як вони повернуться і ми вислухаємо їх про виконання ними доручення, зараз же вишлемо послів для важливих нарад про... Вони запевняють вашу милість у нашій дружбі і прихильності...

Документи Богдана Хмельницького. — С. 481—482.

Лист Богдана Хмельницького
до шведського короля Карла Густава про дружбу
(16 листопада 1656 р.)

Найясніший королю Швеції, наш вельмишановний пане і друже.

Для того щоб приязнь могла зміцнюватись і перетворитись у тривалі зв'язки, немає засобу кращого, ніж той, щоб з обох сторін визначала її безсумнівна вірність і непорушна сталість. Хоч в останні роки з боку найяснішої Христини¹ ми мали в різних її листах багато прикладів прихильності, але як би ваша найясніша величність не розвивала її дбайливо далі, прихильність могла легко ослабнути і піти в забуття, стерта дуже довгим мовчанням... Проте сповіщаємо цим (листом), що як від початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри й вольності, так і тепер не перестаємо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию, і сподіваємося, що сам всевишній бог помститься за насильство і знуцання над нами... Бажаємо насамперед, щоб ваша найясніша величність знала, що ми з'єднані і пов'язані з вашою найяснішою величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані обом найсвітлішим воєводам Молдавії і найсвітлішому князеві Трансільванії. Цю нашу обітницю радо виконуємо, посилаючи для цього завдання наших особливих послів, як тільки відкриється вільний прохід.

Там само. — С. 545—546.

¹Королева Швеції.

З опису подій в Україні шведського посла
Готгарда Веллінга до Хмельницького
(1657 р.)

...Той [цар]... був невдоволений на козаків за те, що вони йому не помагають проти Вашого королівського величства. А тепер побачивши, що йому [цареві] не йде так [у війні зі шведами], як він собі то уявляв, і затривожившись, що [козаки] теж можуть проти нього виступити, він незадовго перед моїм приїздом прислав посла до гетьмана з виправданнями за те, що він учинив перемир'я з поляками. Він хоче його зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готовий зробити все, що гетьман хоче. На це гетьман дорікнув, що цар не послухав його ради і почав несправедливу війну з Вашим королівським величством. Казав упімнути великого князя, щоб він постарався, аби війна з Вашим королівським величством була якнайскоріше скінчена, і попередив, що він Вашого величства приятель, і доки буде живий, нічого не почне проти Вашого величства...

...Рада ухвалила не вступати в ніякі трактати, доки Ваше королівське величство не признає за ними права на всю стару Україну, або Роксоланію, де грецька віра була і мова ще існує до Вісли. Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б вони не вернули собі при нинішній нагоді того, що було ними втрачено і несправедливо у них забрано...

Також при кінцевих розмовах український уряд запевнив шведського посла, що буде закликати великого князя [московського], щоб він стримався від яких небудь ворожих кроків проти Вашого королівського величства...

Січинський В. Чужинці про Україну. —
К.: Довіра, 1992. — С. 103—104.

Із книги "Велика реформа"

про наслідки національно-визвольної війни українського народу в середині XVII ст.

(1654 р.)

До 1654 р. в Малоросії, як і на правому березі Дніпра, переважало велике шляхетське землеволодіння і землеволодіння монастирське. Селяни перебували в залежному від володарів кріпосницькому стані.

Народний рух 1648—1654 рр. щодо цього приніс великі зміни. Кріпосну залежність селянства, як і всі станові перепони, було скасовано. Хоча договірні статті 1654 р. і гарантували шляхті всі її вольності, проте на практиці це не мало значення. Більшість шляхти залишилась вірною польському уряду і пішла добровільно або була вигнана з лівого берега Дніпра; меншість, яка стала на сторону народних мас і перейшла потім у підданство Росії, була настільки за кількістю незначною, що незабаром розчинилася в загальній масі козацтва і не могла здійснити своїх шляхетських прав і привілеїв¹.

Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. — М., 1911. — Т. 1. — С. 110—111.

¹Переклад В. Короля.

За умовами Переяславської ради 1654 р. Україна ввійшла до складу Росії на правах автономії. Основою державної території була Наддніпрянщина від Случі до Дністра на заході, до кордонів Росії на сході, тобто Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства, частина Волинського та Білої Русі. Галичина й частина Волині лишались у поляків. Було встановлено нову форму правління. Територію поділено на 16 військових округів, або полків, які відповідали полкам козацького війська, де адміністративна влада належала полковникам. На чолі держави були гетьман і старшинська рада.

Царський уряд управляв Україною через спеціально створену Посольським наказом Канцелярію з малоросійських справ, а з 1663 р. — відповідно до Малоросійського указу.

Після державного воз'єднання України з Росією відбулося і духовне об'єднання (1686). Київська митрополія перейшла з-під юрисдикції Константинопольського патріарха до патріарха Московського і всієї Русі. Це сприяло поверненню православ'я на землі колишніх уніатів, що було позитивним моментом у розвитку держави. Але після смерті Б. Хмельницького російський уряд починає проводити політику обмеження прав українського народу, яка завершилася ліквідацією української державності: 1764 р. було скасовано гетьманський уряд, 1775 р. знищено Запорозьку Січ, а 1783 р. запроваджено кріпосне право в Україні.

Поодинокі виступи, зокрема І. Мазепи, за відродження державної незалежності України закінчувалися поразками. Ця доба, починаючи з періоду "Руїни" до кінця XVIII ст., насичена бурхливими і трагічними подіями.

3 роздумів Б. Грінченка про причини “Руїни” (друга половина XVII ст.)

Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) — письменник, етнограф, історик, один із засновників разом з Лесею Українкою Української радикальної партії на Наддніпрянщині (1904). У 1906–1909 рр. — голова київського осередку “Просвіти”. Під періодом “Руїни” має на увазі історіографічну назву доби занепаду Української козацької держави у другій половині XVII ст. і спустошення Правобережної України. Причинами цього були суперечки всередині державної еліти, гострі соціальні конфлікти, агресії чи втручання у внутрішні справи козацької України з боку Речі Посполитої, Московії, Туреччини та Кримського ханства.

Власне ще з давніх-давен українсько-руське громадянство мало знало, що то таке йти вкупі. Поруч з І. Виговським стоїть Пушкар, поруч з Дорошенком стоїть Многогрішний та Ханенко, не кажучи вже про Брюховецьких, Адамовичів, Лісовських. І кожен з тих згаданих веде за собою якусь частку України, і всі вкупі, волею чи неволею, заливають Україну кров'ю, повивають її вогнем і з багатої, пишно-барвистої, сяйвом соняшним та волею повитої країни роблять розлогу труну народну, ховають у ній українську волю, українське право, українське добро, і історія пише “Руїна” там, де колись було осяйне слово “Життя”. Минуле не минається дурно сьогочасному. Воно залишає наслідки навіки. І ми бачимо, що й тепер, як і тоді, ми не знаємо, що то значить — йти вкупі...

Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — К.: НАН України, 1994. — С. 125.

3 дослідження про Івана Виговського (XVII ст.)

Виговський Іван (? — 1663) — гетьман України, обраний після смерті Б. Хмельницького козацькою старшиною, одна з найсуперечливіших постатей нашої історії. Намагаючись протистояти впливу Москви, уклав союз із Швецією та Кримом, а в 1658 р. — договір під Гадячем із

Польщею. За Гадяцьким договором Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства мали увійти до складу Речі Посполитої як окрема держава (Велике князівство Руське). Народ договору не підтримав, побоюючися відновлення польських порядків. Загони Богуна та кошового Сірка з допомогою російських військ розбили загони Виговського. Він відмовився від гетьманування і подався до Польщі. Наведені документи висвітлюють місце і роль Виговського в історії України...

...Про молоді роки майбутнього гетьмана невідомо майже нічого. Він здобув добру освіту, ймовірно, у Києво-Братському колегіумі, чудово володів, окрім рідної української мови, ще й церковнослов'янською, польською, латинською, непогано знав російську, був прекрасним каліграфом. Самійло Величко свідчить, що Виговський був “вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного в писарських справах”. Не випадково пізніше виступав як покровитель Києво-Братського колегіуму, підкреслював своє знайомство з Феодосієм Софоновичем — видатним українським церковним і культурним діячем, ректором Києво-Братського колегіуму в 1653—1655 роках, ігуменом київського Золотоверхого Михайлівського монастиря (1655—1672), письменником, теологом та істориком. Не випадковістю є й те, що в ході розвитку російсько-українських зв'язків саме Виговському на його прохання патріарх Никон надсилав книги, а також священні сосуди й ризи. Майбутній гетьман був членом православного Луцького братства, яке в боротьбі проти Речі Посполитої обстоювало права української мови й православної релігії.

Свою військову кар'єру Виговський розпочав у кварцяному війську “товарищем”, тобто рядовим шляхтичем — професійним вояком (такі, зазначимо, складали кістяк армії Речі Посполитої). У роки панування короля Владислава IV (1632—1648) Виговський відзначився в боротьбі проти “неприятеля святого Хреста Господня”, тобто в боротьбі проти турецько-татарсько-ногайської агресії. У 30-х роках XVII століття він служив у Луцькому гродському суді. 1635 року став намісником луцького старства, ще трьома роками пізніше — писарем при Яцеку Шемберку, комісарові Речі Посполитої над Військом Запорозьким, поставленому урядом над козаками після поразки повстання 1637—1638 рр. Очевидно, тоді ж Виговський познайомився чи увійшов у тісніші контакти з Бог-

даном Хмельницьким — тодішнім генеральним писарем Війська Запорозького, принаймні вони зустрічалися під час переговорів на Масловому Ставу...

Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — К.: Варта, 1994. — С. 193—194.

Із книги П. Шевальє "Історія війни козаків проти Польщі"

про початок переговорів ворогуючих сторін
(1663 р.)

У документі описано деякі обставини початку занепаду української козацької держави у другій половині XVII ст. — періоду "Руїни"

Коли його величність польський король погодився на переговори і було обрано для цього місце між двома арміями, туди прибули візир і канцлер Оссолінський. Візир зажадав від імені свого володаря постійної плати, яку Річ Посполита звичайно давала ханові за послуги, що він їх виконував для Польщі, а король Владислав відмовився від її сплати. Далі візир зажадав, щоб було задоволено вимоги запорозьких козаків, а також щоб на відшкодування за понесені татарами втрати у цьому поході і за загибель їхніх людей татарським загонам можна було на зворотній дорозі цілком вільно нападати та грабувати. Під час цих переговорів тривало перемир'я, проте його кілька разів переривали ворожі дії. Наступного дня, тобто 17 серпня, уповноважені знову прийшли на те саме місце; кожного з них супроводжували два інші уповноважені: з польським канцлером прийшли київський воєвода та литовський підканцлер, а з візиром Сефер-казі і Сулейман-ага. До уповноважених приєднався Хмельницький; він вимагав амністії для себе, своїх козаків і селян-повстанців, а також гарантування свободи козакам і грецькій церкві. Нарешті, після деяких суперечок укладено того самого дня мир з татарами і козаками на таких умовах...

Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — С. 110.

Із книги М. Слабошпицького "З голосу
нашої Клію". Суперник Петра Дорошенка
про гетьмана Михайла Ханенка
(XVII ст.)

Ханенко Михайло (прибл. 1620 — ?) — гетьман Правобережної України в 1669—1674 рр., з 1656 по 1669 р. (з перервами) — уманський полковник. Був прихильником утвердження козацької республіки під польською королівською владою.

Ім'я майбутнього гетьмана Правобережної України Михайла Ханенка стає помітним у козацькому війську ще за часів Богдана Хмельницького. Вже тоді він став полковником уманським. Довгий час мав на Запорозжжі добру репутацію, бо належав до відомого козацького роду, брав участь в успішних походах на Крим і турецькі міста.

Але, судячи з його вчинків, був Михайло Ханенко людиною вельми честолюбивою і підступною. Він мріяв вирвати гетьманську булаву з рук Петра Дорошенка і для досягнення цієї мети не зупинявся ні перед якими засобами. Писав доноси на Дорошенка московському цареві, шукав підтримку у Варшаві, запевняючи польський двір, що, коли стане гетьманом Правобережжя, буде в усьому слухняним васалом Варшави. Польща підтримала Ханенка, й у вересні 1669 р. на раді біля Умані, де була присутня зовсім незначна кількість козацтва, Ханенка обрано гетьманом. І Польща, й Москва, яких однаковою мірою не задовольняє самостійний Петро Дорошенко, зробили ставку на Ханенка, допомагаючи в його боротьбі з непокірним гетьманом.

Слабошпицький М. З голосу нашої Клію. — К.: Довіра, 1993. — С. 163—164.

З літопису Самійла Величка
Конотопські статті
(1672 р.)

Величко Самійло (Самоїл) Васильович (?— після 1728 р.) — історіограф, український козацький літописець. Родом з Полтавщини, навчався в Київській академії, служив кан-

целяристом у козацькому війську. Автор тритомного твору "Сказаніє о войне козацкой з поляками..." (1720), у якому висвітлено події української історії 1648—1700 рр.

... 3. Щоб гетьман без відома всього війська нікого не судив і не карав. Били чолом великому государю, його царській величності, генеральні — обозний Петро Забіла, судді Іван Самойлов та Іван Домонтов, писар Карп Мокрієв, — полковники, сотники, вся старшина і все Запорозьке Військо, щоб вони не терпіли ніякої неволі й жорстокості від нашого новообраного гетьмана, як то було від зрадника Демка¹, і щоб він над ними не чинив ніякого суду без поради всієї старшини і безневинно. А за переступ, коли хто в тому об'явиться, судом і доказом військовим (карав і відставляв від чину, коли хто того чину буде недостойний, також і з іншим військовим товариством), і посполитим народом чинив не за волею, а за судом і правом.

Великий государ, його царська величність, ударував генеральних — обозного Петра Забілу, суддів Івана Самойлова та Івана Домонтова, писаря Карпа Мокрієва, — всю старшину і хто буде після них, також все Запорозьке Військо, велів бути цій статті за їхнім чолобиттям.

... 7. Про служивих і всіляких людей, що втікають з Великої Росії в Малу Росію, щоб їх не приймати, а прийнятих раніше щоб висилати назад.

У Глухівських статтях було постановлено: малоросійським жителям не приймати і не тримати в себе служилих людей, солдат, драгун і всілякого чину людей, що не захотіли служити великому государю, його царській величності, також боярських людей і селян, які, вчинивши вбивство, чи розбій, чи що інше вкравши, прибіжать у малоросійські міста. За тою статтею зрадник Демко ніякого не вчинив наказу малоросійським жителям і через таємну свою зраду допускає приймати тих утікачів. І нині безперервно б'ють чолом великому нашому государю, його царській величності, стальники, стряпчі, дворяни, всякого чину служили і посілі люди, що в малоросійських містах жителі приймають їхніх людей, селян, які

¹Дем'ян Многогрішний (Демко Ігнатович; прибіл. 1630-ті) — гетьман Лівобережної України з 1668 по 1672 рр. Домагався виведення московських воєвод з українських міст. Уклав Глухівські статті з московським царем.

вчинили їм усілякий розор і смертне вбивство, грабіж і підпали, і від чого їм чиниться велике розорення. Тож новообраному гетьманові, генеральній старшині та всьому Запорозькому Війську надалі не приймати ніяких утікачів та селян, а яких прийнято досі, то тих відпускати відразу після нинішнього договору.

Обозний, вся старшина й козаки постановили бути на цій статті і розіслати про те в усі полки свої універсали.

Літопис Самійла Величка. — К.: Дніпро, 1991. — Т. 2. — С. 156—157.

З літопису Григорія Грабянки

Прихід воєвод у всі малоруські міста

(друга половина XVII ст.)

Описано період поширення в Україні російської влади і поступового обмеження прав українського народу під час гетьманства Івана Брюховецького (1663—1668).

Того ж року після різдва Христового з Москви повернувся щедро обдарований гетьман Брюховецький і привіз із собою у всі головні міста України воєвод великоруських (окрім давніх, оскільки в Києві, в Чернігові, в Переяславі та в Ніжині здавна були воєводи). А саме — в Гадяч, в Полтаву, у Миргород, у Лубни, у Прилуки, у Стародуб, у Новгородок, у Глухів, у Батурин та в інші. А від тих воєвод у менші міста та у приписані їм повіти послані були прикажчики, тоді ж понастановляли ціловальників, тобто присяжних збирачів податків. Вони на торжищах та ярмарках від усякої проданої та купленої речі брали з козаків та селян подать. І так пильно ту справу робили, з таким рвінням, що ні одна копійка повз їхні руки не пройшла. А воєводи, на всій Україні взявши люд під свою владу, на усіх громадян, на все поспільство наклали данину. З кожного плуга брали по вісім восьмачок жита та по п'ять золотих грошей (2,5 копійки), з коня брали півкопи грошей та осьмачку жита.

Навесні того ж року з Москви по всій Україні розіслали спищиків, і ті спищики усіх людей у містах та селах переписали. Записали кожного — від художника до найбіднішого, записали, скільки у кого синів, хто чим займається, чим промишляє, де торгує, яку землю, за-

води та угіддя має. Переписали млини, ставки, винниці, броварні, солодовні, пасіки, хутори. І на все те подать наклали.

А восени того ж року супроти присланих воєвод, з причин їхніх здирств великих та напастей і перепису, збунтувалися козаки. Перед повели Переяславці. Вони вбили полковника Дацка, якого прислав до них Брюхо-вецький і який стояв на сторожі за Богущковою слобідкою, і посеред ночі підійшли під Переяславський замок. Хтось з-поміж переяславських козаків образив воєводу, і він, зібравши всіх своїх, сховався в замок і ніяк не давався козакам в руки. Тоді вони спалили місто і один за другим ... втікали на той бік Дніпра до Дорошенка. Стали постоем в Золотоноші. Їх довго пробувало вибити звідти військо малоруське і великоруське. Заради них Дорошенко закликав орду і дав відсіч, змусив і великоросійське і малоруське військо відійти до Переяслава. А його було таки чимало під орудою князя Щербатова. Опісля орда пішла за Ніжин та за Прилуки, забрала там в ясир всі села, оскільки люди там жили безпечно, маючи надію на великоросійське та малоросійське перебуваюче під Золотоношею військо. З тією ж таки ордою Дорошенко виступив і проти Моховського, що став в Україні на зиму на постій і сильно збиткувався над людом. Дорошенко переміг його під Браїловим, самого взяв у полон і майже усіх його воїнів віддав у ясир татарам. Задля цього козаки відреклися від короля.

Року 1667. Царська величність послала на Запоріжжя Косогова з московським військом для оборони запорожців від татар. Це рішення обурило запорожців, і вони почали визначати Москві межу. Косогов доповів про все це царській величності, і від царя надійшло веління повернутися з військом та гарматами додому. Проте запорожцям цього видалося мало, вони невдоволені були, що на Україні по всіх містах поставлені воєводи, обурювалися податями та даниною і народ підбурювали до непокори, оскільки кожен з людей, або їхні сини, бували на Запоріжжі і розповідали про московські побори. На Україні спалахнули бунти. ...

Того ж року закінчилася комісія під Смоленськом. Про неї в Москві біля соборної церкви оголошено всьому народу, оскільки ляхи навмисне старанно підбурювали народ. Коли про комісію дійшов слух на обидва береги Дніпра та на Запоріжжя, то можна було сподіватися на

приховане і на явне невдоволення та на сум'яття. І козаки, не знаючи, як протидіяти йому, нараяли ще раз від усієї Малої Росії відрядити в Москву послів, аби вони розповіли про загальне невдоволення воєводами по великих містах, а у менших містах та по селах — прикажчиками, на ярмарках та торговихцях — збирачами. Аби вони розповіли про невимовні образи та про перепис народу та дітей. А ті побачили, що у Москві великому послу польському, пану Біневському (воєвода чернігівський) усю шляхту, обивателів та люд посполитий — тих, що були взяті в Литві та в Польщі разом з жінками та дітьми і з маєтками, — з усієї землі московської збирають та знову ляхам повертають, побачили і доповіли гетьману, що козаки в Москві знищені і що їх незабаром, так само як і литовських та польських невольників, передадуть ляхам. На той час якраз надійшла гетьманові і грамота царської величності, у якій сповіщалося, що боярин із військовим загоном на кількадесят тисяч прийде зимувати на Україну. А оскільки козаки не бачили, чого це те військо має приходити, бо ніяких ворожих дій від суміжних земель та царств не було, то і вся старшина і увесь люд посполитий страшенно переполошилися, думаючи, що військо руське йде Україну віддавати ляхам. Та й не важко було так подумати, оскільки всі чільні міста, не сподіваючись, що Москва зможе отак підступно забрати у козаків вольності, безборонно впустили до себе московських воєвод із загонами. І коли б справді-таки був государевий указ, що Україну віддати ляхам, то його не важко було б і виконати. Для цього воєводам з їхніми загонами треба було вийти з міст, а ляхам увійти в міста і без всяких зусиль ляхи забрали б Україну.

Саме з цієї причини тоді й прийшла на Україну сила запорожців, і почали вони з Москвою відкрито чвари заводити та сваритися. А тут ще й Дорошенко, схоже, що за намовою ляхів, безперестану писав до Брюховецького і дорікав йому. “Чого це, — писав він, — на вічний сором та на прокляття собі Брюховецький по всіх містах віддав вільний народ воєводам на поталу. Чого це народ, що недавно звільнився з шляхетського полону, звільнився державно і мужньо, з великим кровопролиттям, чого цей народ має платити данину з усякого промислу і гнути спину на воєвод, тоді як і ні гетьман, ні полковники, ані козацькі начальники до вольностей люду не мають ніякого діла? Такого нашому народу ще не доводилось пе-

реживати! Хто б з попущення господнього не завойовував Русь, які б монархи не владарювали, завжди на Малій Русі старшина була своя. ...

Після богоявлення господнього, піддавшись на Дорошенкову намову, з'їхалася генеральна старшина Брюховецького. ... Прибули вони на раду і порішили з гетьманом Брюховецьким відступитися від царської величності. Повелів Брюховецький убивати воєвод, хоч сам добровільно прийняв їх у своїх містах. Чуючи наживу та грабунок, з цим наказом вицезгадана генеральна старшина відразу ж погодилася і, роз'їхавшись по своїх полках, почали одних воєвод висилати геть, а інших, що закрилися в містах, брали приступом та убивали.

*Літопис гадяцького полковника
Григорія Грабянки. — С. 134—137.*

З літопису Самійла Величка

Розповідь очевидця про турецько-татарські розорення в Україні

(кінець XVII — початок XVIII ст.)

Після смерті Б. Хмельницького, коли Україна поступово почала втрачати свою державність, відновилися регулярні напади татар і турків, які спустошували і розорювали українські землі.

Року від створення всього живого 7185, а від господнього утілення 1677... Тоді наступило на Україні від турчина, замість Божої благодаті і бажаної тиші (із-за примноження людського беззаконня через висяклу в них любов до інших), остаточне і всеконечне розорення й запустіння. А турчин після Кам'янецької, Хотинської, Ладжино-уманської війни відпочивав тільки один рік і відразу замислив через свою гординю постати війною для всеконечного захоплення чи розорення тогочасної козако-руської малоросійської України, маючи до того дві причини. Одну проти великого російського государя, що звелів добувати в Чигрині Дорошенка, його турецького союзника, другу проти Чигрина, що, відкинувши його союз і протекцію, схилився під високу руку православно-го російського монарха. Отож він постановив у своїй думі спершу розорити війною Чигрин, а потім за одним захо-

дом учинити те саме й богоспасенному місту Києву. А скоро [весна зодягла землю] травами і красноквітними злаками, приємними людському зорові, відразу отой ненаситний візантійський смок, що завжди жадає християнської крові, виставивши в полі під Константинополем свою Махметову хоругву на війну, свиснув грізним своїм наказом на обидва далеко розлеглі пропонтійські береги, закликаючи під ту хоругву своє зміїне кодро магометан. А коли їх, кінних і піших, зібралось під ту хоругву величезне число, тоді він, придавши їм багато гармат, можчирів, бомб і великих муроломних картарів, також порохів і різних куль превеликий достаток, узапасив до того їх усіляким достатнім провіантом і численними грошовими мільйонами і наказав їм повзти від Візантії на Україну під Чигрин, а тоді під Київ. На чолі всіх тих військ він виправив при найвищому своєму вейзирі Ібраїма-сагранпашу трапезонтського з товаришами, що перед тим дізнав сподіваного щастя під Кандією і на інших місцях у воєнних okazіях і повернувся до свого цісаря зі значною вислугою; приверстано було до них в допомогу на власне злоумисля і розстригу-венжика козацького Юрія Хмельниченка, який має надію, що скоро приповзе на Україну з турецькими військами і звістить про себе козаків, то не тільки через достойність і заслуги його батька, старого Богдана Хмельницького, але й зі страху перед превеликою бусурманською силою Чигрин з усією Україною знову схилиться під турецьку владу, а його, Хмельниченка, легко зволить прийняти собі за гетьмана.

Літопис Самійла Величка. — Т. 2. — С. 212—213.

Із "Записок про Московію" де ля Невіля (друга половина XVII ст.)

Де ля Невіль — дипломатичний агент французького уряду, перебував у Москві протягом 5 місяців 1689 р. і, подорожуючи українськими землями, зустрічався з гетьманом України Іваном Мазепою.

“...З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька день гостем володаря Мазепа, що держить найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На кордоні України мене зустріла по-

чесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку резидує володар Мазепа...

Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами... Мова його взагалі добірна й чепурна... При його дворі два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляє їх мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською мовою...

Він дуже поважаний у козацькій країні, де народ, загалом свободолюбивий і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою й розкішними приняттями в своїй резиденції для козацької старшини...

Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, у протилежність до московців, слідкує й знає, що діється в чужоземних країнах...

Він належить до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж гадаю, що ледви чи любить московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя..."

Січинський В. Чужинці про Україну. — С. 123—124.

З літопису Григорія Грабянки

Гетьманство Мазепи в Малій Росії

(1688—1693 рр.)

Документ оповідає про початок гетьманства Івана Мазепи (прибл. 1640—1709) — гетьмана України в 1687—1709 рр., який доклав великих зусиль для поновлення її незалежності, уклавши для цього союз зі Швецією. Протягом тривалого часу вітчизняна історіографія необ'єктивно трактувала діяльність цього видатного політичного діяча, образ якого став символом зради. Але дії Мазепи не тільки відображали прогресивні настрої українського суспільства, а й вагомо вплинули на розвиток суспільно-політичного та національно-визвольного руху в Україні в майбутньому.

Після того як Самойловича взяли під арешт, 25 червня на гетьманування настановили Івана Мазепу. Мазепа, взявши владу, невдовзі послав за Дніпро за гетьманичем Григорієм, який в цей час перебував там і успішно воював татар. Без всякого спротиву взяли його, потім відвез-

ли у Сивськ і там відрубали на пласі голову. А його брата Якова, генерала смоленського, що був зятем Швайковського, заслали в Сибір. Все це було справою рук підступного Мазепа.

Року 1688. Росіяни та козаки збудували місто Самару.

Того ж року цісар розбив турецьке місто і взяв сербську столицю Белград, взяв Соленик та інші міста. А козаки спалили увесь Очаківський посад і забрали людей.

Року 1689. Рано навесні Василь Васильович Голицин та гетьман Мазепа і бояри Шейн, Долгорукий, Зміюв, Шереметов та Шепельов уже вдруге ходили з російським військом у Крим. Вирушили так рано, що уже в квітні місяці добралися всіма основними силами і обозом до Самари і, відпочивши там таки добре та привівши в порядок обоз, з божою допомогою до святої трійці підійшли під Перекоп. В час походу татари не раз нападали на табір, проте кожного разу великоруське та малоруське військо давали їм відсіч і відбивало. Одного разу навальним нальотом вони таки пробилися в табір, Сумському та Охтирському полкам заподіяли відчутної шкоди в людях та возах, проте сердюки гетьмана, що саме нагодилися на цей час, боєм вигнали татар з обозу. Потім татари побачили, що таку велику силу їм не сила утримати, повтікали у Крим і почали хитрувати. Коли наші війська зі своїми окопами почали під Перекоп підступати, тоді татари запросили миру, пообіцяли великому боярину викуп і обдурили його. Вони насипали в бурдюк замість червінців ремінців, а зверху прикрили їх справжніми грішми і дали Голицину. Тоді військо, що добралось до Криму з такими труднощами і з охотою добуло славу та здобич, змушене було неохоче відступати, на чім світ лаючи гетьмана. Гетьман змушений був виїхати до війська і вимовляти свою невинність та лагідними словами угомонити воїнів. Опісля Мазепу та полковників покликали в Москву, там царі Іван та Петро Олексійовичі щедро обдарували їх і тримали гостями від дня святого пророка Іллі до покрови святої богородиці. А в цей час там за зраду скарали бояр, а Голицина заслали в Сибір.

Року 1690. Козацьке військо ходило під Очаків, де попало посади та чимало лиха накоїло татарам. Відтоді у нове місто Самару почали ходити на сторожу полками попеременно. Кожен полк сторожував чверть року.

Року 1692. Орди Кримські та Білгородські взимку взяли в полон людей навкіл Домонтова та, прочувши, що

козацьке військо на чолі з гетьманом стоїть напоготові, повернули назад. За ними аж за Дніпро погнався осаул Гамалія з немалим кінним загоном та так і не догнав. Однак градське військо та компанея пішли під Очаків, спалили посад, взяли ясир і повернули назад.

Того ж року Мазепин канцелярист Петрик утік на Запоріжжя, а звідти в Крим. Навесні взяв підняв орду і запорожців, прийшов на Полтавщину, почав її пустошити та міста скоряти під свою руку. Та варто було Мазепі зібрати малоруські полки і виступити проти орди та Петрика, як вони відразу ж покинули Малоросію і втекли в Крим.

Року 1693. Взимку ханський син та Петрик з ордами прийшли під Полтаву. Проте, заставши там гетьмана Мазепу і військо напоготові, побоялися і, небагато лиха окіл Полтави накоївши, безуспішно повернулися в свої краї.

*Літопис гадацького полковника
Григорія Грабянки. — С. 162—163.*

Чому повстав Палій
(1688—1704 рр.)

Палій Семен Пилипович (справжнє прізвище Гурко; 1640—1710) — білоцерківський і фастівський полковник, народний герой, керівник визвольної боротьби на Правобережній Україні проти польсько-шляхетських і турецько-татарських нападників у 1688—1704 рр. У 1704 р. заарештований і 1705 р. засланий до Сибіру. У 1709 р. брав участь у Полтавській битві. Вів переговори з Мазепою про возз'єднання Правобережної України з Лівобережною, але уряд Росії, пов'язаний з Польщею умовами "Вічного миру" (1686), не дав на це згоди.

Після того як польський король, зі згоди та з відома папи і цісаря, замирився з російським монархом і коли покладали вони силами усіх християнських монархів воювати турка і татар, тоді багато хто із малоросійських та запорожських звитяжців зібрав собі охочих козаків і, ставши ватагами, тобто полковниками, з власної волі подався на бусурман, став на захист християн та їхніх кордонів. Вони нищпорили степами по обох берегах Дніпра, кормилися м'ясом дичини, переховувалися і піджидали татарські загони, які гнали ясир з Польщі та Росії у Крим та в Білоградщину. Нападали на них, розбивали, забирали коней і зброю, а християн — жінок і чоловіків — відпус-

кали у свої землі і супроводжували в дорозі додому. Тим козакам, що добровільно несли службу у широких і безмежних степах, має завдячувати все християнство і з подивом має говорити про них. ...

З-посеред тих вільноохочих запорізьких ватагів або очочих полковників виділявся Семен Палій, що був родом з Борзни. Він одружився на Задніпров'ї у Фастові і, тримаючи при собі військо вільноохочих, не тільки не допускав, щоб татари Польщу та Росію воювали і опустошали, але й сам ходив і свої загони посилав на села татарські — на Бучаки, в Білгородщину та на Очаків — і руйнував їх. Коли ж супроти нього виходили татари, то він мужньо і щасливо ось уже на протязі кільканадцяти років побивав їх, побивав з великою користю для корони польської та для всього християнства. Втихомиривши Задніпров'я і пообсаджувавши численні міста своїми залогами, він жив як удільний пан. Його вільноохоче військо стояло постоем на Поліссі аж до кордону з Литвою і збирало на його користь десятину з пасік, з продукту та з усякого прибутку по всьому Задніпров'ю, навіть аж біля Дністра та Случі. Супроти нього не раз ходили походами Кримські та Білгородські татари, ведучи із собою як підмогу яничар. Вони підходили навіть до Фастова (де була резиденція Палія), хотіли тут його взяти. Проте він так їх побивав і проганяв, що навіть одного разу щонайголовнішого султана живцем взяв. Потім татари вирішили замиритися з ним і почали обдаровувати багатими дарунками. А ляхи, забувши оті тяжкі спустошення, що їх накоїли татари, забувши тих, завдяки чиєму військовому промислу і чиєю мужністю вони звільнилися від тієї напасті і деякий час в тиші та супокії жили, забулися про все те, і, заздрячи своєму визволителю, підступом напали на нього, взяли і в темницю у місто Майборок відіслали. Просидівши там доволі довго, він сів прямо в кайданах на коня, якого зумисне підвели йому, і втік до свого війська. Тоді коронний гетьман послав з кварцяним військом, з німецькою та польською піхотою рейментара. Усім загоном при артилерії та гранатах вони підступили до Фастова. Та Палій не вислав своє військо зустрічати ворога, а сховав його в лісах, сам замкнувся у Фастові. Коли ж поляки пішли на місто, тоді те військо, що було сховане, вдарило на них з поля, а сам Палій з міста напав на шляхетські окопи і так всипав ляхам, що вони заледве в таборі утрималися. Не зволікаючи, вони замирилися з

Палієм і понесли ганьбу у свою землю. Опісля Палій завжди відчував ворожість польського панства, та, маючи приятельство царської величності та польського короля, жив не тужив, владарював над усім Задніпров'ям аж до Дністра та Случі, владарював, немов гетьман, проте гетьманом не був. Був тільки полковником, щонайпершим серед усіх полковників і щонайвідважнішим у всіх битвах. А гетьманом на Задніпров'ї був Самусь.

*Літопис гадяцького полковника
Григорія Грабянки. — С. 163—165.*

Універсал гетьмана І. Мазепи про дводенну панщину (1701 р.)

Іван Мазепа був одним з найбільших землевласників в Україні й діяв відповідно до феодальних законів того часу.

Жаловались нам жителі с. Смоляжі на п. Самуїла Афанасьєвича, сотника веркіївського, державцю цього села, що дозорца его, п. сотника, к ним назначений, великії і неістирпимії їм в работизні діял прикрості, незноснії чинячи обіди і в панщині непрестано вимисли, і просили нас, гетьмана, в том собі облегченія і зацїти. Ми призвали означеного сотника і поручили суду нашому генеральному розобрать діло; жалоба оказалась справедливою, за что сотника ми не похвалили; однако же не отбираєм от него того села, но приказиваем, аби не больше, только два дні в тиждень, работу ему панщиною отправовали, а інші дні на свої оборочали потреби, і в рок по осмачки овса от робочой товарини давали, надщо жодних датков і повинностей не маєть і не повинен будет он п. сотник вимагати, под неласкою нашою.

Хрестоматія з історії Української РСР. — Т. 1. — С. 421.

Із статті В. Короля “Іван Мазепа — міфи і реальність”

Роки гетьманування Івана Мазепи випали на довге царювання Петра І, роль якого, як певною мірою в радянські часи, так і нині... занадто ідеалізують. ...А як почав

він своє царювання — стративши кілька тисяч стрільців, причому разом з Меншиковим власноруч брав участь у стратах. Пізніше, коли гетьмана не було на світі, він замучив на допитах власного сина Олексія, а оскільки від другої дружини всі п'ятеро хлопчиків повмирали і передати престол фактично було нікому, Петро I зробив Росію, а разом з нею і український народ, заручниками пройдисвітів і політичних авантюристів — від Меншикова, цариці Анни, Бірона до Катерини II, яка закріпачила Україну. Пам'ятаємо, що Петро I здійснював свої реформи терористичними, варварськими, антинародними методами. Далось, вочевидь, взнаки і те, що вишкіл цар пройшов у німецькій слободі, увібравши в себе фанатизм, нетерпимість і обмеженість німецької пуританської церкви. Пам'ятаємо і те, що за близько 37 років царювання Петра I Росія, а разом з нею і Україна не перебували в стані війни лише 13 місяців, а населення держави зменшилося на 20 відсотків. Тобто, постійні війни, розруха, вимирання населення — такою є ціна реформ, “вікна в Європу”. А скільки тисяч українців загинули на будівельних роботах у Фінляндії, Ліфляндії, Литві, Польщі, Саксонії, на будівництві Петербурга. ...

Мазепа переконався протягом всіх років спілкування з Петром, що той нищить основи української державності, і вирішив скористатися умовами, що склалися внаслідок Північної війни (1700—1721 рр.) для вирішення державних проблем. ...Мазепа не порушив права про відносини між васалом і сюзереном. Зробив це Петро I. Тому гетьман для боротьби з царем, який порушив права васала, міг запросити на допомогу якого завгодно правителя. ...

Добре було б і те, аби ми належним чином вшановували пам'ять не тільки про самого гетьмана, як про визначну постать в нашій історії, духовності та культурі, а й про людину, яка виховала його й наставила на шлях істини, — про його матір Марію-Магдалину. ...Її могила нині разом з могилами кількох ігумень Свято-Флорівського жіночого монастиря міститься неподалік від його Казанської церкви, яка великими потугами реставрується силами самого монастиря. Тож відзначимо цю землю і встановімо хоча б Хрест-пам'ятник на могилі людини, яка подарувала Україні такого сина.

З донесення командуючого каральним військом Петру I про спільні дії запорожців і повстанців під проводом К. Булавина
(травень 1708 р.)

Булавін Кіндрат Опанасович (прибл. 1660—1708) — керівник великого народного повстання на півдні Росії (1707—1708). Виходець з донських козаків. Як і під час походів проти кримських татар, діяв спільно із запорозькими козаками.

...Посильний робітник піддячого приказної ізби розповідав, що, мовляв, він чув, що нібито прийшло на Бахмут запорожців 4000 і йдуть з товаришем Булавина Серьожкою Безпалим під Ізюм. А з Ровенків Микита Голий, який зруйнував під Полатовим село, нібито пішов під українні міста. І якщо, государ, справді так, то треба чекати їх приходу до Ізюма і по смузі до містечок.

Булавинское восстание (1707—1708 гг.): Тр. Ист.-археогр. ин-та АН СССР. — М., 1935. — Т. 12. — С. 245.

Угода та Конституція Пилипа Орлика
(1710 р.)

Орлик Пилип (1672—1742) — гетьман Правобережної України (1710—1714), гетьман України в еміграції. Після поразки шведсько-українських військ у Полтавській битві обраний гетьманом Війська Запорозького (квітень 1710). Під час виборів між Орликом і старшиною було укладено угоду під назвою "Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького", яка в історіографії отримала назву "Конституція П.Орлика".

...Щоб на Україні була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушенством святійшого апостольського трону константинопольського.

...Вітчизна наша щоб у потверджених пактами Річі Посполитої і Московської держави кордонах, які відійшли по ріку Случ за гетьманства славної пам'яті Богдана Хмельницького, була відступлена, вічно віддана й пактами укріплена від Річі Посполитої в гетьманську область, щоб не були насильно змінені й порушені її кордони.

...Має ясновельможний гетьман із найяскравішим ханом кримським дбати через послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової колегатії та потвердження постійної приязні, на яку оглядаючись довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і її будь-чому присилування.

...При трактуванні найяснішого його милості короля шведського з Московською державою про мир об тім дбати, щоб Дніпро від городків та фортець московських, так і ґрунти військові було очищено від московської посесії і до первісної області Війська Запорозького повернено.

...Коли деякі Війська Запорозького гетьмани, привласнивши собі неслухно й безправно самодержавну владу, узаконили самовладно таке право: "Так хочу, так повеліваю!" — то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, вирости численні в запорозькому війську незлагоди, розорення прав та вольностей, посполите утяження, легке насильне і купне розкладення урядів військових: генеральної старшини, полковників та значного товариства. Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Військо Запорозьке домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом таке право, яке має бути збережено постійно в Запорозькому Війську: щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина... За ними за звичайним порядком слідуєть городові полковники, нехай вони будуть пошановані як публічні радники. Крім того, з кожного полку до загальної Ради мають бути обрані за гетьманською угодою генеральні радники — по одній значній старовинній, добrorозумній та заслуженій особі. І з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками мають радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілісність Вітчизни, її загальне добро і всілякі публічні справи, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлюючи і до завершення не приводячи.

...У гетьманській резиденції тричі на рік має обиратися генеральна Рада: на Різдво, Великдень і Покрову. На ній, окрім названих вище представників, мають бути послы Запорозького Низового війська, тобто Січі.

Між Радами Україною правитиме гетьман з генеральною старшиною. Листи з інших держав гетьман повинен зачитувати старшині, так само й відповіді.

...А коли б щось було б помічено з ясновельможного гетьмана супротивного, негаційного, шкідливого правам та вольностям військовим, тоді ж таки генеральна старшина, полковники й генеральні радники матимуть силу вільними голосами чи то приватно, чи публічно на Раді його вельможності виказати і з'явити про порушення прав та вольностей вітчизняних без найменшого ушкодження високого рейментарського гонору. На такі викази не має ясновельможний гетьман вражатися і чинити помсти, а дбатиме такі неодолади справити.

Літературна Україна: Газ. — 1990. — 12 липня.

З "Літопису Малоросії..." Ж.-Б.Шерера про свавілля О. Меншикова на українських землях (перша чверть XVIII ст.)

Шерер Жан-Бенуа — французький посол в Росії.

Меншиков Олександр Данилович (1673—1729) — російський державний діяч, сподвижник Петра I. Проводив жорстоку політику щодо України. Переслідуючи прихильників Мазепи, військо Меншикова 1709 р. вирізало 6 тис. чоловіків, жінок, дітей гетьманської столиці Батурина.

Року 1719 князь Олександр Меншиков прибув в Україну. Гетьман Скоропадський зі своїм почтом, йдучи йому назустріч, дійшов аж до Шептаків на Десні. Князь влаштував для нього і всього почту розкішний обід у Гадячі, де він пробув певний час. Гетьман, зі свого боку, пригощав князя у Глухові. Меншиков оглянув землі від Межеї до Почепа, які гетьман йому відступив. Незадоволений розмірами володіння, він вимагав додати частину земель, які належали сотникам від Маглинська до Бакланська, і ще частину земель Стародуба, наказавши обкопати їх ровами. Ці вчинки Меншикова викликали найгостріші суперечки між ним і гетьманом. Останній звинувачував його найміцнішими словами в несправедливості й трактуванні завжди вільних козаків (надто з Почепа) як кріпаків.

Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. — К.: Укр. письменник, 1994. — С. 278—279.

Указ Петра I про утворення Малоросійської колегії (16 травня 1722 р.)

Утворення Малоросійської колегії (1722) було черговим кроком уряду Петра I з обмеження прав і свобод українського народу, яке набуло поширення після Полтавської битви (1709).

Цього 1722 р., квітня 27 дня всепресвітліший, державніший Петро Великий, імператор і самодержець все-російський і інше і інше, жалуючи підданих своїх — малоросійський народ, видав указ: при гетьмані пану Скоропадському в Глухові для управління судами і для іншого, що в прохальних пунктах гетьмана Хмельницького і в ухвалах на нього написано, замість однієї воеводської персони для кращої вірності і управління бути колегії, в якій бути бригадирові панові Вельямінову з шістьма чоловіками штаб-офіцерами, та при цій же колегії бути прокурорам з гвардії капітанам або капітанам-поручикам з щорічною зміною...

*Хрестоматія з історії Української РСР. —
Т. 1. — С. 458—459.*

3 “Літопису Малоросії...” Ж.-Б. Шерера Промова Павла Полуботка, виголошена цареві (1787 р.)

Ваша величносте, мушу сказати Вам, що я добре бачу, як Ви без будь-яких підстав, а лише через лихі намови добродія Меншикова хочете погубити мою Батьківщину. Посилаючися на фальшиві принципи, Ви поставили себе над законами, бажаючи знищити привілеї, які Ваші попередники й Ви самі, Ваша величносте, урочисто підтвердили. Ви намагаєтеся накласти свавільні податки на народ, чю свободу Ви самі визнали. Ви не вагаєтеся використовувати на найтяжчих і найбільш принизливих роботах козаків, силуючи їх, ніби вони є Ваші раби, копати канал, який Ви наказали зробити у Вашій країні. А найприкріше для нас те, що Ви хочете позбавити нас найдорогоціннішого нашого права, а саме — вільно самим обирати наших гетьманів та проводирів. І замість того щоб лишити суд-

дям нашого народу можливість чинити правосуддя над їхніми співвітчизниками, Ви ставите над нами суддями підданих Великоросії, які не знають або не бажають знати наші права та привілеї, безперестанку порушують їх при будь-якій можливості, пригнічуючи нас. Невже, відмовляючи нам у правосудді, Ваша величність зможе засвідчити Богові вдячність за всі успіхи, які він дарував? Вас засліплює лише блиск величі та могутності, якими Ви тішитесь з Його ласки, а про Його Суд і гадки не маєте. Хай же мені буде дозволено, Ваша величносте, заявити востаннє, що Ви не матимете ніякого зиску від загибелі всього нашого народу і що незмірно менша слава для Вас буде керувати за допомогою сили та покарань підлими рабами, аніж бути проводирем і батьком усього народу, що, вдячний за Вашу доброту, буде завжди готовий до самопожертви й до того, щоб пролити свою кров за Ваші інтереси і для Вашої слави. Я знаю, що на мене чекають кайдани і що мене, за російським звичаєм, кинуть у жакливу темницю, щоб я там помер з голоду. Але мене це не турбує, бо я говорю від імені моєї Батьківщини. І хай краще я помру найлютішою смертю, аніж побачу страшне видовище повної загибелі мого народу. Подумайте над цим, самодержцю, і будьте певні, що коли-небудь Ви дасте звіт Панові над усіма царями про всі несправедливості, що їх чинили над народом, який Ви взяли під свій захист.

Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії. — С. 283—284.

Із свідчення очевидця про хід селянсько-козацького повстання на Правобережжі під проводом Верлана (1734 р.)

Верлан (роки народження і смерті не відомі) — один із керівників гайдамацького повстання 1734 р. на Правобережній Україні проти шляхетської Польщі. Повстання було придушене польськими і царськими військами. З частиною повстанців Верлан відступив у Молдову, подальша його доля не відома.

...Від російського полковника з Умані, за прізвиськом Полянко, теперішній наказний козацький полковник Верлан одержав наказ такого змісту: "Ії імператорська

величність, і прочая, прочая, прочая. Я даю йому владу за указом імператорської величності над волохами козаками і сербами, щоб вони служили її імператорській величності аж до смерті" (дальшого змісту цього універсалу не пам'ятаю).

Після одержання наказу полковник Верлан забрав сто тридцять коней із сіл Качківки, Вільпанки, Кусниці, маєтку рашківського і вирушив дня тридцятого травня ... до Берсади; там він зустрів російського поручика з двомастами солдат на конях ... звідси рушили до Умані і, переночувавши, подалися до Маньківки, де стали табором і зустріли російського капітана із сьома кіннотниками; четвертого дня повернулись знову до Умані і там всі прийняли присягу, що будуть воювати проти чужоземців, тобто проти ляхів...

...Тепер в обозі загону полковника Верлана ... знаходиться тисяча волохів, як із Польщі, так і з-за кордону, сім турецьких сербів, сто городових козаків, сто уманських. Над цими козаками полковником є Писаренко... Говорять також, що в Немирові повинен знаходитися Самусь, гетьман задніпрянських козаків, із кількома стами кіннотників...

Полковник Верлан посилав різні заклики по селах Шаргородщини і інших населених пунктах України, закликаючи чиншову шляхту, волохів і всіх здатних підняти бунти...

Архив Юго-Западной России. — К., 1876. — Т. 3. — Ч. 3. — С. 68—70.

З листа овруцького стольника Й. Колендовського про трагічну загибель керівника опришків Олекси Довбуша (1745 р.)

Довбуш Олекса Васильович (1700—1745) — керівник руху народних месників-опришків у Західній Україні в 30—40-х роках XVIII ст. Загинув від руки місцевого багатія в с. Космачі на Івано-Франківщині.

...Його убив у Космачі Степан Дзвінчук... Дзвінчук прострелив [йому] руку. Тоді поранений Довбуш відбіг від хати спочатку не більше, як на десять кроків. Там

упав, і почала з нього литися кров. Він, піднявшись, відходив з ними через город аж до лісу... на другий день, зібравшись, орендар і громада пішли по лісу і знайшли його під кущем, однак ледве живого... Довбущука забрали з лісу ледве живого... Але він вже мало говорив. Його питали: "Де ти скарби подів, Олексю?" Він відповідав: "У Чорногорі, біля Свідови". Коли повідомила мене про це громада, я негайно прибіг у Космач, але вже його в живих не застав. Тоді, поклавши [його] на віз, я супроводжував до ясновельможного пана гетьмана у Станіслав. Коли довів його до Коломиї, пан ловчий, який був тоді у Заболотіві, довідавшись про вбивство цього ж Довбущука, написав мені, щоб його тіло залишити в Коломиї до розпорядження ясновельможного пана гетьмана щодо четвертування. Його розтято на дванадцять частин, які розвезено і виставлено на стовпах у Кутах, Косові, Криворівні, Космачі, Лучках, Микуличині, Чорному Потоці, Зеленій, Вербіжі і Коломиї.

Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.:
36. документів. К.: Наук. думка, 1970. — С. 115.

З "Історії русів"

про вибори гетьмана України

(1750 р.)

"Історія Русів" — історично-політичний твір кінця XVIII — початку XIX ст. Питання його авторства і точного часу написання дискусійне понині. За найбільш поширеними версіями, авторами вважають Г. Кониського, Григорія і Василя Полетиків, М. Репніна, О. Безбородька, В. Лукашевича, О. Лобисевича, А. Худорба. В цьому творі викладено історію українського народу від найдавніших часів до 1769 р. Ці відомості відіграли значну роль у формуванні історичної та національної свідомості українського народу.

Государиня Імператриця Єлизавета року 1744-го зволала відвідати з усім двором своїм Малоросію, подорожуючи до головного міста її Києва по набожеству, яке вона відправляла тут кілька тижнів з великим благочестям, відвідувала тут кілька святі храми і всі шановані народом місця з особливим приготуванням і набожністю. При тому роздано багато грошей старцям, убогим і всім церковним

служителям та чернецтву, а в храми та гробниці даровано чимало дорогих речей і начиння.

Імператриця перебувала в Києві, подано їй прохання од урядників і війська Малоросійського про настановлення їм Гетьмана згідно з правами їхніми і договорами. Государиня, прийнявши прохання теє прихильно, звеліла прислати для того депутацію свою до Петербурга... Депутатів тих під час урочистого вінчання Наслідника року 1745-го ушановано вельми почесними місцями... Депутатів тих одпущено в Малоросію з грамотою, що приобіщувала дозвіл на вибір Гетьмана...

Для елекції при виборі гетьмана року 1750-го в Січні місяці прибув до Глухова із Санкт-Петербурга як Міністр Генерал-Аншеф і Кавалер Граф Іван Семенович Гендріков, і, по звичайних урочистостях і церемоніях, що тривали три дні за давнім церемоніалом, але з незвичайною пишнотою, примноженою в міру щедрот і милості добродійниці Монархині, 17-го Лютого всі чини духовного і світського звання і Козаки реєстрові, що в полках служили, зібравшись на майдан міський до Соборної церкви і вислухавши прочитані на амфітеатрі до виборів стосовані грамоти та інші постановчі акти, урочисто обрали на Гетьмана з природних Малоросіян Графа Кирила Григоровича Розумовського, що був тоді Дійсним Камергером, Академії Наук Президентом, Лейб Гвардії Ізмайловського полку Полковником і Кавалером...

Гетьман Граф Розумовський року 1751-го на уряд свій одержав височайшу грамоту в тих самих висловах, як дано було Скоропадському, і 29 червня того ж року мав він урочистий в'їзд свій до міста Глухова...

Історія Русів. — К.: Рад. письменник, 1991. — С. 303—306.

З указу Катерини II, виданого князю
О. Вяземському під час вступу його
на посаду генерал-губернатора
(1764 р.)

Наведені документи відтворюють політику щодо України російської імператриці Катерини II (1762—1796), яка впродовж свого царювання проводила послідовний курс на ліквідацію української автономії.

Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі конфірмованих їм привілеїв, порушити ж їх, раптом відмовившись від них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитись з ними на такій же основі було б більше, ніж помилкою, можна сказати певно — безглуздя. Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки на ліс. Приступити до цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли...

Хрестоматія з історії Української РСР. — Т. 1. — С. 532.

З указу Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії

(10 листопада 1764 р.)

Після всемілостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. Великоросійських членів наймилостивіше ми тепер призначаємо: генерал-майор Брандта і полковника князя Платона Мещерського; на останні ж дві вакансії, вибравши негайно кандидатів, Сенат повинен представити нам, малоросійських — генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального осавула Журавку та хорунжого Данила Апостола... Нижчих канцелярських службовців вибрати йому, графу Румянцеву, на свій розсуд.

Ми, бажаючи, щоб між визначеними в цю колегію чинами ніякої різниці не було і щоб кожний своє місце міг зайняти за чином старшинства, наймилостивіше наділяємо цих малоросійських чинів зрівнюванням у класах з великоросійськими нижченаведеними чинами, а саме: генерального обозного Кочубея — генерал-майорським, генерального писаря Туманського — чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола — полковницькими.

А в судах, створених в Малій Росії в минулому 1763 р., на підставі нашого іменного указу — підкоморських земських в кожному полку по два, а в Ніжинському — три, до складу яких визначаються підкоморії, судді, підсудки і писарі з щорічними виборами як тимчасові, то наказуємо і цим, поки вони будуть мати після виборів такі звання, вважатися за урядами, а саме: підкоморіям — першим після малоросійського полковника, земським суддям з першорядними бунчуковими товаришами, по старшинству, підсудками з бунчуковими другорядними, писарям земським проти осавулів полкових, по старшинству, а возним бути першим під сотником малоросійським.

За відсутністю тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він в справах суду і розправи має голос голови за генеральним регіментом, а в решті справ, як-от: підтримання в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів — повинен він поступати як губернатор, тобо як особливий нам довірений в нашу відсутність.

Запорізькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові.

Хрестоматія з історії Української РСР. —
Т. 1. — С. 532—533.

З таємної настанови Катерини II П.О. Румянцеву під час призначення його малоросійським генерал-губернатором (листопад 1764 р.)

2. Тамтешні єпархіальні архієреї, хоча й зобов'язані за своїм знанням і за силою духовного регламенту турбуватися про дотримання закону божого, так само й про поширення добрих установ серед простого народу і про більше вкорінення страху божого, і ви з належним розглядом, громадською владою іноді допомагаєте, добре знаючи, що справжній страх божий є перший засіб до зниження намірів і схильностей до пороків і злодіянь і, навпаки, до вкорінення в людях добронравності і чесності.

Тому належить вам уміло приглядатись до них і до їх підлеглих, щоб різного роду хитрування заскнілого у них

властолюбства не виходили поза належну їхньому санові межу, поширюючи іноді свою духовну владу над світською, іноді також розсіваючи серед простого і забобонного народу різні корисні для їхніх намірів, а загальному спокоєві шкідливі плевели¹, під виглядом закону божого і благочестя, як про це згадується в духовному регламенті. ...

3. Необхідна потреба полягає в тому, щоб було відомо урядові і вам точна кількість народу малоросійського, тобто як людей, належних до військового чину під різними званнями, так і посполитих міщан і купців...

На початку таємної вам настанови між іншими непорядниками, що мають місце в Малій Росії, ми вже згадали, що від цієї такої обширної, багатолюдної і дуже багатой різними корисними плодами провінції в державну казну (про що мало хто повірить) немає жодних прибутків. Це, проте, так правдиво, що більше того, звідси відпускають туди по 48 тис. крб. Отже, було б і надалі безвідповідальним залишати її в такому безладді, тобто бути, як і раніше, для держави тягарем, аніж займати вигідне становище, отже, поряд з іншими виправленнями необхідно, під якою б то не було назвою, крім подушного, поширити на тамтешній народ і одержувати від нього в казну нашу, за обов'язком і справедливістю та й за самими умовними пунктами гетьмана Богдана Хмельницького, нам беззаперечно належні прибутки. З цього всього ви самі можете зробити висновок, як потрібна для цього, між іншим, і цілком певна відомість про кількість малоросійського населення. Задля цього... чи не зможете ви висловити нам вашу думку, на якій підставі і яким чином встановити нову по всій Малоросії ревізію та й зручніше її б здійснити?

4. Через те, що для податків, які стягуються, не можна ні встановити міцної основи, ні виходити з відомої завжди суми, доки будуть тривати згадані переходи землеробів з місця на місце, то належить вам доказати вашу велику старанність, тамтешній народ усіма можливими способами привести до того, щоб зазначеним переходам було покладено край.

5. В однаковій мірі вам слід прагнути розібратися в заплутаному і перемішаному там військовому та цивільному правлінні. Тут, як і в інших справах, знайдете ви незліченні непорядки, які випливають із застарілої загальної невпорядкованості і від зухвальства начальників,

¹Переносно — погляди.

які віддають перевагу своїй власній користі перед користю народу і перед прямим служінням вітчизні. Не без здивування побачите ви прибутки військового скарбу, тобто наші казенні, самовільно розкраденими; народ, з якого вони збираються, — розореним, військо, на утримання якого вони призначені, в такому поганому стані, що ледве чи варто воно імені того, і багато просторих земель, записаних на військовий уряд тамтешніх полків, свавіллям і жадобою головних і нижчих чиновників у їх вотчини оберненими. Словом сказати, майже одне тільки ім'я носила дотепер Мала Росія як знатна провінція, що належить до обширної Російської імперії.

За численністю непорядків, які вимагають виправлення і інших кращих запроваджень, уявляємо ми собі і ті турботи, яким вам буде коштувати виконання вашої посади, тим більше що у всякій новій справі і за розбещених про те поняття простого люду, а з боку чиновних людей — пристрасних і лукавих тлумачень, не завжди треба діяти силою довіреної вам влади, більш різноманітними засобами ласки і поблажливості і, таким чином, залежно від справи часу і людини уміло треба викручуватися. До цього треба додати, що в таких випадках треба мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст.

*Хрестоматія з історії Української РСР. —
Т. 1. — С. 533—535.*

3 документів Київської губернської канцелярії
про дії на Правобережжі повстанських загонів
на чолі з М. Залізняка
(1768 р.)

Залізняк Максим (поч. 40-х років XVIII ст. — ?) — один з керівників Коліївщини (1768 р.) — гайдамацького руху, що охопив Київщину, Брацлавщину, частину Поділля та Волинь і був спрямований проти панства, уніатства і євреїв-орендарів. У червні 1768 р. повстанці, до яких приєднався Іван Гонта (? — 1768), штурмом взяли Умань. Після зближення з Польщею Росія розпочала у другій половині червня 1768 р. каральні акції проти повстанців. Ватажків повстання було схоплено, Гонту було видано полякам, які його стратили, а Залізняка заслано на каторжні роботи до Сибіру. Остаточно Коліївщину було придушено навесні 1769 р.

Головний цих розбійників начальник Максим Залізняк ... народився він в польському містечку Медведівка, із мужиків, де і жив, а потім пішов у Запорізьку Січ, був там козаком років із п'ятнадцять, а із Січі Запорізької прийшов у листопаді місяці 1767 року в Мотронинський монастир, який знаходиться у Польщі, на послухання. Нинішнього 1768 р. у квітні місяці ... разом із 70 людьми втікачами запорізькими козаками для викорінення у Польщі конфедератів¹ поляків ... пішов із цього монастиря на містечко Жаботин, під яким розгромили конфедератів п'ятдесят чоловік ... а потім пішли далі по тракту до містечка Умані, де із різних місць зібралось людей з рушницями чоловік до тисячі, указу, а також повеління про це ніякого нізвідки він, Залізняк, не мав, а єдино на це погодився одним своїм свавіллям для знищення поляків ... до містечка Умані прийшов він, Залізняк, зупинився в половину дня, а до вечора того ж дня² із містечка Умані сотник Іван Гонта ... прибувши до нього, Залізняка, оголосив, що він має козаків до чотирьохсот, і так з обох, погодившись з ним, Залізняком, в те містечко Умань сильно увійшли по настанню вже другого дня зранку, годині о третій, а більше з ним прибічників із старшини ніхто не був і сотника Гонту і команду його нікого насильно до себе в згоду він, Залізняк, не закликав. А хоча при вході в містечко Умань, ті, хто закрився в ньому, із одної гармати і дрібних рушниць по них і стріляли, однак йому, Залізняку, і всій його зграї більше втрат не послідувало, крім однієї людини... А при цій зграї, яка зібралася, визнався був він, Залізняк, полковником, в яке звання він тими запорізькими козаками, з якими була в нього згода ... вибраний був ще при виступі його, Залізняка, із Мотроненського монастиря.

Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.:
36. документів. — С. 435—436.

З указу Катерини II, виданого після придушення Коліївщини (1768 р.)

Бажано милістю, Ми, Катерина II, імператриця і самодержиця всеросійська, і прочее, і прочее.

Об'являємо всім нашим людям греко-східного православного віровизнання, які живуть на території світлішої

¹Військово-політичне угруповання польської шляхти.
²9 червня 1768 р.

польської Речі Посполитої, зокрема у воєводствах Київському, Подільському, Брацлавському, Волинському, як теж на інших землях, до яких це може відноситися:

Коли Ми сподівалися побачити незабаром наслідки наших старань та успіхів, спрямованих на допомогу православної греко-руській церкві на землях польської Речі Посполитої, зокрема після розгрому барських конфедератів, тих бунтарів і ворогів православної церкви й нашої спільної Батьківщини. Ми в той час змушені з найбільшим жалем прийняти до відома, що наші одновірці замість того щоб висловлювати Всевишньому належну хвалу за те, що зможуть спокійно користуватися рівністю всіх громадянських прав, які має їхня батьківщина, ще не одержавши їх, стали самі творити беззаконня; особливо кріпаки, відкинувши обов'язковий їх послух владі і їхнім панам, допустились в різних місцевостях убивств та інших противних Богові насильств. До Нашого відома дійшло, що за прикладом барської змови проти законної влади грішать вони із-за свого неучтва, а ще більше у висліді обману шайки розбишак, що вдають, нібито вони є частиною Нашого вірного низового Війська Запорозького, відкомандированого Нашим наказом, і не лише самі в різних місцевостях чинять грабежі, спустошення і вбивства, але й заманюють до своїх гуртів теж невинних селян, показуючи їм фальшиві накази, видані нібито в Нашому імені. Тому що ця підлість розбишацької шайки заслуговує на прикладне покарання. Ми доручили вжити всіх засобів, щоб схопити й покарати тих розбишак і їхніх помічників, віддавши їх належній карі.

...З огляду на те, що Ми завжди вважали й будемо вважати своїм обов'язком захищати й боронити наших одновірців у їхній батьківщині, здобувши тепер для них рівноправність з їхніми співгромадянами, що визнають Христову віру, Ми вважаємо невідхильним обов'язком Нашої монаршої влади оберігати слухні бажання польської Речі Посполитої, з якою Ми є в союзі, тісній дружбі і якій Ми дали вічну за поруку оберігати її форму правління, спокій і непорушність прав, установлених на останньому варшавському сеймі, найменше порушення яких Ми прийматимемо нарівні з образою, заподіяною державі, Нам Богом порученій...

Дано в Петерсгофі 9-го липня 1768 року¹. Катерина.

Киевская старина: Журн. — 1882. — № 8. — С. 308—311.

¹Переклад редакції.

Із рішення Київської губернської канцелярії про покарання М. Залізняка та його товаришів (1768 р.)

...Його, Залізняка, як головного порушника прикордонної тиші, колесувати і живого покласти на колесо, але замість цього скасувавши це, нині вживане до найважливіших злочинців покарання бити кнутом — дати сто п'ятдесят ударів і, вирізавши йому ніздрі і поставивши на лобі і на щоках указні знаки, заслати в Нерчинськ на каторжну роботу вічно.

2-е. Бувшим з ним, Залізняком, разом в спільництві розбійникам, а саме, Павлу Тарану, який називався отаманом, також Давиду Вербенку, Федору Волошину, Андрію Голубенку, Михайлові Білоусу, Федорові Ковбасі, Нестору Литвиниченку за вчинені ними грабунки і смертні вбивства, в яких вони при слідстві і обвинувачувались, і за самовільну їх, без відома команд своїх відсутність, і за таємний прохід через кордон — в Польщу — відсікти голови, а замість цього бити їх кнутом — дати по сімдесят ударів кожному і, вирізавши ніздрі і поставивши указні знаки, заслати в Нерчинськ на каторжну роботу вічно.

Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.:
Зб. документів. — С. 444—445.

Із свідчень очевидця про повстання козацької сіроми на Запорозькій Січі (1768 р.)

...26 грудня, ввечері з козаків Війська Запорізького деякі, зчинивши кулачний бій, вискочили і, вхопивши довбиші, якими б'ють вечірню зорю, невідомо через що вчинили немалий бунт, напавши на мої житлові і козацькі старшини дома, розламали їх, пограбували худобу і понівечили деяке інше майно. Мене ж та теперішню і колишню військову старшину і інших розшукували з метою вбити. Але за божою волею ми врятувались втечею від смерті з рук бунтівників, а саме: зараз же як тільки вчинився бунт, я, кошовий отаман, писар, осавул і інші колишні військові старшини заховався в

дніпровських лугах, деякі опівночі, а інші ранком 27 грудня прибігли в Новосіченський ретраншемент¹, куди зібралось чимало козаків запорізького Низового війська і отамани після того, як дізналися про наміри бунтівничої юрби, що хоче після обрання нового кошового отамана теперішню і колишню військову старшину, всіх старих отаманів і козаків повбивати... Коли ж вони заперлись в Січі, то я з теперішньою і колишньою військовою старшиною... змушений був вчинити напад пішо і кінно з Новосіченського ретраншементу і вигнати цих бунтівників зброєю і гарматами з Січі. ...Після спіймання покарали їх по заслугі.

Записки Історико-філологічного відділу УАН. — К., 1927. — Кн. 12. — С. 226—227.

З маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі (3 серпня 1775 р.)

Цим маніфестом було завершено політику уряду Катерини II щодо обмеження і поступового скасування прав і вольностей Запорозької Січі, її автономії.

Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданам цілої нашої імперії, що Запорізька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорізьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

...Їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали років з десять тому назад та й зовсім недавно надто далеко заходити з своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їх власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Портії, але й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті і інші здавна належали. ...

¹Укріплення.

2. Внаслідок такого привласнення собі земель Новоросійської губернії вони насмілились не тільки робити перешкоди вказаному нами їх обмежуванню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, але й заводити і будувати для них свавільно власні зимівники, більше того — виводити ще з тамтешніх жителів та поселених гусарського і пікінерського полків людей чоловічої і жіночої статі, яких забрано і виведено на Запорожжя всього 8000 душ, включаючи сюди і тих, які від утисків козаків у своїх власних житлах були змушені переходити до них і підкорялися їх сваволі. ...

5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, але й людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії¹ тільки для того, щоб собі підкорити і довести у себе власне хліборобство, в чому й досягали багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорозького володіння до 50 000 душ.

6. Нарешті, тіж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що здавна належали нашому Донському війську, непохитному в належній нам вірності, яке з великою мужністю ставиться до нашої служби і порядком і доброю поведінкою здобуло собі назавжди відмінну нашу височайшу монаршу прихильність. Вони забороняють донським козакам користуватись згаданими землями, які вже тривалий час знаходяться у їх володінні. Всяка твереза людина може легко зрозуміти, які лукаві наміри запорозьких козаків, яка відчутна шкода від цього для держави. Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим самим основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе середині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамовитим управлінням, в надії, що нахил до розбещеного життя і до грабунків буде при внутрішньому достатку безперестанно обновлювати і збільшувати їх кількість.

...Так з належною увагою до всього вищесказаного ми вважаємо нині своїм обов'язком перед богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї. Внаслідок цього 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм

¹Лівобережної України.

з довіреними йому нашими військами зайнята Запорозька Січ у цілковитому порядку і повній тиші без всякого опору з боку козаків, через те, що вони побачили наближення війська, коли вже з усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття.

Хрестоматія з історії Української РСР. — Т. 1. — С. 536—537.

Напис на надгробній плиті на могилі останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського

Калнишевський Петро Іванович (?—1803) — останній кошовий Запорозької Січі. Після її ліквідації за вироком царського суду 1776 р. був засланий на Соловки і поміщений в один із найстрашніших казематів — Головленківську в'язницю. Провів безвихідно 16 років в одній камері і ще 9 років — в іншій (за цей час втратив зір і здичавів, весь одяг, що був на ньому, зотлів і звалився з плечей). У квітні 1801 р. цар Олександр I дарував прощення в'язню. У 1803 р. Калнишевський помер на Соловках у віці 112 років. Його могила зберігається в належному стані, на надгробку напис російською мовою:

“Здесь погребено тело в бозе почившего кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи казаков атамана Петра Кальнишевского, сосланного в сию обитель по высочайшему повелению в 1776 году на смирение. Он в 1801 году, по высочайшему же повелению, снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренно познавшего свои вины”.

Скончался 1803 года, октября 31 дня, в субботу, 112 лет от роду, смертью благочестивою, доброю.

Фруменков Г.Г. Узники Соловецкого монастыря. — Архангельск: Сев.-Зап. книжн. изд-во, 1970. — С. 73.

Список захоплених у полон карателями вихідців з України — учасників Селянської війни під проводом О. Пугачова

(1775 р.)

У Селянській війні під проводом О.І. Пугачова (1773—1775) брало участь багато вихідців з України. Деякі полки очолили українські отамани В. Журба, С. Черкашин та ін.

Список, учинений в обер-комендантській фортеці святого Дмитрія в канцелярії, захопленій Війська Донського різними чинами під час поразки... Пугачова юрми колишніх... невільників, а хто якого імені, кількох років, якого звання люди, чиїх володільців і відкіля узятих, і де тепер знаходяться і кого відправлено в їхні дома на колишнє проживання... під цим червням 15, 1775 р.

№№ Хто, імені	Скільки від роду років	Де народились і чиї до того були	Де зараз знаходяться
1. Малоросіянин Костянтин Никифоров	18	Малоросійського Лубенського полку сл. Калитви	У старшини
2. Малоросіянин Никифор Петров	30	Малоросійського Лубенського полку сл. Михайловки	Варлама Денисова
3. Малоросіянин Іван, Миколаєв син, Щетиленко	25	Білгородського повіту сл. Барисовки, вотчини графа Шереметева	Голубинської станіці, у козака Філата Строгонова
4. Малоросіянин Масей, Андреев син, Коваленко	20	Харківської провін- ції Мерефянського комісарства сл. Со- колової	Качалинської станіці, козака Марки Укустова
5. Малоросіянин Андрій, Адамів син, Чернявшенко	46	Малоросійського Чернігівського пол- ку м. Сотнинського	Гловлинської станіці, у коза- ка Ларіона Іванова.

З характеристики розвитку землеробства на Лівобережній Україні

(друга половина XVIII ст.)

Землеробство в різних регіонах України мало характерні особливості, що залежало як від їх соціально-економічного розвитку, так і від географічного положення.

..У залежності від ґрунту врожай хлібів буває неоднаковий.

1. У степових повітах він, звичайно, у вісім, десять і дванадцять, а в лісових — в п'ять, шість і до десяти разів збільшує прибуток. Чудова родючість степових земель повинна б, в порівнянні з ліською, давати значно більший прибуток, але цей останній у багатьох місцях не поступається першому. За моїм спостереженням причина цього полягає у недосконалому... плугах, якими користуються степові хлібороби. Ними, через їх будову, так важко орати, що треба запрягати по шість і вісім волів, які з великим напруженням ідуть дуже поволі; часом трьом чоловікам важко обслужити один плуг; оскільки не кожний селянин має таку кількість волів і потрібну кількість членів сім'ї, то, звичайно, два, три і чотири господарі впрягаються в один плуг і таким чином орють свої ниви. Із цього виходить, як незручність, так і втрата родючості, бо, по-перше, під жито і інші хліба, які цього вимагають, тільки один раз, на початку літа рілля зорюється під пар, оскільки для другого разу на це не вистачає часу, хоч замість цього другий раз і орють особливим знаряддям, яке називається рало; але на ньому нема такого заліза, як на плугах, а тільки вбитий один, два і більше дерев'яних зубів, і воно нагадує борону, то, по-друге, підняту плугом дуже широкими і ґрубими скибами, масну і тверду ріллю не можна на дрібні частини розділити ні ралом, ні бороною, і через те частина посіяного насіння не сходить, а інша заглушується бур'янами.

2. На відміну від цього хлібороби лісових місцевостей краще встигають у швидкому обробітку землі своїми знаряддями. У лісових місцевостях дуже рідко вживається плуг, який менший і легший від степового. Звичайно, там вживають таке знаряддя як соху. ...У соху

без коліс запрягають одного коня... тоді, як в соху на колесах запрягають двох, трьох і чотирьох волів або коней; за першою ходить один чоловік, за останньою також один, але не більше двох. На однокінці заліза не більше, ніж його має соха на колесах, а на обох стільки, як на плузі, що оре землю; це... леміш... на осі і менше піднімає землі. ...Степовий плуг відрізує за раз землі від шести до восьми вершків, соха на колесах — чотири, п'ять, однокінка — чотири, але дві останні працюють швидше і цим встигають два рази на рік зорати все поле, роздрібнюють ріллю на малі шматочки, що найосновніше в хліборобстві, і менше вимагають робочої худоби та людей.

Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 167—168.

З опису технології виварювання солі на Бахмутській солеварні із застосуванням кам'яного вугілля

(1764 р.)

Видобуток солі був одним із найбільш прибуткових промислів в Україні.

З казенного сковорідкового заліза зроблена сковорода чотирикутна, довжиною і шириною рівна 14 вершкам¹ без четверті, висотою бортів трьох дюймів², в яку води увійшло два відра з четвертю. Згідно пропорції тієї сковороди складена цегляна піч і в неї покладено замість лучини дрібно колоті соснові дрова пів плахи, і насипано кам'яного вугілля дві четверті³, потім поставлена на ту піч зазначена зроблена сковорода.

Як швидко згадані дрова в печі запалені, в той час ковальськими... шістьма міхами і з трьох боків вогонь роздувати починали, і на сковороду росол... наливають... як звичайно тут при варці солі відбувається, а для дії міхів визначено робітних людей на три зміни 9 чоловік.

¹Міра довжини (приблизно 4,4 см).

²Міра довжини (приблизно 2,5 см).

³Міра довжини. У XVIII ст. становила 17,7 см.

Росол з тієї сковороди закипів у 45 хвилин, а всього при варінні на даній сковороді солі дія продовжується три години.

Солі з тієї сковороди знято 6 фунтів¹ 72 злотника².

Зародження робітничого класу на Україні.
Середина XVIII ст. 1861 р.: 36. документів
і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 22.

Із протоколу допиту втікачів
з винокурні князя Шуйського у м. Ясногородці
Київського воєводства
(1778 р.)

Документ свідчить про страшну експлуатацію українських кріпаків і селян в маєтках панів, особливо польських, що спричиняло селянські повстання.

Назад три роки тому перейшов він³ з... села Хвойників у містечко... Ясногородку, і, живучи там, направлений був у панську винокурню, де знаходився в роботі тривалий час, і не отримував ніякої плати, дійшов з родиною в таку бідність, що в зимовий час ходив без будь-якого одягу, крім тільки в одній сорочці, босий, і, не стерпівши такого гіркого життя, змушений був цього року у травні місяці відтіля піти. І, пішовши повз Білгородку, не з'явившись ніде на форпості⁴, таємно через ріку Ірпінь прибув у Київ з наміром жити тут вічно, і знаходився на Хрещатику на службі у київських міщан Якова Панченка, короткий час, а потім у Василя Федоренка, до взяття його сотником київським Гудимом. Під час втечі з Польщі нічого він як панського, так і обивательського не забрав, і нікому там не винен. У цьому він засвідчив саму справедливість.

Там само. — С. 253.

¹ Міра ваги, що дорівнювала 409,5 г.

² Міра ваги, що дорівнювала 4,2 г.

³ Селянин-втікач В. Коток.

⁴ Застава, сторожова служба, пікет.

З указу Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні (3 травня 1783 р.)

Визвольна війна середини XVII ст. фактично ліквідувала кріпацтво на більшості території України. Але за наказом Катерини II на Лівобережжі і Слобожанщині його відновили.

8. Для певного і правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким втечам і обтяженню поміщиків і інших сільських жителів, кожному з поселян залишитися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією, за винятком тих, які відлучилися до оголошення цього нашого указу. На випадок же втеч після оголошення цього указу діяти за загальними державними постановами.

9. Містам, що знаходяться у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, надати рівні вигоди і переваги, якими на підставі дарчих грамот наших предків користуються міста Київ, Чернігів, Ніжин і інші, передбачаючи, між іншим, спільні постанови, які ми видаємо для міст нашої імперії, і, крім цього, сприяти перетворенню їх в квітучий стан...

12. Все це йде мова про такі міста, які не можуть підлягати ніяким сумнівам, з приводу яких не може бути суперечок і які складаються із мешканців казенного відомства і нікому не віддані у володіння. Щодо міст, про які йдуть суперечки, то тут треба спочатку розглянути і вирішити звичайним порядком, кому вони належать. Але через те, що майже в усіх малоросійських містах за дворянами і чиновниками з різних нагод приписані двори з селянами та землі, потрібно запропонувати тамтешньому нашому генерал-губернаторові намагання придбати їх на користь міста шляхом купівлі або обміну, щоб таким чином цілком очистити міста від усього їм не властивого...

15. ...Право на викуп майна найближчими родичами, про яке в малоросійських правах немає ніякої постанови, поширити і на губернії Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську, оскільки воно відноситься до загального державного законодавства.

...Ми визнали за необхідно вчинити однакове розпорядження і щодо тих повітів, із яких склалися колиш-

ня Слобідська Українська губернія і які тепер увійшли до складу Харківського і частково Курського і Воронезького намісництв.

Хрестоматія з історії Української РСР. — Т. 1. — С. 507.

Із рапорту Київського намісника
Малоросійському генерал-губернатору
про початок збройного виступу в с. Турбаях
(1789 р.)

Повстання в с. Турбаях тривало від 1789 до 1793 р. Це село колись входило до Миргородського полку і вважалося вільним. Після того як його продали панам Базилевським, які запровадили панщину, селяни вбили панів і повстали.

...Цього місяця згаданий радник Корбе, з'явившись до мене особисто, заявив, що упорядкування визначених у козаки та їх родин дійсно було закінчено 7 числа і вирішено було наказом державного сенату вчинити виконання цього місяця 8 числа, якого зовсім випадково трапилась від турбайвських жителів пригода. Вони після півночі о 9 годині раптом у всьому поселенні вчинили галас з словами: "Згін сільський беруть", до вияснення чого в ту ж хвилину послав він, Корбе, земського справника, запевняючи і сам їх, що вони нічого тут не втратять. Але раптом стала наповнюватись уся вулиця народом з різною зброєю, до вбивства приготованою, як-то: піками, косами, гвинтівками, і тому подібним, і число їх примножилось бабами і обох статей малолітніми, і як швидко здійснений галас напасти на суд, настільки відважно і поспішно перейшли до того: в хаті, де суд розміщався, вибивши віконця і увійшовши до неї, всіх канцелярських служителів і всіх, хто при суді не трапився, били нещадним смертним боєм. І в той самий час, іншим натопвом відділившись у двір поміщиків Базилевських і оточивши покої і вибивши вікна, ...і в двері увійшовши, його, Корбе, ...палками били, і під свій караул узявши, з дому повели. Обох же поміщиків Базилевських і сестру їх, дівицю, до смерті вбили.

З повідомлення посесора про відмову жителів с. Романівки Київського воєводства виконувати повинності на користь феодала (1791 р.)

Такі прояви непокори селян були наслідком надзвичайно сильного феодалного гноблення з боку шляхти й панів.

...Романівські селяни, нехтуючи законом і універсалами ... почали не підкорятися старостинському начальству, а в останніх днях минулого місяця цього року вийшли з послугу романівського посесора вельможного Івашкевича і знехтували стражником, війтом, гуменим і осавулою. Підібравши собі в Жидівцях¹ попа, у якого немає власної садиби, всією романівською громадою з ним разом увірвались до двору із заявою, що віднині не визнаватимуть ані князя за старосту, ані вельможного Івашкевича за посесора. Одночасно намовляли людей, які служать [там] за платню, себто парубків, щоб кинули службу.

Селянський рух на Україні. — С. 251—252.

Із книги І. Кирилова
“Квітучий стан Всеросійської держави”
про київські монастирі
(кінець XVII — початок XVIII ст.)

Кирилов Іван Кирилович (1695—1737) — відомий російський вчений, автор праць з історії, економіки, географії, статистики, в яких узагальнено дані щодо російських і українських земель. Описано пам'ятки архітектури, звичай народів, які проживали на цих територіях.

Нижній город Київ на Подолі, дерев'яний, по осипу земляний; в ньому соборна Успенська церква кам'яна, старовинна, інших приходських кам'яних і дерев'яних 13 церков. Монастир, першої Братської, в ньому церква Богоявленська велика і трапеза з церквою Благовіщенською. Школи, звані Києво-Могилисенські² всі кам'яні,

¹Нині с. Чапаївка Таращанського р-ну Київської обл.

²Мається на увазі Києво-Могилянська академія.

келії дерев'яні. В тих школах навчаються малоросіяни і великоросіяни і з Польщі чоловік до 500 і більше латинської мови та інших наук, навіть до феології; є замість архімандрита ректор з професорами та іншими монахи; і з тих училищ виходять знатні церковні вчителі... А ті, що перебувають у навчанні, харчуються своїм, а незможним побудовано поза монастирем дім, який зветься бурсою; над такими впроваджений із школярів сенор або управитель, коєму даються від архієрея на тих школярів гроші й хліб; між тими ж учнями є убогі малолітні, харчуються дачею з домів міських; кої ж з них у науці вправніші, такі передаються інспекторами до учнів, котрі можуть їх утримувати своїм коштом. Бібліотека того монастиря, зібрана в багатьох старовинних книжках грецьких, латинських, польських, руських, інших, в яку не забраїе бажаючим входити і читати.

Другий монастир, Петропавлівський чоловічий, церква кам'яна, коя була за часів володіння королів польських домініканський костьол...

Третій монастир дівочий, зветься Фролівський, церква дерев'яна, а трапезна кам'яна, з церквою Олександра Невського¹.

Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства. — М.: Наука, 1977. — С. 162.

З топографічного опису Малоросійської губернії (1798—1800 рр.)

Адміністративно-територіальні реформи, які відбувалися наприкінці XVIII — на початку XIX ст., стимулювали створення описово-статистичної документації, зокрема матеріалів історико-географічного та економічного обстеження Лівобережжя України.

Малоросійська губернія складена при відновленні своєму із намісництв: Новгород-Сіверського, частин: Чернігівської, Козелецької, Переяславської, Пирятинської, Золотоніської, Хорольської, Кременчуцької, Полтавської, Зеньківської, Гадяцької, Лубенської, Роменської, Прилуцької, Ніжинської, Сосницької, Конотопсь-

¹Переклад В. Короля.

кої, Глухівської, Новгород-Сіверської, Стародубської і Мглинської.

Сія губернія містить в собі: міст статних двадцять: губернський Чернігів; повітові: Козелець, Переяслав, Пирятин, Золотоноша, Хорол, Кременчук, Полтава, Зеньків, Гадяч, Лубни, Ромни, Прилуки, Ніжин, Сосниця, Котоп, Глухов, Новгород-Сіверський...

...Посадів п'ятнадцять: містечок сто дванадцять, слобода одна; сіл тисяча чотириста п'ятдесят одне; "деревень" тисяча п'ять сот сорок дев'ять; хуторів три тисячі сто п'ятдесят п'ять; монастирів статних сімнадцять; засататних шість, старообрядських сім. Церков: кам'яних сто вісімдесят дев'ять, дерев'яних тисяча вісім сот вісімдесят три. Каплиць дерев'яних вісімнадцять. Будинків: кам'яних дев'яносто чотири, дерев'яних триста тридцять три тисячі чотириста двадцять чотири.¹

Описи Лівобережної України. — К.:
Наук. думка, 1997. — С. 24, 29.

Внесок випускників Києво-Могилянської академії в розвиток шкільної освіти поза межами України (XVIII ст.)

Осередком освіти та науки, центром культурного життя в Україні наприкінці XVII — в середині XVIII ст. була Києво-Могилянська академія — протягом тривалого часу — єдиний вищий навчальний заклад Східної Європи. Зусиллями її випускників було започатковано нові наукові школи і культурні центри не лише на споконвічних українських землях, а й в інших слов'янських країнах, особливо в Росії.

Вихованці Києво-Могилянської академії заснували такі школи: Латинську в Ростові Великім (1702, Дмитро Туптало); Слов'яно-російську в Тобольську (1703, Філофей Лещинський); Смоленську (1715, Дорофей Короткевич); Архангельську семінарію (1713, Іван Горолевський, Геден Одорський); Карповецьку під Петербургом для сиріт і бідних (1721, Феофан Прокопович); Олександрівську в Петербурзі (1721, Феодосій Яновський); Иркутську

¹Переклад В. Короля.

(1721, Інокентій Кульчицький); Тверську (1722, Митрофан Словатинський); Білгородську (1722, Єпіфаній Тихорський); Суздальську (1723, Варлаам Липницький); В'ятську (1723, Лаврентій Горка); Холмогорську (1723, Варнава Волотковський); Вологодську (1724, Амвросій Юшкевич); Коломенську (1724, Варлаам Липницький); Рязанську (1724, Сильвестр Холмський); Псковську (1725, Рафаїл Заборовський); Устюзьку (1725, Лука Конашевич); Севську (1741, Платон Петрушевич); Троїце-Сергіївську семінарію (1742, Арсеній Могилянський); Астраханську (1727, Варлаам Липницький); Костромську семінарію (1749, Сильвестр Кулябка); Володимирську-на-Клязьмі (1749, Платон Петрушевич).

В одному з документів Сибірського приказу за січень 1707 р. повідомляється: "В прошлом 1706 году, январе 4 дня по указу великого государя ... дано ... жалование учителям киевлянам иеромонахам Григорию Гошкевичу, Митрофану Орловскому, Гаврилу Мартовичу, Рафаилу Борецкому, монахам Мефодию Коложинскому, Стефану Городицкому — всем шести человекам, которым велено ехать в Сибирь к Филофею, митрополиту Тобольскому, для учения школьного всяких чинов людей". В архівах збереглося чимало інших подібного змісту документів.

Вихованці академії їхали вчителями до шкіл Росії не тільки за офіційними наказами, а й на запрошення колег-організаторів цих шкіл, а іноді й самовільно.

Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. — К.: Вища школа, 1981. — С. 177—178.

Зі статті Г. Квітки-Основ'яненка "Про Харків і повітові міста Харківської губернії" (1838 р.)

Харків та Харківська губернія займали одне з провідних місць в історії України. Їх виникнення та розвиток були в центрі уваги багатьох дослідників, діячів літератури, в тому числі і Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. (Відомо, що Харків заснований козаками-переселенцями, які тікали від утисків польської шляхти з Правобережної України.)

...Губернське місто Харків, звичайно, поселене в числі перших слобід українських з 1646 року. Старожили

розповідали, що перші його поселенці заснували своє помешкання з декількох дворів над річкою Харків, біля лугів і озер, при джерелі, що нині називається Білогородська криниця. З примноженням прихожих поселення поширювалося вниз по річці, по правому березі і всередину нинішнього міста. Коли ж по горі й по низу, над озерами й болотами, що нині є Поділ, біля церкви Св. Трійці, примножилися жителі, і кримські татари, бачучи твердий намір новопоселенців утримати край за собою, послали свої набіги, то й жителі, а може бути, вже тоді існуюче начальство полкове приступили до побудови “фортеці”, як тоді називали. За записками харків’ян полкове місто відоме з 1653 року. Фортеця ця споряджена була, по можливості, гарматами різних калібрів, з власності полковника й старшини. Існує переказ, що, приступаючи до будівництва міста і в ньому храму Божого, харківці звернулися до духовного начальства, прохаючи молитв і благословення від чернігівського архієрея, під чийм відомством у церковному відношенні вони знаходилися в попередніх своїх місцях проживання. За їх бажанням прислані були духовні чини з усією святинею для влаштування в новозбудованих в цьому краї церквах священнослужіння і священники та причет, котрі побажали тут поселитися.

Квітка-Основ’яненко Г.Ф. Твори. — К.: Наук. думка, 1981. — Т. 7. — С. 52—53.

Із книги Д. Яворницького “Історія міста Катеринослава”

про початки м. Катеринослава
(кінець XVIII ст.)

Яворницький Дмитро Іванович (1855—1940) — український історик, етнограф, академік АН УРСР. У 1881—1886 рр. викладав у Харківському університеті, з 1902 р. очолював історичний музей в Катеринославі. Праці “Історія запорізьких козаків”, “Вольності запорізьких козаків”, “Запорожжя в залишках старовини та переказах народу” та ін. містять багато цінного матеріалу з історії України.

У 1777 р. за наказом Г.О. Потьомкіна в тому місці, де Кильчень впадає в Самару, було закладене місто, назване на честь Катерини II Катеринославом. Обставини виник-

нення цього великого історичного і економічного центру України певною мірою знайшли своє відображення в наведеному документі.

Для спорудження міста потрібно було багато робітників, різного роду майстрів, підрядчиків, нарядчиків, наглядачів, прикажчиків, техніків та ін., але приміщень для них у новому місті не було і не могло бути. Довелося таким людям розміщуватися в найближчому до майбутнього міста селі Новому Кодаку.

Село Новий Кодак було давнім запорозьким селищем, відомим уже в 1660 р. У 1750 р. це село іменується в паперах запорозького архіву містом. У той час місто Новий Кодак було центром управління запорозької Кодацької паланки, оскільки воно розташовувалося біля самої переправи через р. Дніпро й стояло біля битого Чумацького шляху. На кінець XVIII ст. велика кількість населення м. Нового Кодака була значно поповнена вихідцями із Січі, котрі, поселяючись у ньому, обзаводилися сім'ями і замість зброї бралися за плуги для підняття ними багатой і родючої землі.

З прибуттям у Новий Кодак маси людей, які брали участь у будівництві Катеринослава, чисельність його населення ще збільшилась. З 1787 по 1791 р. Новий Кодак заміняв собою майбутній новий Катеринослав і тому в живій мові та в деяких офіційних паперах іменувався містом Катеринославом-II.

Яворницький Д.І. Історія міста Катеринослава. — Дніпропетровськ: Промінь, 1989. — С. 37—38.

7 РОЗДІЛ. УКРАЇНА В ХІХ СТ.

ХІХ століття — особливий період в історії України, яка перебувала під владою двох імперій: Австрійської (згодом Австро-Угорської) та Російської. Це не могло не відбитися на всіх сферах суспільного життя. Наслідком приєднання українських земель до цих імперій були не тільки зміни адміністративно-територіального устрою та регіонального поділу, нові економічні та політичні аспекти, а й формування “малоросійської” ментальності, яка домінувала у вищих верствах українського суспільства, що виявлялося у негативному ставленні до української самобутності, а отже й до історичного і духовного минулого України.

Водночас у цей період набирала сили процес національного відродження, що знайшло вияв у розвитку національної ідеї в суспільно-політичному русі ХІХ ст. Першим етапом цього процесу (його прийнято називати академічним) були пошук і збирання представниками української інтелігенції історичних документів і предметів старовини, фольклору. Його мета — усвідомлення своїх національних інтересів через ідею самобутності українського народу. Головним осередком українського культурного і наукового життя став Харківський університет (1805), а згодом Київський університет св. Володимира (1834).

Другий, організаційний етап — створення наукових і культурно-освітніх осередків, що стимулювало розвиток національної культури. Характерним прикладом є діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.

Третій, політичний етап національного відродження характеризувався активізацією всього суспільно-політичного життя, що було спричинено національною політикою російського царизму щодо України. Він пов’язаний з

нелегальною боротьбою політичних організацій за власну національну державність. Всі ці течії висунули дві основні концепції державності: федералістську і самостійницьку, що зумовило багатогранний спектр ідей і вплинуло на всі сфери політичного, економічного, культурного і духовного життя.

З оголошення ради Київського університету про його урочисте відкриття

(липень 1834 р.)

Київський університет Святого Володимира було відкрито 1834 р. на базі ліквідованого Кременецького (Волинського) ліцею. В урядовому документі було заявлено, що його відкривають для "поляків Південно-Західного краю". Але згодом українські університети, всупереч сподіванням царського уряду, стали центрами науки і культури.

...Затверджений в цьому краї університет, перетворений з Волинського ліцею, призначений переважно для навчання юнацтва губерній Київської, Волинської і Подільської; спадкова увага жителів їх до користі освіти і на майбутні часи зміцнила добробут учбових закладів цього краю.

Місцем заснування цього закладу обрано місто Київ, столицю святого рівноапостольного князя Володимира, де вперше засяяло і звідки розлилося по всій древній Росії світло істинної віри. Хай це обрання провіщає успіхи розсадника освіти, в душі благочестя і моральності.

Заснований університет названо імператорським університетом св. Володимира, на честь великого просвітителя Росії і удостоєний прийняття під особливе покровительство його імператорської величності.

Університету св. Володимира даровано всі права і привілеї, які надано іншим університетам у державі. Йому привласнено всі прибутки з фондушів і капіталів, пожертвуваних дворянством та іншими станами Київської, Волинської і Подільської губерній для Волинського ліцею і Київської гімназії; по недостатчі цих коштів всемілостивіше наказано збільшити їх значними асигнуваннями із загальних державних прибутків, відповідно до потреб на утримання університету.

Одночасно з відхиленням пропозиції про заснування ліцею в місті Орші, в зв'язку з відсутністю в Білоруському учбовому окрузі вищого учбового закладу, височайшим указом надано юнацтву губерній, що входять до складу цього округу, право здобувати остаточну освіту в університеті св. Володимира.

Хрестоматія з історії України для студентів вузів /
Упорядн. Б.І. Білик, Л.В. Дячук, Я.С. Калакура та ін. —
К.: ІСДО, 1993. — С. 133—134.

З урядового розпорядження про утворення українського козацького війська для боротьби проти наполеонівського нашествия (5 червня 1812 р.)

Цей та наступний документи висвітлюють роль України в перемозі у Вітчизняній війні 1812 р. Всього в Україні було сформовано 19 козацьких та 20 кінних і піших полків, до яких входило, крім офіцерів, 68,9 тис. військових.

Військо це передбачається утворити на Україні з людей, до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою і охотою до неї.

Воно повинно складатись з 4 полків: кожний полк з 8 ескадронів, а ескадрон — з 150 козаків...

Зброя повинна бути для козаків і для всіх нижчих чинів: піка, шабля, один пістоль і по 16 на ескадрон штуцерів, або рушниць, якого б калібру вони не були. Зброя для цього береться із зібраної по Київській губернії на міліцію, а чого невістачає, — з старої, що зберігається в арсеналі. Патронів призначається для рушниць по 25, а для пістолей — по 10, які відпускаються з артилерії.

Як мине в українських полках потреба, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаться приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти їх, які народжені від [часу] вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим з них, яких поміщики

не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для оселення землі казенні, — про що буде ухвалена тоді окрема постанова.

*Український народ у Вітчизняній війні
1812 року. — К., 1948. — С. 12—14.*

З офіційної відомості про кількість робітників дитячого віку на Катеринославській казенній суконній фабриці

(5 серпня 1819 р.)

Наведений документ є свідченням експлуатації дитячої праці на фабриках України — явища, яке набувало дедалі більшого поширення.

При Катеринославській суконній фабриці перебувало з 1-го числа серпня 1818 р. по 1-е число січня 1819 р. кожного місяця майстрових людей з свідченням скільки з них до 7-літнього віку отримуючих жалування по 1 крб. щомісяця, теж від 7 до 10, і від 1-літнього віку і далі отримуючих височайше положений провіант.

Число душ чоловічої і жіночої статі в серпні.

По 1-е число цього місяця перебувало всіх узагалі малолітніх на положеному дитячому жалуванні — 706.

Вибуло: померло до 7 років — 15.

Відчислено на отримання провіанту, як то: від 7 років — 138 чоловік і досягнених 10-літнього віку — 9 чоловік. Усього — 147. [Разом] — 162.

Затим на 1-е число вересня залишилося менше 7-літнього віку — 544.

Там само. — С. 905.

З донесення військового міністра графа Аракчеєва царю про придушення повстання чугуївських військових поселенців

(24 серпня 1819 р.)

Умови життя у військових поселеннях Російської імперії були надзвичайно важкими, що посилювалося і каральною політикою уряду. Все це спричиняло регулярні виступи військових поселенців проти влади.

З рапорту... я побачив, що утримуються вже під арештом [люди] з округів полків: Чугуївського — “1104”, Таганрозького — “899”, з яких над “313” чоловіками, як найголовнішими злочинцями, провадиться запропонований військовий суд. ...

Ніякі... умовляння не діють на заколотників, і що всі вони одноголосно з жінками і дітьми кричать таке: не хочемо військового поселення, яке є не що інше, як служба графу Аракчєєву, а не государю, і ми вжили рішучих заходів, щоб знищити графа, і напевно знаємо, що з його знищенням розпадеться і військове поселення. ...

Після всіх... попередніх заходів, приведених до виконання, і коли військовий суд був закінчений і поданий мені на конфірмацію [затвердження], по якій засуджено до позбавлення життя 204 злочинці, я дав наказ дивізійному командирові Г.І.Лисаневичу, що стверджую його погляд на покарання їх шпіцрутенами кожного через тисячі чоловік по дванадцять раз з тим, щоб кару цю було вчинено в перший день тільки 40 з найголовніших злочинців, в число яких включив я усіх унтер-офіцерів, поселених і резервних ескадронів, і тих відставних унтер-офіцерів, які до заснування військових поселень були в м. Чугуєві головноуправляючими і дії яких серед заколотників мали великий вплив.

Винесену кару виконано в м. Чугуєві 18 серпня і до нього були приведені: з м. Волчанська — усі арештанти і з м. Змієва — головніші заколотники. Тут же знаходились і всі арештанти, утримувані в Чугуєві, і депутати, які приходили до мене в Харкові.

Озлоблення злочинців досягало такого ступеня, що з 40 чоловік тільки троє, каючись у своєму злочині, просили про помилування, і вони на місці були прощені, а решта 37 покарані; але це покарання не вплинуло на решту арештантів; які були при цьому, хоч воно було суворим і показним, бо піхотні солдати через невдоволення своє на чугуївців за їх заколот дуже їх покарали. А втім, при цьому покаранні були присутні медичні чиновники, які і припиняли його, вважаючи на силу і тілесну будову кожного злочинця.

Після закінчення цього покарання були запитані усі непокарані арештанти, чи каються вони в своєму злочині і чи припинять своє буйство? Але оскільки вони одноголосно це відкинули, то начальник штабу поселених військ Клейнміхель, за моєю згодою, наказав з них вже взяти перших підбурювачів і покарати на цьому ж місці шпіцрутенами¹.

Дела и дни. — СПб., 1822. — Кн. 3. — С. 154—158.

¹Переклад редакції.

Із свідчень С.Муравйова-Апостола слідчій комісії у справі декабристів про зв'язки Південного товариства з Північним

(1826 р.)

Криза феодально-кріпосницької системи на початку XIX ст. спричинила зародження і розвиток декабристського руху в Російській імперії. В Україні діяло Південне товариство на чолі з П. Пестелем, до складу якого входили С. Волконський, О. Баратинський, брати Муравйови-Апостоли та ін. Мета діяльності Товариства — повалення самодержавства, скасування кріпосного права, демократизація суспільного ладу шляхом воєнного перевороту. Але повстання декабристів було придушено, майже всіх членів руху заслано до Сибіру, п'ятьох керівників страчено 13 липня 1826 р.

Документи свідчать про еволюцію поглядів декабристів, зокрема одних з найрадикальніших їх представників — П. Пестеля та С. Муравйова-Апостола, страчених після поразки повстання.

Південне товариство мало зносини з Північним у 1823 році через брата Матвія і через В. Давидова та кн. Волконського, у 1824 році — через Швейковського і Пестеля, а в 1825 році — через кн. Трубецького, який переїхав по службі в Київ. Усі взагалі переговори схилялись з боку Південного товариства до цілковитого з'єднання двох товариств, на що Північне не погоджувалось і виставляло як причину цієї незгоди несхвалення в деяких частинах прийнятої Південним Руської правди; а в них була своя конституція, складена М. Муравйовим. Швейковський під час поїздки своєї мав від мене листи до членів: М. Муравйова, кн. Трубецького, М. Тургенева, в яких я всіх їх упрошував приєднатись до нас і не створювати окремого товариства...

Кн. Трубецької, призначений черговим штаб-офіцером, приїхав до Києва на початку 1825 року, і через те, що він був одним з директорів Північного товариства, то і приїзд його, полегшивши відносини обох товариств, зближив їх більше, ніж будь-коли. Члени: я, Бестужев і Пестель просили його дійсно подбати про залучення членів в 4-му корпусі, чого він, однак, не виконав.

Наприкінці 1825 року, коли він від'їздив у Петербург, поручено йому було оголосити членам Північного товариства

тва про рішення наше розпочати діяння, не пропускаючи 1826 року, і разом з тим прохання наше, щоб і вони за цим рішенням вжили своїх заходів. Перед від'їздом Трубецького в Петербург було ухвалено в разі успіху в діях доручити тимчасове правління Північному товариству, а війська зібрати в двох таборах: одному — під Києвом під начальством Пестеля, другому — під Москвою, під начальством Бестужева, а мені їхати в Петербург. Про цей план знали тільки Пестель, Бестужев, я, брат Матвій, А. Муравйов, кн. Трубецької і ті, кому він сам сповіщав¹.

Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. — М., 1951. — Т. 2. — С. 201—203, 205, 207—210, 213.

З таємної інформації шефа жандармів графа А. Орлова губернаторам про Кирило-Мефодіївське товариство

Документ дає змогу проаналізувати різні аспекти діяльності таємної політичної національно-патріотичної організації — Кирило-Мефодіївського товариства (братства) (грудень 1845 — березень 1847 рр., Київ). Влада вбачала в ньому небезпечну політичну організацію і відповідно вдалася до репресивних заходів, жертвою яких став і Тарас Шевченко.

Нещодавно виявлено, що молоді вчені люди в Києві, майже всі уродженці Малоросії, утворили Українсько-Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія. Засновниками товариства були: колезький секретар Гулак, ад'ютант Костомаров і кандидат Белозерський, але з ними зближалася й інша молодь, яка здебільшого вчилася в університеті св. Володимира.

Товариство ставило собі за мету приєднання до Росії іноземних слов'янських племен, а засобами до цього вважало піднесення слов'янських племен до поваги власної їх народності, усунення звичаїв із всього іноземного, знищення ворожнечі і встановлення згоди між ними, схилення їх до сповідання однієї православної віри, відкриття училищ і видання книг для простого народу.

У декого з учасників Українсько-Слов'янського товариства було знайдено не застосований, проте, до товариств-

¹Переклад Г. Сергієнка.

тва: статут, за правилами якого в слов'янських племенах мало установитись народно-представницьке правління, рукопис найзлочиннішого змісту, який нібито витлумачував цей статут; інший рукопис, що називається "Закон божий" або "Подністранка"; перероблена з Міцкевичевої "Пілігримки", в якому містилися революційні і комуністичні правила, а в кінці підбурливі відозви до слов'янських племен, та інші злочинні твори.

Треба ще зазначити, що ідеї про відновлення в кожній країні народності, мови, власної літератури і об'єднання слов'янських племен в одно ціле, не належить тільки особам, причасним до згаданої справи, а становлять об'єкт міркувань багатьох учених, і тих, хто з них займається дослідженням взагалі про слов'ян, називають слов'янофілами.

А в Києві і в Малоросії слов'янофільство перетворюється на українофільство. Там молоді люди більше піклуються про відновлення мови, літератури і звичаїв Малоросії, мріючи навіть про повернення часів колишньої вольниці козацтва і гетьманщини.

Причетні до справи про Українсько-Слов'янське товариство, як уроженці Малоросії, були, власне, українофілами. Всі вони у своїх листах, а художник Шевченко, колишній вчитель Куліш і Костомаров навіть у надрукованих ними творах, зображаючи неправильно справжній стан України, яка ніби перебувала в тяжкому становищі, захоплено говорили про колишню Малоросію, надаючи їй надзвичайно великого значення; історію цього краю подавали мало не визначнішою за всі історії, наїзди гайдамаків описували як лицарства, наводили приклади колишньої вольниці, натякаючи, що дух свободи не охолонув і досі таїться серед малоросіян. Вірші Шевченка на малоросійській мові, особливо рукописні: "Сон", "Послання до мертвих і живих", "Три душі" та інші, одні пасквільного і величезною мірою зухвалого, інші прямо підбурливого змісту, за височайшою затвердженою ухвалою з справи про Українсько-Слов'янське товариство, винуваті засуджені до суворого покарання; крім того визначено:

1. Надруковані твори: Шевченка — "Кобзар", 1840 року; Куліша — "Повість про український народ", 1846 р., "Україна" 1843 і "Михайло Чернищенко" 1843 року; Костомарова, під псевдонімом Ярема Галка — "Українські балади", 1839 і "Вітка" 1840 року заборонити і вилучити з продажу.

3. Генерал-ад'ютантам Бібікову і Кокошкіну повідомити, щоб вони стежили у ввірених їм губерніях, чи не лишилися в продажу вірші Шевченка, рукопис "Закон Божий" та інші підбурливі твори¹.

Борьба классов: Журн. — 1924. — № 1. — С. 253—254.

З обвинувального вироку у справах

Т.Г. Шевченка

(26 травня 1847 р.)

а) З ОБВИНУВАЛЬНОГО АКТА

Шевченко, замість того, щоб довічно відчувати благоговійні почуття до осіб августійшої фамілії, які удостоїли викупити його з кріпосництва, писав вірші малоросійською мовою, найобурливішого змісту. В них він то зображав плач про уявне поневолення і лихо України, то оспівував славу гетьманського правління і колишньої вольниці козацтва, то з неймовірною зухвалістю зводив наклепи і виливав жовч на осіб імператорського дому, забуваючи в них особистих своїх благодійників. Крім того, що все заборонене захоплює людей з слабим характером, Шевченко набув між друзями своїми славу знаменитого малоросійського письменника, а тому вірші його ще більш шкідливі і небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли виникати і згодом укорінятися думки про уявне раювання часів гетьманщини, про щастя повернути ці часи і про можливість існування України, як окремої держави. Судячи з тієї виняткової поваги, яку почували і особисто до Шевченка, і до його віршів всі україно-слов'янські, спочатку здавалося, що він міг бути якщо не діючою особою між ними, то знаряддям, яким вони хотіли скористуватися в своїх задумах; але, з одного боку, ці задуми були не такі вже важливі, як уявлялося на перший погляд, а з другого, і Шевченко почав писати свої підбурливі твори ще з 1837 р., коли слов'янські ідеї не захоплювали київських учених, як і вся справа доводить, що Шевченко не належав до Україно-слов'янського товариства, а діяв окремо, захоплюючись власною зіпсо-

¹Переклад редакції.

ваністю. Проте, за підбурливий дух і зухвалість, що виходила за всякі межі, його потрібно було визнати одним з найважливіших злочинців. ...

б) З ВИРОКУ СУДУ

Художника Шевченка, за писання підбурливих і надзвичайно зухвалих віршів, як наділеного міцною будовою тіла, призначити рядовим в Оренбурзькій окремиї корпус з правом вислуги, доручивши начальству найсуворіше наглядати, щоб від нього, ні в якому разі, не могло вийти підбурливих і пасквільних творів.

Власноручна приписка Миколи до вироку: "Під найсуворіший нагляд, заборонивши писати і малювати".

*Шевченко Т. Повне зібрання творів.—
К., 1927. — Т. 4. — С. 298—299.*

Із роздумів О. Лазаревського
про місце поховання Т.Г. Шевченка
(1894 р.)

Наведений уривок висвітлює роль в обранні місця поховання Тараса Шевченка його приятеля Т.Честахівського. Через палке бажання прославитися він, видаючи себе за близького друга Шевченка, яким ніколи не був, фактично перекреслив поетичний заповіт поета. Адже під словами "Як умру, то поховайте мене на могилі" він мав на увазі могилу-курган. А курган ми знаємо на горі Щекавиці — курган Віщого Олега. Тут Шевченко неодноразово бував і, як свідчили близькі до нього люди, родичі, хотів бути похованим саме тут. Свого часу на ньому стояла церква Всіх Святих (побудована 1782 р.), навколо якої був старовинний цвинтар, де ховали відомих людей. Сюди і слід було перенести прах поета, як хотів він сам і що намагалися зробити його родичі, які пішки прийшли до Києва і віддали останні гроші за місце на цьому кладовищі.

В 1861 р. на горі Щекавиці біля церкви Всіх Святих родичі Великого Кобзаря на зібрані 15 карбованців купили ділянку землі і вирили могилу. Поруч передбачали поставити школу, а над могилою кам'яний хрест. "Після довгих розмов і суперечок було вирішено поховати поета біля Канева, причому таке рішення майже повністю на-

лежить Честахівському¹ ... Ми добре пам'ятаємо, що Честахівський при "останніх хвиликах життя поета" не був присутній... Добре також знаємо, що ніякого заповіту, ні письмового, ні словесного, Тарас Григорович про місце свого поховання не залишав, а думка його друзів про поховання тіла померлого біля Канева (де поет збирався будувати собі "хату") основана лише на поетичному заповіті..."²

Лазаревский А. Киевская старина. — 1894. — С. 314—317.

Із записок О. Бальзака про Україну

(1848 р.)

Оноре де Бальзак за своє життя двічі відвідав Україну, загалом провівши тут більше двох років. Свідчення його про Україну — важливий історичний і літературний документ.

...Як Ви приїдете на Україну, в цей рай земний, де я запримітив уже 77 способів приготування хліба, що дає високу ідею про винаходи населення комбінувати самі прості речі. ...

Я бачив північний Рим, місто православ'я з 300 церквами, багатствами Лаври, св. Софії, степів. Цікаво раз побачити. Маємо тут цікавий союз розкоші й мізерії. Такий спектакль дає Київ. ...Протягом 15 або 20 днів контрактів [ярмарку] у Київ приїзять зі всіх кутів Росії. ...

Відчай бере! Уяви собі, що за кордон не можна переслати грошей. Всупереч царській забороні жиди беруть 15% і 20% за свою комісію, таким робом, хоч і бажав би й міг би післати — це дійсна руїна! Не можна уявити собі ненажерливості тутешніх жидів. ...Що ж до позичок, то іноді беруть 50% і навіть жид у жида

(Лист до сестри з дня 18. січня 1849 р.).

Січинський В. Чужинці про Україну. — С. 217—218.

¹Г.М. Честахівський (1820—1893 рр.) — український художник. Разом з О. Лазаревським супроводив труну з тілом Шевченка з Петербурга в Україну і був одним з організаторів його поховання на Чернечій горі біля Канева. Автор спогадів про поета (Епізод на могиле Тараса Шевченка, Киевская старина. — 1896. — № 2), власник частини його малюнків.

²Переклад В. Короля.

Легенда про Устима Кармалюка

(20—30-ті роки XIX ст.)

Кармалюк Устим Якимович (1787—1835) — народний герой, керівник антифеодального селянського руху на Правобережній Україні. Цим рухом було охоплено понад 20 тис. селян, здійснено до 1000 нападів на поміщицькі маєтки. Кармалюка неодноразово схоплювали, 4 рази засуджували до каторжних робіт у Сибіру, але він завжди тікав. Загинув на 49-му році життя.

“Я ще пам’ятаю ті часи, — казав мені один чоловік, — як за Кармалюка говорили: отам він то зробив, а там то... Раз так було. Їде одного часу Кармалюк по полю та бачить, як застріг мужик пару воликів та примушує їх до роботи. “Чого ти такі малі мучиш?” — питається його. — “А що ж, каже, маю діяти, як нема за що більші купити?”

“На тобі, — каже Кармалюк, — 100 рублів, та купи собі дві пари старих волів”. Той подякував і так зробив. Як же zobачив пан у мужика такі гарні воли, та все допитується, де він їх украв. Мужик каже, що якийсь чоловік йому дав 100 рублів і на ті гроші він купив. Пан не вірить і одбирає ті воли. Здібав знов Кармалюк того мужика (а він такий був, що як проходить коло того, то той не бачить його) і питається, де він гроші подів і чому не купив волів, як йому було приказано. Мужик все розказав, як було. “Ну, на тобі знов 100 рублів, а це письмо занеси до пана і скажи йому, що я в нього в гостях буду, а я — Кармалюк”. Як почув це пан, то зараз зібрав дворню, людей і думав, що Кармалюк не доступить до нього. Та не тут то було. Кармалюк добрався-таки та й вийшов на ганок і каже людям, — усі чують його голос, а самого не бачать, — що можуть розходитись, бо панові їх уже не потрібно.

Кармалюк був чоловік справедливий, провчав панів, котрі знущалися над людьми. Відні його дуже поважали, бо як що візьме в багатих, то все їм віддасть.

...Питаються одного селянина: а в цих Медоборських горах ховався Кармалюк? “Він не ховався. А нащо ж йому було ховатись, коли він був Кармалюк?!”

**З повідомлення Буковинської обласної президії
коломийському обласному старості
про антипоміщицьку агітацію Лук'яна Кобилиці
(грудень 1848 р.)**

*Кобилиця Лук'ян (1812—1851) — керівник селянського руху
на Буковині в 40-х роках XIX ст.*

За відомостями, які до нас надійшли, депутат рейхстагу Лук'ян Кобилиця своїм місцевим однодумцям прищепив ідею, що домінії припинили діяльність та що він одержав від його величності цісаря уповноваження вибрати нових війтів і десятників, які будуть урядувати окремо без всякого втручання доміній. Всі піддані повинні звертатися до дідичів з проханням видати дрова в разі потреби з панських лісів, а якщо дворазове прохання не буде задоволене дідичами, то в таких випадках належить повідомити його, Кобилицю, а він вже дасть відповідні вказівки.

Кобилиця в деяких громадах провів нові громадські вибори, а в горах ніби він роз'яснив місцевому населенню, що ліси і полонини належать їм, що тут тільки він і цісар повинен давати розпорядження та що наступного року будуть усі звільнені від податків.

*Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.:
36. документів. — К., 1949. — С. 186—187.*

**З Уложення (законодавчого акту)
царського уряду про покарання селян
за участь в антипоміщицьких виступах
(15 серпня 1845 р.)**

З документа видно, що царський уряд, стурбований масштабами антикріпосницького руху, змушений був розширити законодавчу базу репресивних заходів.

II

288. Заколотом проти властей, урядом встановлених, вважається і всяке заворушення селян або дворових людей проти своїх поміщиків, володільців, або управляючих і проти волосних та громадських управлінь. ...

1907. Кріпаки за заворушення проти панів своїх або ж осіб, яким їх поміщики передали на законній підставі свою владу, цілком або з обмеженням, піддаються покаранням, визначеним у статтях 283—290 цього Уложення за заколот проти властей, урядом установлених.

1908. За всяке вперте непідкорення, хоч і без явного повстання, панам своїм, або особам, яким від них на законній підставі передана їх влада, цілком або з обмеженнями, кріпаки у випадку, коли володілець, не бажаючи сам використати наданих йому законом домашніх виправних засобів, повідомить про це належному начальству, піддаються, зважаючи на обставини, більш або менш збільшуючим або зменшуючим цю провину, покаранню різками від двадцяти до п'ятдесяти ударів. ...

1909. Кріпаки за подачу на поміщиків своїх заборонених законом скарг піддаються покаранню різками до п'ятдесяти ударів.

*Памятники истории крестьян
XIV—XIX вв. — М., 1910. — С. 213—230.*

Із журналу Штабу корпусу гірничих інженерів
про перші спроби виробництва заліза
на Луганському казенному ливарному заводі
(20 червня 1836 р.)

У наведеному документі показано особливості розвитку промисловості в Україні, коли деякі заводи виготовляли вироби із заліза, одержуваного з уральських підприємств; стан гірничої справи, чумацькі промисли, які були дуже поширеними.

На Луганському заводі не виробляється залізо. Різні залізні речі для Чорноморського флоту виготовляються на ньому із заліза, одержуваного з уральських заводів. На початку 1835 р. зроблено там тільки спроби виковки цього металу, для яких влаштовано було відбиваючу піч і молот. Для дослідів використано: чавуну екатеринбурзького 6 пудів, чавуну в речах, відлитих на Луганському заводі, 46 пудів, чавунної крошки 318 пуд. і кам'яного

вугілля 2350 пудів. Заліза одержано 44 пуди 12 фунтів, яке обійшлося по 85 крб. за пуд. ...

З виробленого на Луганському заводі заліза доставлено було певну кількість у С.-Петербург. ...

*Зародження робітничого класу
на Україні. — С. 99—100.*

Із книги О. Афанасьєва-Чужбинського "Поїздка в Південну Росію"

про взаємодопомогу селян у землеробстві
та на будівництві.

У документі наголошується на такій рисі українських селян, як взаємодопомога у землеробстві, без якої в умовах кріпосництва було б неможливо обробити землю.

Землеробство в хліборобній Малоросії провадиться, за переказами, способом, заведеним споконвіку. Важкий плуг, запряжений трьома або чотирма парами волів, борознить землю, яка щедро нагороджує працю плугатаря. Якщо з'являться які-небудь несприятливі умови: занадто сухе або дуже мокре літо, сарана, град, хробаки, ховрашки, то вони знищують іноді жниво, головний предмет доходів простолюдина. Не можна не зауважити, що в Малоросії існує звичай взаємної допомоги в роботі. Три або чотири пари волів, необхідних для плуга, можна зустріти лише в дуже заможного селянина, а в кого не вистачає робочої худоби, той відшукує товариша, і орють вони разом. Така ж сама допомога потрібна іноді для будівництва, рубання і перевезення лісу, але ніколи за це не сплачують гроші. Само собою зрозуміло, господар повинен добре годувати та пригощувати добровільних працівників, які завжди сумлінно виконують свій обов'язок¹.

*Афанасьев-Чужбинский А.С. Поездка в Южную
Россию. — СПб., 1861. — Ч. 1. — С. 34.*

¹Переклад Г. Сергієнка.

Відомості про склад робітників Києво-Межигірської фаянсової фабрики (1852 р.)

Фабрика була утворена в 1787 р. на місці закритого за наказом Катерини II Межигірського Спасо-Преображенського монастиря — духовного центру козацтва, який готував священиків для Запорозької Січі і де доживали віку козаки. Там був складений і тривалий час зберігався Межигірський літопис, присвячений подіям на Київщині та Волині XIV—XVII ст., укладачем якого прийнято вважати настоятеля Спасо-Межигірського собору Іллю Кошаківського. Будівля монастиря зруйнована в 1934 р.

До фабрики приписані селяни двох селищ: Ново-Петрівців і села Вовків. Ново-Петрівці знаходяться від фабрики на відстані однієї версти, а Вовки — на дві.

В селищі Ново-Петрівцях:

дворів	201
душ чоловічої статі	626
♦ жіночої статі	641

Разом 1267

В селі Вовки:

дворів	49
душ чоловічої статі	148
♦ жіночої статі	167

Разом 315

Землі при цих селищах під заселенням, городами, оранкою та сіножатями лічаються:

При Ново-Петрівцях до	1337	десят.
♦ Вовках	535	♦

В Ново-Петрівцях є дерев'яна церква.

Фабричні селяни поділяються на два класи: майстрових і поденників. Перші працюють постійно на фабриці, одержують відрядну платню і тільки деякі окладну зарплату. Число майстрових на цей час доходить до 200 чо-

ловік. Поденники використовуються для заготівлі дров, глини та деяких інших простих робіт¹.

Статистическое описание Киевской губернии. — СПб., 1852. — Ч. 3. — С. 187—188, 197—199, 206—207.

З місцевого Положення про поземельний устрій селян, оселених на поміщицьких землях в губерніях: Київській, Подільській і Волинській (19 лютого 1861 р.)

З цього та наступного документів видно, що, згідно з реформою 1861 р., на кріпосних селян поширювалися економічні права, якими вони визнавалися вільними особами. При цьому зберігалася велике поміщицьке землеволодіння, що в поєднанні з викупними платежами, деякими пережитками кріпосництва та селянською кабалою гальмувало розвиток села.

3. Громадська земля, височайше затверджена правилами 26 травня 1847 і 29 грудня 1848 року, яка визнана незмінною і недоторканною, залишається в попередньому її розмірі, в постійному користуванні тимчасово зобов'язаних селян кожної сільської громади за визначені в цьому Положенні повинності.

4. Якщо з часу надання чинності височайше затверджених правил 1847 року громадська земля в будь-якому маєтку була зменшена в загальному її складі, то селянам дозволяється, як при перевірці на місці уставної грамоти... так і потім, на протязі шести років від затвердження цього Положення, клопотатися у мирового посередника про повернення в їх користування громадської землі, що відійшла від них. ...

5. Клопотання про повернення в користування селян громадської землі, що відійшла від них, приймається тільки тоді, коли воно пред'явлено усією сільською громадою... і коли воно засновано на безумовному показанні дійсного зменшення кількості громадської землі після введення в дію височайше затверджених правил 1847 року. ...

8. При розв'язанні такого роду справ губернське присутствіє керується правилом, що тільки різниця між кіль-

¹Переклад В. Короля.

кістю громадського наділу, показаного в інвентарній виписці, і кількістю наділу, який є в дійсному користуванні селян, сама по собі не є повним доказом на користь поданого селянами клопотання і що останнє підлягає задоволенню тільки в тому разі, коли воно підкріплюється іншими доказами дійсного зменшення того наділу, яким селяни користувались при введенні в дію височайше затверджених правил 1847 року...

14. Поміщик ні в якому разі не зобов'язаний збільшувати затверджений за селянами ... громадський наділ новими до нього прирізками з панської землі...

38. Громадська земля поділяється на корінний і додатковий наділ. ...

39. До складу корінного наділу входять: 1) вся придатна земля, яка є під селянською садибною осілістю...; 2) ділянки польової... землі, що є в користуванні піших дворів; 3) крім того, з польової землі, що є в користуванні тяглових хазяїв, зараховується до корінного наділу, на кожний з тяглових дворів, по одній ділянці, яка дорівнює тому наділові, що встановлений в маєтку для піших дворів.

40. Уся громадська земля, яка є в користуванні селян, крім корінного наділу, становить наділ додатковий. ...

151. За десятину польової землі (як корінного, так і додаткового наділу) ...призначається повинність: при відбуванні іздельної повинності — чоловічими пішими днями, а при відбуванні оброку — грошима в такому розмірі:

в 1-й місцевості з десятини	20	днів	або	3	крб.	30	коп.
в 2-й	20	»	»	3	крб.	10	коп.
в 3-й	16	»	»	2	крб.	70	коп.
в 4-й	15	»	»	2	крб.	50	коп.
в 5-й	13	»	»	2	крб.		
в 6-й	12	»	»	2	крб.		
в 7-й	9,5	дня	або	1	крб.	60	коп.
в 8-й	9,5	»	»	1	крб.	50	коп.
в 9-й	8,5	»	»	1	крб.	35	коп.

233. Садибні ділянки, викуплені домохазяями і належні їм на правах власності, продаються на покриття недоїмок з торгів, і виручена сума, що залишилась після покриття недоїмки, видається домохазяям.

З фальшивої царської грамоти

(1875 р.)

Фальшива царська грамота поширювалася народниками серед селян Чигиринського повіту з метою підняти їх на повстання. Цей та наступні документи дають уяву про форми і методи (здебільшого утопічні) діяльності в Україні народників в 60–90-х роках ХІХ ст. — діячів революційно-визвольного руху, представників різночинної інтелігенції, які агітували народ до здійснення соціальної революції.

Безупинна двадцятирічна боротьба наша за вас із дворянством переконала нас, нарешті, що ми одноособово не в силі допомогти вашому горю і що тільки ви самі можете скинути з себе дворянське іго і визволитись від тяжких утисків та непосильних поборів, якщо одностайно із зброєю в руках повстанете проти ненависних вам ворогів і заволодієте всією землею. Керуючись цим переконанням, усім вам, селянам, а також і міщанам, вірним нам, а не недостойному нас — лідникові нашому Олександрю Олександровичу з його союзниками, дворянами і великими князями, повеліємо: об'єднуйтеся в таємні товариства, що називаються "Таємні дружини", з тим, щоб підготуватись до повстання проти дворян, чиновників і всіх вищих станів. Кожний, хто готовий покласти життя своє за велику справу, повинен дати присягу на вірність товариству "Таємній дружині". Ці товариства повинні тримати себе у найсуворішій тайні від дворянського начальства та попів, цих, здебільшого, шпигунів панських, а не гідних пастирів стада божого. Зрадників не треба щадити, і кожен, хто умертвить зрадника, зробить добре і благородне діло.

Повеліємо "Таємним дружинам" виконувати наші затверджені статuti; зберігати твердість і одностайність у своїй справі і не вірити ні попам, ні дворянам, які брехливими обіцянками і всякими іншими способами будуть намагатись внести між вами розбрат і тим ослабити ваші сили. В разі ж смерті нашої або іншого нещастя, що може статися, заповідаємо "Таємним дружинам" не кидати своєї великої справи і невпинно з мечем у руці боротися з вічним ворогом свободи і благоденства нашого, поки болячка ця з коренем не зникне з землі Російської.

Коли ж священна боротьба наша з дворянами, цим хитрим, але слабким ворогом вашим, з божою допомогою

закінчиться для вас перемогою, — тоді вся земля з лісами і сіножатями буде таким самим безплатним добром вашим, як вода, сонячне світло і всякий інший дар божий, створений для людини; не буде ненависного вам дворянського начальства, що не знає жалю до вас, і запанує тоді свобода і благоденство на землі Російській.

Отже, осіни себе хресним знаменням, православний народ, і призови благословення боже на святую справу твою. Пам'ятай, як заповідь, ці слова, сказані тобі царем — прихильником твоїм!

На оригіналі власна його імператорської величності печатка і підпис "Олександр II".

С.-Петербург, 1875 року, лютого 19 дня.

Хрестоматія з історії СРСР. —
К.: Рад. школа, 1953. — Т. 3. — С. 369—370.

Із "Спогадів В. Дебогорія-Мокрієвича"

про утопічні уявлення народників
щодо революційності селян

(друга половина XIX ст.)

...Як ми були переконані, на Волзі, Дону і Дніпрі збереглося у народі більше революційних традицій, ніж у середній Росії, оскільки найбільші народні рухи відбувалися на окраїнах; пугачовщина була на Волзі, бунт Степана Разіна — на Дону, гайдамаччина — на Дніпрі. Ми гадали, що там, де вже раз відбувався революційний рух, там він легше може виникнути вдруге, і тому вирішили не розкидатись по всій Росії, а зосередити наші сили саме в таких місцевостях, які мали певне історичне минуле. Отже, за нашим планом, одні мали діяти на Дніпрі, інші — на Волзі. Викликаючи страйки і місцеві бунти, під час яких, звичайно, з маси висуваються найсміливіші, енергійні особи, ми думали таким чином намічати придатних для справи людей і залучати їх до революційної організації. А оскільки вибухнуло б повстання в одній місцевості, ми сподівалися, що воно подібно до полум'я пошириться і охопить усю Росію. Будучи прихильниками бунтівницької програми, ми захищали і доводили її справедливість усіма засобами. Але головним чином на допомогу ми закликали історію, яка наочно повчала,

як зростав і розвивався революційний рух. А історія нас вчила, що революція не відбувалась зразу, а майже завжди починалася з окремих незначних бунтів, які лише поступово переходили у величезні повстання...

Ми вважали за необхідне спочатку ознайомитися з умовами життя народу, придивитись до місцевих звичаїв, світогляду і потім уже, на підставі реальних даних, виробити практичну програму дій.

Це було б, звичайно, добре, якби ми мали змогу поставитись до дійсності з необхідною критичною оцінкою. Але цього не було. Уже на той час у нас існувала упереджена думка з багатьох істотних питань. Так, питання про революційність селянської маси ми виразно розв'язували позитивно, незважаючи на те, що для такого розв'язання ми не мали серйозних даних. Усі свої докази на користь цієї думки ми брали з більш-менш віддаленого історичного минулого, не знаходячи таких в сучасності. Так, між іншим, доказом революційності українських селян я вважав їх поведінку під час польського повстання, переслідування ними польських "панів-повстанців" і ту ненависть, з якою вони ставились тоді взагалі до панів, у розряд яких відносили всіх людей привілейованого звання, що одягали європейські костюми.

Воспоминания Вл. Дебогория-Мокриевича. —
СПб., 1906. — С. 128—129.

З доповіді голови слідчої комісії про недільні школи Р.С. Жданова

(20 серпня 1862 р.)

Текст документа свідчить про те, що діяльність недільних шкіл, яка сприяла поширенню в народі "ліберальних ідей", суперечила політиці царизму в Україні.

...Ініціатива про розповсюдження грамотності в народі і про недільні для цього школи вийшла не від уряду безпосередньо, а, на нещастя, від таємного товариства, яке утворилося в 1855 році в Харкові з метою змінити спосіб правління і взагалі внутрішній порядок в Росії. Засновниками і головними рушіями цього підбурливого товариства були студенти Харківського університету: Бекман, Моравський, Єфіменко, Завадський і Івков, а

спільниками — студенти Левченко, Португалов, Зеленський, Раєвський та інші. Не усвідомивши ще думки про заснування недільних шкіл, товариство стало спочатку трудитися над поширенням грамотності в народі, а особливо між розкольникими за допомогою різних рукописних статей (заміток, повчань і т.п.) обурливого змісту. Потім, коли внаслідок безпорядків, які були в 1858 році в Харківському університеті, деякі члени таємного товариства (Бекман, Моравський і Левченко) переїхали в Київ, то тут склалося нове ще ширше коло їх товариства, яке привернуло до себе деяких студентів Київського університету. В цьому колі вперше проявляється виразний і свідомий намір про заснування недільних шкіл для поширення за їх допомогою пропаганди в народі. На чолі цього починання стає професор Павлов; за діяльною участю його, як агента уряду і разом з тим передової людини, з одного боку, було одержано дозвіл начальства на заснування недільних шкіл у Києві, під головним наглядом його ж, Павлова, а з другого — об'єднані при ньому особи із злочинними тенденціями почали діяти вільніше і рішучіше і встановили відносини із студентами університетів столичних.

Таємна і злочинна мета недільних шкіл у Києві очевидна з багатьох натяків і думок, висловлених головними діячами в їх паперах, розглянутих слідчою комісією, а особливо із слів колишнього викладача в тих школах Левченка, який рішуче висловився: “що засобом до поширення в масі простого народу ліберальних ідей повинні служити недільні школи”. Крім того, гідно уваги, що на вечорі, даному студентами Київського університету професору Павлову 14 грудня 1859 року, Зеленський дозволив собі натякнути на паралель 14 грудня 1825 року, а Павлов, якому дякували за участь у недільних школах, проголосив тост за здоров'я того, хто стоїть на чолі прогресивного руху Росії. Приклад Києва незабаром наслідували в Харкові, де недільні школи засновані за розпорядженням начальства в 1860 році; з листів про це Левченка до Бекмана і Павлова в Київ видно, що з нагоди відкриття в Харкові шкіл Завадський, якому там було багато діла, не поїхав тоді в Петербург; що зайняття харківських шкіл передбачаються значно ширше, ніж у Києві, одне тільки не гаразд, що школи підпорядковані штатним доглядачам. Беручи участь таким чином у створенні недільних шкіл, злочинці поширювали пропаганду і в

інших учбових закладах, а також розсилали в різні місця заборонені твори іноземної преси і мали зв'язки з своїми агентами в столицях.

*Хрестоматія з історії Української РСР. —
Т. 1. — С. 273—274.*

З виступу М. Чернишевського на захист розвитку української літератури (1861 р.)

Коли у поляків з'явився Міцкевич, їм уже непотрібні стали поблажливі відзиви яких-небудь французьких або німецьких критиків: не визнавати польську літературу означало б тоді тільки виявляти власну дикість. Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоруська література також не потребує нічиєї ласки. Та й, крім Шевченка, пишуть тепер українською мовою люди, які були б не останніми письменниками в літературі і навіть багатшій, ніж великоруська. Інші письменники, які за самим родом своєї діяльності обирають для своїх творів великоруську мову, всіма своїми симпатіями належать до кола людей, що найбільше дбають про розвиток малоруської народності. А найважливішою є та обставина, що сама малоруська нація пробуджується. Якщо чехи неодмінно повинні мати свою літературу (хоча чехові, мабуть, не важче навчитися читати польські книжки, ніж малоросу великоруські), то дивно було б заперечувати справедливість такого ж прагнення у малорусів, яких удвоє більше, ніж чехів.

Там само. — Т. 2. — С. 278.

Із циркуляру міністра внутрішніх справ П. Валуєва про заборону української мови (18 липня 1862 р.)

Валуєвський циркуляр — таємне розпорядження, видане міністром внутрішніх справ Росії П. Валуєвим. За цим указом заборонялося друкувати науково-популярну й релігійну літературу (крім наукових і художніх творів) українською мовою. Це було свідченням страху царизму перед зрос-

танням національної свідомості серед інтелігенції, згуртованої у громади, перед поширенням визвольних ідей.

Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом для цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоруську літературу набуло іншого характеру, внаслідок обставин чисто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоруською мовою були розраховані лише на освічені класи південної Росії, а тепер прихильники малоруської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти видавати книги для початкового читання, букварів, граматик, географій і т.д. В числі подібних діячів було багато осіб, про злочинні дії яких проводилась слідча справа в особій комісії.

В С.-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг на південноруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд в С.-Петербурзький цензурний комітет. Не мало таких же книг буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній відчуває деякі утруднення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливість вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором св. синода і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства, пропускання ж книг малоруською мовою, як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити. ...

Це розпорядження було передано на височайший государя імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти оноє монаршого схвалення.

Лемке М. Епоха цензурних реформ 1859—1865 годов. — СПб., 1904. — С. 302—304.

Із царського указу про заборону друкувати і ввозити з-за кордону книги українською мовою (1876 р.)

Цей указ, відомий як Емський акт, підписаний царем Олександром II у німецькому містечку Емс 18/30 травня 1876 р., — таємний законодавчий документ про заборону українського письменства. Головним його автором був помічник куратора Київської шкільної округи М. Юзефович, який у 40-х роках допоміг царським властям викрити учасників Кирило-Мефодіївського товариства. Сучасники називали указ Юзефовичевим законом.

Госуд. імп. в 18/30 день минулого травня височайше наказав:

1) Не допускати ввозу в межі імперії без окремого на те дозволу Головн. упр. яких би то не було книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі.

2) Друкування і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки: а) історичних документів і пам'яток і б) творів красного письменства, але з тим, що при друкуванні історичних

пам'яток безумовно додержувати правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головн. управл.

3) Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот.

4) Припинити видання газети "Киевский Телеграф". Про цю височайшу волю пропоную Головн. упр. до належного виконання.

Україна: Журн. — Т. 11. — Травень 1907. — С. 150—151.

Із книги О. Анісімова "Скорботна нечутливість" про будівництво пам'ятника Б. Хмельницькому (80-ті роки XIX ст.)

11 липня 1888 р. було освячено і відкрито пам'ятник Б. Хмельницькому. Ініціатором створення пам'ятника був Голова археологічної комісії Юзефович. Лише у 1869 р. цар Олександр II видав Указ про створення пам'ятника, а через рік дозволив збирання коштів. За підпискою було зібрано 25 тисяч карбованців.

Щоб зекономити кошти, автор ескізних малюнків пам'ятника М. Микешин відмовився від багатьох елементів багатофігурної композиції. Так і не змогли зібрати гроші на відливку задуманих барельєфів "Битва під Збаражем", "В'їзд війська Хмельницького в Київ", скульптур вбитого поляка, тікаючих від грізного гетьмана єврея, єзуїта. ...Не знайшлося місця кобзарю, в образі якого вгадувався Тарас Шевченко, уривку вірша з дуже своєрідними рядками:

Та не буде лучче, та не буде краще,
Як в нас на Україні,
Що немає жида, що немає ляха,
Не буде й унії.

З політичних міркувань цар "заборонив коню гетьмана топтати польське знамено".

Морське відомство передало для статуї 1600 пудів старої корабельної міді.

Скульптор Пій Адамович Веліонський відлив в Петербурзі статую гетьмана, а Артемії Лаврентійович Обер створив фігуру коня. Композиція багато років пролежала у дворі Старокиївської поліцейської дільниці. Місто передало архітектору В.М.Ніколаєву гранітні глиби, які залишилися від опор Ланцюгового моста. З них і спорудили непропорційний до статуї постамент. До того ж київське духовенство скаржилося Святійшому синоду, що місцем для спорудження пам'ятника ... передбачалася Бессарабська в Києві площа, перейменована тоді ж на площу Богдана Хмельницького. Між тим київська Міська Дума в засіданні від 16 липня 1881 року ухвалила: пам'ятник цей поставити на Софійській площі... Буде затулено вид на собор з боку Хрещатика і Михайлівського монастиря ... але ще всякому, хто рухається з цієї сторони до собору являтиметься вже не алтарна сторона собору, а задня частина коня...". В результаті скульптурну групу розвернули так, що гетьман став булавою вказувати на Москву (замість Польщі, як планувалося за задумом художника)¹.

Анисимов А.Л. Скорбное бесчувствие. — К.: ТАВАСНУК Ltd, 1992. — С. 108—110;

3 роздумів М. Драгоманова про українську літературу другої половини XIX ст.

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — відомий український публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, філософ, суспільно-політичний діяч. Через репресії виїхав за кордон, де у Женеві видавав перший український політичний журнал "Громада" (1878—1882). Разом із С. Подолинським і М. Павликом заснував "Женевський гурток" — зародок українського соціалізму.

В літературі на українській мові в 80-ті роки видно явний упадок ідейний і навіть чисто літературний. Поезія майже не обновляється новими мотивами, а переспівує Шевченка, та й то переважно його козакофільство й формальний націоналізм. В белетристиці "простий народ"

¹Переклад В. Короля.

відходить на задній план, писателі беруться за романи з “вищого” життя, причому сам Мирний падає до “Перемудрив”, а Нечуй до “Опенків”, написавши, окрім того, темноту “Над Чорним морем” і водевільну нісенітницю в “Навіженій”... Один Чайченко уже в 90-ті роки, коли напрямкові 80-х уже почала зростати опозиція, почав рятувати славу української літератури, та й то своїми повістями з протонародного життя...

Єдиним значним здобутком для українства в 80-ті роки був театр, котрого зріст треба признати досить незалежним від звичайних тенденцій українських кружків.

По своєму матеріалу нова драматична література українська майже виключно “протонародна”. По своєму напрямку вона далеко ближча до соціальних тенденцій 70-х років, ніж до націоналістичних 80-х років...

Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — С. 185—186.

З листа І. Репіна до В. Стасова
про роботу над картиною
“Запорожці пишуть листа турецькому султану”
(1891 р.)

Репін Ілля Юхимович (1844—1930) — російський художник і педагог, дійсний член Петербурзької Академії мистецтв, член товариства передвижників.

Стасов Володимир Васильович (1824—1906) — російський художній і музичний критик, почесний академік Академії мистецтв. Брав участь в організації художньої освіти в Україні.

До сих пір не зміг відповісти Вам, Володимире Васильовичу, а всьому винні “Запорожці”, ну і народець же! Де тут писати, голова обертом іде від їх гамору... Ви мене ще здумали підбадьорювати: ще задовго до Вашого листа я зовсім ненароком відвернув полотно і не втерпів, узявся за палітру, і ось тижнів два з половиною без віддиху живу з ними, не можна розстатися — веселий народ! Недарма про них Гоголь писав, усе це правда! Чортячий на-

роді Ніхто на цілім світі не відчував так глибоко Свободи, Рівності й Братерства. Усе життя Запоріжжя лишалось вільним, нікому не підкорилося¹.

С. веком наравне: Рассказы о картинах /
Сост. Л.А. Вагнер. — М., 1968. — С. 257—258.

Із спогадів М. Старицького про розвиток українського театру та перешкоди, які чинив цьому царизм

У перший період утисків до 1872 року було забороне-но цілком у Росії наше слово: ми вимушені були співати у концертах народні пісні на французькій мові... Отож з 1872 р. розрішено було український приватний спектакль: з того часу, крім перекладів, які дозволено було до друку, я узявся й до сцени, вважаючи її за могутній ору-док до розвитку самопізнаття народного. Склалося в Ки-єві Товариство сценічних аматорів, і я став на чолі його режисером і постатчиком п'єс; отож і появились тоді ліб-ретта до музики — “Чорноморці”, “Різдвяна ніч”, “Утоп-лена”, водевіль “Як ковбаса та чарка...”

Вертаючись до того руху, що спалахнув був у Києві в 1872 р., мушу додати, що він швидко й погас: скасував його височайший указ 1876 р. 16 мая. Тим указом україн-ська мова була цілком заборонена, той указ не давав мені видати і моєї драми “Не судилось”, яка була в 1876 р. начорно викінчена і читана Матвієву, Косачці, Конись-кому, Комарову, а потім уже, по дозволі української сце-ни, читана в 1881 р. цілому гурту. ...Так ото до сього року все стояло облогом, а з 1881 р. знову стала дозволе-ною, хоч і тяжкими обставинами, рідна сцена, і я з горя-чою вірою завзявся постачати для неї, а потім з 1883 р. і сам став на чолі трупи, поклавши на її розвиток усю свою спадщину.

Про мистецтво театру // Мистецтво. —
К., 1954. — С. 108—110.

¹Переклад Г. Сергієнка.

З програми Русько-української радикальної партії (початок ХХ ст.)

Активізація суспільно-політичного життя та прогрес у розвитку економіки на початку ХІХ ст. зумовили виникнення і активну діяльність нових політичних партій.

Русько-українська радикальна партія (пізніше Українська радикальна партія) заснована у Львові 4 жовтня 1890 р.

Зваживши, що теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народу і інтелігенції такі, що обі наші старші партії — народовска і москальофільска, — при своїх основах і цілях, не в стані заспокоїти тих потреб, — ми, русько-українські радикали, порозумівшись приватно в днях 4 і 5 н. ст. жовтня 1890 р., виступаємо отсе яко нова партія під назвою Русько-українська радикальна партія з ось якою програмою:

А. ПРОГРАМА МАКСИМАЛЬНА

1) В справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, т. є. хочемо колективного устрою праці і колективної власности средств продукційних.

2) В справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходи́н і товариств, печаті і сумління, забезпеченя кождей одиниці, без різниці пола, як найповнішого впливу на рішане всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, крайів, у справах, котрі тільки йїх дотикають; уділеня кождому народови можности як найповнішого розвою культурного.

3) В справах культурних стоїмо на ґрунті позитівної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всего народа.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. — Мюнхен: Сучасність, 1983. — Т. 1. — С. 9.

Початок століття, позначений економічною кризою 1900—1903 рр., характеризувався зростанням робітничого і селянського руху загалом і зокрема українського національно-визвольного руху, наслідком якого було створення українських політичних партій.

Масова активізація суспільно-політичного життя особливо яскраво виявилася під час революції 1905—1907 рр. та в наступні роки.

Російсько-японська війна 1904—1905 рр. і поразка в ній Росії, глибока економічна криза та безправ'я народу прискорили революційні події, які почалися з розстрілу робітничої демонстрації у неділю, 9 січня 1905 р. в Санкт-Петербурзі. Хвиля демонстрацій прокотилася всією Україною.

Незважаючи на поразку, революція сприяла піднесенню та утворенню національної самосвідомості українського народу, розвитку національно-визвольного руху в Україні. Вона завдала першого відчутного удару царизму.

У червні 1907 р. було розпущено II Державну думу, що стало початком політичної реакції. В Україні це виявилось у забороні викладання українською мовою, закритті низки культурно-просвітницьких організацій, газет і журналів.

У 1908 р. діячі національного руху об'єдналися в міжпартійний блок ТУП ("Товариство українських поступовців"), лідери якого закликали до об'єднання всіх політичних сил у боротьбі за національне відродження.

З метою подолання тяжкого економічного і політичного становища, створення на селі заможних господарств уряд

України на чолі з П. Столипіним (1906—1908) змушений був провести аграрну реформу. Столипінська реформа сприяла розвитку товарних відносин у сільському господарстві та перетворенню України на житницю Європи.

19 липня 1914 р. спалахнула Перша світова війна. Її розпочали Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та Антанта (Англія, Франція, Росія). У війні взяли участь 33 країни, було мобілізовано 65 млн солдатів, з яких 10 млн загинуло. Українці, не маючи власної держави, були змушені воювати з обох сторін (понад 3,5 млн в російській армії та 250 тис. — в австро-угорській).

Події Першої світової війни прискорили процес соціальних змін у тогочасному суспільстві.

Незважаючи на складні історичні умови початку ХХ ст., в Україні успішно розвивалися наука і культура, представлені такими визначними постатями, як О. Олесь, В. Винниченко, М. Коцюбинський, М. Грушевський, О. Єфименко, Б. Грінченко, А. Кримський, Ф. Вовк та інші.

З відозви українського студентства Львівського університету

(20 листопада 1901 р.)

Розвиток ринкових відносин супроводжувався поживавленням революційно-демократичного і національно-визвольного руху, свідченням чого є виступи студентства, яке вимагало демократизації суспільного життя, відродження української культури. Про це свідчить наведений документ.

Відозва русько-української молодіжи до польської

Товариші Поляки!

Події в університеті з 19-го с. м., що їх наслідком було застановлене університетських викладів, спонукують нас звернути ся до Вас, Товариші, з отсим відкликом:

Коли відкликаємо ся до Вас, то задля бажання, аби дехто з Вас ні на хвилю зле не порозумів нас. Тож вислухайте нас!

Вже не австрійською конституцією, але загальнолюдським природним правом належить ся всьому народови, отже й нам Русинам таке саме право на жите і розвиток власної культури, як і другим народам. І коли ми

домагаємося самостійного українсько-руського університету у Львові, то домагаємося тільки сего, що нам по всім божим і людським правам належить ся.

Товариші!

Чужого не бажаємо, але й свого права готові ми добивати ся до краю! Респектуємо всі Ваші культурні здобутки і права, але против національної загибелі бороти ся будемо до загину!

Коли ми рішили ся на рішучу, хочби й жертвами застелену дорогу безглядної борби, — коли ми, провоковані сенатом, як і поодинокими професорами, постановили боронити ся від насили, — то тим цілком не думаємо виступати проти польської нації, як такої, отже й не против Вас, Товаришів, як Поляків. ...

Ми уважаємо Вас за союзників борби.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — Т. 1. — С. 104—105.

Із програми Української демократично-радикальної партії

(1905 р.)

Українська демократично-радикальна партія, заснована наприкінці 1905 р. після об'єднання Української радикальної та Української демократичної партій (лідери Є. Єфремов, Б. Грінченко, Є. Чикаленко та ін.), ставила за мету встановлення конституційного правління, здобуття національних прав України у межах Російської імперії на федеративних засадах.

...

І. Загально-державні політичні справи

1. Новий лад мусить забезпечувати загальнознані вже людські права і найперше — волю від кари на тілі, від кари на смерть та від кари вічною тюрмою — кари, що часом буває гірша за смертну; потім — незайманість особи, оселі й листування без судового декрету. Опріч того, кожна людина мусить мати волю:

а) оселятися і жити скрізь, добирати собі яке схоче діло й порядкувати своїм добром як схоче, без ніякого окремого дозволу;

б) вживати рідної мови в приватному й громадському житті;

в) говорити, писати й друкувати що хоче, відповідаючи тільки перед судом, коли зламала закон;

г) належати до якої хто хоче віри, або й ні до якої;

д) збиратися на збори, гуртуватися в спілки й товариства, страйкувати, Громадянські права й повинності мусять бути рівні для всіх, всі привілеї класів, станів, полу, віри, нації мусять бути скасовані.

2. Кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою краєвою репрезентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах в межах цієї території. Кожна така автономна одиниця має право, рівне з правом кожної іншої одиниці. Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць.

3. Зразком, що об'єднуватиме ці автономні одиниці, є парламент, який складається з послів, оплачуваних з державних коштів і вибраних на підставі: а) вселюдного, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням; б) пропорційної системи виборів, яка б давала заступництво і меншості. Право вибрати й бути вибраним має кожен громадянин 21 року без різниці полу, віри і національності.

4. Державний парламент пильнує, щоб згадані права громадянина і нації були забезпечені скрізь по державі. Окрім того до парламенту належать тільки оці загальнодержавні справи: а) зносини з іншими державами; б) фінанси за для загально-державних справ; в) позадержавна торгівля і мито; г) загально-державна армія та справа війни і миру.

...

II. Лад на Україні

5. Усіма справами на території України має порядкувати Українська Виборна Народна Рада (Сойм). Вона складається з послів, оплачуваних з краєвих коштів і вибраних на підставі: а) вселюдного, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням; б) пропорційності виборів. Право вибрати і бути вибраним має кожен громадянин 21 року без різниці полу, віри і національності. Законодатний період мусить бути не довший як три роки; законодавство народне (референдум та ініці-

атива). Вибори і голосування мають одбуватися в показанні в законі празникові дні.

6. Українська Народна Рада сама виробляє краєву конституцію, яку не може ні відмінити, ні скасувати загально-державний парламент, але ця конституція не може суперечити вище згаданим основним вседержавним законам.

7. Українська Народна Рада має право рішати всі ті справи, які не належать до державного парламенту. Вона, яко хазяїн краю, порядкує всіми землями й водами Української території.

8. Краєва конституція мусить дати право широкого самоврядування громадам сільським і городським і тим округам, у які громади могли б об'єднатися. Кожна така округа має свою окружну раду, з правом самоврядування в межах округи.

9. Краєва Народна Рада (Сойм), окружні ради і громади приручають виконувати свої постанови вибраним людям, одвічальним перед тими зборами, які їх вибрали.

10. Ця виборна влада і взагалі всі урядовці мусять бути краєві люде.

11. Урядові люде одвічальні перед судом, до якого може їх позвати кожен, минаючи їх зверхність.

12. Поліцією порядкують органи місцевого самоврядування.

13. Рівний для всіх, прилюдний, виборний суд з широкою компетенцією суда присяжних. Інститут умовного засудження. Всі безвинно обвинувачені чи засуджені мають право на відшкодування.

14. Мова в урядових, освітніх та інших інституціях уживається вкраїнська. Інші народности, що живуть на території України, мають рівне з українцями право задовольняти свої національні, культурні й економічні потреби і в урядових установах вживати своєї рідної мови.

15. Ніяка віра чи церква не може бути краєвою. Всі церковні інституції оплачують та ними порядкують ті, за для кого вони існують. Виборне духовенство, як це й було в українського народа в старовину.

16. Освіта початкова має бути обов'язковою, безплатною і світською для всіх дітей. В середніх та вищих школах дітям, що мають видатний хист до науки, безплатна освіта і, коли треба, то й засоби до науки, життя з краєвих або громадських коштів. Автономія вищої школи. ...Справи просвітні мусять так упорядковуватися, щоб на-

решті вся просвіта од нижчої до вищої зробилася всім доступною і безплатною. Кожна народність має право заводити школи з своєю мовою.

Програма Української Радикально-Демократичної Партії. — К., 1917.

Із програми Української соціал-демократичної робітничої партії

(грудень 1905 р.)¹

Українська соціал-демократична робітничка партія — політична організація національно-демократичного спрямування, створена 1905 р. після розколу Револуційної Української партії — РУП (лідери В. Винниченко — голова, Д. Антонович, Б. Мартос, С. Петлюра, М. Порш, М. Ткаченко та ін.). Домагалася автономії України, демократичних свобод, націоналізації землі.

...Українська с.-д. партія перш за все і головним чином вимагає:

1) демократичної республіки — в якій найвища державна влада у всіх міжнародних і тих внутрішніх ділах, що стосуються всієї Російської держави, належить виключно одному виборному законодавчому зібранню народних представників;

2) автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України;

3) загального, рівного, прямого виборчого права з таємним голосуванням для кожного громадянина старше 20 років; права кожного виборця бути обраним у всяку представницьку інституцію; пропорціонального представництва; плати (удержання) депутатам дворічного парламенту;

4) народного законодавства;

5) виборності і відповідальності чиновників, права для кожного громадянина притягти до суду всякого чиновника за його незаконні вчинки по службі, звичайним судовим порядком, минувши безпосереднє начальство чиновника;

6) права кожної нації на культурне і політичне самоопреділення;

¹Дата прийняття програми на другому з'їзді УСДРП.

7) широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави;

8) необмеженої свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків (забастовок);

9) недоторканності особи, житла і листування;

10) права вільного переїзду, знищення паспортів, повної волі промисловості і розпорядження своєю власністю;

11) знищення усяких привілеїв класів, верств (сословій), походження, статі, релігії й нації;

12) рівноправності всіх мов у школах, судах, у крайових, громадських і державних інституціях;

13) проголошення релігії ділом кожного громадянина;

14) виборності і незалежності суддів; суду присяжних, знищення всіх виключних і спеціальних суддів, безплатного судопроїзводства та юридичної допомоги; знищення смертної кари, досмертного ув'язнення (замкнення в тюрму) і умовного осуду; матеріального забезпечення усім безвинно обвинуваченим, засудженим і арештованим;

15) заміни постійного війська народною міліцією; вирішувати питання про війну і мир має право тільки народне представництво, а міжнародні конфлікти (сутички) — третейський суд;

16) безплатного обов'язкового світського, загального і професійного навчання для всіх дітей до 16 років; їжі, одезі і підручників — безплатно для всіх бідних; передачі всієї народної освіти на Україні Українському сеймові; відповідного числа шкіл для кожної нації. ...

7. Резолюція про автономію України

Веручи до уваги:

1) що процес економічної централізації є тільки один бік економічного розвитку, а другий бік є економічна децентралізація, котра веде за собою політичну децентралізацію;

2) що політичні реформи прилагоджуються до індивідуальних, економічних, побутових і культурних особливостей кожної нації;

3) що демократизація державного ладу потребує децентралізації законодавства, адміністрації і суду;

4) що в інтересах знищення, наскільки це можливо в капіталістичному громадянстві, національного нагніту, потрібно передати всі питання, в яких виявляються національні пригноблення, до рук зібрання представників

національно-територіальної одиниці, другий черговий з'їзд У.С.-Д.Р.П. для розвитку класової боротьби і продуктивних сил України приймає в свою програму домагання автономії України із законодавчим сеймом в ділах того населення, що живе на території України.

Примітка. Україну з'їзд визнає тільки в етнографічних межах.

Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програми документи перших українських політичних партій. — К., 1992. — С. 9—10, 12.

Платформа Союзу визволення України

(серпень 1914 р.)

Союз визволення України (СВУ) — самостійницька українська політична організація, утворена в серпні 1914 р. у Львові з представників УСДРП (Д. Донцов, В. Дорошенко, Л. Цегельський); Української соціал-демократичної "спілки" (М. Басок-Меленевський, П. Бенздя), українських есерів (Н. Залізник, Ю. Бачинський) та інших партій. Мета — відокремлення України від Росії та створення монархічної держави під протекторатом Австро-Угорщини та Німеччини.

НАША ПЛЯТФОРМА

Українські землі по обидва боки австро-російського кордону є не тільки одним з головних теренів сучасної європейської війни, а також одною з причин і предметів війни.

Українці добре розуміють, що у війні сій ходить головно о їх долю, ходить о те, чи в результаті війни український Піємонт в Австрії буде знищений, чи українське жите розцвіте також по той бік Збруча, аж за Дніпро і над Чорне море, і тому не можуть зоставати ся німими свідками теперішних подій, а голосно і рішучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність.

Об'єктивні історична конечність вимагає, аби між західною Європою і Москівщиною повстала самостійна українська держава. Потрібне се для осягнення і утрвалення європейської рівноваги, є се в інтересі народів австро-угорської держави, а передовсім в інтересі німецького народу в обох цісарствах, а для українського народу булоб се здійсненнем вікових його мрій і зусиль.

В розумінню сеї історичної кінченості російські Українці покликали до життя центральну загально-національну організацію, яка взяла на себе репрезентацію під теперішню хвилю національно-політичних і соціально-економічних інтересів українського народу в Росії. Організацією сею є Союз визволення України.

В Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становищі державної самостійності українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлінь в даний момент звязують з розбиттям Росії у війні.

Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України.

Формою правління самостійної української держави має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішнім устроєм політичним, однопалатною системою законодавства, горожанськими, язиковими і релігійними свободами для всіх національностей і віроісповідань, з самостійною українською церквою.

На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої українсько-російської території буде Союз обстоювати за створенням з усіх земель, заселеним українським народом Австрії, осібною автономного краю.

Одночасно зі збудуванням самостійної української держави має бути переведена радикальна аграрна реформа на користь селянства. ...

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — Т. 1. — С. 216—217.

З відозви Загальної Української Ради до народів світу

(15 вересня 1916 р.)

Загальна Українська Рада (ЗУР) — громадський орган, який відстоював інтереси українців в Австро-Угорщині. Створена 5 травня 1915 р. у Відні. До ЗУР входили 34 делегати від різних партій Галичини, Буковини, а також представники Союзу визволення України. Головою Президії ЗУР був К. Левицький. Мета — боротьба за побудову самостійної української держави на українських землях Росії та запровадження територіально-національної автономії на українських землях в Австро-Угорщині.

До всіх культурних народів світа!

Поклик Загальної Української Ради

За всяку ціну завзялася російська імперія підбити українські землі Австро-Угорщини: Галичину, Буковину й північно-східну Угорщину та від довшого часу приготовляла ці свої завойовницькі пляни.

В 1911 р. Столипін відкрито заявив, що Росія, починаючи від 17 століття, завсіди боролася з українським рухом і буде з ним дальше боротися, бо він загрожує єдності й неподільності держави. При тому він зазначив, що український рух в Росії має своє джерело в австрійській Галичині. Цей погляд Столипіна потвердив також Сазонов перед війною і кілька разів у часі війни.

Дійсно! Гноблена в Росії українська національна думка й культурна праця мусіли шукати захисту поза межами тієї держави та найшли його в двох австрійських провінціях: Галичині й Буковині, де живе чотири мільйони українського населення й де завдяки конституційним свободам могло розвиватися українське національне життя. В цім життю брали участь і російські українці і дорожили Галичиною, як своїм Пемонтом. Але чим більший поступ робили українці в Австрії, тим явніше виступали наміри російського уряду дістати у свої руки австрійську Україну, щоб і тут здавити українське національне життя.

Вже другий раз у часі цієї війни насувається на українські землі Австро-Угорщини російська інвазія. Другий раз українське населення Галичини, Буковини і північно-східної Угорщини попадає в огонь національного і релігійного переслідування збоку Росії.

В часі першої інвазії Росія з найбільшою брутальністю змагала до повного здавлення українського життя: заборонено уживати українську мову — мову навчання в школах, мову церковної проповіді, мову публічного життя, розговірну, рідну мову населення; замкнено українські школи, товариства й інституції; заборонено пресу й українську літературу; нищено бібліотеки й архіви; арештовано і вивожено на Сибір українських діячів; забирано малих дітей і вивожено масово в глибину російської держави для виховання з них яничарів. ...

І робиться це в той час, коли Росія та її союзники ведуть війну буцімто під гаслом оборони й визволення поневолених народів! ...

Відень, 15 вересня 1916 р.

За Волю України: Історичний збірник УСС. — С. 403—404.

Зі статті Д. Заболотного “Наука і охорона здоров'я після Жовтня”

про несприятливі умови для розвитку науки
в царській Росії
(1927 р.)

Наведені матеріали дають уяву про розвиток науки в Україні на початку ХХ ст. Вони висвітлюють діяльність вітчизняних учених-біологів, які зробили великий внесок у боротьбу з найнебезпечнішими захворюваннями людства. Заболотний Данило Кирилович (1866—1929) — видатний український мікробіолог і епідеміолог, академік, ректор Одеського медінституту, в якому вперше в світі відкрив кафедру епідеміології. В 1928—1939 рр. — президент АН УРСР. Заснував Інститут мікробіології АН УРСР (1929; нині Інститут мікробіології і вірусології НАН України). Організовував наукові експедиції по вивченню інфекційних хвороб.

Не можна сказати, щоб у дореволюційний час науці легко було вкорінитися на нашому ґрунті. Якщо згадаємо злигодні родоначальника російської науки Михайла Ломоносова, одного з перших членів нашої Академії наук, якщо в думках пройдемо по шляху руху подальших 200 років, то побачимо, що цей шлях вистланий тернами, і багато енергії, самовідданості і рішучості було потрібно від окремих осіб, щоб пройти до завітної мети дійового служіння науці. Однією з перешкод, яка заважала розвитку у нас знання і вироблення контингенту наукових діячів, було те, що на протязі довгих десятиріч, внаслідок політичного гніту багато талановитих юнаків не змогли закінчити вищої школи і потрапляли в далеке заслання. Цей своєрідний відбір безперечно наклав відбиток на хід нашого розумового розвитку. Достатньо згадати геніального М.Г. Чернишевського, у якого заслання відібрало в юності кращі роки життя. В дальшому академічне життя також не було вистлане трояндами. Згадаємо заболотування Д.І. Менделєєва в Академії наук та І.І. Мечникова у Військово-медичній академії. Останній у 1913 р. писав¹, що при поверненні в Росію йому “було б неможливим бути байдужим при вигляді того зруйнування науки, яке з таким цинізмом проводиться в Росії”. Щоб зрозуміти ці слова, досить згадати численні звіль-

¹В листі до автора цих рядків.

нення і висилання професорів і гоніння на вільну думку, які практикувались в роки політичної реакції¹.

Заболотный Д.К. Избранные труды. — К., 1957. — Т. 2. — С. 240.

З "Автобіографії" Д. Заболотного

про участь його у наукових експедиціях
по вивченню інфекційних хвороб

(1925 р.)

Причина виникнення і тривалого існування чуми у Східній Монголії і Маньчжурії була мною і моїми товаришами по роботі встановлена науково тільки під час легеневої чуми в Маньчжурії у 1910—1911 рр. Джерелом чуми на людях є бабаки, або тарабагани, що живуть у великій кількості в Забайкаллі, Маньчжурії і Монголії. Щаслива знахідка хворих чумою тарабаганів у степу дала провідну нитку для з'ясування причин ендемічності чуми в Киргизьких степах.

За виробленим мною планом були розпочаті систематичні дослідження диких гризунів і вибухів чуми на людях. Ці обстеження привели до відкриття чумних епізоотій на бабаках і мишах. Нині залежність і зв'язок людської чуми із захворюваннями диких гризунів, встановлена 15 років тому, вважається доведеною і блискуче підтвердилась при вивченні цілого ряду вибухів останніх років. Починаючи з 1900 р., мені багато разів доводилося виїжджати на чумні епідемії для боротьби з чумою і для її вивчення. Мені довелося побувати з цією метою в Аравії, Персії, в Шотландії і особливо часто в Киргизьких степах, в Уральській і Донській областях, а також у Туркестані і двічі в Одесі. Усюди мені здавалось важливим не тільки прийняття трафаретних заходів, але й з'ясування особливостей кожного вибуху.

Крім чумних епідемій, мені доводилося вивчати епідемії холери на Україні, в Донбасі та в Петербурзі (1909 р.). З інших заразних хвороб мені доводилося вивчати висипний тиф, дифтерит, поворотний тиф і сифіліс².

Заболотный Д.К. Избранные труды. — 1956. — Т. 1. — С. 12—13.

¹Переклад Г. Сергієнка.

²Переклад Г. Сергієнка.

Передсмертна телеграма І. Демінського (1912 р.)

Демінський І. — один із учнів Д. Заболотного, який загинув 9(22) жовтня 1912 р. при вивченні спалаху чуми у Приволзьких степах.

Я заразився від сусликів легеневою чумою. Приїжджайте, візьміть здобуті культури. Записи всі в порядку. Решту розповість лабораторія. Труп мій розітніть як випадок експериментального зараження людини від сусликів. Прощайте. Демінський.

*Хрестоматія з історії Української РСР. —
Т. 2. — С. 591.*

Зі спогадів М. Гамалії про участь його в боротьбі проти епідемії чуми в Одесі (1901 р.)

Гамалія Микола Федорович (1859—1949) — видатний мікробіолог і епідеміолог, академік, заснував разом з І. Мечниковим в Одесі першу в Росії бактеріологічну станцію, брав активну участь у подоланні епідемій інфекційних захворювань.

...У 1901 р. в Одесі було два смертних випадки від чуми.

...При першій звістці про чуму я вважав необхідним звернути увагу громадськості, лікарського нагляду і санітарно-виконавчої комісії на необхідність направити зусилля на боротьбу з щурами, як найважливішими розповсюдниками чуми.

З цією метою я в 1902 р. написав монографію “Чума і щури” з додатком настанови що до знищення щурів, яка за розпорядженням санітарно-виконавчої комісії була надрукована. В передмові сказано: “З’ясування причин виникнення захворювань є головна умова успішної боротьби з ними. Чума, яка на нас насунула, не становить щодо цього винятку”.

...Тому що в своїй книзі “Чума і щури” я привернув громадську увагу до ролі щурів у розповсюдженні чуми і разом з тим вказав на значення дослідження щурів для

знайдення шляхів цього розповсюдження, а також на роль винищення щурів, як на захід боротьби з чумою, причому описав різні засоби знищення щурів, мені було доручено санітарно-виконавчою комісією винищення і дослідження щурів. У зв'язку з цим була написана праця про епідеміологію Одеської чуми 1901 року¹.

Гамалея Н.Ф. Собрание сочинений.
М., 1953. — Т.5. — С. 172, 173, 175.

Зі спогадів інженера М. Луговцова
про знаменитого донбаського
новатора-доменщика М. Курако
(перша половина ХХ ст.)

Луговцов Максим Власович (1885—1956) — український вчений-металург, академік. Розробив статистичну теорію доменного процесу. В його спогадах йдеться про натхненну працю робітників важкої промисловості.

Курако приходив іноді до нас додому, і ми вели тривалі розмови на абстрактні теми. Він любив філософствувати, схильний був до цього і я. Треба сказати, що на той час у російської інтелігенції було досить невиразне уявлення про роль працівників промисловості. Виняток становили рідкісні люди, як-от Менделєєв. Якщо б у той час я побачив у газеті назву заводу або копальні, то це було б щось неймовірне. Про що завгодно можна було читати в газетах і в літературі, але тільки не про промисловість. А раз так, то склалось враження, що люди ми другорядні, малозначні, які займаються якоюсь неважливою для суспільства справою. А для Курако промисловість була основою основ, він говорив, що забійник або горновий — це творці культури. Для нього було ясно, що доменщик, хоча й перебуває в невідомості, хоча газети про нього не пишуть і література його не зачіпає, — великий герой, і в усякому разі одне з головних коліс у всій машині. Я і раніше приходив до цих висновків, але Курако був першою людиною, думки якого про все це співпадали з моїми. Звичайно, він формулював це значно яскравіше, пе-

¹Переклад Г. Сергієнка.

реконливіше, ніж я. Для нас здавалось безсумнівним, що ми, люди, які роблять чавун, — це пуп землі. В розмовах з Курако я став глибше розуміти, що таке цінність праці, первісна, самодостатня цінність. Під впливом Курако я навчився дивитися на свою справу, як на велике служіння людям, народу, культурі. Така приблизно філософія складалася в наших розмовах¹.

Александров И., Григорьев Г., Курако. — М., 1939. — С. 152—153.

Із промови академіка О. Карпінського
у Російському мінералогічному товаристві
про заслуги Л. Лутугіна у геологічному
вивченні Донбасу
(1916 р.)

Лутугін Леонід Іванович (1864—1915) — російський і український геолог, спеціаліст у галузі геології вугільних родовищ. Досліджував Донецький вугільний басейн.

У Донецькому басейні ми маємо поки що єдиний у своєму роді історичний документ, ведений послідовно і без перерви самою природою через весь кам'яновугільний період, документ, розпочатий ще до настання цього періоду і завершений після його закінчення. ...

Як для складання геологічної карти Донецького району потрібна була нова топографічна основа, так і карта, з такою детальністю складена Лутугіним і його співробітниками, дала вже тепер і дає на майбутній час невичерпний матеріал для геологічної історії не тільки Донецького краю, а й для обґрунтованих зіставлень з іншими районами.

Вивчення Донецьких відкладів за їх особливим характером може становити епоху в історії розвитку геологічних знань.

Хрестоматія з історії Української РСР. — Т. 2. — С. 593.

¹Переклад редакції.

Відгук науково-технічного комітету
Київського товариства повітроплавання
про значення для авіації "мертвої петлі",
продемонстрованої військовим льотчиком
П. Нестеровим
(1913 р.)

Нестеров Петро Миколайович (1887–1914 рр.) — військовий льотчик, основоположник вищого пілотажу, штаб-капітан російської армії. Теоретично обґрунтував і здійснив політ з креном, першим у світі 27 серпня 1913 р. у Києві виконав на літаку "мертву петлю". Геройськи загинув під час Першої світової війни, здійснивши перший в історії таран у повітрі на території України (неподалік м. Жовкви). Був похований на Аскольдовій могилі у Києві. В середині 30-х років ХХ ст. кладовище було ліквідовано, деякі поховання, в тому числі й Нестерова, перенесено. Наведені документи про заслуги Нестерова у галузі повітроплавання не знайшли широкого висвітлення у вітчизняній історіографії.

Сучасний аероплан далекий від тої досконалості, щоб на ньому можна було літати при всяких атмосферних умовах, і не містить у своїй конструкції достатньо надійних засобів для збереження стійкості. Тому під час польоту велику роль відіграє точне знання прийомів пілотажу та впевненість льотчика у можливості управляти аеропланом при всяких положеннях останнього в повітрі. Така впевненість можлива тільки в тому разі, коли авіатор має в руках добре випробувані прийоми управління. До польоту ж Нестерова 27 серпня 1913 року питання про управління аеропланом при вертикальних положеннях носом угору залишалося відкритим; багато хто навіть сумнівався у можливості вирішення його.

Природно, що, потрапивши в це положення, льотчики втрачали самовладання і були внаслідок цього заздалегідь приречені на загибель.

"Мертва петля" Нестерова довела, що з більшості небезпечних положень аероплана в повітрі можна вийти благополучно при достатній холоднокровності та вмінні. Надаючи в розпорядження льотчиків вдало випробувані прийоми управління аеропланом при вертикальних кренах, зроблене випробування сприяло значному вдоскона-

ленню прийомів пілотажа, одного з надійніших засобів досягнення найбільшої безпеки польоту при сучасних умовах авіації.

Здійснення цього небезпеченого випробування вимагало численних підготовчих польотів і ґрунтовного знайомства з теорією. Вдале закінчення його доводить, що льотчиком заздалегідь були теоретично вивчені і розраховані на підставі даних, здобутих при попередніх польотах, усі рухи рулями в кожний момент переміщення аероплана по кривій у вертикальній площині.

Зроблене за таких обставин, це випробування має величезне практичне значення і є цінним внеском у науку¹.

Голова.
Секретар:

Бурче Е.Ф. Петр Николаевич Нестеров
(1887—1914). — М., 1955. — С. 234—235.

Із спогадів очевидця про таран Нестерова (26 серпня 1914 р.)

...На всю російську армію запасний літак був тільки у Нестерова. Він його отримав як нагороду за “мертву петлю” і ряд блискучих перельотів перед війною. ...

Оскільки у Нестерова було два літаки, він вважав своїм обов’язком виконувати роботу за двох пілотів і літав вранці і ввечері. Долітався до того, що 12 серпня увечері, коли ми стояли в містечку Броди, повернувшись з розвідки, знепритомнів. ... Незважаючи на вимогу лікаря припинити літати як мінімум на місяць, Петро Миколайович після двох днів відпочинку знову був у повітрі. ...

Австрієць помітив появу страшного ворога, видно було, як його аероплан почав знижуватися на повному газу. Проте втікти від швидкісного “Морана” (тип літака Нестерова. — *Авт.*) було неможливо. Нестеров зайшов позаду, наздогнав ворога і, як сокіл б’є незграбну чаплю, так і він вдарив противника. Слянули на сонці сріблясті крила “Морана”, і він вривався в австрійський аероплан.

Після удару “Моран” на мить ніби зупинився у повітрі, а потім почав падати носом вниз. ...

¹Переклад редакції.

Але ось і незграбний “Альбатрос” повільно повалився на лівий бік, потім повернувся носом вниз і став стрімко падати. ...

Тіло Нестерова Петра Миколайовича... привезли в Київ і там поховали в Києво-Печерській лаврі, на Аскольдовій могилі¹.

Соколов В. Таран Нестерова // Прометей: Ист.-биограф. альманах сер. “Жизнь замечательных людей”. — М., 1969. — Т. 7. — С. 314—317.

Із спогадів О. Лисенка “Про Миколу Лисенка”

Створення композитором М. Лисенком музики до “Вічного революціонера” І. Франка (друга половина XIX ст.)

У наведених документах показано маловідомі сторінки з біографій видатних діячів української культури, пов'язані з їх визначними досягненнями на ниві мистецтва.

Лисенко Микола Віталійович (1842—1917) — видатний український композитор, піаніст, педагог, хоровий диригент, музично-громадський діяч; основоположник української класичної музики. Автор дев'яти опер, оперети, вокальних творів до “Кобзаря” Т. Шевченка, на тексти І. Франка, С. Руданського, Лесі Українки та ін.

...“Вічний революціонер” був створений М. Лисенком в один з липневих днів 1905 року на дачі в Китаєві.

Увесь день батько провів на своїй улюбленій галявині і повернувся додому пізно, коли вже всі зібралися на ганку. Привітавшись, він збуджено почав ходити по тісному ганку. Всім здавалось, що батько приніс якісь особливі політичні новини (тільки ними й жили в ті грозові дні), і з нетерпінням чекали початку розповіді. Несподівано для всіх Микола Віталійович підійшов до рояля, рвучко відкинув кришку, вдарив по клавішах. Звуки все міцнішали, росли, били на сполох.

Ніколи раніше не чули ми нічого подібного, спочатку не розуміли, що саме грав батько. Та ось в мелодію вплелись слова:

Вічний революціонер —
Дух, що тіло рве до бою,

¹Переклад В. Короля.

Рве за поступ, щастя й волю,
Він живе, він ще не вмер.

За якусь годину ми вже всі знали мелодію напам'ять. Тут же виникло питання, як популяризувати "Вічного революціонера". Друк, звичайно, був неможливий, про концертне виконання не могло бути й мови. Микола Віталійович похитав роздумливо головою і вирішив: "Як не можна легально, то пустимо його нелегально". За короткий час невеликий гурт вибраної молоді вже розучував "Вічного революціонера" в приміщенні музично-драматичної школи М.В. Лисенка при зачинених вікнах і дверях, а потім, відомими лише творцю музики гімну шляхами, він пішов у люди і широко розповсюдився серед робітників і студентської молоді, а пізніше став улюбленою піснею на маївках і демонстраціях. Невдовзі ноти "Вічного революціонера" було передано через кордон в Західну Україну і там, у Львові, надруковано.

В цьому творі обидва творці його — полум'яний "каменярь" і композитор, ніби злившись в одному сильному вогнистому пориванні, вітали могутній поступ мільйонів на боротьбу за волю, за щасливе майбутнє, за перемогу.

*Лисенко О. Про Миколу Лисенка:
Спогади сина. — К., 1957. — С. 20—21.*

Славетний український співак О. Мишуга

Мишуга Олександр Пилипович (1853—1922) — видатний український оперний співак і педагог. Викладав у музичних закладах Києва, Варшави, Стокгольма.

...А в школі Лисенка революційно настроєні учні у розпалі реакції створюють ініціативну групу для допомоги страйкуючим і арештованим, в яку входили М. Микиша, А. Коваленко, Васильченко, О. Лисенко та ін. Ця група, з відома батька, звичайно, в певних конспіративних рамках влаштовувала вечори, концерти на користь потерпілих від царських сатрапів. Наскільки пам'ятаю, найбільший збір дав концерт за участю Мишуги, взагалі людини передових поглядів, який добре знав про мету концерту і не раз із власних коштів поповнював нашу касу. Мишуга був справжнім кумиром київської публіки. Задушевний, ліричний тенор, неабиякий драматичний талант завоювали йому надзвичайну популярність.

Коли після успішного закордонного турне він знову з'явився у Києві, його фотографії продавались на вулицях. Якийсь спритний кондитер виставив у вітрині крамниці навіть торт а ля Мишуга з шоколадним прізвиськом знаменитого співця на кремовому фоні. Слава переслідувала Мишугу по п'ятах то у вигляді надушених листів прекрасних незнайомок, то в особі закоханих до нестями гімназисток. Спочатку Мишуга, людина скромна, відбивався, як міг, від своєї слави, з роками звик до неї, як каторжник до своїх кайданів, і вже покірно ніс свій "хрест". Як би там не було, а на концерт Мишуги, про який ми розповідали, зібрався чи не весь аристократичний Київ.

Зала повна. Куди не глянеш — чорніють фраки, томно біліють напівголені плечі, блищать, переливаються на світлі оксамитові сукні. Під час концерту Мишуга виглянув у залу, розсміявся: — Якби ви знали, паничі, і ви, ласкаві панночки, на що підуть ваші гроші! — і, змовницьки підморгнувши нам, задоволено повторив: — Якби ви знали!

Концерт Мишуги таки помітно допоміг політичним в'язням Смоленської централки.

*Лисенко О. Про Миколу Лисенка:
Спогади сина. — С. 98—99.*

Привітання М. Заньковецькій від українських робітників з нагоди 25-річчя її сценічної діяльності (1908 р.)

Заньковецька Марія Костянтинівна (1854—1934) — видатна українська актриса і театральна діячка. З 1882 р. — провідна актриса труп М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського та І. Карпенка-Карого.

Дорога наша Маріє Костянтинівно!

Позбавлені можливості вести людське життя, заняті з ранку до ночі важкою працею, ми, українські робітники, тільки в рідкі хвилини мали можливість любоватись Вашим величним чудовим талантом, Вашою дивною чарівною грою. Але в ті рідкі хвилини, коли ми одривались од верстата, од праці, од тяжкої праці і бачили Вашу чудову

гру, ми забували своє злиденне життя. Коли ми бачили Вас в “Наймичці”, в “Безталанній”, ми певні були, що створити ці типи міг чоловік, який всією душею співчуває всім пригнобленим і пригнобленим, який був з ними в їх змаганнях до кращої долі. І в цей торжественний день Вашого 25-літнього ювілею ми, українські робітники, складаємо Вам щиру подяку за ті чудові хвилини, які ми переживали під час Вашої гри. Ми віримо, що настане день, коли зможемо вітати Вас не тільки ми, окрема група українських робітників, а й весь пролетаріат від краю до краю нашої України.

Вінок спогадів про Заньковецьку. — К., 1950. — С. 238.

Із спогадів Д. Яворницького. І.Ю. Репін про необхідність увічнення пам'яті Т.Г. Шевченка (початок ХХ ст.)

...Тільки в 1908 році відновилося моє листування з Репіним. Сталося це з такого приводу. В цьому році громадські діячі Києва порушили питання про спорудження пам'ятника Шевченкові і вирішили через мене зв'язатися з Репіним. Мені написали з Києва таке: якщо Репін погодиться, до нього вирядять депутатів. ...Я написав про те Репіну. Він не затримався з відповіддю (від 13 березня 1908 р.). Його дуже порадувало моє “святе піклування з приводу пам'ятника Шевченку”, але він признався, що це “найтрудніший вид мистецтва”. Далі він писав:

“Звісно, я дуже радий, якщо зможу бути корисний для цієї святої справи. Так, слава богу, між українцями є люди і з смаком, і з глибокими знаннями, і з високими прагненнями”. Представників від Київського комітету по спорудженню пам'ятника ... він буде дуже радий бачити в себе і поговорити з ними, “щоб знати реальну постановку справи”. Тут-таки він повідомив мене, що з Києва йому писав художник Розвадовський і просив дати малюнок для листівок, які продаватимуться для збирання грошей на той пам'ятник. Такий малюнок був негайно надісланий Репіним Розвадовському; темою малюнка було взято два рядки з поеми Шевченка “Кавказ”: “Споконвіку Прометея там орел карає”. В кінці Репін пише: “Звичайно, це все копійки дасть. Клопочіться, клопочіться,

любі, напишіть програму всього монумента. Як би ви це зобразили? ... Надсилайте нам вашу програму, а ми будемо її обмірковувати тут. Та й взагалі варто залучити всіх людей інтересних”.

Братерство культур: Зб. матеріалів з історії рос.-укр. культурного єднання. — К., 1954. — С. 438.

З листа К. Станіславського до А. Кримського про український народ і кращих представників української культури

(1911 р.)

Станіславський Костянтин Сергійович (1863—1938) — видатний російський режисер, актор, педагог і теоретик театру. Кримський Юхим Степанович (1838—1915) — український літератор, педагог і видавець.

Ми, росіяни, глибоко співчуваємо стражданням українського народу і віримо, що сонце нового щасливого життя засяє над Україною, і її змучене серце розкриється в усій своїй чарівності, шелестінні золотих українських ланів, у могутній народній творчості, в талантах прекрасного волелюбного народу.

Я палко люблю українську музику. Якщо Чайковського ми називаємо чародієм російської музики, то Лисенка — цього чудового і чаруючого красою своєї музики композитора — ми сміливо можемо назвати сонцем української музики.

Такі українські актори, як Кропивницький, Заньковецька, Саксаганський, Садовський — блискуча плеяда майстрів української сцени — ввійшли золотими літерами на скрижалі історії світового мистецтва і ні в чому не поступаються перед знаменитостями — Щепкіним, Мочаловим, Соловцовим, Неделіним. Той, хто бачив гру українських акторів, зберіг світлу пам'ять на все життя.

Хай живе довгі віки народ, що дав світові безсмертного Шевченка.

Там само. — С. 234.

З реферату М. Коцюбинського "Іван Франко" (1908 р.)

...Його літературна продуктивність така велика, що ще 9 літ тому назад, коли святкували 25-літній ювілей літературної праці Франка, один список його творів займав цілу книжку на 127 сторінок.

Тепер Франко, 50-літній сильний мужчина, всі свої сили оддає українській літературі й науці і ще немало може зробити для рідної культури. На його творах, його ідеях виховалось уже ціле покоління. І хоч тепер, дякуючи Франковій праці, стало трохи ясніше, все ж темрява ще доволі густа і не раз завдає рани благородному сердцю.

...Реаліст, в кращому розумінні цього слова, Франко в своїх прозаїчних творах любить спинятися на двох темах: 1) боротьба капіталу з працею і її обстанова; 2) пробудження людського чувства у людей, які здаються зовсім пропащими.

...Разом з вірою в людину в душі Франковій живе віра в світлу будучність для нашої землі. Воно прийде, те нове життя, прийде у світ нове добро, треба тільки розбити тверду скалу неправди і пробитись до світла, хоч би довелось вкрити кістками шлях до нового життя. Могутнім акордом лунає та свята віра в Франковому вірші "Каменярі" (каменщики).

*Іван Франко у спогадах сучасників. —
Львів, 1956. — С. 52, 68—69, 73.*

З нарису М. Горького "М.М. Коцюбинський" (1913 р.)

Він дуже часто говорив про демократію, про народ, і завжди це було якось особливо приємно слухати і повчально.

Я розповів йому якось, тихого вечора, легенду про калабрійця Чіро, вугляра, який у 49 років, під час боротьби Сіцилії проти Фердінанда Бомби, прийшов до благородного Руджієра Сеттімо і простодушно запропонував:

— Сеньйоре, коли неаполітанський деспот переможе, він, напевно, захоче відрубати вам голову, — так? Тоді,

сеньйоре, запропонуйте йому три голови за одну вашу: ось цю, мою голову, голову брата мого і зятя. Ми всі ненавидимо Бомбу так само, як ви, сеньйоре, але маленькі люди, — ми не зуміємо так розумно і успішно боротися за волю, як умієте ви. Я думаю, що від цього заходу наш народ багато виграє, а Бомба, напевно, з більшим задоволенням уб'є трьох, замість одного, — адже він, нероба, любить убивати. Ми ж з радістю помремо за волю.

Легенда сподобалася Михайлові Михайловичу: радісно, поблискуючи ласкавими очима, він сказав:

“Демократія завжди романтична і це добре, знаєте! Адже романтизм найбільш людяний настрій; мені здається, що його культурний смисл недосить зрозумілий. Він — перебільшує, авжеж! Але ж він перебільшує добрі начала, свідчачи цим, яка велика жадоба добра в людях.

...Людяність, краса, народ, Україна — це улюблені теми розмов Коцюбинського, вони завжди були з ним, як його серце, мозок і славні ласкаві очі.

...Для мене смерть Михайла Коцюбинського визначилась як тяжка особиста втрата, я втратив сердечного товариша.

Прекрасна, незвичайна квітка відцвіла, ласкава зоря згасла. Важко жилося йому: бути чесною людиною на Русі дуже дорого коштує.

Відніє наш час гарними людьми, — навітшаймося сумом спогадів про них, про красу цих світлих душ, що любили самовіддано людей і весь світ, про сильних людей, які вміли працювати для щастя батьківщини своєї.

Вічна пам'ять чесним людям!

Горький М. Про літературу. — К., 1949. — С. 115—116, 121.

З листа селян Катеринославщини представникові від робітників Катеринославщини в Державній думі Г. Петровському з вимогами щодо розвитку української освіти і культури (1913 р.)

1) На Україні мовою освіти повинна бути рідна нам українська мова; 2) поширення прав нашої мови на вживання її в різних громадських установах; 3) права на

вільний розвиток нашої літератури. Тільки автономія України нарівні з автономією інших національностей створить умови для забезпечення нашого права на вільний культурний і суспільний розвиток. А пп. Родзянкам, Скоропадським і Савенкам нагадуємо, що скоро настане час, коли “довідаються небожата, чия на вас шкура”.

Украинская жизнь: Журн. — 1913. — № 10. — С. 82.

Із спогадів С. Васильченка
про 100-літній ювілей Т.Г. Шевченка
(1914 р.)

Васильченко Степан Васильович (1879–1932) — відомий український письменник, автор оповідань із життя дореволюційного села, а також творів про події Першої світової війни.

...Мені пригадалось, як одбувався той пам'ятковий ювілей 1914 року в Києві. Україна готувалася до бучного ювілею, і він мав би вилитися в таке всенародне свято, якого ще до того часу не знала Україна; влада це бачила і вжила заходів: всякі святкування, навіть панахиди, були суворо заборонені.

Всім школам був даний з цього приводу суворий наказ. У Києві видавництво “Криниця” видрукувало 12 000 примірників “Кобзаря” до ювілею — всі вони були конфісковані. Гадали, що ніякого святкування не буде. Але якось несподівано в пам'ятковий день увесь Київ, особливо молодь, вийшли на вулиці міста з портретами Т.Шевченка, з співами, з прапорами, з квітами. Того року була рання весна і цей день видався надзвичайно теплий і ясний. Всі вулиці були забиті людьми. Ганяла поліція, гарцювали з нагаями козаки — цілими натовпами хватали в тюрму, нічого не помагало.

Участь у цій демонстрації брали, звичайно, не тільки українці, але всі які були в Києві, національності. Особливо гарячу участь взяли студенти-грузини — народ вільнолюбний і гарячий. Коли їх, арештованих, поліція питала: “Какой вы национальности?” вони одпові-

дали “українець!”. “Какой же вы украинец, вы же — грузин!” — Вони сердито відповідали: “Тэбэ хаварят — пыши украинец!” Друга, чорносотенна, частина київського студентства, які звалися тоді “академістами”, помагали, як тільки могли, поліції. Вони вчиняли бешкети: били вікна в редакції української газети, вихвачували з рук і рвали портрети Шевченка, бюсти, що стояли у вітринах, обкидали гряззю. Надвечір вийшов ювілейний номер газети — вони платили великі гроші, купували їх пачками і тут же на вулиці рвали на шматочки. Але люди хапали клаптики і ховали на спомин про великий день.

Наслідки були відомі: всі помешкання київських тюрем були до вечора набиті студентами, курсистками і іншими учнями вищих і середніх шкіл.

Хрестоматія з історії Української РСР. —
Т. 1. — С. 604.

УКРАЇНСЬКА
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА
РЕВОЛЮЦІЯ (1917)

Напередодні революційних подій 1917 р. ситуація в Україні значно ускладнилася. Назріла криза промислового виробництва, обсяг якого скоротився на 30—50%. До січня 1917 р. було закрито 36 доменних печей. На 1 млн 880 тис. десятин скоротилися посівні площі (на 200 млн пудів знизився врожай зернових культур порівняно з 1913 р.), почалася перебої з продовольством. Усе це призвело до зростання соціального напруження і загострення класової боротьби. 23 лютого 1917 р. в Петрограді почалася революція. А вже 4 (17) березня 1917 р. було створено представницький орган української демократії — Центральну Раду на чолі з лідером “Товариства українських поступовців” М. Грушевським. Розпочалась українізація армії. Після проголошення автономії України посилилася політична боротьба, що сприяло структуризації політичних організацій. На цей процес істотно впливала діяльність новоутворених Українського національного конгресу, Генерального секретаріату, військових та робітничих з’їздів. Важливе значення мали чотири універсали Центральної Ради, зміст яких відтворює весь складний процес від моменту проголошення автономії України до створення Української Народної Республіки, спочатку у складі Росії, а потім незалежної держави.

Боротьба Центральної Ради за свободу і незалежність України мала певні успіхи. Самим фактом свого існування вона утвердила ідею української державності, підірвала концепцію “неподільної Росії”. Водночас відсутність безздатної армії та адміністративного апарату, неузгодженість політичних дій призвели до її поразки.

Із пророцтва Серафима Саровського

(перша третина ХІХ ст.)

Саровський Серафим, в миру Прохор Мошнін (1759–1833) – канонізований російською та українською православними церквами. В 19 років прийшов до Саровської пустині (монастиря). Більшу частину свого життя провів на самоті, у пості та молитвах.

...Ріки крові проллються.

До народження антихриста пройде велика тривала війна і страшна революція в Росії¹ ...кровопролиття буде найжахливіше: бунти разінський, пугачовський, Французька революція — ніщо порівняно з тим, що буде в Росії. Відбудуться загибель безлічі вірних вітчизні людей; пограбування церковного майна і монастирів²; ...знищення і пограбування багатств добрих людей; ріки крові російської проллються³.

Книга исторических сенсаций. — С. 68.

З відозви Петроградського тимчасового українського революційного комітету до українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів у Петрограді (2 березня 1917 р.)

Документ є свідченням того, що уже в перші дні лютневої революції 1917 р. представники України, які перебували на той час в Петрограді, у складних умовах змогли організувати Тимчасовий український революційний комітет і

¹Вживаючи у своїх пророцтвах (які передбачали і Чорнобильську катастрофу, а не тільки революції 1917 р., та дві світові війни) назву "Росія", Саровський має на увазі й Україну та Білорусію, які були в центрі згаданих катаклізмів.

²Тільки до жовтня 1930 р. в Україні було закрито 533 церкви, якщо в 1917 р. в Україні було 1710 діючих церков, то в 1940 р. — лише дві, відповідно монастирів було 23, не залишилося жодного. А з 1435 священиків у 1940 р. залишилося лише три. Переважна частина зруйнованих та закритих церков були унікальними пам'ятками історії та культури українського народу.

³Переклад В. Короля.

звернутися до громадськості з програмою політичних дій. Вона допомогла, зокрема, українським солдатам і офіцерам визначитися стосовно підтримки українських політичних сил, а саме Центральної Ради.

Російська демократія виступила в боротьбі за політичну свободу своєї держави. До неї прилучилися жовніри російської армії — ся плоть од плоти й кров од крові демократії. В боротьбі за волю народу російська армія вкрила себе великою славою, далеко більшою й почеснішою, ніж на полі війни в боротьбі за завойовницькі змагання російського уряду й російської буржуазії. Велика хвала їй за се! Російський нарід з вдячністю й любов'ю запише в історії свого політичного визволення славні вчинки російського війська на вулицях столиці.

У визвольній боротьбі останніх днів велику роль відіграв і український демос в особі українського жовнірства тих полків, що прилучилися до повстання. Російське громадянство з вдячністю згадає колись, що ряди війська, яке боролось за свободу разом з широкими демократичними масами Петрограду, в значній мірі складалися з синів українського громадянства й робітництва, з представників демократичних верств української нації.

Чи так само з вдячністю згадає вчинки українських жовнірів на вулицях Петрограду і український нарід? Чи з такою самою любов'ю запише сі вчинки й українська демократія в історію національно-політичного визволення свого народу й своєї країни?

Щоб на сю вдячність і любов заслужити, щоб нестертими слідами записати в історію національно-політичного визволення українського народу свої вчинки, свій героїзм, свою готовність до самопожертви й віддання загально-громадській справі, український демос, українське жовнірство повинне сі вчинки, сей героїзм, сю самопожертву й віддання виявити в завойованню не чужих політичних прав, а своїх власних, національно-політичних прав українського народу. І справити велику енергію української жовнірської маси в Петрограді на шлях завойовання власних національно-політичних прав, зафарбити її революційні виступи свідомістю власних національних інтересів — сей обов'язок лежить передусім на свідомій українській інтелігенції й демократії Петрограду, на вас, українське студентство й свідоме робітництво, на вас, українські офіцери російської армії, на вас, свідомі

українські громадяне. На вас всіх лежить під сю важну хвилю величезна відповідальність перед нашою нацією, величезної ваги завдання — дати напівсвідомій українській жовнірській масі гасло боротьби за національну волю українського народу, а також зорганізувати під сим гаслом і повести до боротьби ще незорганізовані й роскидані українські демократичні маси.

Отже, широка національно-територіяльна автономія України — се практичний лозунг, під яким кличемо вас усвідомляти й організувати українську масу.

Українці Петрограду!

На вас лежить під сю хвилю кольосальна відповідальність за дальшу долю визвольної боротьби українського народу. Прикладіть же усіх зусиль, щоб з тої кризи, яку нині переживає російська держава, вийти з честю й з печаттю боротьби за волю свого народу.

До усвідомлення й організації українських мас.

2 Березоля 1917.

Тимчасовий Український
Революційний Комітет
м. Петрограду.

*Українська суспільно-політична думка
в 20 столітті. — Т. 1. — С. 256—257.*

Відозва Української Центральної Ради до українського народу (9 березня 1917 р.)

Уже в перші дні свого існування Центральна Рада на чолі з М. Грушевським, яка представляла соціал-демократичні партії, звернулася із закликом до українського народу згуртувати свої сили у боротьбі за незалежність. Ця відозва свідчить про те, що лідери українства правильно зорієнтувались у складній політичній ситуації перших днів революції.

Народе Український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії.

Настав час і Твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя, після більш як двохсотлітнього сну.

Уперше, Український тридцятип'ятимільйонний Народе, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто Ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю.

Впав царський уряд, а тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі Збори (Учредительное Собрание) на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права.

Звідти уперше на весь світ пролунає у всій своїй силі справжній голос Твій, справжня воля Твоя.

До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать, і які Ти повинен мати, Великий Народе, сам хазяїн на Українській землі.

А в найближчій часі права на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, Народе, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні.

Народе Український!

Селяни, робітники, салдати, городяне, духовенство і вся українська інтелігенція!

Додержуйте спокій: не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад в житті, але разом, щиро й уперто беріться до роботи: до гуртовання в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на Український Національний Фонд і вибирайте своїх українських людей, на всі місця — Організуйтеся!

Тільки згуртувавшись, можна добре пізнати всі свої потреби, рішуче за них заявити і створити кращу долю на своїй Землі.

Народе Український!

Перед Тобою шлях до нового життя.

Сміливо ж, одностайно йди на той великий шлях в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь Матері України, могутньою рукою твори своє нове вільне життя.

*Київ, Року 1917,
березня 9.*

Українська Центральна Рада.

Із Статуту Генерального Секретаріату (16 липня 1917 р.)

Генеральний Секретаріат Центральної Ради — виконавчий орган, створений за рішенням Малої Ради від 15 червня 1917 р. Дієв від 28 червня 1917 р. до 11 січня 1918 р. На нього покладалося завдання створення системи виконавчої влади в Україні. Після повалення Тимчасового уряду функції Генерального Секретаріату було розширено. 11 січня 1918 р. IV Універсалом він був перетворений на Раду Народних Міністрів УНР. Статут Генерального Секретаріату, ухвалений Малою Радою, був проектом вищо-го управління України.

На підставі згоди з тимчасовим правительством дня 16 липня (н.ст.) 1917 р. — орган революційної демократії всіх народів України — Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу й довести її до Українських Установчих все-народніх Зборів і російського Установчого Зібрання, — утворює Генеральний Секретаріат, який являється найвищим органом управи на Україні.

Діяльність Генерального Секретаріату зазначаєть ся тимчасово такими головними пунктами:

1. Найвищим краєвим органом управи на Україні є Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, який формуєть ся Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджуєть ся тимчасовим правительством.

2. Формування Генерального Секретаріату Центральної Рада здійснює через свій Комітет.

3. Центральна Рада затверджує Генеральний Секретаріат в цілости, висловлюючи йому довіре.

4. В склад Генерального Секретаріату входить 14 генеральних секретарів, а саме секретарі: в справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу, промисловости, почти й телеграфу, праці, доріг, генеральний контрольор і генеральний писарь. ...

5. Свою власть Генеральний Секретаріат здійснює через всі урядові органи на Україні.

6. Всі урядові органи на Україні підлягають власти Генерального Секретаріату. ...

7. Всі урядові посади на Україні, коли вони не виборні, заміщаються Генеральним Секретаріатом або підвладними йому органами.

8. При тимчасовім правительстві має бути статс-секретарь для справ України, якого призначає тимчасове правительтво по згоді з Центральною Радою.

9. Статс-секретарь має пильнувати інтересів України в усій роботі тимчасового правительтва й в разі потреби переслати законопроекти через Генеральний Секретаріят на розгляд Ц. Ради.

10. Генеральний Секретаріят передає на санкцію тимчасового правительтва ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

11. Генеральний Секретаріят передає на затвердження тимчасового правительтва тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

12. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджуєтсья Генеральний Секретаріят по бюджету, ухваленому Центральною Радою.

19. Всі закони тимчасового правительтва мають силу на Україні від дня проголошення їх в Краєвім Урядовім Вістнику на українській мові. ...

20. Всі закони, адміністративні приписи й постанови, проголошені українською мовою, публікуютьсья також і на мовах: російській, єврейській і польській.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — Т. 1. — С. 310—312.

З інструкції Тимчасового уряду для Генерального Секретаріату України

(4 серпня 1917 р.)¹

1. На час до вирішення справи про місцеве врядування Установчими зборами по справах місцевого врядування Україною вищим органом тимчасового уряду є Генеральний Секретаріят, которого призначає тимчасовий уряд по пропозиціям Центральної Ради.

2. Уповноваження Генерального Секретаріату поширюютьсья на губернії: Київську, Волинську, Подільську,

¹Тимчасова Інструкція замінила проект Статуту Генерального Секретаріату.

Полтавську і Чернігівську, з виключенням мглинського, суражського, стародубського і новозибківського повітів. Вони можуть бути поширені і на інші губернії, чи частини їх, втім разі як утворені в цих губерніях на основі постанови тимчасового уряду земські інституції висловляться за бажаність такого поширення.

3. Генеральний Секретаріат складається з генеральних секретарів по відомствам: а) внутрішніх справ, б) фінансів, в) хліборобства, г) освіти, д) торгу і промисловости, є) праці, а також секретаря по національних справах і генерального писаря. Крім цього, при Генеральному Секретаріаті є для контролю його справ генеральний контрольор, що бере участь у засіданнях Генерального Секретаріату з правом рішачого голосу. З числа секретарів не менше чотирьох повинні бути заміщені з осіб, які не належать до української національності. При Секретаріаті по національних справах встановлюються три посади товаришів секретаря з тим, щоб всі чотири найбільш численні національності України мали кожна свого представника в особі секретаря або одного з його товаришів.

4. Генеральний Секретаріат розглядає, розробляє й подає на затвердження тимчасового уряду проекти, що торкаються життя краю і його врядування. Проекти ці можуть бути перед поданням їх тимчасовому уряду внесені на обговорення Центральної Ради.

5. Уповноваження тимчасового уряду по справах місцевого управління, що входять у компетенцію поименованих у статті 3 відомств, здійснюються через генеральних секретарів. Докладніше визначення цих справ буде подане в особливому додаткові.

6. По всіх справах, зазначених в попередній статті, місцева влада краю звертається до Генерального Секретаріату, як після зносин з тимчасовим урядом, передає його розпорядження і накази місцевій владі.

7. Генеральний Секретаріат подає список кандидатів на урядові посади, обов'язки яких торкаються пунктів, зазначених в статті 5 справ.

Міністр-предсідатель
Міністр юстиції

О. Керенський
Зарудний

З відозви Генерального Секретаріату до українського народу

(27 вересня 1917 р.)

Від Генерального Секретаріату України
Офіційно

Народе України! Волею і словом революційного Парламенту твого, Української Центральної Ради в тісній згоді з Правительством революційного всеросійського народу, ти обрав і поставив нас, Генеральний Секретаріат, на чолі влади, сказавши нам творити нове і вільне життя у нашій краю. ...

Ми-ж волю твою волячи, без сумніву та без вагання стали там, де нас призначено, і яко вищий орган влади України, з свідомістю великого завдання ознаймуємо всіх громадян:

Найпершою задачею ми ставимо собі зміцнити новий республіканський лад на Україні. Старому царському ладу не може бути і не буде вороття.

Сотні літ народ український поневірявся у національному безправстві, в утисках, в знущаннях. Тепер, відроджений, оновлений, хазяїном ввіходить він у рідний край до вільного життя. Але століття тих страждань, державна мудрість і спільний інтерес є запорукою тому, що ні одна нація, яка живе на українській землі, не знатиме насильства в своїх правах національних. І ми, Секретаріат України, кермуючись оцим неписаним законом демократій всієї нашої землі, готуючи свій край до автономного життя в великій федерації Республіканської Росії, оповіщаємо, що не допустимо ніяких утисків, або знущання з прав національних чиїх будь. Бо тільки згода націй та братерське співжиття дадуть Україні той бажаний новий лад.

Ми рішуче попереджаємо усіх безчинників і ворогів революції: властю революційного народу України ми неухильно, без вагання будемо боротись з ними і переслідувати кожний вчинок, що вносить безлад і заколот у край.

В час лихоліття і недолі Україна встала до будовання нових форм свого життя, і тим сильнішою, твердішою повинна бути влада, якій доручено провадити ту роботу.

Тому до всіх демократій звертаємо наше слово:

Народе України, в твоїх руках порядок, лад і вся майбутня доля нашої землі! Без згоди, без співробітництва, без дружньої охочої піддержки тобою обраної влади не мо-

же бути творіння вільного ладу. Бо тільки дружними зусиллями, бо тільки з'єднані напруженням одної волі всіх, ми здержимо наш край на кінчику безодні і може одведем і виведем міцним, здоровим, незруйнованим на шлях великої майбутности.

Київ, 27-го вересня, 1917 року.

Генеральний
Секретаріат України

*Українська суспільно-політична думка
в 20 столітті. — Т. 1. — С. 313—314.*

З ультиматуму Ради Народних Комісарів Центральної Раді

(3 грудня 1917 р.)

Раднарком Росії формально визнавав УНР, але не визнавав Центральної Раді "як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки". Водночас він вимагав від неї визнання радянської влади. Отож саме більшовицький уряд Росії спровокував війну між Росією і Україною.

Виходячи з інтересів єдності і братерського союзу робітників і трудящих, експлуатованих мас у боротьбі за соціалізм, виходячи з визнання цих принципів численними рішеннями органів революційної демократії, Рад, і особливо II Всеросійського з'їзду Рад, соціалістичний уряд Росії, Рада Народних Комісарів ще раз підтверджує право на самовизначення за всіма націями, які пригноблялись царизмом і великоруською буржуазією, аж до права цих націй відокремитись від Росії.

Тому ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо народну Українську республіку, її право зовсім відокремитись від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними.

Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо зараз же, без обмежень і безумовно. ...

Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні Радою Рад і Радянської влади на Україні (між іншим, Рада відмовилась скликати, на вимогу Рад України, крайовий з'їзд

українських Рад негайно). Ця двозначна політика, що позбавляє нас можливості визнати Раду, як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки, довела Раду в останній час до кроків, що означають знищення будь-якої можливості угоди.

Такими кроками стали, по-перше, дезорганізація фронту.

Рада переміщує і відкликає односторонніми наказами українські частини з фронту, руйнуючи таким чином єдиний загальний фронт до розмежування, здійсненого лише шляхом організованої згоди урядів обох республік.

По-друге, Рада приступила до роззброєння радянських військ, що знаходяться на Україні.

По-третє, Рада подає підтримку кадетсько-каледінській змові і повстанню проти Радянської влади. Посилаючись завідомо неправдиво на автономні нібито права "Дона і Кубані", прикриваючи цим каледінські контрреволюційні виступи, що йдуть врозріз з інтересами й вимогами величезної більшості трудового козацтва, Рада пропускає через свою територію війська до Каледіна, відмовляючись пропускати війська проти Каледіна.

В даний же час, зважаючи на всі викладені вище обставини, Рада Народних Комісарів ставить Раді, перед лицем народів Української і Російської республік, такі питання:

1. Чи зобов'язується Рада відмовитись від спроб дезорганізації загального фронту?

2. Чи зобов'язується Рада не пропускати надалі без згоди верховного головнокомандуючого жодних військових частин, які направляються на Дон, на Урал або в інші місця?

3. Чи зобов'язується Рада подавати допомогу військам у справі їх боротьби з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням?

4. Чи зобов'язується Рада припинити всі свої спроби роззброєння радянських полків і робітничої Червоної гвардії на Україні та повернути негайно зброю тим, у кого вона була забрана?

В разі неодержання задовільної відповіді на ці питання протягом 48 годин, Рада Народних Комісарів вважає Раду у стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії та на Україні¹.

Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — К., 1963. — Т. 1. — С. 11—12.

¹Документ підписали В. Ленін і Л. Троцький.

З ноти Генерального Секретаріату Раді Народних Комісарів¹

(4 грудня 1917 р.)

...Нарешті, стосовно четвертого питання, чи буде Рада роззброювати неукраїнські полки, Генеральний Секретаріат заявляє, що на території Української Народної Республіки влада належить демократії України. Будь-які замахы збройною силою на цю владу будуть придушені тією ж силою. Тому Генеральний Секретаріат, щоб уникнути братовбивчої війни, пропонує Раді Народних Комісарів відкликати більшовицькі полки з України, Генеральний Секретаріат жодних перешкод їх виходу чинити не буде. Точно так само Рада Народних Комісарів повинна надати можливість безперешкодного просування військових частин з Великої Росії і з фронтів на Україну. Стан війни між двома державами Російської Республіки Генеральний Секретаріат вважає убивчим для справи революції і для торжества інтересів робочих і селян. Генеральний Секретаріат всіляко уникає кривавих способів вирішення політичних і державних питань, але якщо Народні Комісари Великої Росії, беручи на себе всі наслідки прийдешніх лихоліть братовбивчої війни, вимусять Генеральний Секретаріат прийняти їх виклик, то Генеральний Секретаріат не має жодного сумніву, що українські солдати, робочі й селяни, захищаючи свої права і свій край, дадуть належну відповідь Народним Комісарам².

*Рубач М. К истории конфликта между Совнаркомом
Центральной Радой // Летопись революции. —
1925. — № 1. — С. 60—63.*

Із резолюцій з'їзду Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України

(4—6 грудня 1917 р.)

З'їзд, який проходив у Києві, підтримав позицію Центральної Ради щодо ультиматуму від РНК Росії. Як свідчить документ, Центральна Рада відображала інтереси України, тоді як російський уряд чекав лише приводу, щоб розпочати воєнні дії проти УНР.

¹Ноту підписали В. Винниченко і С. Петлюра.

²Переклад В. Короля.

РЕЗОЛЮЦІЯ ПРО УЛЬТИМАТУМ

По скінченню всіх промов прийнято було всіма проти 2 при 19, що ухилились від голосування, таку резолюцію:

“а) Вважаючи ультиматум Ради Народніх Комісарів замахом проти Української Народньої Республіки, б) виходячи з того, що заявлені в ньому домагання брутально порушують право українського народу на самовизначення та на вільне будування форм свого державного життя, — всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих та салдатських депутатів стверджує, що централістичні заміри теперішнього московського [великоруського] правительства, доводячи до війни між Московщиною та Україною, загрожують дорешти розірвати федеративні звязки, до яких прямує українська демократія.

В той час, коли демократія всього світу, з передовими відділами міжнародного соціалізму начолі, бореться за досягнення загального миру, який єдиний тільки дасть можливість селянським та пролетарським масам успішно боротись за інтереси трудящого люду, — погроза новою братогубною війною, що оголошено Радою Народніх Комісарів України — руйнує братерство трудящих верств всіх народів, розбужує прояви національної ворожнечі та затемнює класову свідомість мас, сприяючи тим самим зростові контр-революції.

Визнаючи що відповідь Генерального Секретаріату 4-го грудня є належною відповіддю замахові народніх комісарів на права українських селян, робітників та воєнків, — всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітницьких та воєцьких депутатів вважає потрібним вжити всіх заходів, щоб не допустити пролиття братерської крові і звертається з гарячим закликком до народів Росії всіма способами запобігти можливості нової ганебної війни”.

ВІДОЗВА З'ЇЗДУ ДО НАРОДІВ РОСІЇ

З'їзд рад селянських, робітницьких та воєцьких депутатів України, числом більше 2.500 делегатів, обговоривши ультиматум Ради народніх комісарів Центральной Українській Раді та оповіщення війни Українській Народній Республіці, одноголосно постановив: висловити цілковите довірря Центральной Українській Раді та Генеральному Секретаріатові і звернутися до всіх селян, робітників та воєнків всіх народів революційної Росії з наступною відозвою.

...Першим ділом великої революції було проголошення прав всіх народів на самовизначення. Український народ використав це своє право і проголосив Народню Українську Республіку. Цій Народній Республіці Рада народніх комісарів тепер оповіщає війну! З генералом Гінденбургом Рада народніх комісарів веде мирні переговори, а демократії всіх народів України вони ставлять ультіматум і погрожують війною.

На словах Рада народніх комісарів наче б признає право нації на самоозначення аж до відокремлення. Але це тільки на словах, а на ділі власть комісарів намагається брутално вмішуватись в діяльність українського правительства, яке виконує волю законодавчого органа — Центральної Української Ради.

Яке ж це право на самоозначення?! Певне комісари дозволяють самовизначуватись тільки своїй партії, всі ж інші групи людности та народи, вони, як і царське правительство, хочуть тримати під своєю кормигою силою зброї.

Але український народ не для того скинув з себе царське ярмо, щоб запрягтись в ярмо комісарів. І не для того народи Росії прагнуть замирення на фронті, щоби в тилу розпочати ще страшнішу братогубну міжусобну війну в рядах самої демократії.

Центральну Українську Раду народні комісари проголошують буржуазною. Чи ж це правда?

Ні, це наклеп!

Центральну Раду обрано з'їздами робітників, селян та вояків всієї України. Девять місяців вона провадить боротьбу за права демократії та національних меншостей України.

За цей час Центральна Рада зорганізувала коло себе селянство та робітників, з'єднала українське революційне військо, проголосила Народню Українську Республіку в складі федеративної Росії, передала землю без викупу трудовому народові, завела восьмигодинний робочий день та догляд за виробництвом, скасувала кару на смерть, дала амністію за політичні проступки та проголосила національно персональну автономію для меншостей України. Всього цього вона досягла не порушенням прав інших народів, а пошаною до них, не касуванням громадянських та політичних свобод, а їх обороною, не зброєю та насильством, а одвертою організованою політичною боротьбою. От за яку працю народні комісари обізвали Центральну Раду буржуазним правительством.

Брати і товариші, — робітники, вояки та селяне! Хіба це ви оповістили війну революційній демократії України? Хіба вам треба душити волю на Україні? Хіба ви вважаєте нас, демократію України, страшнішими ворогами, ніж полчища Гінденбурга?!

Ні, ми цьому не повіримо! Поміркуйте! Скажіть тим, які ведуть вас, — Раді народних комісарів — що вони розпочали злочинне діло. Скажіть їм, що ви не порушите тої братньої згоди між Україною і всіма народами Росії, на яку роблять замах петербурзькі комісари.

Чого ми хочемо? Ми хочемо утворити всеросійську федеративну владу, яка б спіралась на організовану волю народів і країв. Ця влада повинна бути однородно-соціалістичною, від большевиків до народн.соц. включно.

Ми домагаємось негайно загального демократичного замирення. Отсе програма нашої діяльності і наших домагань. Отже питаємо, чи за цю програму ви згодитесь приборкати нас гарматами і штиками?!

Спиніться брати і товариші! Щоб ні одна рука селянина, робітника чи вояка не замахнулась на свого брата! Щоб ні одної краплі крові не пролилось в братогубній війні!
Досить крові!

Крім того з'їздом обрано з сього складу по три чоловіки від кожної губернії. Ці делегати, щоб запобігти кровопролиттю, мають роз'їхатись умовляти большевицьке військо не йти війною на Україну. ...

Про Центральну Раду

Приймаючи на увагу, що Центральна Українська Рада, представництво в котрій безперестанно поновлюється, складається з всеукраїнських рад селянських, робітницьких та вояцьких депутатів, обраних на всеукраїнських з'їздах, та з представництва демократії національних меншостей, через що вона уявляє з себе тимчасовий правомочний законодавчий орган революційної України, і зважаючи на те, що проголошенням третього Універсалу Центральна Рада стала на шлях широких соціальних і політичних реформ та приступила до найшвидшого скликання Українських Установчих Зборів, яким єдино може Центральна Рада передати всю повноту влади на Україні, — з'їзд рад селянських, робітницьких та вояцьких депутатів України вважає переобрання Центральної Ради невчасним і непотрібним.

Підкреслюючи своє рішуче домагання, щоб Центральна Рада в своїй дальшій роботі стояла твердо на сторожі здобутків революції, поширюючи та поглиблюючи невпинно свою революційну творчість і обороняючи непохитно класові інтереси трудової демократії, та щоб не відкладаючи скликали в свій час Українську Установчу Раду, яка єдино може виявити справжню волю всієї демократії України, — з'їзд рад селянських, робітницьких та вояцьких депутатів України висловлює на цьому шляху Центральній Раді своє цілковите довірря і обіцяє їй свою рішучу піддержку.

Робітнича газета. — 1917. — 9 грудня.

Резолюція Української Центральної Ради 3-го червня

з приводу відповіді Тимчасового Уряду
на домагання делегації Центральної Ради
(1917 р.)

Наведені універсали Центральної Ради — маніфести цього державного органу, що виконували функції основних тимчасових документів конституційного характеру.

Обміркувавши відповідь Тимчасового Російського Уряду на домагання Української Центральної Ради і зважаючи на те, що признання права українського народу на автономію відповідає його трудовим і національним інтересам, загальні збори Центр. Ради, поповненої Радою Селянських Депутатів та Військовим Генеральним Комітетом, признали, що одкинувши домагання Центр. Ради, Тимч. Рос. Уряд свідомо пішов в супереч інтересів трудового народу на Україні і в супереч ним же [урядом] проголошеного принципу самовизначення народів. Через це Збори Ц.Р. визнають необхідним:

1) звернутися до всього українського народу з закликом організуватися і приступити до негайного закладання підвалин автономного ладу на Україні.

2) Ц.Р. вважає потрібним негайно видати до укр. народу універсал, в якому має вяснити суть домагань укр. демократії представленій Центр. Радою, а також ті завдання, які стоять перед нею в творенні автономного ладу на

Україні разом з иньшими національностями Української Землі.

3) Загальні збори визнають, що Ц.Р. вжила всіх заходів, щоб порозумітися з Тимчасовим Російським Урядом в справі оголошення принципу автономії України, і з огляду на те, що стихійний зріст укр. руху набирає все більших розмірів, що відмова Тимчасовим Урядом може той рух направити по небажаному напрямку, У.Ц.Р. постановляє тепер ще з більшим напруженням сил стати до організації й направлення того руху, щоб не довести край і всю Росію до анархії і занепаду здобутків революції.

Вісти з Української Центральної Ради. —
Ч. 8. — Травень 1917. — С. 3.

З Першого універсалу Української Центральної Ради (1917 р.)

УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ДО УКРАЇНСЬКОГО
НАРОДУ, НА УКРАЇНІ Й ПОЗА УКРАЇНОЮ СУЩОГО

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сел, від фабрик, від салдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам стояти й боротися за ті права та вольности.

Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Соїм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба, й які закони для нас лучші. ...

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя й приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на Автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Україні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, се-б-то вибраним нами комісаром на Україні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло.

Воно не хотіло сказати, чи признає за нашим народом право на Автономію, та право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного зібрання.

Центральне Російське Правительство не хотіло мати при собі нашого комісара, не хотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не хотіло признати комісара на всю Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Росій-

ське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Це наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: од нині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города од нині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку, дужу організацію та освідомлення народу, й тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи не-українські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій у нашім краю й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з ними стануть до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української й виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготовимо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом — Українською Центральною Радою стоїть велика й висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ усі кошти свої отдавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за це.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, усім українським громадським управам і установам 31-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу й точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю й державним розумом. що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо й достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: *Київ. Року 1917, місяця (іюня) числа 10.*

Винниченко В.К. Відродження нації. — Київ; Відень, 1920. — Ч. 1. — С. 219—224.

Другий універсал Української Центральної Ради (1917 р.)

Громадяне української землі! Представники Тимчасового Правительства повідомили нас про ті конкретні заходи, які задумує перевести Тимчасове Правительство в справі управи Україною до Установчих Зборів. Тимчасове Правительство стоячи на сторожі завойованих революційним народом свобод, признаючи за кожним народом право на самоозначення та полишаючи остаточне усталення його форми Установчим Зборам, простягає руку представникам української демократії й Центральній Українській Раді та закликає в порозумінню з цим творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єдності й сповіщаємо всіх громадян України, що вибрана українським народом через його революційні організації Центральна Українська Рада незабаром буде доповнена на справедливих основах представниками інших народностей, які живуть на Україні, через їхні революційні

організації, і тоді буде тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, що заступатиме інтереси цілого населення нашого краю.

Доповнена Центральна Українська Рада виділить наново споміж себе окремий відповідальний перед нею Генеральний Секретаріат, який буде предложений до затвердження тимчасовому правительству в характері представника найвищої краєвої власти тимчасового правительства на Україні. В сім органі будуть зосереджені всі права й засоби, щоб він яко представник демократії на цілій Україні й рівночасно яко найвищий краєвий орган управи міг виповнити складну роботу організації й будування життя всього краю в згоді з цілою революційною Росією.

У згоді з іншими національностями України й діючи на полі державної управи яко орган тимчасового правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом закріплення нового ладу, витвореного революцією.

Змагаючи до автономного устрою України, Центральна Українська Рада в порозумінню з національними меншостями України приготовлятиме проекти законів про автономний лад України для предложення їх на затвердження Установчим Зборам.

Зважаючи, що утворення краєвого органу тимчасового правительства на Україні забезпечує бажане наближення управи краєм до потреб місцевого населення в межах, можливих до Установчих Зборів, і думаючи, що доля всіх народів Росії тісно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче відкидаємо проби самочинного здійснювання автономії Установчих Зборів.

Що-ж торкається комплектування українських військових частей, Центральна Українська Рада матиме своїх представників при кабінеті міністра війни, в генеральнім штабі й при верховнім головнокомандуючим для участі при комплектуванні окремих частей виключно українцями, оскільки заходи в сім напрямі на думку міністра війни будуть можливі з технічного боку без порушення бойової здатності армії.

Сповідуючи про се громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка наділила нас своєю волею, разом з революційним правительством доложить

усіх своїх сил, щоб довести край і зокрема Україну до остаточної перемоги революції.

У Києві 1917 року, 3 липня. Українська Центральна Рада.

Винниченко В.К. Відродження нації. —
Ч. 1. — С. 279—282.

Статут Генерального Секретаріату (1917 р.)

На підставі згоди з тимчасовим правительством дня 16 липня (н.ст.) 1917 р. — орган революційної демократії всіх народів України — Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу й довести її до Українських Установчих все-народних Зборів і російського Установчого Зібрання, — утворює Генеральний Секретаріат, який являєть ся найвищим органом управи на Україні.

Діяльність Генерального Секретаріату зазначаєть ся тимчасово такими головними пунктами:

1. Найвищим краєвим органом управи на Україні є Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, який формуєть ся Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджуєть ся тимчасовим правительством.

2. Формування Генерального Секретаріату Центральної Рада здійснює через свій Комітет.

3. Центральна Рада затверджує Генеральний Секретаріат в цілості, висловлюючи йому довіре.

4. В склад Генерального Секретаріату входить 14 генеральних секретарів, а саме секретарі: в справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу, промисловости, пошти й телеграфу, праці, доріг, генеральний контрольор і генеральний писарь.

Примітка. При секретареві в національних справах назначаєть ся три товариші секретаря — від Великокорсів, Євреїв і Поляків. Товариші секретаря по ділам своєї нації мають право реферату й рішучого голосу в сих справах у Генеральнім Секретаріаті. Товариші секретаря в національних справах затверджують ся Комітетом Ради.

5. Свою власть Генеральний Секретаріат здійснює через всі урядові органи на Україні.

6. Всі урядові органи на Україні підлягають власти Генерального Секретаріату.

Примітка. Генеральний секретаріат установляє, які органи, в яких межах і в яких випадках мають зносити ся безпосередно з тимчасовим правительством.

7. Всі урядові посади на Україні, коли вони не виборні, заміщають ся Генеральним Секретаріатом або підвладними йому органами.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — Т. 1. — С. 310—311.

3 Третього універсалу Центральної Ради (1917 р.)

Народе український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде междуусобна й кривава боротьба. Центрального правительства нема й по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти, дужої, єдиної, народньої Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всеї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Української Народною Республікою.

Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на наших землях, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, й нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу й власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав революції не тільки нашої землі, але й усеї Росії.

Отож оповіщаємо:

До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо;

Віднині на території Української Народньої Республіки існує право власності на землі поміщицькі й інші землі нетрудових хазяїв сільськогосподарського значіння, а також на удільні, манастирські, кабінетські та церковні землі — касується.

Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає генеральному секретареві земельних справ негайно виробити закони про те, як поряdkувати земельним комітетом, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народньої Республіки України від сього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці. ...

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею й іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир установлено як найшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити й спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права українського народу в Росії й поза Росією в замиренню не порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції затемнено відновленою карою на смерть. Оповіщаємо:

Віднині на землі Української Республіки смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасуд-

женим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде видано закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідальний духові народу. ...

Генеральному Секретарству внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях. І до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці мають бути забезпеченими всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи й мешкання, право й можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, сам довгі літа борючися за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцях. ...

Справа харчова є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили й рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руйництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоровля, силу й нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня 1917 (9 січня н. ст. 1918) року, а днем скликання їх — 9 (22 н. ст.) січня 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів негайно видано буде закон.

У Києві 7 (20) листопада 1917 р.

З Четвертого універсалу Української Центральної Ради (січень 1918 р.)

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні. Скількість хліба зменшується. Наступає голод. По краю розмножилися ватаги грабіжників і убийників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі.

З приводу всього того не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попереднім Універсалом реченці й не могли відбутися ті Збори, визначені на нинішній день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад у нашій Народній Республіці й zorganizувати нове Правительство.

А тим часом петроградське Правительство Народних Комісарів виповіло війну Україні. ...

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбийчої війни двох сусідніх народів, але петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою. ...

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з'їздами селян, робітників і салдатів України, в ніякім разі не можемо згодитися на те, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ бажає мира й мир повинен прийти можливо як найскорше.

Та для того, щоб ні російське Правительство, ні ніяке інше не ставило перешкод Україні в установленню того бажаного мира, для того, щоб повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції і нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всім горожанам України:

Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязни, але ніяка з них не може вміщуватися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу — селян, робітників і салдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народніх Міністрів. ...

Щодо так званих большевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край, то поручаємо Правительству Української Народньої Республіки твердо й рішучо взятися за боротьбу з ними. ...

Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватися, поручаємо розпускати салдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народню міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств.

Знищені війною і демобілізацією місцевости мають бути відбудовані при помочи державного скарбу.

Коли наші вояки вернуться додому, народні ради — громадські й повітові й городські думи мають бути перевибрані в часі, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Міжтим, щоб установити таку власть, до якої мали-б довіря й яка спіралася-б на всі революційно-демократичні верстви народу, має Правительство додати до помочи місцевим самоврядуванням ради робітничо-селянських і салдатських депутатів, вибраних із місцевих людей.

В земельних справах комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности й соціалізацію землі згідно з нашою постановою на 7 сесії.

Сей закон буде розглянено за кілька днів на повній сесії Центральної Ради й Рада Міністрів уживе всіх способів, щоб передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбулася ще з початком весняних робіт.

Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження Народньої Української Республіки.

Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, й народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець.

Раді Народніх Міністрів поручаємо негайно пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до вибору продуктів, необхідних для робочих мас.

Та сама війна дала сотки тисяч безробітних і інвалідів... В самостійній Народній Республіці України не повинен страждати ні один трудящий чоловік. Правительство республіки має підняти промисел держави, має зачати творчу роботу по всіх галузях, де всі безробітні могли-б найти працю й приложити свої сили, й прийняти всі міри для забезпечення покаліченим і потерпівшим від війни.

При старім ладі торговці й всілякі посередники наживали на бідних, пригноблених клясах надмірі капітали.

Відтепер Українська Народня Республіка бере в свої руки найважніші області торгівлі й усі доходи з неї обертає на користь народу.

Торговлю товарами, які мається привозити зза границі й вивозити за границю, вестиме сама наша держава, щоб не було такої доріжні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбідніші верстви.

Для виконання сього поручаємо Правительству Республіки виробити й представити до затвердження закони про се, також про монополі заліза, вугля, шкур, тютюну й інших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі кляси в користь нетрудових.

Так само поручаємо установити державно-народню контролю над усіма банками, що через кредити нетрудовим клясам помагали експлуатувати трудові маси. Відтепер кредитова поміч банків має йти передовсім на піддержку трудовому населенню й на розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не для спекуляції й ріжнородної банкової експлуатації.

На ґрунті анархії, неспокоїв у життю й недостачі продуктів зростає невдоволення серед деяких частин населення. Тим невдоволенням користуються ріжні темні сили й тягнуть неосвідомлених людей до старих порядків. Сі темні протиреволуційні сили бажають знову піддати

всі вольні народи під одно царське ярмо — Росії. Рада Народніх Міністрів повинна безощадно боротися з усіма контрреволюційними силами й кожного, хто призиває до постання проти самостійної Української Народньої Республіки й до повороту старого ладу, — карати яко за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджується й окремо проголошується: в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку признано за ними законом 22 січня.

Все перечислене в Універсалі, чого не встиємо виконати ми, Центральна Рада й наша Рада Міністрів, у найблищій тижні виконають, справдять і до окончного ладу доведуть Українські Установчі Збори.

Ми поручаємо всім нашим громадянам перевести вибори як найбільш енергічно, підняти всі зусилля, щоб підрахунок голосів був закінчений як найскорше, щоб за пару тижнів зібралися наші Установчі Збори, — найвищий господарь і управитель нашої землі, й Конституцією нашої незалежної Української Народньої Республіки закрипили свободу, порядок і добробут на добро всього трудового народу її на тепер і на будучі часи. Сей найвищий наш орган має рішити про федеративну зв'язь з народніми республіками колишньої російської імперії. До того ж часу всіх горожан самостійної Української Народньої Республіки зазиваємо стояти непохитно на сторожі добутої свободи й прав нашого народу й усіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої Української Республіки. Українська Центральна Рада. У Києві.

9 (22) січня 1918 р.

Винниченко В.К. Відродження нації. —
Ч. 2. — С. 244—252.

УКРАЇНА В БОРОТЬБІ
ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ
ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ
(1918—1920)

Період 1918—1920 рр. — надзвичайно складний і суперечливий в історії України. Події, які відбувалися в той час, були спричинені гострою політичною кризою, зумовленою соціальними та національними протиріччями. Розв'язати їх мирним шляхом заважала передусім авантюристична політика більшовицьких лідерів, зокрема Леніна і Троцького, які свідомо йшли на безглузде кровопролиття, не бажаючи домовитися з Центральною Радою мирним шляхом. Це змусило її просити іноземної допомоги проти більшовицької експансії, що обернулося окупацією України в 1918 р. За таких умов у 1919—1920 рр. у країні швидко змінювалися державно-політичні режими, що вкрай негативно позначилося на становищі народу, який до того ж зазнав величезних втрат у громадянській війні: під час її в боях, від терору, голоду, епідемії загинуло до 8 млн осіб.

Багатонаціональний, але зрусифікований робітничий клас тяжів до більшовиків у боротьбі за “світову пролетарську революцію”. Позиції українського селянства, яскравим виразником інтересів якого виступав Н. Махно, залежали від ставлення до нього української демократії. Відомо, що її партії не змогли вирішити аграрного питання, поєднати національні та соціальні вимоги народу, що поглибило класову поляризацію українського суспільства, призвело до втрати сподівань на державну незалежність України і мало наслідком остаточне утвердження влади більшовиків.

З мирного договору між Українською Народною Республікою і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною

(9 лютого 1918 р.)

Це перший міжнародно-правовий документ, який визначав міжнародний статус України та її західні кордони. Договір надав Україні можливість протягом 1918 р. формувати рівноправні відносини зі своїми сусідами. Після капітуляції Німеччини та анулювання Росією Брестського договору УНР втратила міжнародне визнання.

Мирний договір між Українською Народною Республікою з одної, а Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони

Тому, що Український Народ в протязу сучасної світової війни проголосив себе незалежним і виразив бажане повернути мирний стан між Українською Народною Республікою і державами, що знаходяться у війні з Росією, постановили правительства Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини заключити мировий договір з правительством Української Народної Республіки; вони хотять сим вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового мира, котрий не тільки має покласти кінець страхотам війни, але також має вести до повернення дружніх відносин між народами на поли політичному, правному, господарському і умовому. В тій цілі до навязання мирових переговорів в Берестю Литовським зібрали ся повновласники вище означених правительств. ...

Стаття I.

Українська Народня Республіка з одної і Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина з другої сторони заявляють, що воєнний стан між ними покінчений. Сторони, заключуючі договір, рішили ся надалі жити взаємно в мирі і дружбі.

Стаття II.

1) Між Українською Народною Республікою з одної і Австро-Угорщиною з другої сторони, о скільки ті дві

держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, які існували між Австро-Угорською Монархією і Росією перед вибухом війни.

2) Далше на північ ітиме границя Української Народньої Республіки починаючи від Тарнограду, загально по лінії Білгорай — Шебогшин — Красностав — Пугачів — Радин — Межиріче — Сарнаки — Мельник — Високо Литовськ — Каменець Литовськ — Прушани — Вигоновське Озеро.

Подрібно устанавлюватиме границю мішана комісія після етнографічних відносин і з узглядненем бажань населення.

3) На випадок, якби Українська Народня Республіка мала граничити ще з якою іншою державою Почвiрного Союзу, то що-до того застерігають ся окремі умови.

Стаття III.

Опорожнюване занятих областей пічнеться негайно по ратифікації сього мирового договору.

Спосіб переведення опороження і передачі опорожнених областей означуть повновласники інтересованих сторін.

Стаття IV.

Дипломатичні і конзулярні зносини між сторонами, що заклочують договір, почнуть ся зараз по ратифікації мирового договору. Для можливо найбільшого допущення конзулів обох сторін застерігають ся окремі умови.

Стаття V.

Сторони, що заклочують договір, зрікають ся взаімно звороту їх воєнних коштів, себто державних видатків на проваджене війни, як також звороту їх воєнних шкід, то є тих шкід, які повстали для них і їх горожан у воєнних областях через військові зарядження з включенем всіх реквізицій, зроблених у ворожому краю.

Стаття VI.

Воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені до дому, хибаби вони скотіли за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишити ся в її областях або удатися до іншого краю.

Питання, що з тим стоять у звязку, полазгоджують ся в окремих договорах, передбачених в VIII статі.

Стаття VII.

Сторони, які заключають договір, прийшли в справі господарських зносин до слідуючої згоди:

I.

Сторони, які заключають договір, зобов'язують ся взаїмно навязати негайно господарські зносини і устроїти обміну товарів на підставі слідуючих постанов:

До 31 липня біжучого року треба буде переводити взаїмну обміну лишків найважніших сільсько-господарських і промислових виробів для покриття біжучих потреб згідно з оттакими постановами:

а) Кількість та рід витворів, котрих обміну передбачено в попередньому уступі, означить по обох сторонах комісія, яка складаєть ся з однакової кількості членів з обох сторін і збираєть ся негайно після підпису мирового договору.

б) Ціни витворів при згаданій обміні товарів означає по взаїмній згоді комісія, котра складаєть ся з рівної кількості представників обох сторін.

в) Розрахунок відбуваєть ся в золоті на такій основі: 1000 німецьких державних марок в золоті рівні 462 карбованцям в золоті Української Народньої Республіки, а також рівні 462 рублям в золоті бувшого російського цісарства (1 рубель рівнаєть ся 1/15 імперіяла), або 1000 австрійських і угорських корон в золоті рівні 393 карбованцям 78 грошам в золоті Української Народньої Республіки, рівні 393 рублям 78 копійкам в золоті бувшого російського цісарства (1 рубель рівнаєть ся 1/15 імперіяла).

Берестейський мир. Спомини та матеріали. — Львів; Київ, 1928. — С. 303—307.

Із спогадів Д. Дорошенка про події під Крутами
(17 січня 1918 р.)

Дорошенко Дмитро Іванович (1882—1951) — учасник громадянської війни на Україні, історик, публіцист, державний і політичний діяч, член Української Центральної Ради, міністр закордонних справ в уряді П. Скоропадського, автор майже тисячі праць з історії України.

...Коли з боку Бахмача і Чернігова просувалися на Київ більшовицькі ешелони, уряд не зміг послати для відсічі жодної військової частини. Тоді зібрали наспіх загін із студентів і гімназистів старших класів і кинули їх — буквально на убій — назустріч прекрасно озброєним і численним силам більшовиків. Нещасну молодь довели до станції Крути і висадили тут на "позиції". В той час коли юнаки (більшість яких не тримала ніколи в руках рушниці) безстрашно виступили проти наступаючих більшовицьких загонів, начальство їх, група офіцерів, залишилася в поїзді й влаштувала тут пиятику у вагонах; більшовики без зусиль розбили загін молоді і погнали його до станції. Побачивши небезпеку, ті, хто знаходилися в поїзді, поспішили дати сигнал до від'їзду, не залишивши ні хвилини, щоб захопити із собою тікаючих... Шлях на Київ тепер було повністю відкрито. Кажуть, ініціатива відправки на видиму загибель кількох сотень нещасної молоді належала військовому міністру М.В. Поршу¹.

Революція на Україні. По мемуарам белых. — М.; Л., 1930. — С. 94—95.

Грамота Павла Скоропадського

(29 квітня 1918 р.)

Скоропадський Павло Петрович (1873—1945) — гетьман України (1918). Походив із старовинного козацького роду. Влітку 1917 р. сформував 40-тисячний корпус, силами якого зупинив збільшовизовані війська, що прямували на Київ. 29 квітня 1918 р. на хліборобському конгресі оголосив себе гетьманом України. Політика Скоропадського була спрямована на зміцнення української державності, водночас відбувалося згортання українських свобод.

Громадяне України!

Всім Вам, козаки та громадяне України, відомі події останнього часу, коли джерелом лилася кров краєвих синів України і знову відродившася Українська Держава стояла коло краю загибелі.

Спаслась вона дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротись за цільність і спокій України.

¹Переклад В. Короля.

При такій піддержці у всіх зродилась надія, що пічнеться відбудовання порядку в Державі й економічне життя України вийде, врешті, в нормальне русло.

Але ці надії не справдились.

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього.

Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись-то України встає грізна мара голоду.

При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Як вірний син України, я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управління Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтованні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Рада, а також всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються.

Всі інші урядовці, працюючі в державних Інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде виданий закон, установляючий новий порядок виборів до Українського Союму.

До цього я буду твердо стояти на сторожі порядку й законности в Українській Державі, буду домагатись негайного виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами.

Права приватної власности — як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно тимчасового уряду російського, відміняються і касуються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.

В області економічній і фінансовій відбувається повна свобода торгу й відчиняється широкий простір приватного підприємства й ініціативи.

Передбачаю всю трудність стоючої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, аби гідно виконати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час.

Мені далекі і чужі які-б-то не було власні побудження, і головною своєю метою я ставлю користь і благо народу і всім дорогої нам України.

В цій свідомості кличу всіх Вас, громадян і козаків України — без різниці національності й віросповідання — допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному велико відповідальному ділі.

Гетьман Всієї України
Отаман Ради Міністрів
29 квітня 1918 р., м. Київ.

Павло Скоропадський
М. Устимович

Державний вістник: Газ. — 1918. — 16 травня.

Із законів про тимчасовий державний устрій України

(29 квітня 1918 р.)

Наведені тексти законів загалом відповідали політичній ситуації й зміцнювали міжнародно-правовий статус гетьманської влади в Україні.

Тимчасово до вибрання Сойму й відкриття його діяльності державний устрій України й порядок керування ґрунтується на отсих законах:

ПРО ГЕТЬМАНСЬКУ ВЛАДУ

1) Влада управи належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2) Гетьман стверджує закони й без його санкції ніякий закон не може мати сили.

3) Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його в повнім складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повнім його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в раді, коли для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

4) Гетьман є найвищий керовничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5) Гетьман є верховний воєвода Української Армії та Фльоти.

6) Гетьман оголошує області на військовім, осаднім або виключнім стані.

7) Гетьманови належить помилування засуджених, полегчення кари й загальне прощання зроблених проступних подій з касуванням проти них переслідування і визволення їх від суду й кари, а також складання державних поборів і даровання милости в особистих випадках, коли сим не порушають ся нічий охоронені законом інтереси та громадянські права.

8) Накази й розпорядки Гетьмана закріплюють ся Отаман-Міністром або відповідним йому Міністром. ...

ПРАВА Й ОБОВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ І ГРОМАДЯН

11) Умови придбання прав українського козацтва та громадянства а так само їх утрачення означають ся законом.

12) Захист Рідного Краю се обов'язок кожного козака та громадянина Української Держави.

13) Українські козаки та громадяни повинні платити установлені законом податки й мита, а також відбувати повинности згідно з постановою закону.

14) Ніхто не може підлягати переслідуванню за проступне діланне іншим способом, як тільки означеним законом.

15) Ніхто не може бути затриманий під сторожею инакше, як лише у випадках, означених законом.

16) Ніхто не може бути суджений і покараний інакше, як тільки за проступні ділання, передбачені існуючими в час їх здійснення законами.

17) Оселя кожного непорушна. Робити обшукування й арешт в будинку без згоди його господаря можливо не інакше, як у випадках і в порядку, означених законом.

18) Кожний український козак і громадянин має право вільно вибирати мешкання і працю, набувати і продавати майно та без заборони виїжджати за кордон Української Держави.

19) Власність непорушна. Примусове вивласення нерухомого майна, коли се необхідно для якої небудь державної чи громадської користи, можливе не інакше, як за відповідну платню.

20) Українські козаки та громадяни мають право робити зібрання, в межах, нешкідливих законам, мирно й без зброї.

21) Кожний може в межах, установлених законом, висловлювати й писати свої думки, а так само розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами.

22) Українські козаки та громадяни мають право гуртувати громади й спілки в межах, непротивних законам. ...

ПРО РАДУ МІНІСТРІВ І ПРО МІНІСТРІВ

34) Напрямок і об'єднання праці окремих секцій по прикметам як законодавства, так і найвищої Державної Управи складаєть ся на Раду Міністрів.

35) Керування ділами Ради Міністрів складаєть ся на Генерального Секретаря і на підлягаючу йому Державну Генеральну Канцелярію.

36) Отаман-Міністер і Міністри відповідають перед Гетьманом за загальний хід державної управи. Кожний з них окремо відповідає за свою діяльність і розпорядки.

37) За проступні по посаді ділання Отаман-Міністер і Міністри підлягають громадській і карній відповідальности на основах, в законі означених. ...

ПРО ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУД

42) Генеральний Суд Української Держави уявляє собою найвищого хоронителя і захистника закону та Най-

вищий Суд України для справ судівництва й адміністративних.

43) Генеральний Суд оголошує до загальної відомости всі закони й накази Уряду, слідкуючи за законністю їх видання.

44) Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судді призначають ся Гетьманом.

Гетьман всієї України
Отаман Ради Міністрів
29 квітня 1918 р. Київ

Павло Скоропадський
Микола Устимович

*Українська суспільно-політична думка
в 20 столітті. — Т. 1. — С. 386—389.*

Із заяви генерала Денікіна (17 листопада 1918 р.)

Денікін Антон Іванович (1872—1947) — генерал царської армії, головнокомандуючий збройними силами білогвардійських військ Південної Росії під час громадянської війни.

Катеринодар

ТЕЛЕГРАМА

...Якщо Україна встала на шлях російської державності, видається необхідним укласти угоду з питань про утворення єдиного фронту, єдиного командування для боротьби з більшовиками, єдиного російського представництва на міжнародному конгресі.

В основу угоди Добровольча армія ставить три положення: перше — єдина Росія, друге — боротьба з більшовиками до кінця, третє — вірність договорам із союзниками за повної відмови від германської орієнтації.

Вірно:

Генерал Денікін
Генерал Драгомиров

м. Катеринодар, 17 листопада 1918 р.¹

*Гражданская война на Украине. 1918—1920:
Сб. документов и материалов. — К., 1967. —
Т. 1. — Кн. 1. — С. 435—436.*

¹Переклад В. Короля.

Телеграма гетьмана Скоропадського
про зречення від влади
(14 грудня 1918 р.)

Вчора на ім'я міського голови одержано від гетьмана таку телеграму:

“Я, гетьман всея України впродовж 7,5 місяців усі свої сили поклав для того, щоб вивести країну з того тяжкого стану, в якому вона перебуває. Бог не дав мені сил справитися з цим завданням. Нині в силу умов, що склалися, керуючися виключно благами України, від влади відмовляюся”.

14 грудня 1918 р.

Павло Скоропадський¹

Громадянська війна на Україні. —
Т. 1. — Кн. 1. — С. 503.

Із “Спогадів” Павла Скоропадського
(перша половина ХХ ст.)

У документі подано глибокий аналіз політичних позицій гетьманської влади та її противників. За 7,5 місяця гетьманства П.Скоропадського, попри помилки і невдачі, в Україні почалося утворення власних збройних сил, відродження козацького стану, розвивались освіта, культура. Восени 1918 р. налічувалося приблизно 150 українських гімназій, у тому числі сільських. Тоді ж було відкрито два Державні українські університети — у Києві та Кам'янці-Подільському, утворено в листопаді цього ж року Українську Академію наук, засновано Український державний архів, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей та Українську національну бібліотеку, Український національний театр, Українську державну капелу та Державний симфонічний оркестр, налагоджено видавничу справу та ін.

Прошло два місяці з тих пір, як Гетьманство впало. ...

Петлюра і Винниченко зникли з Києва, далі буде гірше, більшовизм залле всю Україну. Не буде ні України, ні Росії. ...Мені здавалося, що якими б не були у людей політичні переконання... всі підуть за мною. Українці тому, що

¹Переклад В. Короля.

ніколи б Україна не отримала б такої подоби держави, як при мені, ніколи їх мрії не були б так близькими до здійснення, як за часів Гетьманства. ...Я переконаний, що Україна може існувати тільки у формі Гетьманства. ...

Гетьманська Україна становила величезний і найбагатший плацдарм, підтримуючи здорове українство, тим не менше не була ворожою Росії. Всі її помисли були звернуті на боротьбу з більшовизмом. Тільки в напрямку із України можна було нанести рішучий удар більшовикам, тільки Україна могла підтримати і Дон, і Денікіна без звернення до іноземних держав, будь то німці чи союзники. З падінням Гетьманщини будуть чи Петлюра з Винниченком, з його галиційською орієнтацією, абсолютно нам, російським українцям, не притаманною, з уніатством, з крайньою соціалістичною програмою наших домощених демагогів, яка, поза сумнівом, прийде до більшовизму, або ж справжній більшовизм з усіма його наслідками, остаточним розоренням того прекрасного краю, із страшним посиленням російського більшовизму. Позаяк хліб із України, — саме те, чого не вистачало більшовикам, — поллється широкою рікою на Північ¹.

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ; Філадельфія, 1995. — С. 182—183.

Універсал Директорії Української Народної Республіки до трудового селянства (10 січня 1919 р.)

Громадяне труженики!

Визволивши Вас од тяжкого ярма гетьманського та московських панів, Директорія дає Вам закони про землю та ліси.

Тяжке лихо було впало на Ваші голови, але славне республіканське військо під нашим проводом довершило велику народню справу і тепер трудовий народ України має надію пережити лиху годину і взятись до культурної роботи на вільній землі Української Республіки.

Директорія з великою радістю заявляє, що земля переходить в руки трудового народу, але Директорія вимагає порядку і ладу.

¹Переклад В. Короля.

Земельні Управи — сільські, волосні, повітові і губерніяльні під проводом Народного Міністерства Земельних Справ упорядкують земельні діла і наділять по закону що кому слід, вкажуть як до діла взятись в доброму порядку.

Приложіть же свій спасений труд до визволеної землі, окропленої кровію борців за щастя і волю України. Пошануйте тих, хто пішов на велику боротьбу за свободу в таку лиху годину і хай од Вашого імени завзяті козаки нашої Республіканської армії получать народню нагороду за пролиту кров і тяжкі труди. Директорія призначила допомогу і нагороду козакам Республіканської армії, що до кінця стоятимуть вірою і правдою за Українську Республіку, і хай увесь народ щирою душею подякує тим, хто і свого життя не пожалів та пішов обороняти всенародню волю і землю.

Народня правда взяла верх над ворогами, і хай усі знають, що трудовий Український народ зуміє в ладу й порядку далі життя своє влаштуувати.

Хай же процвіте народня земля добром і достатком на щастя України і вільне трудове життя Ваще і Ваших дітей.

10 Січня, 1919 року

Київ

Директорія
Української
Народньої Республіки:
Міністр Земельних Справ:

В. Винниченко, С. Петлюра,
Ф. Швець, Андрієвський,
А. Макаренко
М. Шаповал

Україна в ХХ столітті: Зб. документів і матеріалів (1900—1939 рр.). — К., 1998. — С. 163.

Декларація Січових Стрільців

(березень 1919 р.)

Січові стрільці — військові регулярні частини, сформовані на західноукраїнських землях на початку Першої світової війни у складі австро-угорської армії. Ядро їх становили активісти довоєнного січового, сокілського і пластового руху. В Галичині формування Січових стрільців стали головною військовою силою ЗУНР. Від січня 1918 р. незмінним командиром їх формувань був Є. Коновалець. Розформовані П. Скоропадським, а у серпні 1918 р. відтворені у вигляді загону, який став ударною силою в організації повстань проти гетьмана Скоропадського. Брالی участь у боях з радянськими та польськими військами, потім опинились у польському полоні.

Супроти всяких поголосок, які кривдять й оскорбляють честь Січового Війська, особливо ж супроти закиду, немов би Січові Стрільці хотіли служити реакціонерам, заявляємо отсим прилюдно:

1) Січові Стрільці, які разом з масами Українського Народу скинули гетьмана і зломали його реакційний режим, виступивши проти гетьмана по проголошенні його маніфесту з 14-го листопада 1918 року, яким він хотів прилучити Україну до Москви, — боролись, боряться і будуть боротись за суверенність Українського Народу і за його самостійну Республіку.

2) Стоячи принципово на платформі самостійної Української Народньої Республіки і тим самим визнаючи суверенність Українського Народу в вирішуванні всіх справ — політичних і господарських, уважають Січові Стрільці, що тільки Український Народ має право вирішувати по своїй волі і без усякого вмішування чужих сил, які б вони не були, також найважлишу з економічних справ, а саме справу земельну. Український народ має свої політичні й культурні сили, які без чужинців вирішать його життєві справи. Вся земля на Україні належить Українському Народові, і тільки Український Народ має право розпоряджатись землею. Во ім'я цих справедливих засад проливали Січові Стрільці свою кров і від них ніколи і ні перед ким не відступали і не відступлять.

3) Стоячи на цих засадах, заявляють Січові Стрільці, що все будуть карним і слухняним військом кожного українського народоправного Правительства, яке стоятиме на платформі самостійности Української Народньої Республіки й признання Українському Народові всієї землі в його розпорядимість. Щодо форми влади, то Січові Стрільці були тими, які охороняли Трудовий Конгрес Українського Народу в часи, коли він не виявив був свого обличчя, а тепер, коли представники Українського Трудового Народу знов підтвердили, що стоять на платформі самостійности Української Народньої Республіки, Січові Стрільці з тим більшим запалом підпиратимуть радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок.

Стомлені тяжкими боями, змучені недовірям народу, який несправедливо думав, що Січові Стрільці схочуть піддержати ті сили, які стремлять до поневолення Українського Трудового Народу, Січові Стрільці відійшли, щоб

переорганізуватись і з новими силами рішуче і твердо, як все, ударити на всіх, хто б посмів посягнути на здобутки революції Українського Народу.

З народом ішло, йде й буде йти Січове Стрілецтво.

В березні 1919 року.

За Січову Раду:

Отаман Євген Коновалець.

Отаман Андрій Мельник.

Д-р Осип Назарчук.

Корпус Січових Стрільців. — Чикаго, 1969. — С. 601—602.

Декларація уряду УНР

(12 серпня 1919 р.)

Від Правительства

Української Народньої Республіки

Після довгої і впертої боротьби українського народу з російськими окупантами-комуністами наше славне козацтво рішучим наступом звільнило від большевицького гніту велику територію України. Уряд Український має певність в тому, що в скорому часі при спільній допомозі повставшого робітництва і селянства буде очищена вся територія України.

Правительство висловлює свою подяку славним козакам, які часто не забезпечені ні харчами, ні одежою і не обуті, йдуть вперед визволяти рідний край від гнобителів. Честь і слава вам, козаки Наддніпрянці і Наддністрянці. Правительство і весь народ не забуде ваших великих заслуг перед Україною.

В цей відповідальний час Народне Правительство оповіщає селян, робітників і весь народ, що воно, як і раніш, твердо стоїть на сторожі прав трудового народу: продовжує підготовляти і провадити ті соціально-економічні реформи, які оголошені в декларації уряду, виданій в Рівному.

Земельна реформа твердо переводиться по оголошеному закону і надалі самим швидким темпом буде доводитися до кінця.

Заводи, фабрики і залізниці, що зупинилися і зруйновані большевиками, заходами Уряду відновляються і розпочинають працю. Уряд все робить для можливо широкої організації товарообороту і товарообміну з закордонними

державами для знищення спекуляції і удешевлення продуктів. Уряд цілком підтримує організацію селянства і робітництва в їх професіональні союзи і допомагатиме їх розвою.

До цього часу мала територія не давала змоги все те переводити в життя. Тепер же з поширенням областей, зайнятих українським військом, легше переводити реформу, як земельну на користь трудового селянства, так і робітничу, а також реформи фінансово-економічні, адміністративні та інші. Державні установи нашої Республіки покладають всі сили, щоб ці реформи були проведені як мога скоріше.

Для відбудування Української Республіки, для забезпечення ладу і спокою, якого так жадають всі громадяне нашої землі, Правительство повинно опертися на весь народ, притягнути до державної праці всі верстви суспільства, яким дорогої демократичні здобуття української революції і незалежність нашої Республіки. Тому, основуючися на прикладах передових демократичних і соціалістичних правительств, в згоді з Директорією Української Народньої Республіки, сим оповіщає про свій твердий і неухильний намір довести діло закріплення народнього демократичного ладу на Україні до успішного кінця.

Правительство виробляє проекти законів про вибори в Парламент з правами Установчих Зборів і про утворення реформованих органів управління (самоврядування) на місцях на основі всенароднього, безпосереднього, таємного і пропорціонального виборчого права.

Стоючи на ґрунті об'єднання всіх демократичних сил на Україні, Народне Правительство кличе демократію України всіх національностей піддержати заходи Правительства для здійснення демократичного ладу на Україні і поруч з українською демократією будувати незалежну і самостійну Українську Народню Республіку, як необхідну основу соціально-економічного, політичного і національно-культурного розвитку всіх народів, що живуть на українській землі.

Голова Ради Народніх Міністрів
Державний Секретар

Б. Мартос
Л. Шрамченко

Кам'янець на Поділлі. 12 серпня 1919 р.

Із проекту декларації революційної повстанської армії України (махновців)

(20 жовтня 1919 р.)

Махно (Міхненко) Нестор Іванович (1888—1934) — лідер повсталого селянства півдня України. В роки революції та громадянської війни стояв на позиціях анархізму. Виступав за розподіл землі між селянами, був активним борцем з Тимчасовим урядом, П.Скоропадським, Денікіним, а також радянською владою, тричі йшов на укладення тимчасових договорів з нею. В серпні 1921 р. припинив нерівну боротьбу і виїхав за кордон.

Трудящі класи України стоять нині перед лицем подій величезної важливості й найвизначнішого історичного змісту. Безперечно, значення цих подій виходить далеко за межі самої по собі революційної повстанської армії. Але повстанська армія, будучи передовим загonom у боротьбі, що розгортається, вважає своїм обов'язком розкрити перед трудящими України, всієї Росії й усього світу як ті цілі, за які вона бореться, так і зміст подій, природним осередком яких вона в наш час є. ...

Безсилля комуністичної партії й влади вивести трудящих на істинний шлях боротьби за соціалізм викликає природне розчарування, невдоволення й озлоблення широких трудових мас проти цієї партії й цієї влади. Повний розвал господарської діяльності й, через те, безглузда селянська політика влади спричиняють серйозне і повсюдне бродіння умів на селі. ...

Перш ніж українські трудові маси встигають розчаруватися в діяльності комуністичної влади, — Україна захоплюється австро-германцями й підпадає під п'яту спершу німецької, а потім петлюрівської влади. Насилля цих влад призводить тут до вибуху народного обурення, до нового неприйняття самої ідеї влади і до широкого партизанського (повстанського) руху, пройнятого справжнім революційним духом — безпартійним і безвладним... Після відходу австро-германців революційні повстанці сильними ударами очищають всю Україну від гетьманщини і петлюрівщини, знову відкриваючи шлях комуністичній владі, яка і встановлюється тут навесні 1917 р.

Розчарування настає з надзвичайною швидкістю. Вже через місяць невдоволення й озлоблення трудових мас, як робочих, так і, особливо, селянських — виявляється в

повній мірі. Цілі райони (Катеринославщина, Таврія) починають дедалі більш і більш виразно прагнути до вільної громадсько-господарчої організації, на основі безпартійності й безвладдя. Ці райони не допускають у своїх межах ніякої діяльності політичних властей. До кінця літа — вся Україна кипить селянськими повстаннями і широким повстанським рухом проти комуністичної партії, яка не виправдала довір'я мас. Насувається третя революція, що в наш час уже почалася, в яку Україна нині вже вступила...

В той же час знову піднімає голову реакція. Третя революція стикається із спробою відновлення монархії.

Сподіваючись ще раз оволодіти становищем й зуміти здолати обидві ворожі сторони (і революційно-повстанську, і реакційну), комуністична влада готує і здійснює, за допомогою денікінського наступу, зрадницький розгром головного ядра революційного повстанства — армії Махна. Але державний і воєнний апарат комуністичної влади, не встигнувши, свого часу, утвердитися і зміцнити на території України, виявляється неспроможним ні замінити собою вільний повстанський рух, який його випередив і встиг пустити тут глибоке коріння, ні повністю розчавити цей рух, ні вчасно ліквідувати денікінський наступ. Повстанська армія виходить з тяжких випробувань, хоч і надломленою, але не розбитою. Будучи вибитою з рідних місць, вона прагне будь-що зберегти себе, переправляється на час в інші райони і продовжує жорстоку боротьбу з денікінськими силами, які обманули розрахунки Троцького і завдали страшного удару. Комуністичний апарат був вимушений полишити поле боротьби і надати (в усякому разі, на час) захист революції на Україні живому партизанському руху революційних повстанців.

В наш час Україна палає вогнищем селянських повстань і революційно-повстанської боротьби проти реакції. Разом з тим у боротьбу, що починається, таким чином, третьою революцією і монархічною реакцією знову втручається ще одна сила, уже знайома українському трудовому народові: буржуазно-республіканський уряд Петлюри. Неважко бачити (і трудящі класи вже більш-менш розуміють це), що і ця сила, несучи із собою нову політичну владу, несе, відповідно, новий політичний і економічний гніт, нове насилля над селянськими і робочими масами, що прагнуть до вільного будівництва. Рішуча сутичка між ідеєю вільної, безвладної організації

(ідеєю, сприйнятою вже значними масами України) й ідеєю політичної влади (чи монархічної, чи комуністичної, або ж буржуазно-республіканської) стає, таким чином, неминучою. Майбутнє покаже, хто вийде переможцем у боротьбі. ...

В результаті цього важкого, але повчального досвіду, а також в силу деяких міркувань теоретичного характеру, ми, передусім заявляємо чітко і відкрито наступне:

Досвід революції неохотно переконав нас у тому, що ніяка політична партія і ніяка політична державна влада неспроможна вирішити великі завдання нашого часу, не в силах привести до повстання й організації зруйнованого народного господарства, не в силах здійснити прагнення і задовольнити потреби трудових мас. ...

Ми заявляємо тому, що народний повстанський рух, що нині розгортається на Україні, є початком великої третьої революції, спрямованої на повне розкріпачення трудящих мас від будь-якого гніту влади і капіталу, як приватного, так і державного.

Ми заявляємо, що наша повстанська махновська армія є лише бойовим ядром цього революційного народного руху на Україні, — ядром, покликаним зорганізувати навколо себе всі революційні повстанські сили і допомогти повсталому народові в його боротьбі проти будь-яких замахів з боку влади і капіталу.

Ми заявляємо, що зміст і значення подій на Україні повинні зосереджуватися не на нашій армії, як такій, а на тому широкому народному русі, який розгортається на Україні і оборонно-бойовою силою якого є наша армія.

Україна стоїть на порозі справжньої селянської і робочої революції. Такий основний зміст подій, що відбуваються. Ми, повстанці-махновці, — лише діти цієї революції, її слуги і захисники¹.

Махно Н.И. Воспоминания, материалы и документы. — К.: Дзвін, 1991. — С. 156—160.

¹Переклад В. Короля.

Цей період історії України недостатньо досліджений і понині. За часів НЕПу, незважаючи на диктатуру більшовицької партії, було досягнуто значних успіхів у подоланні наслідків розрухи, спричиненої Першою світовою та громадянською війнами; 5 млн українських селянських господарств отримали можливість продавати жителям міста продукти і тим підвищили свій життєвий рівень. Це сприяло зменшенню поляризації українського суспільства.

Непослідовність і суперечливість політики радянської влади подальших років призвела до так званого “сталінського стрибка в соціалізм”, що виявилось у переході до форсованої індустріалізації та проведенні суцільної колективізації — наслідком її був голод 1932—1933 рр., який забрав життя мільйонів людей. Особливо деструктивну роль у реалізації курсу правлячої партії відіграли Сталін, Постишев, Каганович, Ворошилов, Молотов та інші державні діячі, які свідомо пішли на організацію голодомору в Україні.

20-ті роки XX ст. — час творчого злету української науки і культури, проте для 30-х років характерна надзвичайна ідеологізація культурного життя. Глибокі соціальні деформації були зумовлені й невдалою політикою українізації, посиленням тоталітарного режиму у вигляді культу особи Сталіна. Наслідком цього режиму стали репресії проти української інтелігенції, що спричинили передчасну смерть її видатних представників: М. Зерова, П. Филиповича, А. Лебеда, М. Драй-Хмари та багатьох інших.

Отже, мета, до якої прагнули мільйони людей, все позитивне, досягнуте під час НЕПу, перших п'ятирічок, було затьмарене соціальною незахищеністю, свавіллям і жорстокістю влади. І все це супроводжувалося деклараціями про права і свободи громадян, проголошені Конституціями СРСР і УРСР. Внаслідок боротьби з "ворогами народу" суспільство виявилось розколотим і деморалізованим, що й стало головною умовою для утвердження тоталітарного режиму в СРСР і, зокрема, в Україні.

Про партизанський та повстанський рух в Україні

(1921 р.)

Текст документа охоплює діяльність партизансько-повстанського штабу при головній команді військ УНР. Тривалість повстанського руху в Україні є наслідком непродуманої позиції радянської влади щодо середнього і заможного селянства. Його розглядали як реакційну силу, з якої насильницьким шляхом (продрозкладка) вилучали матеріальні й продовольчі ресурси.

...Надійшов листопад, коли Українська Армія, після завішення зброї між польськими і большевицькими військами, опинилася поодинокій перед лицем большевицької армії, яка скупивши переважні сили одним ударом примусила її відійти по за Збруч. З цього часу поширюється діяльність партизанських загонів і повстанських організацій, але це має характер не організований, кожен робить на свій власний погляд, по своєму власному почину, і всі ці організації уявляли з себе аморфну масу.

З початку 1921 року окремі діячі і цілі організації почали шукати центра У.Н.Р. і в Лютому місяці до Тарнова почали прибувати люди від них за інформаціями та вказівками. Ці люди потяглись по різних міністерствам, інформації їм давалось дуже багато, часом занадто, а часом і противоречачих друг другу, а вказівок ніхто з них не одержував жодних, бо не було такого центрального апарату, який міг би це зробити.

З огляду на це, таким органом, який би мусив об'єднувати всі питання, котри торкаються справи партизансько-повстанської, а головне — для проведення в життя ста-

лої широкої системи організації майбутнього повстання на Україні, був з'організований Партизансько-Повстанчеський Штаб на чолі з Начальником Штабу. З початком цей штаб складався з 5—7 осіб і проводив свою працю в Тарнові. Першим часом всі прибувши з України представники від повстанчеських організацій були відправлені назад з вистачаючими інформаціями, вказівками і наказом ч. 1 (про втримання поодиноких окремих виступів). З цього моменту починається систематична праця по налагодженню зв'язків з організаціями на Україні. Утворена експозітура во Львові, улаштовані два контрольно-перепускних пункта ч. 1 в Тарнові і ч. 2 в Дубно, з підпунктами на кордоні в Підволочиську, Ланівцями і Корці. Мета їх улаштування: 1) Прийом і відправка до Штабу людей прибуваючих з України і переотправка людей на Україну по справах П.П. Штабу; 2) Розвідча діяльність по виявленню большевиських сил на терені України. Почалась надсилка звідсіль своїх людей на відповідальні посади на Україні. Весь терен України був розбитий на 5 груп і 22 райони. Начальниками груп і районів призначались відповідні відомі люди, які мусили координувати працю партизанських загонів і повстанчеських організацій в окрузі свого району. З цього часу поінформовані організації на місцях, маючи певні вказівки, починають більш енергійно працювати і надсилати частіше зв'язки. З свого боку Партизансько-Повстанчеський Штаб почав висилати на Україну старшин-організаторів і Начальників районів. Всього до 1 червня вислано на Україну 200 чол.

За період часу з Лютого місяця до Червня повстанчо-партизанська праця на Україні так поширилась, що вся комуністична влада стала більшу увагу звертати на розвиття цього руху. Всі газети пістрять статтями про “бандитизм”.

Розпорядження комуністичного центра що до боротьби з бандитизмом самі по собі кажуть, яке значення вони приписують виступам незадоволеного населення. Тим часом праця Штабу все збільшується; виявляється необхідним: 1) розвинути працю деяких відділів, для чого збільшити персональний склад і 2) з огляду на далекий простір м. Тарніва від польсько-українського кордону — перенести місце перебування штабу до м. Львова.

В кінці Червня м-ця ці два побажання були сконкретизовані і штаб переїхав до Львова і штати його були значно поширені.

В залежності від цього праця розвинулась ще ширше. Кількість прибуваючих до Штабу і відправляємих на Україну — збільшилась. За Червень м-ць відправлено 137 чол. організаторів і інформаторів. За Липень м-ць — 122 чол. і за Серпень — 22 чол. — всього вислано 481 чол.

З огляду на виявившюся невивистачаємість існуючих 2 контрольних пунктів, кількість їх збільшена до 5 і 15 підпунктів (нові пункти засновані в Сарнах, Кременці і Копиченцях).

Заходами цих пунктів улаштовуються етапові шляхи від кордону в глуб України для безпечної переодправки по ним людей, літератури, а з часом, коли буде одержана зброя, то і зброї з набоями.

Для транспортування останей по лінії кордону мають бути засновані п'ять склепів для зброї (по одному на кожний постерунок), де вона мусить скупчуватись початково, а потім вже відправлятися по транспортним шляхам на Україну. Місця для цих склепів підшукуються і відкриття їх буде незабаром.

Гостре питання сталого і певного зв'язку між П.П. Штабом і Україною було вирішено і проведено в життя в такий спосіб: крім постійних кур'єрів з таборів було викликано 21 чол. малолітніх козаків, з яких був з'організований кадр зв'язків і доцільність яких вже доказана досвідом. ...

Загальні висновки:

Організація населення не повсюди закінчена. Крім закінчення організації конечно вимагається надсилка зброї і особливо набоїв, то що в останній час зброя і набої були викачені у населення большевиками і в сучасний мент перед тим, як переходити до активних подій, треба безумовно заосмотрити його належної зброєю і набоями.

Настрій у селян зараз цілком сприяючий до загально-го вибуху, мається повна віра в нашу перемогу і велика прихильність до уряду УНР.

Часом самі селяни пориваються виступити, але наказ П.П. Штабу (о втриманні поодиноких виступів) тримає їх в руках.

30 серпня 1921 р.
ч. 40
м. Постою

Начальник 1-го відділу
Генерального штабу підполковник
Скорняків (підпис)

Із книги С. Мельгунова “Червоний терор у Росії” про репресії каральних органів радянської влади в 1920 і 1921 рр. проти учасників повстанського руху на землях України

У наведеному документальному виданні використано архівні матеріали, а також свідчення очевидців і учасників цих подій.

Приборкується повстанський рух на Україні. Тут немає перепочинку: між 1920 і 1921 різниці не буде. ...І важко іноді розпізнати, де цей рух носить характер махновщини чи самостійноукраїнський, де він має зв'язок з так званими “білими”, де він переплітається з ... “зеленими”, де він чисто селянський на ґрунті вилучення продподатків і інше. ...Проте він не має уже відтінків. Наказ № 69 по київському округу, очевидно ще 1920 р., передбачав застосування масового терору проти заможних селян, включно до знищення їх “поголовно”. ...За активної протидії терор, як завжди, перетворюється на криваву бійню. У Проскуріві жертв нараховується 2000. Біля Києва виступає отаман Тютюнник¹ — в Києві щоденно розстрілюють кількох десятків чоловік. Ось офіційний документ, який відтворює протокол засідання від 21 листопада 1921 р. спеціальної надзвичайної комісії — п'ятірки з розгляду справ розбитої і захопленої банди Тютюнника. Він констатує, що зарублено в бою понад 400 чоловік і захоплено 537. ...Судив Ч.К. 443 — останні померли до суду. З них, 360, як “злісні і активні бандити”, засуджені до розстрілу негайно; “решту направлено для додаткового допиту слідчій владі. ...Коли ми читаємо у петербурзькій “Правді”, що в Києві розкрито змову, керовану “Всеукраїнським повстанським комітетом” і що заарештовано 180 офіцерів армії Петлюри і Тютюнника, ми з впевненістю можемо сказати, що це повідомлення рівносильне повідомленню про розстріли.

¹Тютюнник Ю.Й. (1891—1929) — військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР, член Центральної Ради і Всеукраїнської ради солдатських депутатів. Один із керівників 1-го Зимового походу (грудень 1919 — травень 1920 рр.). У грудні ж призначений помічником командуючого Армією УНР. Будучи інтернованим у Польщі, підготував і очолив збройний виступ на території УСРР у листопаді 1921 р. (саме цей похід і згадується вище).

Прибувши до Польщі проф. Київського політехнікуму Коваль повідомляє про посилення терору у зв'язку з розкриттям в Києві "чергової змови". Кожної ночі розстрілюють 10—15 чоловік. "В педагогічному музеї ... було влаштовано виставку місцевого виконкому, на якій, між іншим, фігурували і діаграми розстрілів Чеки. Мінімальна кількість розстрілів за місяць — 432¹.

Мельгунов С.П. Красный террор в России. 1918—1923. — М.: СП "РУИСО", "РС", — 1990. — С. 72—73.

Лист Львівського воєводського управління до усіх старостів і дирекції поліції у Львові про заборону збору пожертвувань для голодуючих у Радянській Росії (6 березня 1922 р.)

Незважаючи на цю заборону, кошти для голодуючих Росії збирали, хоч і не в масовому порядку.

До всіх панів старостів Львівського воєводства і пана директора поліції у Львові

Під керівництвом колишнього професора Київського університету Юліана Яворського у Львові заснувався русофільський комітет під назвою "Галицко-русский комитет помощи голодающему населению России", що має на меті збирати грошові пожертвування і пожертвування натурою для голодних у Росії.

Зважаючи на те, що згідно з проханням, поданим свого часу, згаданий комітет має намір збирати пожертвування при посередництві місцевих комітетів на території всієї Східної Малополющі, я звернувся в цій справі до міністерства внутрішніх справ з звітом № 4777/ президія від 3 грудня 1921 р. Тому що згідно з рапортами деяких панів старостів довідаюся, що згаданий комітет, чи місцеві комітети, які підтримують з ними зв'язок, намагаються організувати на території воєводства діяльність для збирання пожертвувань на згадану вище мету, повідомляю вам, що рішення міністерства досі не прийшло і що до моменту його приходу (про що панів повідомлять у

¹Переклад В. Короля.

відповідний момент) не можна допускати до збору згаданих пожертвувань, а проти осіб, що незаконно збирають, треба діяти згідно з існуючими правилами.

Воевода Грабовський

Боротьба за воз'єднання Західної України з Українською РСР 1917—1939: 36. документів і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1979. — С. 83.

Із протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У
про вилучення цінностей в церквах
(31 березня 1922 р.)

Слухали: 1. Про кампанію по вилученню із церков (циркуляр ЦК РКП).

Ухвалили: 1. Циркуляр підтвердити і розіслати з тією зміною, що замість підготовчих секретних комісій керівництво вилученням цінностей покладається безпосередньо на Бюро губкому, зважаючи на те, що вилучення вже фактично почалося¹.

Україна в ХХ столітті. — С. 240—241.

Лист
торговельного представництва УРСР у Варшаві
до Народного комісаріату освіти в Харкові
про необхідність продажу українських радянських книжок для поширення в Західній Україні
(24 березня 1923 р.)

Існували культурні взаємозв'язки між Східною і Західною Україною щодо реалізації продукції книгодрукування.

¹Лише в 1918—1923 рр. в Україні було вилучено понад 10 млн пам'яток історії та культури, предметів побуту на суму 10 млрд крб. у царських грошах. У ті часи було знищено до 30 млн ікон, стільки ж потрапило за кордон. До жовтня 1930 р. було закрито 533 церкви. В 1917 р. в Україні було 1710 діючих церков, а в 1940 — лише 2. (Король В.Ю. Історія України. — К., 1999. — С. 255).

До нас звернулося кілька українських видавництв і книгарень з Галичини і Волині з пропозицією за купу більшої кількості української літератури, яка з'явилась на терені УСРР. Особливо цікавлять їх шкільні підручники і красне письменство, але не виключена можливість продажу і книжок політичного змісту.

Вважаючи потрібним і вигідним нав'язання стосунків для продажу на польському книжковому ринкові наших видань, прошу вас, коли вас цікавить ця справа, надіслати нам по два зразки всіх ваших видань, які ми постараємось провести тут в польській цензурі, а також існуючі на Україні ціни на книжки і розцінку видань.

Продаж книжок можливий зараз приблизно в кількості від 100 до 1000 примірників.

З повагою Торговельний представник
УСРР в Польщі
Секретар

(Підпис)
(Підпис)

*Боротьба за воз'єднання Західної
України з Українською РСР. — С. 96.*

З резолюції Пленуму ЦК КП(б)У про підсумки українізації

(2—6 червня 1926 р.)

6. За останній рік, з часу як поставили питання про українізацію на квітневому пленумі 1925 року, ми маємо величезні досягнення в галузі українізації. В державному апараті процент діловодства, що провадиться українською мовою, доходить 65, тоді як на початку того року він становив 20. Держапарат у районах та округах працює вже переважно українською мовою. Початкову школу українізовано на 80% (решта обслуговує нацменшості). Систематично йде вперед українізація середньої та вищої школи. Незважаючи на всі труднощі, пресу українізовано на 60%. Поточного року переведено на українську мову більше як половину шкіл політграмоти на селі. Розгортається українізація шкіл політграмоти в місті. Процент українців у партії з 37 підвищився до 47, а в комсомолі — з 50 до 61.

Культурне будівництво в Українській РСР: Важливі рішення КП і Радянського уряду. 1917—1959 рр.: 36. документів. — К.: Держполітвидав, 1959. — Т. 1, — С. 312.

Офіційне повідомлення про конференцію українських націоналістів у Берліні

(3–7 листопада 1927 р.)

На цій конференції було прийнято рішення про створення Організації українських націоналістів (ОУН). При обговоренні напрямів її діяльності було враховано досвід конституцій Пилипа Орлика, Центральної Ради та Директорії.

Новий почин!

Невдача наших національно-державних змагань у рр. 1917—1920 спричинила дезорієнтацію і так слабої та мало виробленої української політичної думки, появу безлічі партій, центрів і безнастанну борню в середині сторозтерзаної Нації.

Тимчасом з кривавого моря української революції та оружно́ї боротьби за незалежність вилонився в різних формах національно-державний ідеал, що владно вимагає сконсолідовання наших сил і координації нашого чину.

В огні сих двох суперечностей розвинувся новий рух, що стає вище партійних розмежовань. На тлі великого румовища старих світоглядів нав'язуючись до крапчих традицій української історії, та головню недавньої збройно́ї боротьби, формується новий світогляд і розвивається новий творчий чин. Цим процесом є

Рух Українських Націоналістів.

Сильні вірою у високе призначення свого Народу, палені соромом за пониження своєї Батьківщини, свідомі своєї місії в борні за долю України, націоналісти відчули, що для поневолених немає порятунку, доки не підпорядкують часове і підрядне вічному й основному в бутті Нації та доки не здобудуться на однозгідний будуючий чин.

Світогляд українських націоналістів остро відрізняється від сучасних українських ідеологій та вже, в силу своєї природи, змагає до опановання цілої нашої національної дійсности. Його вплив і чинність позначилися двома шляхами. З одного боку він покликав до життя ріжного рода націоналістичні формації (ідеологічні, політичні, військові); з другого боку він дав себе відчутти щораз сильніше з поступом часу в різних українських організаціях і установах без огляду на їх характер і місце осідку.

Початкова стадія розвою українського націоналізму має *стихийний характер*. Бо як поодинокі націоналісти

працюють в різних, часто дуже віддалених ідеологічно організаціях, не пов'язані, нерідко навіть не підозріваючи один в одному співника, так і поодинокі націоналістичні угруповання існують побіч себе й чинять без спільного плану, без одного проводу, навіть без зв'язку між собою.

Брак осередку націоналістичного руху дався остро відчутти щойно, коли рух набрав потужности. Конечність його оформлення, загально відчута й подиктована як внутрішніми законами розвою Нації, так і зовнішніми обставинами, привела українських націоналістів до зближення, порозуміння та шукання способів координації свого чину. Вислідом цього була

Конференція Українських Націоналістів.

З—7 листопаду 1927 р., зложена з членів різних націоналістичних організацій, як рівнож із поодиноких осіб з краю та еміграційних осередків.

Після основного розгляду сучасного українського націоналістичного руху Конференція визнала доцільність і конечність scentралізовання дальшої праці націоналістів і рішила створити

Єдину Організацію Українських Націоналістів.

До часу створення такої організації, Конференція, рахуючись з потребою хвилі, що вимагає опановання стихійного руху та координації різних організованих його вивів, покликала до життя й чину.

Провід Українських Націоналістів.

Найближчим завданням Проводу є сформулювання ідеологічної бази й розроблення структури та намічення плану діяльності майбутньої організації, як рівнож підготовка загалу українських націоналістичних елементів до прийняття та співпраці з організацією українських націоналістів і творення вже від нині її кадрів. У своїй діяльності Провід з одного боку спирається на всіх учасників Конференції, що підпорядкувалися йому, з другого має ввійти в тісний зв'язок з існуючими організаціями українських націоналістів.

Завершенням діяльності теперішнього Проводу буде *Конгрес Українських Націоналістів.*

що має остаточно усталити ідеологічні позиції українського націоналізму, ствердити факт повстання єдиної організації, прийняти її структуру та покликати її сталий Провід.

Цим шляхом організований, послідовний український націоналізм, відкидаючи всякі орієнтації на зовнішні си-

ли, хоче й буде йти до перебрання в свої руки керми українського національно-політичного життя й змагатиме до відновлення та оборони Незалежної, Соборної Української Національної Держави.

За Президію Конференції Українських Націоналістів:

Інж. Дмитро Андрієвський в.р. Володимир Мартинець в.р.
Голова Секретар

*Українська суспільно-політична думка
в 20 столітті. — Т. 2. — С. 279—281.*

Резолюція-протест лекторського персоналу Української господарської академії в ЧСР в справі арештів на Україні (14 грудня 1929 р.)

В Українській господарській академії в ЧСР працювали відомі науковці з України, які емігрували від більшовицького терору. Серед них професори Л. Грабина, Б. Іваницький, Б. Мартос, Ф. Щербина, М. Славінський та ін. Їх резолюція-протест — один із небагатьох документів тих часів, в яких засуджувалися терор і репресії каральних органів більшовиків проти української інтелігенції.

Вже десять років панує на Україні большевицька окупаційна влада. Вже десять років червоний терор пляномірно винищує національно свідомі елементи українського населення. Тисячі й тисячі селян, робітників та інтелігенції було страчено або гине в большевицьких казематах за вірність своєму народу.

Большевицьке Державне Політичне Управління (бувша Чека) — це модерна форма колишньої іспанської інквізиції — затопило у потоках крові безчислених жертв стихійний, масовий протест українського населення проти московсько-комуністичної окупації рідного краю.

Видно, однак, що всього цього було замало для певности т. зв. Радянського Уряду України, експозитури Москви у Харкові, і що не допомогла йому і “українізація” України, цей замаскований спосіб керування Україною неукраїнськими руками. Тому цей уряд інсценує тепер у Києві жахливий монстр-процес проти української інтелігенції, що загрожує смертю найкращим українським

культурним діячам, які мали мужність залишитися на батьківщині під час червоної окупації і чесно продовжували свою працю для добра власного народу. Їхня культурна, аполітична діяльність віддавна вже була сіллю в оці харківської Чеки, яка лише тепер найшла потрібним виступити проти них з таким процесом, закидаючи їм протидержавну роботу у "Союзі Визволення України" з метою ніби то повалення большевицького ладу на Україні і заведення там європейського політичного режиму.

Цей проєктований політичний процес у Києві має бути нічим іншим, як погромом української інтелігенції взагалі. Офіційно він ведеться проти т. зв. "єфремовщини", себ то проти найчільніших представників української інтелігенції з академіком і довголітнім віце-президентом Української Академії Наук у Києві С. Єфремовим на чолі. С. Єфремов — це видатний історик української літератури, громадський діяч і публіцист, що як в часи царської реакції, так і нині, за червоного терору, безкомпромісово боронив українську справу. Дальшими головними оскарженими у цьому процесі є: п. Володимир Чехівський, чільний провідник автокефальної української церкви, професор історії Йосип Гермайзе, видатний педагог Дурдуківський та інші. У зв'язку з цією справою заарештовано сотки людей з рядів української інтелігенції, особливо з рядів народнього учительства. Мета цього процесу ясна: з одного боку пляновий погром української інтелігенції, цього мозку кожної нації, з другого — відвернення уваги українських народніх мас від започаткованого Москвою нового наступу проти економічної автономії радянської України в напрямку повної ліквідації її державности.

Підписали:

Професори: Л.Бич, С.Бородаєвський, М.Вікул, Л.Грабина, С.Гольдман, От.Ейхельман, Б.Іваницький, М.Косюра, Б.Мартос, Б.Матюшенко, К.Мацієвич, О.Мицюк, М.Славінський, С.Тимошенко, Л.Фролов, В.Чередиїв, Ір.Щереметинський, Ф.Щербина, С.Комарецький.

Доценти: О.Бочковський, П.Вуків, Є.Голцінський, М.Добриловський, В.Доманицький, В.Іванис, О.Коваленко, В.Королів, Б.Лисянський, І.Мазепа, О.Михайловський, Я.Моралевич, В.Садовський, Є.Сокович, Ар.Чернявський, Л.Шрамченко.

Лектори: О.Безпалко, М.Зайців, Р.Димінський, В.Кучеренко, І.Івасюк, С.Мако, В.Мельник, Й.Мельник, О.Петрів, В.Приходько, В.Сапіцький, М.Славінська, Гр.Шиянів.

Асистенти: К.Безкровний, С.Володимирів, Є.Головінський, Гр.Денисенко, С.Колубаїв, М.Міткович, К.Осауленко, І.Островерщенко, О.Питель, К.Подоляк, Є.Приходько, В.Прохода, М.Сочинський, Д.Усенко.

Професорські стипендіяти: А.Кущицький, М.Літвицький, М.Малашко, Л.Мосендз, О.Неділько, М.Штанько.

Україна в ХХ столітті. — С. 378—381.

Із листа до Г. Петровського
від слухачів військово-повітряної академії
РСЧА Я. Коркіна та О. Пахоленка про примусову
колективізацію й розкуркулення селян
у Новопокровському районі на Старобільщині
(7 липня 1931 р.)

Цей та наступні документи свідчать, що основними методами колективізації, офіційно проголошеної на листопадовому (1929 р.) Пленумі ЦК ВКП(б), були введення продрозкладки та надзвичайних заходів у хлібозаготівлях упродовж 1928—1932 рр., розкуркулення різних верств селянства, не згодних з усуспільненням власності, що було однією з причин голоду 1932—1933 рр.

Голові ЦВК УСРР т. Петровському
Від слухачів Військово-повітряної академії
м.Москва, Ленінградське шосе, буд. 26
Коркіна Якова та Пахоленка Омеляна

Просимо Вас розібрати слідуючі явища, що межують із свавіллям, яке творять місцеві працівники Новопокровського р-ну Старобільського округу, хут. Статівки і с. Лизівки.

1. Колективізація. Колективізовано до 85%. Забезпеченість колгоспів продуктами недостатня. 10% колгоспників зовсім не мають хліба (Білокуракіно) через поганий розподіл. Кооперація зовсім не забезпечує постачання колгоспів промтоварами. Надто велика нужда у взутті. В Статівці та Лизівці в колгоспах зовсім не ведеться підготовка до збирання урожаю.

Є ряд випадків насильницького залучення в колгосп, на випадок відмови йти у колгосп підводять під графу куркуля і розкуркулюють, забираючи все майно, і вивозять в "Ярки".

Існує переконання, що залучити в колгосп можна лише силою. Наприклад, на зборах хут. Статівки актив заявив, що для залучення 15 чол. середняків і бідняків, що залишилися, в колгосп, необхідно 5 чол. вивезти у "Ярки".

Викривлення лінії партії проводиться свідомо верхівкою колгоспів. Наприклад, голова колгоспу хут. Статівки Шандра Никанор А. заявляє: "Чи потрібні нам колгоспи?" "На нас партія жме і ми жmemo".

Крім цього, правління колгоспу систематично пиячить, що ми самі бачили в дорозі, і коли приїхали в хутір, і там виявилася частина п'яних колгоспників. Про п'янки правління нам скаржилися колгоспниці-біднячки.

П'янство, залякування, погане виховання і забезпечення колгоспників є причиною небажання бідноти і середняків, які лишилися, вступати в колгосп, внаслідок чого вони йдуть на поводу куркульства і відбивають його настрій.

Укр. іст. журн. — 1992. — № 6. — С. 111.

Лист селян до бюро скарг НК РСІ про голодування в селах Білоцерківського району на Київщині

(8 березня 1932 р.)

Чи законно це, що людей оставили без куска хліба, жодного фунта зерна, чи можна ж прохарчувати 5 місяців дітей одною картоплею, якої уже нема, день од дня голодних збільшується. Чи знає історія такий час, який зробила зараз радвлда.

В такі люті морози викидати голих і голодних на мороз малих і великих, з такого "добровільного" вступу в колгосп толку не буде, бо і члени колгоспу не одержують жодного фунта хліба з 1 листопада 1931 р., вивезено хліб до одного фунта в хлібозаготівлю. Робоча худоба кожен день пропадає, бо нема соломи, не то що овса або дерті. Більше всього ограблені села такі, як Лосятин, Саливонки, Гребінки, Храпачі та Скребиші Білоцерківського району. Тисячі пудів забрано і снопами і зерном, але грошей людям не всплачувано до сього часу, для цього потрібно приїхати з центра (Харкова) і зібрати загальні збори села і спитати людей, у кого що забрано і незаплачено, бо на район ми не вірим, багато забрано хліба, борошна,

сала, м'яса і т.п. і забрано бригадами, а частково здано до колгоспів, де розбиралось по домах правліннями. За що мучать селян, за що гине худоба? За останні три роки врожайність зменшилась із 100% на 10% і менше. Наприклад, жито дало з 1 га 4—5 цент., яра пшениця з 1 га 70 кг. Це [в] колгоспах, в одноосібних зменшилось менше, бо і їм теж кожен рік наділяють землю. Чому в Москві пуд житнього борошна коштує 7 крб., а у нас 90 крб., певно вродило там краще?

В першу чергу потрібно опросити селян с. Лосятина, де голодовка.

Степан Мартиненко, М. Хуторний, М. Шевченко — чл. колгоспу.

Дайте хліба! Дайте хліба! Дайте хліба!

Укр. іст. журн. — 1989. — № 8. — С. 110.

З листа ЦК КП(б)У всім секретарям райкомів, головам райвиконкомів, уповноваженим обкомів про обов'язкове вивезення всіх наявних колгоспних фондів, у тому числі і посівного, в рахунок виконання плану хлібозаготівель.

(24 грудня 1932 р.)

У зв'язку з відміною постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада ц.р. про колгоспні фонди пропонуємо:

1. У всіх колгоспах, які не виконали плану хлібозаготівель, в п'ятиденний строк вивезти всі без винятку наявні колгоспні фонди, у тому числі і насінний, в рахунок виконання плану хлібозаготівель.

2. Всіх, хто чинить цій справі опір, у тому числі й комуністів, заарештувати і віддавати під суд.

3. Попередити всіх голів колгоспів, що у випадку, якщо по закінченні вказаного строку будуть виявлені якісь невивезені або приховані фонди, клуні і т.д., голови, а також інші винуваті в цьому посадові особи будуть притягнуті до судової відповідальності і суворо покарані.

Косіор
Строганов
Алексеев

Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К.: Політвидав України, 1990. — С. 296.

Із книги Ю. Борця-Чумака "З найкращими"

про голодомор 1932—1933 років

В часи голодомору в Україні у вільний світ доходили чутки про це. Найбільші часописи і журнали вільного світу вислали для перевірки тих подій свого визначного журналіста Дуранте. При допомозі своїх земляків і москалів Дуранте вільно їздив по селах України, які було завалено тисячами непохованих трупів. Але у своєму звіті він описав квітучу Україну і заперечував кимсь "вигаданий" голод і тим закрити ці страшні московські злочини на довгі роки. За цю злочинну працю він одержує найвищу журналістичну нагороду світу. Чи можливо, щоб український журналіст, чи якийсь інший з християнською мораллю, стався закрити перед світом єврейський голокост? ...

Щоб відвернути увагу світу від голоду на Україні, СРСР запланував показовий процес проти англійських інженерів у Москві. ...

Під час голоду в 1933 р. вся європейська й американська преса ... мовчали, а коли якийсь часопис писав про голод, то зараз же було заперечення і "доказувано", що під Советами голоду нема, бо навіть вивозяться харчі за кордон, а писання про голод — це видумки ворогів Советської Росії. ...

Борець Ю. З найкращими. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 158, 160—161.

Із книги "33-й: Голод. Народна книга-меморіал"

Спогади історика П. Василевського

Ця книга — єдине документальне джерело, в якому зібрано свідoctва очевидців про голод в Україні. Більшість із них стала жертвою голодомору. За підрахунками П. Василевського, кількість жертв становила 7 125 850 душ. Документ викриває справжніх організаторів голодомору.

Усі відомості про смертність суворо засекречувалися та шифрувалися від кожної області по-своєму. Так, наприклад, Харківська область перед столицею — Харковим — звітувала мовою оригіналу отак.

"За... п'ятидневум-ца по р-ну было заготовлено (закуплено) голов разного скота. Болеет по р-ну ящуром.....голов". Ось так, люди добрі, — людей, що загинули з голоду, числили в звітах "головами"

скота”, а під виглядом худоби з ящуром треба було розуміти кількість випадків людодівства! З Харкова зведені дані негайно надсилали до Москви Голові ОДПУ СРСР Г. Ягоді, а він — Сталіну.

В уряді УРСР та ЦК КП(б)У про всю пекельну “статистику” знали лише С. Косіор, П. Постишев, М. Хатаєвич та голова ДПУ В. Балицький, а Г. Петровський, В. Чубар, не кажучи про Скрипника, про це не інформувалися, вони знали про голод тільки “взагалі”.

Усі звіти “про скот” після передач негайно нищилися на всіх рівнях ДПУ УРСР. Тепер, товариші історики, шукайте вітра в полі!

“Батько” Сталін з командою диявольськи хитро все обміркували задалегідь — як ховати кінці у воду. Уся та пекельна “статистика” ретельно велась лише до 15.4.1933 року, а потім, за командою П. Постишева, її чомусь припинили, та не припинили самого голоду. ...

У березні 1933 року, невдовзі після призначення на Україну секретарем ЦК П. Постишева, Сталін викликав його, С. Косіора та В. Балицького і в присутності Молотова, Калініна, Кагановича та Г. Ягоди “давав ряд керівних указань” щодо політики на Україні. ...

На прощання, вийшовши з-за столу, він наблизився до Постишева, поблажливо поплескав його по плечах та зі своїм сатанинським гумором промовив, хитро всміхаючись: “Ты, Папа, назначен нами туда в роли ГЛАВГОЛА (главнокомандующего голодом. — П.В.) и этим оружием сделаешь больше, чем Семен несколькими конными армиями. Стасик (Косиор. — П.В.) немного растерялся, а у тебя рука железная, на тех слизняков (Чубар, Петровский. — П.В.) не обращай внимания”.

На тому попрощалися.

Хіба такий “монолог” не промовляє за задалегідь спланований голод?

33-й: *Голод. Народна Книга-Меморіал /*
Упорядн. Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. —
К.: Рад. письменник, 1991. — С. 580.

Спогади М. Кислюченко з міста Сквири Київської області

Коли я вже стала доросла, я часто з мамою говорила про той страшний голод. Чого нас мучили, чого не поступала вона в колгосп? І мама говорила, що не приймали її в колгосп, бо нас вважали багатіями, а які ж ми були багатіі, які куркулі, коли все багатство наше, пара ко-

ней, корова, п'ять овець та п'ятеро дітей. ...Батька посадили, забрали з хати все, що було, і ще прийшли качать хліб. Мені сім років тоді минуло, а я й досі пам'ятаю, як мама сховала вузлик пшениці, а комсомольці знайшли й забрали, повиносили якесь дрантя з комори, забрали насіння з соняхів. Мама просить, плаче, а ми, п'ятеро, сидимо на голій лежанці й собі кричимо, і тут мама з розпачу втратила пам'ять і впала. Ті комсомольці сипнули нам купку насіння, щоб ми замовкли, і мама знову почала голосить і благать, та все марно. В цей час приходять наша бабуня, на ній кожух, то ці комсомольці повалили бабуню втрюх (бабуня була здорова жінка) і почали здирати з неї кожуха. ...Мама кричала тим комсомольцям: "Побійтеся Бога, чим же я дітей годуватиму, вони ж помирають". І двоє моїх братів таки померли з голоду — 14 років і 3 роки. А я спаслася, бо мама мене відвезла в Київ до дядька, і хоч годували мене там недоїдками, а лишилася жити.

Батько прийшов з тюрми у 1935 році, тоді вже мама й старший брат працювали в колгоспі, батька теж прийняли в колгосп. А в 1938 році знову репресували, і доля його невідома до цієї пори. Жили ми тоді в селі Березянка.

33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал. — С. 361.

3 листа 65-річного пенсіонера-інваліда
І. Вовченка Й. Сталіну про голодування і хворобу
(12 грудня 1932 р.)

Подібних документів про голод 1932—1933 рр. збереглося в архівах дуже мало, більшість їх була знищена органами влади.

Дорогий всесвітній вождь тов. Сталін!

Я звертаюсь і до тебе також з проханням, горе і мучіння змушують. Я найнещасніший в світі, хворий лежу і пишу, немає сил.

Підкріпи і ти мене, пришли вина і сала, підтримайте, товариші, мої сили. Нехай я не помираю у завойованій країні від голоду, смерті немає, а їсти хочеться.

Вовченко.

Постанова ЦК КП(б)У про використання цінностей колишньої Києво-Печерської Лаври (21 грудня 1933 р.)

Документ свідчить, що антицерковна політика більшовицького уряду мала цілеспрямований характер. За 6 років (1928–1933) було продано понад 6 тис. тонн історичних культурних цінностей, знищено до 30 млн ікон, стільки ж потрапило за кордон.

1. Створити комісію в складі голови т. Дудника, заступників голови т.т. Козубовського і Багрія (директор Музейного Містечка) і представників від Київського Облвідділу ГПУ і Київської контори Держбанку.

Наркомпросу забезпечити участь кваліфікованих експертів у роботі цієї комісії.

2. Доручити комісії у 2-х місячний термін вилучити цінні фонди, що залишилися в Музейному Містечку і передати їх на зберігання Київській конторі Держбанку.

3. Запропонувати комісії в 3-х місячний термін переглянути всі вилучені цінності з метою виявити дублетні експонатів, які не мають історико-художнього значення, і передати їх для реалізації в загальнодержавному порядку.

4. Зобов'язати комісію провести з допомогою експертів оцінку і класифікацію вилучених цінностей.

5. Запропонувати Наркомпросу забезпечити відтворення копій найцінніших експонатів, переданих на зберігання Держбанку, для експозиції їх у музеях УРСР і СРСР¹.

Центральний державний архів громадських організацій (ЦДАГО) України. — Ф.1, оп. 16, спр. 38, арк. 159.

Із листа В. Затонського до Я. Письменного з приводу Михайлівського собору (не пізніше 11 червня 1934 р.)

Затонський Володимир Петрович (1888–1938) — державний і партійний діяч України. З 1933 р. — народний комісар освіти УРСР, у 1924–1937 рр. — член Політбюро ЦК КП(б)У. Михайлівський Золотоверхий монастир було засновано 1108 р. на місці Дмитрівського монастиря. Стіни собо-

¹Переклад В. Короля.

ру прикрашали фрески і мозаїки, рівноцінні оздобам Софії Київської. Тут були поховані київські князі. В 1934—1935 рр. з ініціативи більшовицького уряду стіни було розібрано, собор зруйновано.

...З приводу Михайлівського собору любителі стар'я піднімають шум, нібито там на стінах (частково на виду, частково в замазаному вигляді під шаром штукатурки) є старовинні картини (мозаїки і фрески). Я направив до Києва нашого завідуючого музейним відділом т.Макаревича з тим, щоб він без шуму організував обстеження, поколупав, де треба, стінки і т.ін.

Це доведеться робити із залученням декого із спеців.

Заодно вони мусять прикинути, яким чином проводити знімання настінного живопису, який дійсно становить художньо-історичну цінність.

Пам'ятки України: Журн. — 1989. — № 1. — С. 43.

Лист В. Затонського до І. Бродського
щодо Михайлівського собору
(1934 р.)

Президенту Академії мистецтв
тов. Бродському

Шановний товаришу!

Я отримав відомості з Києва, що Академія мистецтв і Ви особисто вельми зацікавилися мозаїками і фресками київського Михайлівського собору. Все це дуже добре, але як би із сутого інтересу не виникла затримка в організації знімання зі стін наведених пам'яток старовини. Будь-яка затримка лише скорочує терміни, які залишилися для виконання робіт. У кінцевому підсумку можуть постраждати мозаїки і фрески.

Я пишу про це тому, що отримав відомості з Києва, що професор Фролов туди приїхав лише 10 червня, а Киплика чекали лише наступного дня.

Якщо спочатку могло стояти питання про грошові труднощі, то 26 травня кошти на поїздку до Києва було переведено телеграфом. Доїхавши через 2 тижні після цього, спеціалісти передали нашому уповноваженому, що вони мусять ще повернутися до Ленінграда для доповіді Вам, лише після цього зберуть бригади майстрів. Мені

здається, що немає підстав затягувати початок робіт. Якщо у спеціалістів вишуканих мистецтв і любителів старовини є бажання зберегти художні та історичні цінності Михайлівського собору, то треба негайно приступати до знімання, тобто вислати бригади майстрів спеціалістів і розпочинати роботу.

Не знаю, наскільки це ґрунтовно, але як наш уповноважений зрозумів професора Фролова, початок робіт може затягнутися через попередні доповіді в Академії мистецтв.

У мене до Вас прохання, якщо можете і якщо хочете, прискорте виїзд майстрів, в усякому разі усуньте затримки.

Цілком можливо, що у деяких археологів і мистецтвознавців є надія і прагнення шляхом зволікань домогтися залишення всього Михайлівського собору (точніше — стародавніх його частин), цей варіант зараз виключено. Будівля підлягає знесенню. Нам усім надзвичайно бажано зберегти те, що становить художню, історичну цінність. Допоможіть перевести Ваших академіків від археології на темпи, що відповідають нашій країні і нашій добі¹.

13/VI. 1934.

(В. Затонський)

Пам'ятки України: Журн. — 1989. — № 1. — С. 43.

Із спогадів професора Ю. Чиркова
про ув'язнення на Соловках
(середина 30-х років ХХ ст.)

Документ є свідченням очевидця про долю представників української інтелігенції, репресованих безпідставно і засуджених до відбуття покарання на Соловки.

Культурно-виховна робота в Соловках була поставлена непогано. Драматичною групою завідував (керував) режисер Лесь Курбас — “наш Лесь”, як називають його зараз на Україні. ...Ще в 1916 р. він організував “Молодий театр” в Харкові, поставив “Царя Едіпа”. Після революції отримав звання народного артиста. ...Гастролі на Заході

¹Переклад В. Короля.

пройшли з успіхом. Як розповідав Олександр Степанович (Лесь), йому і в голову не приходило, що захоплений прийом глядачів, аплодисменти і квіти являться приводом для підозрінь, а те, що за куліси приходили українські емігранти... розцінять як “змову з петлюрівцями”.

На щастя, Курбаса зіслали в Соловки, де були театр і прихильники його таланту. Я бачив поставлені ним спектаклі: “Аристократів” Погодіна, “Інтервенцію” Славіна, “Весілля Кречинського” Сухово-Кобиліна... де бувші емігранти чудово грали. ...

Українське земляцтво значно поповнилось в 1936 році. Крім соловецьких старожилів — академіка Рудницького, професора-історика Яворського, націоналістів різних відтінків від бувших комуністів, послідовників Скрипника і Затонського, до прихильників Петлюри і Коновальця, — в останній рік прибуло багато української інтелігенції, в тому числі група неокласиків.

...На початку 30-х років в літературних колах Києва були добре відомі імена неокласиків Зерова, Лебеда, Филиповича, Рильського. Найбільш маститим був професор Зеров, чудовий латиніст і поет, який перевів на український “Енеїду” Вергілія і безліч віршів Горація. Лебедь був вельми дотепним критиком і теоретиком українського літературознавства. Филипович був більшою мірою професором, ніж поетом, а Максим Рильський, хоча і ходив в неокласиках, але писав в різних жанрах, поєднуючи ліризм із соціальним замовленням.

В 1935 році всіх неокласиків посадили, звинувативши в змові, тероризмі, спробі відторгнення України від СРСР і т.д. Люди вони були відомі, звинувачення серйозне, справа йшла під наглядом самого наркома внутрішніх справ України Балицького. ...

“Нам все відомо, — посміювались слідчі. — Неокласики? В класики захотіли за життя, а яка інстанція вам це дозволила? “Енеїду” перекладали, рабовласницький Рим пропагували, від Мусоліні завдання отримували?..”

Першим став здавати молодший неокласик Максим Рильський. Він визнав, що пропагував у своїх віршах буржуазний націоналізм і уже готовий був погодитись на відторгнення України, призначення себе та інших неокласиків до “уряду самостійної України”, як його викликав сам Балицький, запропонував ароматного чаю і повідомив про припинення справи відносно нього, негайному звільненні і направленні для відпочинку на урядову да-

чу. ...Нарком висловив надію, що товариш поет і надалі буде писати такі ж гарні вірші. На дачі все з'ясувалося: високопоставлений керівник української культури поздоровив з високою оцінкою, яку дав товариш Сталін його останній книзі віршів, де був і присвячений йому вірш. Проглядаючи, як завжди вночі, нові книги і прочитавши відмічений секретарем вірш про Великого Вождя, Йосип Віссаріонович наклав резолюцію: "Автора захопити — можливо, із нього, з часом, вийде новий класик української літератури". Як відомо, прогностичні резолюції Сталіна виправдовувались повністю, і молодший неокласик став не тільки класиком за життя, але і академіком, героєм, депутатом. А його колеги, які не здогадалися присвятити вождю жодного вірша, отримали по 10 років, прибули на Соловки, де часто вечорами під монастирськими склепіннями бриніла латина Вергілія і Горация. Їх реабілітували посмертно¹.

Советская культура: Газ. — 1989. — 4 марта.

Лист жителів с. Лютеньки Гадяцького району
Харківської області до голови РНК СРСР
В. Молотова про необхідність охорони
Успенської церкви
(15 вересня 1937 р.)

В. Молотов як член Політбюро ЦК ВКП(б) і тривалий час Голова Раднаркому СРСР мав пряме відношення до антицерковної політики держави. Більш того, він та його дружина П. Жемчужна час від часу дарували іноземним дипломатам унікальні пам'ятки церковної старовини. Американський посол в СРСР Девіс та його дружина, наприклад, отримали від подружжя Молотових 20 ікон XVI—XVIII століть, в тому числі 8 з Києво-Печерської лаври².

Фашистські варвари Франко знищують культурні і історичні пам'ятки іспанського народу.

В селі Лютеньки Гадяцького р[айону] Харк[івської] об[ласті] вороги народу хочуть знищити велику історичну пам'ятку — бувш[у] Успенську церкву. Їй 300 років. Такої

¹Переклад В. Короля.

²Вітчизна. — 1996. — № 10. — С. 153.

немає на всій [території] Харк[івської] і Полтавської губерній. Вона кам'яна, має велику красу. Вона витримала облогу шведів. На протязі трьохсот років її жаліли. Ми не церковники, але знищення великих історичних пам'яток не можна без гніву спостерігати. Якщо Ви, т. Голова, не з варварами дикими, то припиніть це дике і сумне явище.

Накажіть взяти під охорону цю історичну пам'ятку, б. Успенську церкву, і відновити частково збиток, щоб не раділи вороги народу, щоб не ширили незадоволення серед народу.

Багато громадян, та горе, що підписатись не можна, бо поламають і понівечать за це. Дайте негайно по телеграфу розпорядження.

Репресоване краєзнавство. — К., 1994. — С. 459.

Доповідна записка І. Леплевського М. Єжову про операції щодо куркулів

(вересень 1937 р.)

Документ свідчить про масштаби репресій проти селянства України. І.Леплевський і М.Єжов — керівники каральних органів НКВС України та Росії.

У відповідності з Вашим наказом № 00147 про операцію щодо куркулів, кримінальних злочинців та інших кр. елементів для України був встановлений ліміт по I-й категорії — 8 тис. чоловік і по II-й категорії — 20800 чоловік. За моїм клопотанням від 5 вересня ц.р. ліміт I-ї категорії був Вами збільшений на 4 тис. 200 чоловік.

З початку операції до 27 вересня ц.р. обласними трійками по Україні в цілому вже засуджено 23158 чоловік, по I-й категорії — 5 тис. 458, по II-й категорії — 13700 чоловік.

Таким чином, в межах затвердженого ліміту трійки найближчими днями розглянуть справи на решту 9842 чоловіка (по I-й категорії — на 2742 чол., по II-й категорії — на 7100).

На 28 вересня на Україні є ще 13764 заарештованих по куркульській операції, справи на яких не розглянуті трійками, крім того, в обласних трійках НКВС УРСР є матеріали, на основі яких можна ще репресувати понад 15 тис. чоловік. Тим більше, що в зв'язку з організацією на Україні 4-х нових областей (Полтавської, Миколаївсь-

кої, Житомирської, Кам'янець-Подільської) і наближенням тим самим керівництва з обласних центрів до районів посилюється оперативний натиск на куркульські та інші контрреволюційні елементи. Прошу затвердити додатково ліміти для України по I-й категорії — 4500 чол., по II-й категорії — 15200 чоловік”.

Літературна Україна: Газ. — 1993. — 29 липня.

З мемуарів керівника політичної розвідки Німеччини В. Шеленберга про “справу Тухачевського” (1937 р.)

Тухачевський Михайло Миколайович (1893—1937) — радянський воєначальник, маршал Радянського Союзу. Командував арміями в Поволжі, на Півдні, Уралі і в Сибіру. Брав участь у придушенні Кронштадтського повстання матросів у 1921 р., селянських повстань. У 1936 р. — перший заступник Наркома оборони СРСР. У 1937 р. командував військами Приволзького військового округу. Визначний воєнний теоретик. Розстріляний на основі сфальсифікованих спецслужбами Німеччини та СРСР звинувачень.

Наведений документ свідчить про роль спецслужб обох країн у репресіях проти кваліфікованих військових кадрів у Радянському Союзі напередодні Другої світової війни, що обернулося катастрофою для Червоної Армії. Особливо трагічними були наслідки “справи” Тухачевського. Останнім часом все більшої ваги набуває версія, згідно з якою ідею організації провокації проти нього висунув Сталін.

Від одного білогвардійського емігранта, генерала Скоблін¹, Гейдріх отримав свідчення про те, що Тухачевський, маршал Радянського Союзу, брав участь спільно з німецьким генеральним штабом у змові, яка ставила за мету скинення сталінського режиму.

Гейдріх відразу оцінив величезне значення цього донесення. При вмілому його використанні керівництву Червоної Армії можна було завдати такого удару, від якого вона не змогла б відновитися протягом багатьох років.

Янке дотримувався протилежної думки. Він попередив Гейдріха, що Скоблін міг вести подвійну гру і що

¹Скоблін був агентом НКВС.

його повідомлення могло бути сфабриковано росіянами і передано Скобліним за розпорядженням Сталіна (насправді так і було. — *Авт.*). ...Сталін переслідував цим подвійну мету: він хотів послабити німецький генеральний штаб, викликавши у Гейдріха підозру проти його керівництва, і водночас він зміг би виступити проти радянської військової фракції, яку очолював Тухачевський... Сталін не хотів сам починати процес проти генералів і віддав перевагу тому, щоби інкримінуючий матеріал надійшов із-за кордону. ...

Сам матеріал не був повним. В ньому не містилося ніякого документального доказу активної участі керівників німецької армії у змові Тухачевського. Гейдріх розумів це і сам додав сфабриковані свідчення...

Після виважених роздумів було вирішено встановити контакт із Сталіним через такі канали: одним з німецьких дипломатичних агентів, який працював під керівництвом штабдартенфюрера СС Беме, був німецький емігрант, що проживав у Празі. Через нього Беме встановив контакт з довіреною особою доктора Бенеша, тодішнього президента Чехословацької Республіки. Доктор Бенеш відразу ж написав листа особисто Сталіну, від якого до Гейдріха тими ж каналами прийшла відповідь встановити контакт з одним із співробітників радянського посольства в Берліні. Ми так і вчинили, й названий росіянин миттєво вилетів до Москви і повернувся у супроводі особистого посланця Сталіна, який показав спеціальні повноваження від імені Єжова, на той час начальника ДПУ...

Матеріал проти Тухачевського було передано росіянам в середині травня 1937 року¹.

Шеленберг В. Лабиринт: Мемуары гитлеровского разведчика. — М.: СП "Дом Бируни", 1991 р.

Із книг А. Антонова-Овсієнка та О. Петрова про наслідки масових репресій в СРСР і в Україні (30-ті роки ХХ ст.)

Загальні втрати, які понесла в роки терору армійська парторганізація... [до кінця 1937 р. чисельність членів партії в РСЧА зменшилась порівняно з 1932 р. удвічі —

¹Переклад В. Короля.

до 150 тисяч]. З урахуванням того, що серед політпрацівників безпартійних бути не могло, а серед командного складу членів партії було не менш 90 відсотків, то загальні втрати (без урахування особистів, яких в армії нараховувалось 20—25 тисяч) після сталінських репресій становлять не менш 80 тисяч.

Загальна частка репресованих (з них знищено понад 9/10) в середовищі вищого командування — від маршала до генерал-лейтенанта (в нових званнях) — становила 93 відсотки.

Погром, вчинений Сталіним в роки 1929—1933 і організований ним голод коштували трудівникам землі 22 мільйони життів...

Терор 1935—1941 рр. забрав ще 20 мільйонів.

Тільки в 1938 р. у в'язницях і винищувальних таборах перебувало ШІСТНАДЦЯТЬ МІЛЬЙОНІВ. За даними перепису 1926 і 1939 рр. населення УРСР зменшилось з 31 до 28 мільйонів. Приріст повинен був становити за 13 років не менш 6,5 мільйона (якщо взяти скромну цифру щорічного приросту в 0,5 мільйона).

Отже, дефіцит по Україні перевищив 9,5 мільйона¹.

Антонов-Овсеєнко А. Сталин без маски. — М., 1990. — С. 311—312, 337—338, 342.

Петров О. Партийное строительство в Советской Армии и Флоте. — М., 1964. — С. 312, 355.

¹Переклад В. Короля.

Агресивна політика фашистської Німеччини, загарбання нею кількох європейських країн, провал радянських ініціатив щодо колективної безпеки, політика “умиротворення” агресора, авторами якої були Англія і Франція, призвели до зміни зовнішньополітичного курсу СРСР. 23 серпня 1939 р. між Німеччиною та Радянським Союзом було підписано Пакт про ненапад, 28 вересня Договір про дружбу і кордон. Ці документи, а також відомі тепер секретні протоколи до Пакту свідчать про домовленість між Сталіном і Гітлером щодо нових кордонів за рахунок ліквідації незалежних країн. 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Пов’язані з нею договірними зобов’язаннями Англія і Франція оголосили війну агресору. Почалася Друга світова війна.

Наприкінці 30-х — на початку 40-х років СРСР фактично перетворився на невоюючого союзника Німеччини, забезпечуючи її вкрай важливою для воєнних дій сировиною. Протягом 17 місяців після підписання Пакту Німеччина отримала з Радянського Союзу сотні тисяч тонн нафти, марганцевої руди, мідь, нікель, бавовну-сирець, лісоматеріали, льон, фосфати, платину і майже 1,5 млн тонн зерна.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина без оголошення війни напала на СРСР. Початок війни в Україні був особливо трагічним. Попри героїзм солдатів, у перші місяці республіка зазнала величезних втрат. Український народ разом з іншими народами колишнього Радянського Союзу доклав неймовірних зусиль для прискорення перемоги над фашизмом. Кожен сьомий воїн Радянсь-

кої Армії був з України, близько 300 представників нашої держави були в числі вищого командного складу збройних сил. Слід пам'ятати і про працю представників українського народу в тилу, а також тих, хто не зі своєї вини опинився на окупованій території й робив усе можливе для наближення перемоги.

Надзвичайно важливим у цьому зв'язку є питання про ціну перемоги над фашизмом, яку заплатив український та інші народи Радянського Союзу. Адже за тоталітарного сталінського режиму аналізу втрат у цій війні не проводили. Це безжалісне ставлення влади до власного народу під час війни, коли невміле керівництво центру, а також деяких воєначальників ходом воєнних дій призвело до величезних і часто невиправданих втрат, — наочне свідчення злочинної сутності сталінізму.

Сотні тисяч невідомих імен, безліч безіменних братських могил — свідчення героїзму українського народу і нагадування про необхідність встановлення прізвищ усіх загиблих героїв війни.

Закон про незалежність Карпатської України

(15 березня 1939 р.)

Сойм Карпатської України ухвалив цей закон:

1. Карпатська Україна є незалежна Держава.
2. Назва Держави є: **КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.**
3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом КУ на чолі.
4. Державна мова Карпатської України є *українська мова.*
5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.
6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім полі й чотири сині та жовті смуги в правому півполі, і ТРИЗУБ св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законодаві.
7. Державний гимн Карпатської України є: "Ще не вмерла Україна..."
8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

Нота уряду СРСР Польському посольству
в Москві про вступ радянських військ на територію
Західної України та Західної Білорусії з метою
взяття під захист життя та майна населення
Західної України та Західної Білорусії
(18 вересня 1939 р.)¹

17 вересня 1939 р., коли радянські війська увійшли на землі Польської держави, Українська РСР, яка перебувала у складі Радянського Союзу, фактично вступила у Другу світову війну. Народ України, поділений між різними країнами, став учасником війни. В той же час народ Західної України чекав цього дня, тому що, розділений кордонами двох імперій, мріяв про возз'єднання. Але замість сподіваної волі та спокою українці побачили весь жах сталінського тоталітаризму з його репресіями.

Пане посол!

Польсько-німецька війна виявила внутрішню неспроможність польської держави. Протягом десяти днів воєнних операцій Польща втратила всі свої промислові райони і культурні центри. Варшава як столиця Польщі не існує більше. Польський уряд розпався і не проявляє ознак життя. Це значить, що польська держава й її уряд фактично перестали існувати. Тим самим припинили свою дію договори, укладені між СРСР та Польщею. Віддана сама на себе і залишена без керівництва, Польща перетворилася в зручне поле для всяких випадковостей і несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР. Тому, будучи досі нейтральним, Радянський уряд не може більше нейтрально ставитись до цих фактів.

Радянський уряд не може також байдуже ставитись до того, щоб єдинокровні українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишились беззахисними.

Зважаючи на таку обстановку, Радянський уряд дав таке розпорядження Головному командуванню Червоної Армії — дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії.

Одночасно Радянський уряд має намір вжити всіх заходів до того, щоб визволити польський народ із злопо-

¹Дата опублікування.

лучної війни, куди він був звергнутий його нерозумними керівниками, і дати йому можливість зажити мирним життям.

Прийміть, пане посол, запевнення в цілковитій до вас пошані.

Надзвичайний комісар закордонних справ СРСР
Надзвичайному і повноважному послу Польщі
пану Гржибовському. Польське посольство

Комуніст (Харків): Газ. — 1939. — 18 вересня.

Із статті Л. Безименського "Таємний пакт з Гітлером писав особисто Сталін"

(1939 р.)

Пакт Молотова—Ріббентропа про ненапад між СРСР і Німеччиною терміном на 10 років, підписаний 23 серпня 1939 р., і таємний протокол до нього, будучи актом свавільного поділу Європи на "сфери інтересів", фактично розв'язував руки лідеру Третього рейху для початку Другої світової війни. Водночас він став своєрідною точкою відліку "збирання" українських земель в межах однієї держави.

Володимир Павлов (перекладач Сталіна) згадував, що Сталін прямо почав розмову з Ріббентропом із зазначення лінії розмежування сфер впливу. ...Німецька пропозиція полягала в тому, що лінія повинна була на території Польщі йти по Віслі і Нареву, в Прибалтиці — по Двіні, залишаючи за німцями Литву і навіть західну частину Латвії. Сталін не погодився і став вимагати для СРСР незамерзаючі латвійські порти Лібаву (Лієпая) і Віндаву (Вентспілс). Ріббентроп, не маючи на це повноважень, завагався і шифром запросив думку Гітлера. ...

Телеграма пішла о 22 годині 05 хвилин за московським часом. О 1 годині ночі прийшла телефонна відповідь із Берліна: "Так, згоден". Це означало: можна ставити підписи, що і було зроблено о 2 годині 30 хвилин 24 серпня. Але для того, щоб встигнути в ранішні газети, вирішили поставити дату 23 серпня. ...

Не пройшло і місяця, як 15 вересня Сталін запропонував Гітлеру нову угоду. Він зрозумів, що Червоної Армії (а за нею радянській владі) небезпечно так далеко

входити в кордони розгромленої Польщі. Зате куди важливіше було отримати всю Прибалтику, тобто вилучити Литву із німецької сфери! Був запропонований обмін: Червона Армія не увійде у Варшавське і Люблінське воєводства, а вермахт не увійде в Литву. Гітлер погодився, хоча вже був підготовлений офіційний перехід Литви під протекторат Німеччини. 17 вересня Червона Армія виступила в похід. Для закріплення нової лінії Ріббентроп знову прибув до Москви. Було укладено ще один договір ("Про дружбу і кордони"), а до нього два секретних і один довірчий протокол плюс офіційна заява двох країн про характер війни, яка почалася 3 вересня¹.

Новое время: Журн. — 1998. — № 1.

Таємний додатковий протокол до Договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом (23 серпня 1939 р.)

Цей акт висвітлює справжніх винуватців початку Другої світової війни — Гітлера і Сталіна, які мріяли про новий переділ світу. Свідченням цього є також невідома донині зустріч Сталіна і Гітлера щодо поділу кордонів між СРСР і Німеччиною у Львові 17 жовтня 1939 р.

У зв'язку з підписанням пакту про ненапад між Німеччиною та Союзом Радянських Соціалістичних Республік нижчепідписані уповноважені обох сторін обговорили у цілком конфіденційному порядку питання про розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі. Це обговорення привело до такого результату:

1. У разі територіально-політичних змін у державах, що входять до Прибалтійського регіону (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно стане кордоном сфер інтересів Німеччини та СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віленської області визнаються обома сторонами.

2. У разі територіально-політичних змін в областях, що належать Польській державі, сфери інтересів Німеччини та СРСР будуть розмежуватися по лінії рік Нарев, Вісла, Сан.

¹Переклад В. Короля.

Питання про те, чи відповідає обопільним інтересам Німеччини та СРСР збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясовано лише в ході дальшого політичного розвитку. У будь-якому випадку обидва уряди розв'язуватимуть це питання в дусі дружньої обопільної згоди.

3. Щодо Південно-Східної Європи радянська сторона підкреслює свою заінтересованість у Бессарабії. Німецька сторона заявляє про її повну незаінтересованість у цих областях.

4. Цей протокол буде зберігатися обома сторонами у цілковитій таємниці.

Москва, 23 серпня 1939 року

За уряд Німеччини

I. Ріббентроп (підпис)

За повноваженнями
уряду СРСР

В. Молотов (підпис)

*Зоммер Е. ДАЗ Меморандум. —
Мюнхен, 1981. — С. 306—307.*

Таємний додатковий протокол до німецько-радянського договору "Про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною" (1939 р.)

Нижчепідписані уповноважені констатують згоду Німецького Уряду й Уряду СРСР в наступному: Підписаний 23 серпня 1939 року таємний додатковий протокол змінюється в п.1 таким чином, що територія Литовської держави входить до сфери інтересів СРСР, позаяк з іншого боку Люблінське воєводство і частина Варшавського воєводства входять до сфери інтересів Німеччини¹ (див. карту до підписаного сьогодні Договору про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною). Як тільки Уряд СРСР уживе на литовській території особливих заходів для охорони

¹ Керівництво СРСР пішло на ці територіальні зміни у відносинах з Німеччиною, коли переконалося після вступу радянських військ у Польщу в негативному ставленні польського населення до Радянської влади і в нездатності утримувати політичну ситуацію на цих землях під своїм контролем.

своїх інтересів, то з метою природного і простого проведення кордону теперішній німецько-литовський кордон виправляється так, що литовська територія, яка лежить на південний захід від лінії, вказаної на карті, відходить до Німеччини.

Далі заявляється, що нині діюча економічна угода між Німеччиною і Литвою не буде порушена зазначеними вище заходами Радянського Союзу¹.

Москва, 28 вересня 1939 р.

За Уряд Німеччини

І. Ріббентроп (підпис)

За уповноваженням
Уряду СРСР

В. Молотов (підпис)

*Документы. Материалы. Хроника
событий. — К., 1991. — С. 62.*

З книги У. Черчілля "Друга світова війна"

щодо підписання Пакту про ненапад
між СРСР та Німеччиною
(серпень 1939 р.)

Свідчення У. Черчілля базуються на об'єктивних документальних джерелах.

Увечері 19 серпня Сталін повідомив Політбюро про свій намір підписати пакт з Німеччиною. ...За словами головного помічника Ріббентропа Гауса, який літав з ним до Москви: "Вдень 22 серпня відбулась перша бесіда між Ріббентропом і Сталіним. ...Імперський міністр іноземних справ повернувся з цієї тривалої наради дуже задоволений..." Того ж дня, швидко і без ускладнень, було досягнуто домовленості щодо тексту радянсько-німецького пакту про ненапад. У таємній угоді Німеччина заявила, що не має політичних інтересів в Латвії, Естонії і Фінляндії, проте вважає, що Литва входить до її сфери впливу. Було намічено демаркаційну лінію розділу Польщі. В прибалтійських країнах Німеччина претендувала тільки на економічні інтереси. Пакт про ненапад і таємну угоду було підписано пізно увечері 23 серпня.

...Слід сказати, що Радянському Союзу було життєво необхідно відсунути якомога далі на Захід вихідні пози-

¹Переклад В. Короля.

ції німецьких армій з тим, щоб росіяни отримали час і могли зібрати сили зі всіх кінців своєї колосальної імперії... Їм потрібно було силою або обманом окупувати прибалтійські держави і більшу частину Польщі раніше, ніж на них нападуть. ...

...За столом конференції панувало загальне піднесення, і було виголошено багато тостів. Сталін невимушено проголосив тост за фюрера в таких словах: "Я знаю, як німецький народ любить свого фюрера, і тому хотів би випити за його здоров'я".

На підставі секретних переговорів Гітлер був переконаний, що пакт з росіянами буде підписано 22 серпня. Ще до повернення Ріббентропа з Москви і до опублікування повідомлення він звернувся до своїх головнокомандуючих з такими словами: "З самого початку ми повинні бути повні рішучості битися із західними країнами. ...Конфлікт з Польщею повинен був виникнути рано чи пізно. Я уже прийняв таке рішення весною, але думав спочатку виступити проти Заходу, а потім уже проти Сходу. ...Нам немає нужди боятися блокади. Схід буде постачати нам зерно, худобу, вугілля..."¹

Черчилль У. Вторая мировая война. — М., 1955. — Т. 1. — С. 356—359.

З архівів

про співробітництво між СРСР і Німеччиною
після підписання Пакту про ненапад
23 серпня 1939 р.

Почалося це ще під час воєнних дій в Польщі. Так, радянські і німецькі війська наступали на Львів з двох боків і врегулювали всі деталі, щоб уникнути конфлікту. Справа закінчилась спільним парадом німецьких і радянських військ у захопленому Львові. Співробітництво продовжувалось і після розгрому Польщі. Так, було налагоджене регулярне забезпечення люфтваффе (німецької авіації) радянськими метеозведеннями, що полегшило німцям бомбити Англію. В. Молотов і А. Мікоян підшукали в 35 км східніше Мурманська військово-морську базу для

¹Переклад В. Короля.

ремонту німецьких кораблів, яка служила німцям включно до закінчення операцій в Норвегії¹.

Протягом сімнадцяти місяців після підписання радянсько-німецького пакту Німеччина отримала із Радянського Союзу 865 тис. тонн нафти, 140 тис. тонн марганцевої руди, 14 тис. тонн міді, 3 тис. тонн нікелю, 101 тис. тонн бавовни-сирцю, понад 1 мільйон тонн лісоматеріалів, 11 тис. тонн льону, фосфати, платину і майже півтора мільйони тонн зерна. Через радянську територію здійснювався транзит стратегічної сировини і продовольства з країн Тихоокеанського басейну. СРСР фактично перетворився на невоючого союзника Гітлера.

Із статті О. Бажана, В. Войналовича "Війна проти власного народу"

про кількість репресованих в Україні у 1939 р.

Політичну відлигу 1939 р. з неприхованою надією зустріли широкі кола населення країни. Однак уже через короткий проміжок часу з'ясувалося, що вона не більше як тимчасовий відступ більшовицького керівництва країною. Керуючись кремлівськими настановами, Л. Берія та його підручні на місцях практично звели нанівець певні позитивні рішення, викладені в постанові РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року. Безпосередньо під керівництвом нового наркома внутрішніх справ СРСР знову запрацював такий позасудовий орган, як Особлива нарада. Більше того, права останнього були значно розширені. Одночасно в 1940 р. порівняно з 1939 р. з гео-

¹Ця база давала також німцям можливість разом із базами на узбережжі Норвегії тримати під контролем морські комунікації, через які США та Англія постачали в СРСР стратегічні матеріали та військову техніку. На морські конвої, які здійснювали ці постачання, регулярно чинили напади із названих баз німецькі підводні човни, надводні військово-морські сили, до складу яких входив наймогутніший лінійний корабель Німеччини і світу "Тірпіц", а також авіація. Найтрагічніша доля одного з таких конвоїв — РО-17 (травень 1942 р.). Було потоплено 22 торгових судна із 33. Із 188 тис. тонн дорогоцінного вантажу 123 тис. тонн пішло на дно.

метричною прогресією зростає кількість заарештованих органами НКВС громадян України. Ця цифра досягає позначки 44 303 (2458 у 1939 р.).

Сьогодні, мабуть, ще рано говорити про остаточні втрати в Україні в другій половині 30-х років, коли війна проти власного народу досягла свого апогею. Відомо, що лише через катівні НКВС у 1935—1940 рр. пройшло понад 350 тис. наших співвітчизників. А скільки мільйонів громадян були покарані в адміністративному порядку. Відірвані від рідної домівки, вони знаходили своє останнє пристанище далеко від Батьківщини. Не забути, згадати їх усіх поіменно — наш борг перед історією і нащадками.

Літературна Україна: Газ. — 1993. — 29 липня.

З архівів

про долю польських військовополонених офіцерів
на території СРСР
(1939—1940 рр.)

Постанову про розстріл польських військовополонених офіцерів було прийнято на Політбюро ЦК ВКП(б) 5 березня 1940 р. за підписами Сталіна, Молотова, Калініна, Берія, Кагановича та ін. Берія безпосередньо керував організацією розстрілу польських офіцерів. Відразу після смерті Сталіна 5 березня 1953 р. Берія побував в його кабінеті в Кремлі і вилучив та згодом знищив документи, на яких стояв його підпис, в тому числі й у справі польських офіцерів.

Багато років було оповито таємницею розстріл 21 857 офіцерів польської армії, які здалися в полон Червоній Армії. Нині встановлено, що 3897 осіб убито під Катинню, 6295 — у Калінінській (Тверській) області, 4403 — неподалік від Харкова. Місце поховання ще 7262 розстріляних польських офіцерів ще й досі невідоме. Нині встановлено свідка — 89-річну Г. Брагіну, яка свого часу жила на околиці Томська, біля залізничної станції Томськ-2. Ось її розповідь: “Це було до війни. Ми з чоловіком, він на залізниці працював, жили тоді в землянці на краю кладовища, біля самої вітки. І якось вночі бачи-

ли: солдати і в'язні баграми вивантажували з вагонів мертвих людей. Вони були, пам'ятаю, голі, мерзлі. Тут же їх і закопували". Є свідчення й колишнього оперуповноваженого міського відділу НКВС Томська Олександра Ілліча Рижого. Він засвідчив, що в серпні 1943 р. на нараді, яку проводив начальник управління НКВС Новосибірської області комісар держбезпеки третього рангу Петровський, було поставлено завдання ліквідувати сліди того "спецпоховання". При цьому він випадково обмовився про те, що там "закопано поляків".

Слід зауважити, що після початку Другої світової війни до вересня 1941 р. в тиллові райони СРСР було вислано понад 389 тис. поляків, які перебували там в основному в таборах і в'язницях.

Із телеграми Мехліса, представника СВГ на Північній ділянці фронту, Й. Сталіну про долю 44-ї стрілецької дивізії (Ухта, грудень 1939 р.)

44-та стрілецька дивізія повністю була укомплектована в Україні (колишня дивізія ім. М. Щорса) і стала жертвою помилкової стратегії й тактики командування Червоної Армії під час радянсько-фінської війни 1939—1940 рр., у ході якої СРСР втратив до 500 тисяч осіб. Командування дивізії — полковник Виноградов, полковник Волков і полковий комісар Пахоменко — були розстріляні перед стром після інсценованого польового суду.

...44-а стрілецька дивізія залишила противнику 79 гармат, 37 танків, 130 станкових кулеметів, 150 ручних кулеметів, 6 мінометів, 150 автомашин, всі радіостанції, весь обоз. Із оточення вийшла лише половина особового складу, причому до 40% без зброї. ...Фактично від дивізії залишився тільки артполк і медсанбат.

Атмода: Газ. — 1990. — 12 березня.

Із спогадів колишнього кулеметника-фінна, який воював на лінії Маннергейма під Хотиненом (лютий 1940 р.).

...А потім ланцюгами пішла наша піхота. Вона йшла так густо, що ми не встигали перезаряджати стрічки. Ствол розжарився до червоного — і всі кулі потрапляли в ціль. А ваші солдати продовжували по штабелях трупів повзти вперед. Потім знову піднімалися з гвинтівками. На повний зріст, з одними гвинтівками...

Наш унтер сказав: "Ці росіяни на біса хоробрі хлопці, але у них там, наверху, хтось певно здурів..."¹

Атмода: Газ. — 1990. — 12 березня.

З архівів

про секретну нараду у Гітлера
(не пізніше березня 1941 р.).

Гітлер заявив напередодні війни на одній з військових нарад: "...Червону Армію обезголовлено. 80% командних кадрів знищено. Вона ослаблена як ніколи. Це — основний чинник мого рішення. Необхідно воювати, доки кадри не вирости знову".

Із секретної наради у Гітлера
(30 березня 1941 р.).

...Тепер є можливість нанести удар по Росії, маючи позаду вільний тил. Знову така можливість так скоро не трапиться.

Трибуна: Журн. — 1995. — № 5—6. — С. 22.

¹Згідно зі статутом Червоної Армії основним видом наступу була лобова атака ворожих укріплень. Цієї тактики радянське командування дотримувалося протягом як радянсько-фінської, так і радянсько-німецької війни, що стало причиною колосальних втрат Червоної Армії. "Росіянами" фінни називали всіх бійців Червоної Армії, у складі якої під час радянсько-фінської війни була значна кількість і українців (досить назвати 44-ту українську стрілецьку дивізію).

Із спогадів А. Мікояна
про реакцію Сталіна на інформацію
щодо приготувань Німеччини до нападу на СРСР
(весна 1941 р.)

Говорити з ним (Сталіним. — Авт.) весною і особливо на початку літа 1941 року про те, що Німеччина в будь-який день може напасти на СРСР, було справою абсолютно марною. Сталін увірував в те, що війна з німцями може початися десь в кінці 1942 року або в середині його, тобто після того, як Гітлер поставить Англію на коліна. Воювати ж на два фронти, на його думку, фюрер ніколи не насмілиться. “А до цього часу ми успішно виконаємо третю п’ятирічку і нехай Гітлер спробує тоді сунути носа”, — впевнено закінчував Сталін¹.

Книга исторических сенсаций. — С. 53.

Телеграфне повідомлення начальника Генерального штабу Червоної Армії генерала Г. К. Жукова командуючому Київським особливим військовим округом генералу М. П. Кирпоносу
(10 червня 1941 р.)

Начальник погранвійськ НКВС УРСР доніс, що начальники укріплених районів отримали вказівку зайняти передпілля². ...Такі дії можуть негайно спровокувати німців до збройного зіткнення. ...Розпорядження негайно відмінити і донесити, хто конкретно дав таке самочинне розпорядження.

Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история. — М., 1965. — С. 68.

¹Переклад В. Короля.

²Передпілля — полоса місцевості перед головною полозою оборони або укріпленим районом, яка містить кілька оборонних позицій та інженерних загороджень. Мета — затримати наступ противника і забезпечити вигідні для своїх військ умови бою за головну полосу оборони або укріп району.

Із статті в газеті "Комсомольская правда"

про розвідника, який багато років інформував СРСР щодо намірів фашистської Німеччини стосовно нашої країни.

...Розвідники легальних і нелегальних резидентур, які міцно облаштувалися у Німеччині ще в 30-ті роки, були відкликані перед війною в Москву і репресовані НКВС. А до 43-го року розвідувальна система, створена НКВС—НКДБ СРСР і розвідувправлінням Червоної Армії, позбавилась всіх джерел не тільки в держапараті нацистської Німеччини, але і в цілому ефективно діючої агентури. ...

Однак, як зовсім недавно вдалося з'ясувати, Штірліц існував насправді. У вересні 1929 р. в радянське посольство в Берліні звернувся чоловік з пропозицією надати нам свої послуги інформатора. Це був начальник контррозвідувального відділу гестапо, який працював під керівництвом Г. Мюллера. ...

Віллі Леман (агент А/201 Брайтенбах) 1884 р.н. довгий час працював в Берлінській кримінальній поліції. Після приходу до влади Гітлера перейшов працювати в контррозвідувальний відділ гестапо. В 1939 році був призначений начальником відділу.

Почав співробітничати з ОДПУ в 1929 році.

За час співробітництва передав велику кількість розвідінформації, в тому числі документальної, про структуру і кадри поліції, гестапо і військову розвідку Німеччини, матеріали слідчих справ гестапо. В 1933 році в його відділенні утворюється відділ з боротьби з "комуністичним шпигунством". Потім Леману доручили контррозвідувальне забезпечення об'єктів воєнної промисловості нацистської Німеччини. ...

В 1939 році він стає шефом відділу IV-E (контррозвідувальна поліція).

1941 рік — Леману доручається контроль за забезпеченням безпеки будівництва воєнних об'єктів. ...Так в 1935 році ним було відправлено перше повідомлення про початок розробок німцями перших ракет. Пізніше він добув інформацію про створення суцільнометалевого літака-винищувача, підводних човнів. ...Однак, незважаючи на виняткову цінність переданої інформації, Москва, через звичайнісіньке розгільдяйство, кілька разів переривала зв'язок з ним. ...

19 червня 1941 року Леман в останній раз вийшов на зв'язок з радянською резидентурою, передавши повідомлення про точну дату нападу на СРСР. ...

У 1942 році Центр посилає свого агента Бека для відновлення зв'язку. Але його арештувало гестапо і довідалося, що він йшов на зв'язок з Леманом. Після допиту радянського зв'язкового Лемана пізно увечері викликали на роботу, з якої він уже ніколи не повернувся. Його розстріляли в підвалі гестапо¹.

Комсомольская правда: Газ. — 1997. — 3 червня.

Із книги Л. Треппера "Велика гра" про напад Німеччини на Радянський Союз

Треппер Леопольд — керівник розвідувальної організації "Червоний оркестр" (інша назва "Червона капела"), яка діяла в європейських країнах до і під час Другої світової війни.

...Хіба Голиков (керівник Головного розвідувального управління РСЧА. — *Авт.*) не міг би пояснити причини катастрофи після нападу німців на СРСР. Відповідь, поза сумнівом, міститься в записці, розісланій тим же Голиковим 20 березня 1941 року по всіх ланках... розвідки:

"Всі документи, що вказують на близький початок війни, повинні розглядатися як фальшивки, які надходять з британських або навіть німецьких джерел".

...У 1972 році в Москві генерал Суслопаров взяв слово, щоб розповісти, як, будучи воєнним аташе у Віці, він повідомив Москву про скорий напад Німеччини. Жаль, що я не був присутній на цій нараді. Я, поза сумнівом, змусив би Суслопарова бути більш скромним. Кожного разу, коли я приносив йому інформацію про воєнні приготування проти Радянського Союзу, він поблажливо поплескував мене по плечу і казав: "Дорогий друже, я передам ваше повідомлення, але, повірте, тільки заради вашого задоволення"². ...

¹Переклад В. Короля.

²У своєму документальному творі "Накануне, или Трагедия Кассандры" письменник О. Горчаков наводить уривок з радіограми генерала І. Суслопарова: "21 червня 1941 року. Як стверджує наш резидент Жильбер, якому я, само собою, аніскільки не повірив, командування вермахту закінчило перекидання своїх військ на радянський кордон і завтра, 22 червня 1941 року, раптово нападе на Радянський Союз". Резолюція Сталіна червоними чорнилами: "Ця інформація є англійською провокацією. Довідайтеся, хто автор цієї провокації, і покарайте його". (*Примітка авт.*)

23 червня у Віші прибуває Волосюк, військово-повітряний атташе при Суслопарові, який покинув Москву за кілька годин до початку війни. Він сказав мені, що перед відльотом його викликали до мого начальника (Голикова. — *Авт.*), який заявив:

“Ви скажіть Отто (псевдонім Л. Треппера. — *Авт.*), що я передав великому хазяїну (Сталіну. — *Авт.*) інформацію про безпосередню загрозу нападу німців. Великий хазяїн здивований, як це такий чоловік, як Отто, старий комуніст, розвідник, піддався на вудку англійської пропаганди. Ви можете передати йому глибоке переконання великого хазяїна в тому, що війна з Німеччиною не почнеться до 1944 року”¹.

Треппер Л. Большая игра. — М.: Политиздат, 1990. — С. 124—125.

Із резолюції Л. Берії щодо інформації розвідників про плани Німеччини в 1941 р.
(21 червня 1941 р.)

...Я знову наполягаю на відкритті і покаранні нашого посла в Берліні Деканозова, який, як і раніше, бомбардує мене “дезою” про нібито напад на СРСР, який готує Гітлер, і що цей напад почнеться завтра. Те ж саме радирував і генерал-майор В.Тупиков. Цей тупий генерал стверджує, що три групи армій Вермахту будуть наступати на Москву, Ленінград і Київ. ...

Начальник розвідуправління, де ще недавно діяла банда Берзіна... генерал-майор П. Голиков скаржиться на Деканозова і на свого підполковника новобранця, який також бреше, нібито Гітлер зосередив 150 дивізій проти нас на західному кордоні”. ...І як наслідок — Берія наказує: розвідників “Ястреба”, “Кармена”, “Алмаза”, “Вірного” за систематичну дезінформацію стерти на табірну пиліюку “як посібників міжнародних провокаторів, що бажають посварити нас з Німеччиною”.

Трибуна. — Журн. — 1998. — № 7—8. — С. 33.

¹Переклад В. Короля.

Із книги І. Болдіна "Сторінка життя"
про 22 червня 1941 року

Сталін і нарком оборони С.Тимошенко своїм наказом від 22 червня 1941 р. заборонили всім командуючим прикордонних з Німеччиною військових округів, у тому числі й командуючому Київським особливим військовим округом М. П. Кирпоносу, відкривати вогонь по німцях. Внаслідок цього наші війська втратили дорогоцінний час до вечора 22 червня, коли такий дозвіл було дано, і понесли надзвичайно великі втрати. Тільки літаків радянські Збройні сили втратили за перший день війни 1811, із них у повітрі — 322.

...За короткий проміжок часу Тимошенко четвертий раз телефонує в штаб Західного особливого військового округу. Заступник командуючого генерал Болдін доповідає нові дані. Вислухавши його, нарком говорить: "Товариш Болдін, врахуйте, ніяких дій проти німців без нашого відому не розпочинайте. Ставлю до відома вас і прошу передати Павлову, що товариш Сталін забороняє відкривати артилерійський вогонь по німцях". Болдін кричить в трубку у відповідь: "Як же так? Адже наші війська змушені відступати. Палають міста, гинуть люди!" ...Відповідь наркома: "Ніяких інших заходів не розпочинати, окрім розвідки вглиб території противника на 60 кілометрів"¹.

Болдин И.В. Страница жизни². — М.: Воениздат, 1961. — С. 81.

¹Винуватцями за наслідки цієї та інших аналогічних заборон Сталіна та його оточення оголосили командуючого Західним фронтом, який поніс найбільші втрати, генерала армії Д.Г. Павлова та його штаб. Генералів Д.Г. Павлова, В.Є. Климоського та інших було незаслужено звинувачено в поразках і розстріляно. Пізніше, у кінці вересня 1941 р. після розгрому Південно-Західного фронту, військам якого Сталін заборонив відступити на лівий берег Дніпра, що призвело до катастрофи, аналогічні звинувачення були висунуті Сталіним на адресу командуючого фронтом М.П. Кирпоноса, який на той час загинув за нез'ясованих обставин.

²Переклад В. Короля.

Із спогадів маршала Г. Жукова
про опір частин Червоної Армії ворогові
в перші дні війни

(Україна, 22—23 червня 1941 р.)

Перемишльський укріплений район оборонявся 52-м, 150-м окремими кулеметними батальйонами і 92-м прикордонним загonom. Частини укріпленого району зайняли свої споруди на 6 годину ранку 22 червня, і їм разом з прикордонниками і озброєними загонами робітників та службовців довелося першими прийняти на себе вогонь і атаки ворога.

Кілька годин мужні захисники міста стримували натиск переважаючого за своїми силами противника. Потім за наказом начальника 92-го прикордонного загону вони відійшли за місто, де знову затримали противника. Це дало змогу підтягти до Перемишля 99-у стрілецьку дивізію полковника М. І. Дементьєва. 23 червня разом із зведеним батальйоном прикордонників вона перейшла в контратаку і вибила фашистів з міста.

...Німецькі війська знайшли вразливе місце: вони завдали сильного удару на стику Рава-Руського і Перемишльського районів, які оборонялися 97-ю і 159-ю стрілецькими дивізіями. Остання ... не витримавши атаки противника, почала відхід, створивши тяжку ситуацію для сусідніх частин. ...

Рава-Руський і Перемишльський укріплені райони все ще продовжували успішно відбивати ворожі атаки. 99-а дивізія, завдавши великих втрат противнику, не віддала жодного метра своїх позицій. ...

Що стосується 99-ї стрілецької дивізії, то вона утримувала Перемишль протягом 23—28 червня і тільки вранці 29 червня за наказом командування залишила місто.

Жуков Г.К. Спогади і роздуми. — К.: Політвидав, 1985. — С. 264—265.

Із службового щоденника Ф. Гальдера
про операцію групи армій "Південь"
(18 липня 1941 р.)

Гальдер Ф. — генерал-полковник, начальник Генерально-го штабу сухопутних військ Німеччини.

Операція групи армій "Південь" дедалі більше втрачає свою форму. Ділянка фронту проти Коростеня, як і раніше, потребує значних сил для його утримання. Прибуття свіжих великих сил противника з півночі в район Києва змушує нас підтягти туди піхотні дивізії, щоб полегшити становище танкових з'єднань 3-го моторизованого корпусу і згодом змінити їх. В результаті цього на північній ділянці групи армій "Південь" виявилися скутими значно більші сили, ніж це було бажано¹.

Гальдер Ф. Военный дневник: В 2-х кн. Кн. первая (22.6.1941 — 30.9.1941). — М.: Воениздат, 1971. — С. 152.

З донесення Політуправління
Південно-Західного фронту Головному
Політуправлінню Червоної Армії
(19 серпня 1941 р.)

Гарнізон доту Київського укріпленого району у складі: політбійця Рибкова, молодшого командира Музиченка, червоноармійців Квартіна, Мелешка, Андрієнка, Клочка, Волкатруба, Ярошенка, Нетунського, Грабового, Осадчого, Сороки, Опаначенка, Ярошевського і Ромашука під командуванням лейтенанта 28-го окремого кулеметного батальйону Ветрова, пересуваючися у ворожому оточенні з 5 по 10 серпня і не маючи зв'язку з нашими частинами, самотійно вела боротьбу з наступаючим противником, знищуючи його живу силу. Ні артилерійсько-мінометричній вогонь, ні гранати, ні відсутність продуктів харчування не змогли похитнути мужність відважних патріотів. ...

¹Переклад В. Короля.

Спроби командування частини деблокувати дот двічі закінчувались невдачею, і тільки 10 серпня група сміливців бійців і командирів під запеклим вогнем противника зуміла частково деблокувати і відкрити шлях до відходу. Але гарнізон евакуюватись відмовився. Комендант доту лейтенант Ветров від імені бійців заявив: "Клятву свою — дот ворогові не здавати — ми виконаємо". Вжитими заходами гарнізоні було доставлено продукти харчування і боеприпаси. ...

Лише 15 серпня при наступі наших частин дот було деблоковано остаточно. Складові гарнізону не загрожує небезпека.

Начальник Політичного управління Південно-Західного фронту бригадний комісар (Михайлов)

Король В., Кучер В. Оборона Києва: героїзм і трагедія його захисників. Із документів тих часів // Київська правда: Газ. — 1991. — 19 серпня.

З наказу Ставки

Верховного Командування Червоної Армії № 270

(16 серпня 1941 р.)

Повністю наказ Ставки № 270 було опубліковано лише в 1990 р., оскільки він був відверто жорстоким, особливо щодо бійців, які, вичерпавши всі засоби боротьби, потрапляли в полон.

...Командирів і політпрацівників, які під час бою... здаються у полон ворога, вважати злісними дезертирами, сім'ї яких підлягають арешту. ...І якщо такий начальник або частина червоноармійців замість організованої відсічі ворогу здадуться у полон, — знищувати їх всіма засобами як наземними, так і повітряними, а сім'ї червоноармійців, що здалися, позбавляти державної допомоги.

Трибуна: Журн. — 1992. — № 9. — С. 36.

**З доповідної особливого відділу НКВС
Південного фронту про руйнування Києва
після зайняття його німцями
(19 вересня 1941 р.)**

Документ відтворює одну з невідомих сторінок війни — диверсійні акти проти окупантів у Києві в 20-х числах вересня 1941 р.

...22 вересня будинки на Хрещатику м. Києва були заміновані, очевидно, при відступі Червоної Армії і почали вибухати. Першим вибухнув будинок, де була розташована військова прокуратура німецька. Під час вибуху було вбито і поранено чоловік 70 німців. Крім комендатури пішли вибухи по правій і лівій стороні Хрещатика. Були вибухи мін в Печерській школі ФЗН і підірвано дзвіницю в Лаврі. Під час зустрічі вступу німців до м. Києва 19 вересня при вибуху дзвіниці були присутні багато офіцерів німецьких, в числі яких поранено і вбито чоловік 30.

З 22 вересня почали проводитись повальні арешти комуністів, чекістів, євреїв без поділу. Встановлювали вище вказаних або через свою агентуру чи залучаючи до цього дезертирів-українців...

24.9.41 р. було підірвано будівлю, де розміщувався магазин "Дитячий світ". В цій будівлі розмістилася німецька комендатура. Після цього було підірвано будинок готелю "Грандотель", де було розміщене вище німецьке командування. Протягом чотирьох днів були підірвані будинки по вул. Хрещатик. Тут німці понесли величезні втрати серед вищого і старшого командного складу".

ЦДАГО України. — Ф. 62, оп. 8, спр. 66, арк. 37; оп. 9, спр. 4, арк. 151. (Оригінал; друкується вперше.)

**Із статті Д. Кулиняка "Хто мінував собори?"
про знищення Успенського собору**

Документ свідчить, що НКВС перед відступом з великих українських міст мінував унікальні пам'ятки архітектури.

Суперечки про те, хто висадив у повітря соборну церкву Успіння пресвятої діви Марії в Києво-Печерській лаврі, спалахнули в наші дні з новою силою.

Таємниця варварського знищення Успенського собору хвилює не лише нас — вона не залишить байдужими й нащадків. ...

Гітлерівські війська зайняли Печерський монастир 20 вересня 1941 року. Територія його — найвища в Києві, розташована в центрі давньої цитаделі — була призначена німцями під батареї зенітної артилерії та квартири для солдатів і офіцерів. Вибухи на Хрещатику почалися 24 вересня. Тоді німці обшукали центр міста й повиймали тонни вибухівки з-під головних громадських будівель. Днів через сорок після перших нові вибухи на Хрещатику зруйнували будинок міської ради (колишньої Думи) та зал засідань Верховної Ради УРСР. Якщо гітлерівці знали про те, що найдавніша церква Печерського монастиря також замінована, це означає, що вони або не могли, або не поспішали виїняти з-під неї міни.

Усталилася думка, що Успенський собор Києво-Печерської лаври висадили в повітря фашисти. Свідчення очевидців і документальні докази стосовно осінніх подій 1941 року дають дещо іншу картину. Руйнування соборної Успенської церкви виглядає пов'язаним з подібним руйнуванням інших будівель, яке здійснили радянські збройні сили, котрі відступали, та їх агенти. Беручи до уваги, що радянські загони підклали міни під такі громадські установи, як музей Леніна та будинок Верховної Ради УРСР, можемо не сумніватися, що вони могли замінувати і головну церкву Печерського монастиря.

Недавно опубліковане повідомлення німецької розвідки подає додаткову інформацію: "Президент (Словаччини) Тісо відвідав Київ 3 листопада 1941 року і заїхав до Лаврського монастиря. Він прибув зі своїм почтом до монастиря близько 11 год. 40 хв. і відбув з монастирської площі близько 12 год. 30 хв. За кілька хвилин перед 14 год. 30 хв. усередині собору стався невеликий вибух. Один вартовий помітив три постаті, що втікали. Їх застрелено. Кілька хвилин по тому стався грандіозний вибух, який зруйнував усю будівлю собору. Вибухова речовина, ймовірно, була закладена задалегідь. Дегонація не сталася раніше тільки завдяки досконалому оточенню кордоном і дбайливій охороні всієї будівлі. Очевидно, цей акт треба розглядати як замах на життя президента Тісо. Трьох імовірних злочинців неможливо було ідентифікувати, бо у них не було ніяких паперів.

Це повідомлення керівництва німецької розвідки в Києві, опубліковане лише влітку 1977 року в Англії, як

на мене, є переконливим доказом — сумлінність англійських наукових видань загальноновизнана в світі. Отже, Йозеф Тісо в супроводі генералітету та інших високих чинів окупантів уранці 3 листопада 1941 року прибув до Києва й відвідав Лавру. З метою гарантування безпеки “високого гостя” та його супроводу на світанні того ж дня німецькі жандарми терміново виселили всіх жителів Лаври й прилеглих до неї кварталів. Та про цей візит, очевидно, стало відомо агентам радянської розвідки, залишеним у Києві, і, що цілком логічно, було вирішено знищити цю групу фашистської еліти шляхом висадження в повітря заздалегідь замінованого Успенського собору. ... Але, мабуть, не спрацювало щось у дистанційному управлінні вибуховим пристроєм, найімовірніше, радіокерованому, тому й з’явилися “трое невідомих”, щоб привести його в дію навіть ціною власного життя. Та запізно — майже через дві години після від’їзду Тісо з супроводом, коли вже було знято посилену охорону. Якщо врахувати, що деякі об’єкти, котрі радянські війська при відступі замінували радіокерованими, були висаджені в повітря аж 1943 року за радіокомандами з-за лінії фронту (як, наприклад, Інститут фізики у Харкові), то ця версія видається найвірогіднішою. ...Хто ж усе-таки замінував Софійський собор? Колишній офіцер контррозвідки краєзнавець Феодосій Іванович Сахно (нині покійний) поділився в розмові зі мною думкою, що його, мабуть, разом із іншими об’єктами замінували радянські війська при відступі 1941 року, та з невідомих причин (найімовірніше, через несправність вибухового пристрою) він, на щастя, вцілів. А восени 1943 року командування радянських військ, що визволяло Київ, звичайно, подбало, аби окупанти не висадили собор у повітря при відступі, використавши ту саму вибухівку.

Тоді мені не дуже вірилося в цю версію, хоча, якщо подумати, чому б і ні? Та порівняно недавно я знайшов її підтвердження у виданні Тита Генрика: “Професор Олекса Повстенко занотував, що серед видатних будівель Києва, призначених бути замінованими, був Софійський собор”.

А тепер — чи не найвагоміший аргумент.

Торік я виступив з цими своїми міркуваннями в одному з республіканських видань. Серед відгуків, які надійшли на ту публікацію, був і спогад колишнього політв’язня сталінських концтаборів Панька Василевського з

Дрогобича “Як було знищено Успенський собор у Києво-Печерській лаврі”. ...

[За словами колишнього чекіста Спановського (якщо це його справжнє прізвище), який сидів “за промах з Успенкою в 1941 році”]. Докладні схеми мінування Софії і Лаври були розроблені ще на початку 30-х років, коли нищили собори й церкви. Чому ці дві не були знищені — невідомо, але спецкоманда підричників була в київському ДПУ-НКВД напоготові.

Тож з початком війни, припускаючи здачу Києва, в Лавру і в Софію завезли тол з таким розрахунком, щоб у разі потреби повністю зруйнувати об’єкти.

Що було метою цього задуму? По-перше, припускали: якщо Київ займуть фашисти, то не без того, що будуть влаштовані великі церковні урочистості, богослужіння, й дуже можливо, що до котрогось собору “загляне” якась дуже груба фашистська “риба”... Отоді-то й треба було “грохнути”. По-друге, коли б цього не сталося, то довелося б чекати до Різдва 1942 року, коли в котромусь із соборів буде служба Божа за участю київської “сметанки”, тобто влади. Тоді б цей злочин приписали німцям, виставивши їх не лише злочинцями взагалі, а й варварами, що навмисне нищать пам’ятки культури і тому подібне.

Коли мінували Успенку, то було зроблено три види запалів (детонаторів): радіосигналом, електрозапал від “машинки”, а окрім того, вогневий — шнуром. Пункт спостереження діяв постійно так, щоб у полі зору була в’їзна брама...

І от десь на початку листопада (чи не 5-го) німаки спішно зробили суцільне подвійне оцеплення району Лаври. Стало зрозуміло, що от-от має приплисти якась дуже груба “риба”, можливо, хтось на літеру “Г”: Гітлер, чи Герінг, чи Гімлер, чи Геббельс...

Підпілля НКВД вдарило на сполох. Було зауважено, як до брами під’їхали три лімузини, але не встигли роздивитися крізь бінокль — хто саме пішов до Лаври в собор. Вирішили зробити паузу: мовляв, будуть або молитися або оглядати кілька хвилин. Подали сигнал на радіопідриив, а він не спрацював. Тоді “крутанули”, але також не сталося вибуху.

Тоді “задействували” аварійну групу в Лаврі, яка чи то направила електрозапал чи підпалила шнур. ...Тоді й “грохнуло”.

Однак доки бігали, метушилися з направою, “гість”, побувавши в соборі, вийшов з нього, і щойно дістався лаврської брами, як пролунав запізнілий вибух. Згодом з'ясувалося, що то був не з числа “Г”, а лише “поп Тісо” — глава Словачії. Стався свого роду конфуз. Після того радянська пропаганда широко розпустила чутки, що фашистські варвари систематично нищать не тільки місто (Хрещатик), а й — особливо — древні пам'ятки “руської культури” — собори тощо. Чому не висадили Софію, невідомо, але вона також була в чорному списку НКВД, як і Успенка.

За таку невдачу з Успенкою всіх учасників “епопеї” судив трибунал військ НКВД у 1944 році. Спановському пощастило — йому дали “лише” десять років, а котрогось із них до “вишки”.

Пантелеймон Василевський

Чи так це? Я не хочу повторення історії з моєю бездоказовою статтею в “Молодій гвардії”. Але недомовок тут також не повинно бути — питання поставлені й потребують конкретної відповіді.

Пам'ятки України: Журн. — 1991. — № 4. — С. 48—49.

Із книги К. Типпельскірха “Історія другої світової війни”

про оточення радянських військ під Києвом
(1941 р.)

Ця праця учасника Другої світової війни, генерала вермахту визначається порівняно об'єктивністю висвітлення воєнних подій, у тому числі на радянсько-німецькому фронті. Як відомо, головною причиною катастрофи Південно-Західного фронту у вересні 1941 р. було небажання Сталіна дати дозвіл на відступ військ, які обороняли Київ, на лівий берег Дніпра. Такий дозвіл було отримано лише в ніч з 18 на 19 вересня 1941 р., коли основна частина військ фронту опинилася в щільному оточенні противника.

25 серпня 2-а армія і 2-а танкова група почали наступ у південному напрямку. ...В боях, які тривали понад два тижні, 2-й армії вдалося підійти до Десни і форсувати її. Одночасно 2-а танкова група. ...14 вересня передовими частинами досягла району Ромен.

Тепер настав момент почати фронтальний наступ біля Дніпра і спрямувати з півдня 1-у танкову групу назустріч наступаючій з півночі 2-й танковій групі, щоб замкнути кільце оточення. З плацдарму, утвореного ще раніше 17-ю армією в районі Кременчука, 1-а танкова група разом з 17-ю армією 10 вересня раптово почала наступ і 16 вересня в районі Лохвиці з'єдналась з 2-ю танковою групою. ...17-а армія для прикриття східного фланга наступаючих військ почала своїм правим флангом просування на Полтаву, проте потім великими силами повернула на північний захід. В результаті цього наступу, одночасного удару 6-ї армії через Дніпро по обидва боки Києва, який 19 вересня було обійдено і взято, і подальшого просування 2-ї армії з півночі російські сили, які знаходились у трикутнику Київ, Черкаси, Лохвиця, були стиснуті з усіх боків. В цей час танкові групи в запеклих боях відбивали спроби противника деблокувати свої війська зі сходу і, крім того, великими силами вклинилися в оточені російські армії й розкололи їх. ...Пройшло ще два тижні, поки незвичайно великі сили противника, затиснуті в котлі і розчленовані на окремі частини, було знищено й взято в полон. 26 вересня битву було закінчено. У зведенні німецького верховного командування повідомлялося про взяття в полон 665 тис. чоловік, захоплення 3718 гармат і 884 танків¹.

Типпельскірх К. История второй мировой войны. — М.: Изд-во иностр. лит., 1956. — С. 192—194.

З доповідної записки червоноармійця Качаліна про загибель генерала-полковника М. Кирпоноса

Багато років у компартійних виданнях загибель штабу і командуючого Південно-Західним фронтом М. Кирпоноса висвітлювалася необ'єктивно.

21 вересня 1941 р. на другий день після бою в переліску біля с. Авдіївка я, залишившись один, в окопі, о 12.00 пішов шукати своїх прикордонників. При пошуку я знайшов убитим генерала — високого на зріст, повної статури, одягнутого в темно-сіру драпову шинель, знаки розрізнення — чотири зірочки, у голові з лівого боку у скроневій

¹Переклад В. Короля.

частині у нього була вогнестрільна рана, з правого боку голова була пробита, мабуть, великим осколком.

Оглядаючи труп убитого генерала, я побачив двох червоноармійців РСЧА на чолі з лейтенантом, якому доповів про виявлення трупа убитого генерала. Лейтенант доручив мені переглянути в убитого наявність документів. У боковій кишені френча я виявив партквиток, прочитав прізвище вбитого — Кирпонос. Партквиток я передав лейтенанту РСЧА, прізвище якого не знаю, лише сказав у присутності всієї групи, що він з 21-ї армії.

При передачі мною партквитка почали підходити німці, з якими у нас зав'язалась перестрілка, під час якої я був поранений у ногу. Коли німці втекли, лейтенант запропонував подивитись ордени убитого. Оскільки я не міг йти, лейтенант пішов сам. Після повернення він не сказав, чи зняв ордени, а запропонував нам приготуватись до виходу з цього місця. Всю ніч ми рухались разом: я, лейтенант, один старший політрук і два червоноармійці, прізвищ і з яких вони частин я не знаю...

Після прибуття в Охтирку 2 жовтня 1941 р. я написав начальнику комплектування 21-ї армії рапорт із зазначенням про виявлення вбитого генерал-полковника Кирпоноса.

Червоноармієць 21 прикордонполку
військ НКВС — (Качалін)

6.X.1941 року.

Москва, товаришу Сталіну.

Надсилаю доповідну записку червоноармійця Качаліна про загибель генерал-полковника Кирпоноса.

7.X.1941 року.

М. Хрущов.

Король В., Кучер В. Оборона Києва: героїзм і трагедія його захисників. Із документів тих часів // Київська правда: Газ. — 1991. — 28 серпня. (У книжному виданні друкується вперше.)

Із спогадів учасниці оборони Києва О. Захарченко про долю радянських військовополонених

23, 24 і 25 вересня 1941 року — це непередаваема картина жахливого, кривавого знищення людей і бойової техніки в селі Борщах, куди були загнані залишки наших армій. Непрохідні, непролазні болота не давали

можливості прорватися нашим людям до Харкова, а якщо хто й проривався, то ворог його вже чекав на тому боці і знищував або брав у полон. Тисячі трупів встеляли землю, небо було чорним від снарядних вибухів, пожежі, дихати було нічим, у повітрі пекельний шум і гуркіт від вибухів, стогонів і криків поранених і вмираючих.

24 числа було організовано загін чоловік у 200, який хотів прорватися, ...але загін наш було розбито, багато з товаришів загинули. ...25-го числа я весь час працювала на полі бою, а в окопі мене було поранено. В окопі ми були не більше 10—15 хвилин, після чого дії військові припинилися і нас, погрожуючи зброєю, витаскали німці.

У той же день, 25 вересня нас привели в табір для військовополонених. Власне, це був не табір, а якийсь великий двір якогось колгоспу, де ми заночували, оскільки до Іванківського табору було ще півдня шляху. В 7 або 8 вечора ми добралися до цього колгоспу (близько 7 тисяч чоловік), де нас прямо на сирій землі (тоді йшов дощ) розташували на ночівлю, оточили солдатами, а навколо запалили будови, так що ми вирішили, коли не загинули в бою, то загинемо у вогні. Але ось ніч пройшла. А на ранок почали ділити: жінок окремо, євреїв окремо, командирів і комісарів в один бік, бійців — в другий. За ніч багато командирів поробилися рядовими. Так само й комісари¹.

Державний архів Київської області. —
Ф. 4, оп. 2, спр. 4, арк. 29—31 (оригінал).
(У повному обсязі друкується вперше.)

Акт відновлення Української держави

(Львів, 30 червня 1941 р.)

Автори цього акта розраховували на підтримку німецького командування і влади. Однак відновлення незалежної України не входило в плани німців. Тому багатьох керівників ОУН було репресовано.

1. Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку покляли свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в остан-

¹Переклад В. Короля.

ніх десятиліттях кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває увесь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада запевнить Українському Народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України — Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава!
Хай живе Організація Українських Націоналістів! Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Слава Україні! Героям Слава!

Ярослав Стецько, в.р. Голова Національних Зборів

Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 504—505.

Із спогадів очевидців про масові вбивства українських в'язнів силами НКВС

(літо 1941 р.)

Політику знищення політичних в'язнів з відома Сталіна керівництво НКВС проводило протягом всього початкового періоду війни.

Вже в перших днях після вибуху німецько-советської війни в червні 1941 р. старенький чоловік з с. Тинович повідомив, що біля лісу т.зв. Кушнірка енкаведисти

вивезли і розстріляли якихось людей. Я з друзями пішов туди. І справді, на краю лісу біля дороги ми побачили страшну картину; 12 чоловік, прострілених кулеметною чергою, конали в передсмертних судорогах. Постріляні лежали там кілька днів, бо ніхто не відважився їх похоронити.

Другого дня подібне повторилося в іншому місці, біля лісничівки в ліску т.зв. Писарка, поблизу с. Баранівка, чотири кілометри від Бережан. Туди енкаведисти вивезли вантажним автом 6 чоловік, розстріляли і так залишили. Опісля мешканці з хуторів похоронили розстріляних. Це було майже тиждень перед приходом німців.

Два дні до приходу німців місто пережило жахливе страхіття. По вулицях вешталися розбещені енкаведисти і міліціонери, ловили кожного підозрілого і розстрілювали десь у поблизькому ліску.

Як член ОУН, я одержав доручення відійти з друзями до с. Вербова, а звідси ще перед приходом німецьких військ дістатися до Бережан і там знайти важливіші об'єкти, між іншим, комісаріат НКВД, приміщення Райпарткому, суд і тюрму. Вже по дорозі до Бережан ми стрінули дівчину з с. Вербова, якій удалося щасливо втекти з тюрми в Тернополі під час німецьких налетів. Вона розповіла нам про жахливі масакри, вчинені большевиками в тернопільській тюрмі.

Біля 10-ї години ми разом з німецькими передовими частинами чекали на передмісті, бо з південно-західного боку міста було чути страшну стрілянину, а втікаючі на схід большевицькі війська забили кіньми, возами і людьми дорогу Бережани—Тернопіль. О 10.30 год. ми були вже на призначених місцях. Вскочивши в приміщення комісаріату НКВД, перше що я побачив: на столі лежав альбом УСС, а на стіні висіла рушниця. Всі документи в найкращому порядку опинилися в наших руках.

Через кілька хвилин я одержав від сп. п. Івана Королишина, який пізніше перебрав адміністрацію цілого повіту, доручення дістатися до тюрми і не впускати туди нікого аж до переведення повної перевірки. Ми подалися туди з другом Б. з Нараєва.

Від тюрми заносило неприємним запахом і не було помітно жодного життя всередині. Через пів години прибули І. Королишин, С.Б. і троє німецьких старшин, і всі ми разом ввійшли до тюрми.

В сторожевій кімнаті ми знайшли майже всі ключі, що, зрештою, були нам непотрібні, бо камери не були замкнені. Переглядаючи камеру за камерою, ми знаходили лише людські трупи і більш нічого.

В одній з камер у підвалі я почув якийсь рух і зараз про це зголосив. Майже всі ми кинулися туди і в сутінках знайшли трьох напівживих людей. Це були жиди — два чоловіки й одна жінка. Вони були дуже виснажені і один з них помер зараз при виході, а другий упав трохи далі на подвір'ї. Жінку взяли німці на руки і кудись понесли, що з нею сталося, не знаю.

Того ж таки дня ціле подвір'я тюрми було встелене людськими трупами, що їх винесено з камер. Хто мав когось арештованого з родини, той одержував дозвіл розпізнавати його між замордованими.

Поблизу річки Золота Липа, що пропливає попри місто, стоїть серед невеликого парку старовинний замок Винявських. Коли розбито замуровані льохи цього замку, то в них теж знайдено людські трупи.

А скільки замордованих большевиками і зв'язаних по кілька разом понесла вода Золотої Липи, про це можуть розповісти мешканці сіл Посухів, Потутори і Саранчуки.

Злочини Комуністичної Москви в Україні влітку 1941 року. — Дрогобич: Відродження, 1991. — С. 17—19.

Із статті Я. Тинченка, В. Гонтаря “Чому Західна Україна так і не полюбила своїх визволителів” про злочини НКВС у Західній Україні (1939—1941 рр.)

17 вересня 1939 року Червона Армія вступила на територію Західної України і Білорусії. ...

Разом з Червоною Армією... прийшло багато партійців і співробітників НКВС. ...

Всього майже за два роки господарювання радянської влади в західних областях України і Білорусії до в'язниць було кинуто 108 тисяч осіб. ...[За наказом Сталіна і Берія] на вічне поселення в Сибір і північний край (Кольський півострів) було вивезено 320 тисяч так званих осадників — переселенців із західних областей України і Білорусії. Таким чином, до приходу німців НКВС встиг “перемолоти” долі понад 420 тисяч осіб. ...

З перших же днів воцаріння радянської влади зловісна Золочівська фортеця стала знову функціонувати, на цей раз — як львівська в'язниця НКВС №3.

До Золочева привозили в'язнів зі всієї округи. Сюди потрапили і відомі польські діячі, і єврейські землевласники, і прості українські селяни. Особливо багато... було львівської інтелігенції — викладачів, студентів, священнослужителів. ...

Чого ж хотіли від них в НКВС? Сказати дуже складно. Ми навіть не впевнені, що всі в'язні були засуджені, скоріше всього — майже два роки просто перебували під слідством... До травня 1941 року із більш ніж 100 тисяч заарештованих вдалося розглянути справи ледве третини в'язнів.

Все змінив напад Німеччини на СРСР. Керівництво НКВС засипало західні області істеричними наказами про негайне сортування в'язнів, розстрілу частини з них на місці і вивозі решти вглиб країни. Кожний день війни у в'язницях Західної України відзначений не однією сотнею розстріляних мучеників. Так, протягом 22—24 червня тільки у львівських в'язницях було знищено 1808 в'язнів.

Для ліквідації в'язниці у Золочеві зі Львова був направлений оперуповноважений тюремного відділення НКВС Арсеев. Його було наділено необмеженою владою і повноваженнями знищити підслідчих будь-якими способами. В Золочевській фортеці почалася справжня бійня. На той час там знаходилося приблизно 1200 в'язнів. ...

Через тиждень після початку війни енкаведисти покинули золочевську в'язницю, угоняючи із собою 621 в'язня і залишивши в саду фортеці ще стільки ж закопаних тіл. Проте із в'язнів, хто вижив під час золочевської бійні, небагато доїхало до нового місця евакуації — міста Сиктивкара: всього 58 осіб. Решту було розстріляно по дорозі. Доля цих 58 людей ... нам не відома. Схоже, що з часом їх теж знищили. Таким чином, із 108 тисяч осіб, заарештованих в 1939—1941 роках в західних областях України і Білорусії, мабуть, не вижив ніхто.

Після відступу радянських військ багато місцевих жителів в пошуках своїх родичів кинулись у спустошені в'язниці. Так було і в Золочеві. ...Ось що згадує свідок цієї страшної трагедії Є.В. Задорожна: "У замку знайшли яму, де було 649 тіл — недавно замучені люди. ...Ми відкрили камери, але там нікого не було, на підлозі калюжі крові. Хтось звернув увагу, що у дворі на одному з дерев зав'яле листя. Якийсь чоловік ухопився за це дерево, і воно підда-

лося. Ми почали копати, і знайшли багато тіл”.

А ось що розповів про побачене у замку ще один свідок: “Трупи чоловіків були з неголеними обличчями, декотрі у розідраній брудній білизні, інші наполовину або повністю голі. Багато мали поламані або викручені руки і ноги, з сильними слідами катувань, з вирваними нігтями на пальцях, ушкодженими половими органами. Серед трупів чоловіків знаходились і жінки у подібному стані. Всі ознаки свідчили, що їх замучили за 2—3 тижні до приходу німців. Свіжих трупів я не бачив. Наступного дня були винесені в сад із тюремних камер трупи людей, яких живцем замурували енкаведисти. Вигляд цих трупів був страшний.

Всіх трупів було 649. З них опізнали лише 21. ...

Після поховання ми зайшли у в'язницю і оглянули приміщення, де були сліди тортур. Наліво від воріт була простора зала... Підлога і стіни були заляпані кров'ю, на стінах було видно сліди від куль, вбиті крюки, посеред кімнати стояли скривавлені столи і т.д. В кутку виднівся пролом, через який замучених людей кидали прямо у могили, які знаходились за стінами в саду” ...

Ось що розказували односельці про тих, кого вони впізнали в саду Золочевської фортеці: “В замок потрапив наш сільський вчитель, пан Вишенський. Він намагався провести мітинг про початок війни. Уночі його заарештували і замучили, четверо крихітних дітей залишилося. ...В підвалі наші люди знайшли сільського священика, розрізаного на кілька частин, а в стінах замуrowаних живими в'язнів. Енкаведисти не жаліли навіть жінок, нашого адвоката, красиву дівчину, знайшли з відрізнаними грудьми. Знищували навіть тих, хто був призваний до РСЧА. Наприклад, з ями було піднято останки трьох братів з нашого села, незадовго перед тим призваних до воєнкомату” ...

Не дивно, що після всього пережитого західні українці йшли в УПА і дивізію СС “Галичина”, служили у допоміжних німецьких частинах і в кінці війни намагалися тікати на Захід. Жити під п'ятою у влади, яка допустила Золочів, вони не хотіли¹.

Параллели истории: К 60-летию вступления СССР во Вторую мировую войну // Киевские Ведомости: Газ. — 1999. — 18 сентября.

¹Переклад В. Короля.

З виступу на Нюрнберзькому процесі Л. Смирнова про трагедію Бабиного Яру

Смирнов Л. — помічник головного обвинувача від СРСР на Нюрнберзькому процесі.

Матеріали Нюрнберзького процесу 1946 р. над німецькими військовими злочинцями — головне джерело опису цих подій.

У Бабиному Яру в роки окупації Києва (1941—1943), крім євреїв, було розстріляно окупантами понад 80 тисяч мирних громадян — українців, росіян, поляків, циган та представників інших національностей. Серед них були також представники руху Опору і близько 60 тис. військовополонених Червоної Армії.

Із наданого далі суду повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по місту Києву видно, що у Бабиному Яру німцями розстріляно було не 52 тисячі, а 100 тисяч осіб.

“Страшна різня і погроми були вчинені німецькими загарбниками в українській столиці — Києві. За кілька днів німецькі бандити вбили і розтерзали 52 тисячі чоловіків і жінок, старих і дітей ... Громадяни, які вирвалися з Києва, описують пригломшуючу картину однієї з цих масових страт: на єврейському кладовищі міста Києва було зібрано велику кількість євреїв ... перед розстрілом всіх роздягли догола і побили; першу відібрану для розстрілу групу змусили лягти на дно рову, вниз обличчям, і розстрілювали з автоматів; потім розстріляних німці злегка засипали землею, на їх місце другим ярусом укладали наступну партію страчуваних і знову розстрілювали з автоматів”¹.

Нюрнберзький процес над головними німецькими воєнними злочинцями: Сб. матеріалів: В 7-ми т. — М.: Изд-во юр. лит., 1958. — Т. 3. — С. 220—221.

З наказу фельдмаршала В. Рейхенау “Про поведінку військ на Сході”

(13 листопада 1941 р.)

Рейхенау В. — командуючий 6-ю німецькою армією, вирізнявся особливою жорстокістю на окупованій території.

¹Переклад В. Короля.

Постачання харчуванням місцевих жителів і військовополонених¹ є непотрібною гуманністю.

Все, в чому вітчизна відмовляє собі і керівництво з великими труднощами надсилає на фронт, солдат не повинен роздавати ворогові, навіть у тому випадку, коли це — трофеї. Вони є необхідною частиною нашого постачання. Війська зацікавлені у ліквідації пожеж тільки тих будинків, які повинні бути використані для розміщення військових частин. Все інше, що є символом колишнього панування більшовиків, у тому числі і будинки, повинно бути знищене. Ніякі історичні або культурні цінності на Сході не мають значення.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. документів і матеріалів. — К.: Держполітвидав, 1963. — С. 53.

Із промови рейхскомісара Е. Коха на нараді вищих службових осіб рейхскомісаріату про цілі і завдання німецької політики в Україні (26—28 серпня 1942 р.)

На нараді виступив з промовою гаулейтер Кох, який щойно прибув зі ставки фюрера.

Він [Кох] так сформулював свої завдання як рейхскомісар: немає ніякої вільної України. Мета нашої роботи полягає в тому, що українці повинні працювати на Німеччину, що ми тут не для того, щоб опсащивити цей народ. Україна може дати те, чого не вистачає в Німеччині. Це завдання повинне бути виконане, незважаючи на втрати. Фюрер наказав вивезти з України в Німеччину 3 мільйони тонн зерна, і ми повинні це зробити.

Там само. — С. 143.

¹На окупованих землях України в 1941—1944 рр. було знищено приблизно 1,8 млн радянських військовополонених.

Із свідчень колишнього в'язня Сирецького концтабору В. Давидова про місця розстрілу радянських військовополонених в окупованому німцями Києві (1941—1943 рр.)

...Трупів в цьому яру (Бабин Яр. — *Авт.*) було десятки тисяч. Було близько двох великих ярів, де знаходилося приблизно 50 000 трупів євреїв, потім в Бабиному яру, за півкілометра, була яма розстріляних, вірніше проти-танковий рів. Там були вбиті командири Червоної Армії, вірніше комсостав. Можна було це бачити по знаках розпізнавання, шпалах.

В цій ямі було приблизно 20 000 чоловік. Були люди у формі льотчиків, в комбінезонах. Видно було, що багато із розстріляних були пораненими, бо було видно миліці і пов'язки на руках і ногах.

Центральний державний архів вищих органів державної влади. — Україна. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 2436, арк. 26. (Публікується вперше.)

З показань генерал-лейтенанта П. Шеера про німецькі каральні органи на окупованих українських землях (кінець 1945 — початок 1946 рр.)

Шеер Пауль — колишній начальник охоронної поліції й жандармерії Київської та Полтавської областей, генерал-лейтенант поліції. Документ розкриває одну зі сторінок злочинів німецько-фашистських загарбників проти українського народу, які були виявлені під час київського процесу над ними.

Прютцман¹ дав мені завдання сформувавши німецьку поліцію, жандармерію і добровільні батальйони з українців в м. Києві, Білій Церкві, Умані, Василькові. Він також дав мені завдання повести рішучу боротьбу з парти-

¹Прютцман Ганс-Адольф (1901—1945) — один із керівників окупаційного режиму в Україні, обергрупенфюрер СС і генерал поліції. Керував каральними операціями на окупованих українських землях.

занським рухом, патріотами, які виступали в тій чи іншій формі проти німецької армії і німецької адміністрації на Україні.

Формування поліції було закінчено в лютому 1942 р. ...

Організацією українських добровільних батальйонів німецькі органи мали на меті посилити німецькі опорні пункти охоронної поліції і жандармерії. Використовувати їх як місцевих жителів для боротьби проти партизан. На наш погляд боротьба українських батальйонів проти партизан повинна була дати більше ефекту, ніж боротьба проти них німців. ...

Я по приїзді до Києва сформував охоронну поліцію із німців в кількості до 1000 чоловік, організував два батальйони з числа добровольців українців так звану допоміжну українську поліцію загальною кількістю до 1000 чоловік. Крім того, у своєму розпорядженні я мав дві роти, сформованих з естонців німецького походження в кількості понад 200 чоловік. ... По області мною були організовані жандармські пункти і українська поліція. Всього по Києву і області в моєму розпорядженні було понад 6000 чоловік. ...

... Я наказав, щоб при появі кого-небудь на вулиці в нічний час після першого оклику стріляли. В зв'язку з цим в м. Києві кожної ночі поліцейськими патрулями розстрілювалось багато громадян. Не було жодного випадку, щоб мені донесли про затримання в нічний час. Як видно таких і не було, тому що всі, хто з'являвся на вулиці після настання темноти, розстрілювались. ... Поліцейські тільки по місту Києву кожної ночі розстрілювали 8—10 чоловік¹.

Державний архів Служби Безпеки України. —
Ф. 55663, спр. 1679, т. 1, арк. 10—13; т. 18, арк. 7.

Із свідчень радянських громадян
(Кац М., Холоденко Т., Тарасова А. та ін.)
про німецько-фашистський окупаційний режим

Спеціальних шибениць в Києві немає. Людей вішають на стовбах. На бульварі Шевченка повісили трьох молодих робітників, які працювали на кабельному заво-

¹Переклад В. Короля.

ді. Перед повішенням вони заявили катом: “Сьогодні нас вішають, а завтра вас, ми гинемо за Батьківщину...”

Велика кількість полонених помирає від голоду. В таборі на Керосинній (в Києві. — Авт.) дійшло до того, що полонені чекали, поки захолоне труп, а потім починали його їсти...

10 січня 1942 р. біля сінного базару гнали 100 чоловік моряків. Був мороз 37 градусів. Вони йшли по снігу босі в одних трусах, руки у них були сковані назад залізними цєпами і на тілі видно було криваві підтйоки. Вони йшли бадьоро і співали “раскинулось море широко”. Всі ці моряки були розстріляні.

*ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 70, спр. 23, арк. 32—33.
(У книжному виданні друкується вперше.)*

Із статті А. Ваксберга “Тайна жовтня 1941-го”

Репресивні заходи, про які оповідає цей документ, не мали аналогів у світі й практикувалися лише в СРСР. Їх проводили і в розпалі радянсько-німецької війни, у той час, коли потреба у кваліфікованих кадрах військових відчувалася дуже гостро.

...Фашисти наближались до Москви. В ніч з 15 на 16 жовтня центральний апарат НКВС було евакуйовано до Куйбишева. Туди ж перевезли і найважливіших підслідчих — головний “об’єкт” роботи цього апарату. Навздогін з кур’єром для спецдоручень полетів лист Берії: слідство закінчити, суду не піддавати, негайно розстріляти. І список — двадцять п’ять осіб.

Їх шукали ще тиждень: навіть “особливо важливі” загубились в натовпі зігнаних сюди арештантів. Рядові слідчі наказу не знали — продовжували “працювати”. 27 жовтня Родованський ще допитував Арженухіна, 28-го вранці Райцес — Марію Нестеренко. Несподівано з’явився особливо довірений Берії — Родос: “Пішли” — без пояснень. Через кілька хвилин п’ять закритих машин виїхали з воріт в’язниці. ...

“Акт. Куйбишев, 1941 рік, жовтня 18 дня, ми, нижчепідписані, згідно з розпорядженням Народного комісара внутрішніх справ СРСР, генерального комісара державної безпеки тов. Берії Л.П. від 18 жовтня 1941 р. за № 2756/Б, привели до виконання вирок про ВМП (вища

міра покарання. — Ред.) — розстріл стосовно таких 20 чоловік засуджених”. Штерн¹.

Литературная газета. — 1988. — 20 апреля.

Наказ СД про страту членів ОУН Бандери (25 листопада 1941 р.)

Цей документ спростовує твердження радянських істориків про виключно ділові й дружні стосунки між ОУН і німцями.

Айнзацкоманда Ц/5 Поліції Безпеки і СД
П.н. в щоденнику Команди: 12432/41
До Зовнішніх постів: Київ
Дніпропетровськ
Миколаїв
Рівне
Житомир
Вінниця

СПРАВА: ОУН (РУХ БАНДЕРИ).

Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого — створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники.

Протоколи допитів мають бути переслані айнзацкоманді Ц/5.

Цей лист має бути знищений командофюрером негайно після прочитання.

підпис (нечіткий)

СС—оберштурмбанфюрер

Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 544—545.

Із статті П. Брайка “У серпні сорок третього... Як загинув комісар С. Руднев”

П. Брайко — активний діяч радянського партизанського руху на окупованих землях України.

¹Переклад В. Короля.

...Навесні 1943 року з'явився у нас в з'єднанні представник ЦК КП(б)У в УШПД І.К. Сиромолотний. Ледве прибувши, став розпускати чутки про те, що Руднев — “ворог народу”. ...

В ніч на 13 червня 1943 року Ковпак і Руднев, виконуючи рішення підпільного ЦК, повели партизан в шостий за рахунком рейд — в Карпати. ...Важким цей рейд виявився тому, що із півтора десятка з'єднань, які за планом повинні були вийти в зазначені райони, пішло тільки наше. Воно і прийняло на себе весь удар карателів.

На вечір 3 серпня військам генерала Крюгера вдалося щільно оточити нас в районі гори Синичка. Однак вночі з'єднання непомітно, вужом, виповзло ущелиною з ворожого кільця і, здійснивши тридцятикілометровий марш, вийшло до містечка Делятин. Наше командування вирішило раптовою атакою знищити штаб Крюгера, розташований в Делятині, і вийти на рівнину.

В ніч на 4 серпня ми... раптово обрушилися на Делятин. Ворожий гарнізон було знищено. Але сам генерал встиг втекти. Проти нас він кинув всі свої резерви. Їм вдалося знову блокувати нас на правому березі ріки Прут.

Прикриваючи з невеликою групою прорив з'єднання із ворожого кільця, комісар Руднев загинув при дивних, не до кінця з'ясованих обставинах, як багато років писали про це.

...Про обставини загибелі Руднева я вперше дізнався від П.Вершигори, який після виходу із Карпат водив нас ще у два рейди: в Польщу і по тилах групи гітлерівських армій “Центр”. Повідав мені Петро Петрович про трагічну загибель Семена Васильовича трохи пізніше, коли я на власному сумному досвіді довідався, якими брудними руками чиняться беззаконня.

...В 1948 році, коли я був уже на останньому курсі Військової академії імені М.В. Фрунзе, сподобався “особісту” капітану Пегеді автоматичний маузер, яким мене нагородив начальник УШПД генерал Строкач. Кінчилася справа тим, що слідчий-садист Рюмін (розстріляний пізніше) вісім місяців вибивав з мене “компромат” на “ворогів народу” — корифеїв партизанської війни генералів Вершигору, Ковпака і Строкача. Не домігшися від мене наклепницьких показань, Рюмін передав справу в ОСО, а воно направило мене до “Архіпелагу ГУЛАГу”, з якого я вирвався тільки в 1953 році, після смерті Сталіна. ...Ось тоді-то Петро Петрович і зробив мені страшне визнання — від чієї руки загинув наш комісар.

...Рудневу не могли вибачити, що він всім своїм бойовим життям спростував безглузді звинувачення, які були висунуті йому в 1938 році, й виріс у крупну політичну фігуру. Адже він міг багато розповісти про злочини беріївців. Ось вони і вирішили його прибрати. А організувати таємне політичне вбивство доручили Сиромолотному, який рахувався у них в "боржниках": він дезертирував з Миколаєва, де повинен був організувати підпілля.

— Але ж він не ходив з нами в Карпати, — зауважив я.

— Для цього він був надто боязливий. Але він знайшов конкретного "виконавця", якому доручив вбити комісара. І знаєш, хто цей "виконавець"? Моя радистка Анята... Вона сама мені у всьому зізналася при виході з Карпат. Знали про це і Ковпак, і секретар ЦК партії України Коротченко. Але їм звеліли мовчати. ...

На жаль, Петро Петрович Вершигора рано помер. Точніше, йому допомогли піти з життя, використовуючи таку підлу зброю, як цькування. ...

Довгі роки і я мовчав про страшне визнання Петра Петровича, оскільки не мав достатніх доказів. Але раптом сама Анята Туркіна, яка працювала в торгівлі, "випадково" довідавшись, що готується до друку моя книга про комісара Руднева, прислала до мене свого "посла". Цим послом виявилася колишня радистка штабу Брянського фронту Марина Бакуменко. Вона заявила буквально так: "Аня Туркіна сказала, що ви збираєтесь видавати книгу про Руднева. Так будьте з цією справою обережніше: він ворог народу. Аня сама мені сказала, що отримала завдання від Сиромолотного убрати Руднева. І виконала його".

Розмова ця проходила приблизно в сімдесят четвертому році. Після зустрічі з "послом" моя книга про Руднева довго не могла вийти в світ: редактор вимагав, щоб я викреслив з рукопису все про арешт і реабілітацію Руднева. Потім зробив ряд грубих викреслень проти моєї волі, посилаючись при цьому на "відповідального товариша з Держкомітету по друку". Цим "відповідальним", як я довідався, був... чоловік Ганни Туркіної.

Через кілька років я отримав ще одне цікаве свідчення про обставини загибелі Руднева. Його надіслав колишній партизан Шалигінського загону Петро Юрок. В цьому листі Юрок хвалився, що він — та єдина людина, яка знає все про останні хвилини нашого комісара і що в ці фатальні хвилини поряд з комісаром була "одна радистка, ім'я її починається на букву "А". Я не знав іншої

радистки в нашому ковпаківському з'єднанні, яку б так звали. Зате добре пам'ятаю, що мені розповів про Анюту Вершигора. Сумнівів більше не було...

І нарешті, на підтвердження усної сповіді П. Вершигори, наведу його письмове свідчення: "В 1946 році рішенням уряду України було споряджено експедицію в гори. Брали участь в цій експедиції Панін, Базима (голова парткомісії і начштаба з'єднання. — П.Б.) і я. На горі Дил і в урочищі Дилок ми знайшли могили тих, хто загинув в делятинському бою... По фотографії гуцули вказали, де був похований ще не старий гарний чоловік з чорними вусами. Розривши цю могилу, ми пізнали череп з чорними вусами. Це він! — хотілося крикнути мені, лише тільки я побачив кульові пробоїни в скроневій частині черепа..."

Гуцули, які ховали загиблих партизан, розповіли Вершигорі, що ліве коліно комісара було перебите "снарядом, чи кулею розривною". Тут же на тих сторінках Вершигора натякає, що поранений в ногу комісар покінчив із собою. Така версія про самогубство, здавалася б, логічною... Якби не одна неймовірна, з точки зору криміналістики, обставина: адже Вершигора на власні очі бачив "кульові пробоїни у скроневій частині черепа". Замисліться: у скроневій кістці — не одна пробоїна! Як це могло трапитися?

Вершигора прекрасно розумів: жодна людина не в змозі двічі вистрелити у свою скроню. Але змушений натякати на самогубство Руднева, він тут же спростовував цю свідомо невірну версію, точно процитував результати експертизи... Так Петро Петрович, незважаючи на найсуворіші утиски цензури, зумів "залишити стежку до правди" для майбутніх дослідників.

А я переконаний був завжди: сказати правду необхідно. Тепер сам час вимагає цього. І кому, як не нам, живим учасникам подій, відновляти правду конкретних фактів в ім'я справжньої історії нашої Батьківщини?¹

П. Брайко,
Герой Радянського Союзу.

Правда: Газ. — 1990. — 13 квітня. (У книжковому виданні українською мовою друкується вперше.)

¹Переклад В. Короля.

Архівна довідка про діяльність з'єднання
партизанських загонів ім. М. Хрущова
під командуванням Івана Хитриченка
(1943 р.)

Базою організації з'єднання ім. Хрущова був Розважівський партизанський загін, організований 5 березня 1943 р. С.Л. Лишевським. 10—15 липня 1943 р. С. Ковпак призначив командиром з'єднання І.О. Хитриченка і комісаром І.Ф. Чепурного¹. До складу з'єднання входило 13 загонів: ім. Леніна, Суворова, Котовського, Чорнобильський партизанський загін, Іванківський і Фастівський партизанські загони та інші.

Командир з'єднання — І.О. Хитриченко, 1903 р. народження. В 1941 р. потрапив у полон, втік з нього. Проживав на нелегальному становищі в Києві, підтримував зв'язки з підпільниками, а з лютого 1943 р. — учасник партизанського руху на Київщині.

На початок жовтня 1943 р. з'єднання під командуванням І. Хитриченка нараховувало 244 командири і 2602 бійці. З них — 484 були членами партії, 835 — комсомольцями, 1527 — позапартійними. У з'єднанні було 1744 українці, 758 росіян, 51 білорус, решта — представники інших національностей.

За час своєї діяльності бійці з'єднання знищили 5166 солдатів і 67 офіцерів ворога, організували, тобто пустили під укіс, 52 ешелони з живою силою і технікою німців, підірвали 27 залізничних мостів, 70 шосейних мостів, 25 заводів, знищили 232 автомашини ворога. Крім того, було розгромлено 43 сільських управи.

Державний архів Київської області. — Ф. 4, оп. 1, спр. 14, арк. 71, 93, 186, 187, 191, 220, 221;

¹І.Ф. Чепурного як представника ЦК КПУ було закинуто літаком до Києва у квітні 1943 р. для відновлення розгромленого німцями підпілля. Не бажаючи ризикувати життям через небезпеку з боку гестапо в окупованому Києві, Чепурний перейшов до з'єднання під командуванням І. Хитриченка і назвав себе представником ЦК КПУ у партизанському русі. Активної участі у бойових діях з'єднання не брав. Після визволення Київщини дискредитував І. Хитриченка перед органами радянської влади, і того замість присвоєння звання Героя Радянського Союзу, до якого він був представлений за блискуче керівництво з'єднанням, було засуджено до тривалого ув'язнення. Реабілітований на початку 90-х років.

Із спогадів письменника В. Астаф'єва

Астаф'єв Віктор Петрович (1924 р.) — учасник форсування Дніпра в 1943 р.

В уривку йдеться про форсування радянськими військами Дніпра в районі Букрина, де загинуло близько 250 тис. осіб. Причини таких великих втрат в ході битви за Дніпро і за Київ пояснюються небажанням Ставки, а також командування Воронезького (з 20 жовтня 1943 р. — 1-го Українського) фронту наступати на Київ північніше, як пропонував К. Рокоссовський, війська фронту якого захопили деякі важливі плацдарми, у тому числі в районі Вишгорода, ще до початку боїв за Букринський плацдарм. У результаті радянські війська втратили в ході боїв за Київ 417 тис. чоловік. Місто було взято завдяки тому, що командування 1-го Українського фронту врешті-решт повернулося до плану К. Рокоссовського і здійснило наступ на Київ з Лютізького плацдарму. Такими були наслідки помилки Сталіна, Г. Жукова і М. Ватутіна.

Найстрашнішими виявилися кулемети, легкі в перенесенні, швидкострільні, зі стрічкою в п'ятсот патронів. Вони всі заздалегідь пристріляні й тепер, наче з вузьких шийок брандспойтів, поливали берег, острів, ріку, в якій кишіло месо з людей, старі й молоді, свідомі й несвідомі, добровольці й воєнкомаами мобілізовані, штрафники й ґвардійці, росіяни і неросіяни — всі вони кричали одні й ті самі слова: "Мамо! Божечко! Боже!" і "Караул!", "Поможіть"... А кулемети сікли і сікли, поливали різнобарвними смертоносними цівками. Хапаючись один за одного, поранені й не зачеплені кулями люди йшли під воду, ріка бугрилася пухирями, здригаючись від людських судорог, пінилась червоними бурунами.

Король В. Ціна Перемоги: розвінчування міфів.
Уточнені дані про наші втрати // Вітчизна. —
1997. — № 5—6. — С. 111.

Із збірника документів про злочини
німецько-фашистських загарбників
на окупованій території СРСР та інших країн
щодо радянських громадян

Наведені дані свідчать про трагедію радянських військовополонених, у тому числі на окупованих землях України, де їх загинуло до 1 млн 800 тис. осіб.

Німецькі імперіалісти керувалися у своїй окупаційній політиці на Сході принципом: "Чим більше загине людей, тим легше буде проводити колонізацію..."

Ця політика приносила диявольські плоди: до початку 1942 р. з 9,9 млн радянських полонених у живих залишилося за даними чиновника Міністерства праці фашистської Німеччини Е. Мансфельда, 1,1 млн. З 5,75 млн. радянських військовополонених до 1 травня 1944 р. у таборах померло 1,981 млн. осіб, 1,030 млн. було "вбито при спробі втечі" або передано гестапо для "ліквідації", 280 тис. загинуло в пересильних пунктах і таборах. Таким чином, за вельми неповними даними, близько 3,3 млн. радянських військовополонених до середини 1944 р. було по-звірячому замордовано і вбито у фашистському табірному пеклі. Точних же відомостей про те, скільки радянського цивільного населення загинуло в період фашистської окупації, немає. Але треба думати, що ці жертви обчислюються не одним мільйоном осіб. Якщо до війни на окупованій ворогом радянській території проживало 88 млн. осіб, то після війни це населення скоротилося до 55 млн. осіб, тобто на 33 млн., в тому числі міське з 25 до 10 млн., сільське з 63 до 45 млн. осіб.

Таким був "Генеральний план "Ост" у дії.

"Совершенно секретно! Только для командования!"

Стратегия фашистской Германии в войне
против СССР. Документы и материалы. —
М.: Наука, 1967. — С. 102—103.

Із статті Ю. Геллера "Невірне відлуння минулого"

про втрати СРСР в роки Другої світової війни

Ю. Геллер одним із перших учених-архівістів, незважаючи на різкий опір радянських військових істориків, опублікував справжні дані про військові й цивільні втрати СРСР у 1941—1945 рр. Неодноразові спроби його опонентів спростувати ці дані були невдалими.

Російська армія в першу світову війну втратила (в тому числі убитих, померлих від ран і не повернувшись з полону) 1,4 мільйона солдатів. Це менше 10 відсотків стосовно всіх мобілізованих (15,8 мільйона) і менше 1 відсотка щодо усього населення (180,6 мільйона).

Німецька армія втратила 1,8 мільйона — приблизно 2,3 відсотка від усього населення. Австро-угорська армія¹ — 0,9 мільйона — до 2 відсотків всього населення.

На Східному (Російському) фронті німці й австрійці втратили разом 1,1 мільйона. На кожного загиблого російського солдата² приблизно один загиблий солдат противника...

Втрата мирного населення з обох боків незначна.

В громадянську війну Червона Армія втратила 125 тисяч осіб. Всі її противники (в тому числі інтервенти, білочехи, білополяки і білофінни) — 175 тисяч осіб.

Скільки ж ми втратили у Вітчизняну війну?

За підрахунками вчених, загальна кількість наших втрат (армії та мирного населення) — 46 мільйонів. Тобто ми втратили чверть населення країни. З них 22 мільйони солдатів, або майже 12 відсотків населення. (З цих 22 мільйонів приблизно 7 мільйонів українців. — В.К.).

Німеччина втратила (армії й мирного населення) 6 мільйонів. З них армія — 3 мільйони. Загальні втрати — 8,5 відсотка населення, армійські — 4,3 відсотка.

Військові втрати всіх союзників Німеччини — 0,6 мільйона.

¹В австро-угорську армію було мобілізовано значну кількість українців Галичини, які становили понад 15% армії.

²До складу російської армії теж входило понад 30% українців.

На Східному фронті (проти Польщі і СРСР) німці втратили 1,5 мільйона солдатів. *На кожного вбитого німця — чотирнадцять наших хлопців.*

Такий підсумок мистецтва полководця “великого... всіх часів і народів”¹.

Геллер Ю. Неверное эхо былого // Дружба народів: Журн. — 1989. — № 9. — С. 342.

З виступу письменника В. Астаф'єва на пленумі Спілки письменників СРСР

(16 травня 1988 р.)

Документ свідчить, що сталінський режим виграв війну ціною надзвичайно великих, часто невинуваних втрат, що і понині намагаються заперечити його апологети.

Ось в “Історії Великої Вітчизняної війни” опублікована карта. ...

Ви подивіться уважно на них і в тексти, які їх супроводжують, і ви побачите повну розбіжність. Ми просто не вміли воювати. Ми і закінчили цю війну, не вміючи воювати. Ми залили своєю кров'ю, завалили ворогів своїми трупами. Ви подивіться на будь-яку з карт 1941 і навіть 1944 року: там обов'язково 9 червоних стріл проти 2—3 синіх. Це 9 наших армій воюють проти 2—3 армій противника. І так весь час, впродовж всієї війни. Однією армією Манштейн розгромив на очах у Чорноморського флоту всі наші армії в Криму, пройшов Сиваш. Залишив потім частину військ біля обложеного Севастополя, з двома танковими корпусами збігав під Керч і скинув у море три наші армії! Я розумію, про це писати в історії дуже важко. Краще, звичайно, коли під барабанний бій оголошується, що ми перемогли. ...Ми нині із зусиллям тільки починаємо підніматися і оглядатися².

Советская культура: Газ. — 1988. — 16 мая.

¹Переклад В. Короля.

²Переклад В. Короля.

ПОВОЄННА ВІДБУДОВА І РОЗВИТОК УКРАЇНИ (1945—1955)

Після переможного закінчення війни у більшості людей в Україні були сподівання на докорінні зміни в суспільстві: припинення репресій, поліпшення матеріальних умов життя. Але ці сподівання виявилися марними, оскільки влада не збиралася поспішати з вирішенням пекучих соціальних проблем, а ставила собі за мету ще більше утвердити свої позиції. Непокоїло її й те, що понад 60 млн осіб проживали на окупованій території й певною мірою зазнали впливу західного рівня життя. Тому, незважаючи на голод 1946—1947 рр., необхідність зосередити головну увагу на найскорішому відродженні зруйнованого війною господарства, влада стала на шлях ідеологічного наступу. Свідченням цього були прийняті в 1946—1948 рр. відповідно до рішень ЦК ВКП(б) Постанови ЦК КП(б)У: «Про перекинування і помилки у висвітленні історії української літератури в “Нарисі історії української літератури”» (24 серпня 1946 р.), «Про журнал сатири і гумору “Перець”» (19 вересня 1946 р.), «Про журнал “Вітчизна”» (1 жовтня 1946 р.), «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення» (20 жовтня 1946 р.) і багато інших. Уривки з цих документів подано в даному розділі.

Подолання наслідків голодомору 1946—1947 рр., відбудова народного господарства — головні проблеми повоєнного періоду, який ускладнився соціальним напруженням на західноукраїнських землях, де тривала боротьба

прихильників ОУН-УПА проти репресій сталінського режиму. Посиленню суспільного напруження сприяла операція "Вісла" (завершальний етап процесу переселення українців з території Закерзоння).

Морально-політична ситуація в Україні визначалася подальшим посиленням культу особи Сталіна. І лише після його смерті 1953 р. з'явилася надія на демократизацію життя в країні.

З резолюції 1-ї частини 1-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН

Документ свідчить про зростання авторитету Української РСР на міжнародній арені, що є наслідком успіхів і досягнень в соціально-економічному розвитку.

Генеральна Асамблея обрала членами Економічної і Соціальної Ради такі 18 країн: Бельгію, Канаду, Чилі, Китай, Колумбію, Кубу, Чехословаччину, Францію, Грецію, Індію, Ліван, Норвегію, Перу, Українську Радянську Соціалістичну Республіку, Союз Радянських Соціалістичних Республік, З'єднане Королівство, Сполучені Штати Америки, Югославію.

Генеральна Асамблея трьома послідовними голосуваннями вирішила:

...що такі країни будуть членами Ради на строк в один рік: Колумбія, Сполучені Штати Америки, Греція, Ліван, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Югославія¹.

Архів МЗС УРСР.

Українська РСР на міжнародній арені:
36. документів і матеріалів. —
К.: Держполітвидав, 1963. — С. 104.

¹Членом Економічної і Соціальної Ради УРСР була до 31 грудня 1946 р.

З листа колгоспників с. Попелюхи Піщанського району Вінницької області до М. Хрущова про голод 1946–1947 рр.

(1946 р.)

За своїми масштабами голод 1946–1947 рр. майже не поступався голоду 1932–1933 рр. Як і тоді, радянська влада під виглядом хлібозаготівель вилучала із села фактично всі продовольчі ресурси. Хліб вивозили за кордон. У 1946 р. його було експортовано понад 1,7 млн тонн. СРСР надавав допомогу країнам "соціалістичного табору"; навіть Франції, як "союзниці в роки війни", було направлено 600 тис. тонн.

...Важко нам, обірвані ми всі, голі й босі, брудні й голодні, на людей не схожі, гірше худоби живемо. Ніколи нам не було так важко, як в цю хвилину, люди з голоду мруть, діти від недоїдання і хвороб стають каліками. Харчуємося ми лободою, корою, а у кого є гроші, їдуть у місто і купують хліб у комерційних магазинах, но за хлібом іти далеко — 140—180 км, а у нас ніхто не продає, з колгоспу ми нічого не отримали і немає надії, все згоріло, а ярина дуже слабка і, як виконаємо план, то всі подохнемо.

Багато хто з колгоспників збирається виїжджати на Кавказ і в Середню Азію, там всі говорять, що життя багате і дешеве, а Україна зубожіла і ніхто на неї не звертає уваги. Живуть зараз гарно тільки хитруни, спекулянти, шахраї, злодії, а їх багато. А простій людині не добитися правди, всі на неї кричать і не вірять.

По зведенням, наш район самий відсталий в області, надій ніяких, усі ми вбиті горем, із злиднів нам не вийти.

Воронов І.О., Пулявець Ю.Г. Голод 1946–1947 рр. — К.: Т-во "Знання" УРСР, 1991. — С. 30.

Із статті "Імперська таємниця 1946 року"
про голод в Україні 1946–1947 рр. і плани Кремля
щодо депортації українського народу

На спеціальному закритому засіданні ХХ з'їзду КПРС (1956 р.) Хрущов приголомшив зал, сповістивши, що Сталін хотів вислати за межі батьківщини весь український

народ — подібно до того, як зробили з чеченцями, кримськими татарами, калмиками та іншими, — усі сорок мільйонів українців, “якби їх не було так багато і якби було б куди їх вислати”. Делегатам з'їзду неважко було зрозуміти, що українофобія Сталіна мала під собою глибоке політичне підґрунтя.

...Хрущов не відважився сказати, що план депортації через практичну неможливість його виконання ... був заміненій іншим геноцидним планом, а саме: всеукраїнським [з Кубанню разом] голодоморним погромом. У сп'янінні від воєнної перемоги кремлівські верховоди вирішили в 1946 році втретє вжити проти “изменчиского народа” випробувану ними зброю — голод. Українські голодомори повинні були перш за все ослабити біологічну силу народу. Супутниками голоду виступають завжди хвороби, епідемії (дизентерія, тиф) та, що особливо слід підкреслити, різке падіння народжуваності. Досить порівняти пропорції чисельності росіян і українців на початку та в кінці минулого сторіччя, щоб з очевидністю у цьому переконатися. За переписом 1897 р., українців було 26,4 млн, а росіян 55,8 млн, тобто вдвічі більше. У 1983 р. українців налічувалося 42 млн, а росіян стало 143 млн, тобто майже вчетверо більше. Якби українці, що відзначалися в Європі високою народжуваністю, мали щороку нормальний приріст пересічно 2,1 відсотка, то тоді, як показують обчислення, у 1983 р. їх було б щонайменше 100 млн. До наслідків голодомору додаймо ще моральне здичавіння людей, перед якими стоїть тільки проблема виживання: наїстися або загинути. Голодомори руйнували психологію українців: нищили їх мораль, віковічні звичаї, світосприймання, робили покірним, байдужим до всього натовпом, який легко піддається на асиміляцію.

Про повоєнний голодомор уперше публічно Хрущов скупю повідомив на пленумі ЦК в 1963 р. Але в той час він лукаво затаїв, що голодомор лютував саме на українських землях, окресливши територію лиха невизначеними районами Курщини. На цьому пленумі Хрущов підтвердив, що коли люди конали з голоду, Москва експортувала хліб за кордон. “Якби ми, — говорив Хрущов, — зерно розподіляли серед населення методами Сталіна і Молотова, тоді й ми могли б продавати пшеницю також і цього року. Сталін і Молотов продавали зерно в той час, як в деяких областях нашої країни населення пухло з

голоду або вмирало за браком харчів. Так, товариші! Це факт, що в 1947 р. в деяких районах, як наприклад, на Курщині, люди вмирали з голоду. І в той час експортовано зерно до інших країн”.

На схилі життя, у непризначених до публікації мемуарах, Хрущов розповів трохи докладніше про третій український голодомор. Вину за цинічне народовбивство 1946—1947 рр. Хрущов намагався перекласти на Сталіна, Молотова, Кагановича, а себе всіляко вибілити. Хрущов якось “забув”, що на початку 1948 р. власне за “перемогу на хлібному фронті” його вкупі з Кагановичем нагородили орденом Леніна. ...

Коштом безповоротної втрати дорогоцінних історичних земель України (Перемищина, Посяння, Лемківщина, Підляшшя) Сталін загорнув у кінці війни під свою кормигу всю Україну, здійснивши, таким чином, давню мрію російського імперіалізму. Заганяння українців до “спільної камери”, яке потягнуло за собою сотні тисяч жертв та депортації, назвали пишним словом “возз’єднання”.

У сусідній Молдавії теж відбулося “возз’єднання”. Після розпаду Російської імперії територію між Дністром і Прутом, відому під історичною назвою Басарабія (або Бессарабія) прилучили до Румунії. У 1924 р. на лівому березі Дністра, з дальнім політичним прицілом, відкраяно частину України і раптом проголошено утвердження Молдавської автономної СРР у складі УСРР. Молдаване в автономії становили 30 відсотків. Тепер ця територія відома під назвою “Придністров’я”. У 1940 р. СРСР змусив Румунію зректися Бессарабії, і автономія перетворилася в Молдавську РСР. Відбулося, таким чином, “возз’єднання”. Молдаване вважали себе віткою румунського народу і проявляли незадоволення радянською владою. Молдаван теж вирішили провчити.

На кінець 1944 р. у східноукраїнських областях, як і на молдавському Лівобережжі, відновлено всі колгоспи. До сільських мешканців не застосовувалася система армійської броні, і майже всі дорослі чоловіки перебували на війні. Як тепер стало відомо, Україна зазнала найбільших втрат з усіх країн, що брали участь у Другій світовій війні, — 17 мільйонів загиблих. З фронту повернувся кожен десятий. Траплялися села, до яких не повернувся ніхто. Жінки після війни становили понад

80 відсотків працездатних колгоспників. Про якусь механізацію годі було тоді мріяти. Як тяглова сила на польових роботах широко використовувалися корови. Частото колгоспниці самі впрягалися в плуги, копали лопатами землю.

Кожен колгоспник мав примусово відпрацювати майже 250 трудоднів. Мінімум у 50 трудоднів встановлено навіть для підлітків з 12 років. За невироблення встановленого мінімуму забирали основу селянського виживання — присадибну ділянку, ще й могли посадити в тюрму. У 1945 р. по Україні було визначено в середньому на трудодень 400 г зерна, але й цього колгоспники не одержали. Селяни, по суті, працювали в колгоспі за “палички”, тобто за позначку про відпрацьовані трудодні.

Україна молода: Газ. — 2000. — 16 лютого.

З розповіді токаря-швидкісника київського заводу “Червоний екскаватор” В. Семінського про свою роботу (1948 р.)

... Тепер справжній токарь повинен бути освіченою, думаючою людиною. Найскладніші машини, особливі якісні метали, новий режим різання, нова технологія. Ось дістали ми замовлення на екскаватор, яких ми ще не робили, пускати у виробництво повинні були через два місяці. Пішов я в конструкторське бюро, ознайомився з проектом, виписав для себе креслення тих деталей, які, можливо, мені доведеться обробляти, порадився з інженером-металургом, які сталі потрібні будуть для них, а після роботи, коли додому приходив, розрахунки режиму прикидав. Два місяці готувався. І коли деталі прийшли в цех, у мене вже вся технологія була зроблена.

Спеціальну різцетримальну головку придумав, припасував індикаторні пристрої для настройки різця на розмір і завдяки всьому цьому відразу дав збільшення норми в сім раз...

із книги "Про минуле — заради майбутнього"

про розвиток народного господарства
в західних областях України у повоєнні роки

Характерною особливістю перебудови в цьому раніше відсталому краї були значно вищі, ніж на сході УРСР, темпи промислового розвитку. Через це Західна Україна за рівнем промисловості швидко наздогнала інші регіони республіки. Підприємства західних областей становили у 1940 р. 4,7% загальної кількості підприємств усієї України, а в 1949 р. — 12,6% (у важкій промисловості — відповідно 8,1 і 16,8%), питома вага робітників краю зросла за цей час з 5,9 до 11,8% загальної чисельності робітничого класу республіки (на великих підприємствах — з 5,4 до 11%), питома вага валової продукції — з 3,1 до 7,2% (на великих підприємствах — з 2,4 до 6,4%).

У роки 4-ї п'ятирічки тут були відбудовані і споруджені понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Обсяг валової продукції промисловості протягом 1946—1950 рр. зріс тут у 3,2 раза.

Основна маса селян цього регіону була охоплена колективними господарствами. На початку 1946 р. тут налічувалось 158 колгоспів, на початок 1948 р. — 1762, а за станом на 1 листопада 1949 р. — уже 6098¹.

Про минуле — заради майбутнього. —
К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1989. — С. 148—149.

Указ Президії Верховної Ради СРСР
про передачу Кримської області
із складу РРФСР до складу УРСР
(1954 р.)

Крим етнічно й історично тісно пов'язаний з Україною, набагато більше, ніж з Росією. Досить пригадати роль українського козацтва в освоєнні кримських земель і боротьбі з кримськими татарами й турками, які в XV—XVIII ст. існували тільки за рахунок пограбування південних земель України і Криму.

¹Всі згадані процеси відбувалися в умовах боротьби сталінського репресивного апарату з ОУН-УПА, що приводило до великих жертв.

Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські і культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Голова Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилов
Секретар Президії Верховної Ради СРСР М. Пегов
Москва, Кремль. 19 лютого 1954 р.

Радянська Україна: Газ. — 1954. — 27 лютого.

3 Постанови ЦК КП(б)У «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в “Нарисі історії української літератури”» (24 серпня 1946 р.)

Наведені нижче документи — свідчення постійного утиску сталінським режимом передової української інтелігенції, найчастіше під виглядом боротьби з міфічним “українським буржуазним націоналізмом”. Внаслідок цього постраждали тисячі кращих представників науки і культури України.

На початку 1946 р. вийшов з друку “Нарис історії української літератури”, виданий Інститутом мови і літератури Академії наук УРСР під редакцією члена-кореспондента Академії наук УРСР С.І. Маслова і кандидата філологічних наук Є.П. Кирилюка. Автори “Нарису” М.Н. Плісецький, М.М. Ткаченко, С.І. Маслов, Є.П. Кирилюк, І.І. Пільгук і С.М. Шаховський.

ЦК КП(б)У відзначає, що автори “Нарису” перекрутили марксистсько-ленінське розуміння історії української літератури і подали її в буржуазно-націоналістичному дусі.

Історія української літератури висвітлюється в “Нарисі” поза зв'язком з боротьбою класів, як процес ізольований від цієї боротьби. ...

Всупереч ленінській вказівці про те, що “є дві національні культури в кожній національній культурі”, в “Нарисі” затушовується різниця і суперечність між реак-

ційними і прогресивними течіями в літературі і розвивається “теорія єдиного потоку” в українській літературі. Тим самим в “Нарисі” протаскується теорія про безкласовість і безбуржуазність українського народу в минулому, яка становить суть буржуазно-націоналістичної концепції “школи” М. Грушевського.

Автори “Нарису”, у відповідності з схемою М. Грушевського та його теорією про “виключність” українського народу, ігнорують спільність походження, єдність і взаємодіяння в історичному розвитку російського і українського народів, їх мови і культури. ...

В “Нарисі” затушували боротьбу між прогресивним і реакційним напрямками в літературі, не піддали критиці політичні погляди ліберальної течії в українській літературі (П. Куліш, Б. Грінченко та ін.), вихваляючи буржуазно-націоналістичних письменників початку ХХ ст. (Олесь), діячів контрреволюційної Центральної ради та Директорії (В. Винниченко, І. Стещенко), принизили роль і значення революційно-демократичної течії в українській літературі (Шевченко, Леся Українка, Франко, Коцюбинський та ін.).

В “Нарисі” не знайшов правильного відображення вплив на українську літературу руху декабристів, діяльності Белінського, Чернишевського, Добролюбова, великого пролетарського письменника Горького, ігнорується такий вирішальний фактор у формуванні нової соціалістичної ідеології, як розвиток марксизму в Росії і роль партії більшовиків.

Перекручення й помилки, допущені в “Нарисі історії української літератури”, об’єктивно допомагають найлютішим ворогам народу — українсько-німецьким націоналістам.

Поява такого шкідливого “Нарису” не зустріла належної відсічі з боку наукових установ і Спілки радянських письменників України.

Президія Спілки радянських письменників України і, зокрема, її голова т. М. Рильський не вжили ніяких заходів, щоб вчасно засудити в пресі, на зборах письменників проникнення чужих радянській літературі тенденцій.

Партійні організації Інституту літератури Академії наук УРСР і Спілки радянських письменників України ліберально, по-примиренському поставились до оцінки перекручень і помилок, допущених в “Нарисі історії української літератури”.

На партійних зборах не було дано належної відсічі авторам — членам партії Кирилюкові, Плісецькому і Ша-

ховському, які не тільки не визнали і не розкритикували допущених перекирчунень та помилок, а навіть захищали в своїх виступах ряд шкідливих тверджень.

Це говорить про те, що партійні організації Інституту літератури Академії наук УРСР і Спілки радянських письменників України послабили боротьбу на ідеологічному фронті, а в деяких комуністів, що працюють в галузі культури і мистецтва, притупилась політична пильність.

Вихід у світ "Нарису історії української літератури" свідчить про наявність серйозних хиб в роботі Інституту літератури Академії наук УРСР. В Інституті нема більшовицької критики хиб і помилок в наукових працях.

Рукопис "Нарису історії української літератури" на вченій раді Інституту літератури Академії наук УРСР не обговорювався, а загальне рецензування було доручено професору Дорошкевичу, який сам поділяв і захищав буржуазно-націоналістичні погляди.

ЦК КП(б)У вважає, що зазначені перекирчунення і помилки стали можливими тому, що частина істориків і літераторів ще не переборолала вплив буржуазно-націоналістичної "школи" Грушевського, а партійні організації інститутів історії і літератури АН УРСР зовсім недостатньо орієнтують наукові кадри на боротьбу за чистоту марксистсько-ленінської теорії, проти спроб відродити буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії і літератури України.

Управління пропаганди ЦК КП(б)У не забезпечило належного контролю за роботою Інституту літератури АН УРСР і Спілки радянських письменників України.

Культурне будівництво в Українській РСР.
Червень 1941—1950: 36. документів і матеріалів. —
К.: Наук. думка, 1989. — С. 253—255.

3 Постанови ЦК КП(б)У «Про журнал "Вітчизна"» (4 жовтня 1946 р.)¹

ЦК КП(б)У відзначає, що літературно-художній журнал "Вітчизна" — орган Спілки радянських письменників України — ведеться зовсім незадовільно.

Редакція "Вітчизни" (відповідальний редактор т. Яновський) не виконала постанови ЦК КП(б)У від 16

¹Дата опублікування.

жовтня 1945 р., яка зобов'язувала редакцію в найкоротший строк усунути серйозні ідейно-політичні хиби і помилки, що мали місце в журналі “Українська література”, і рішуче піднести ідейно-художній рівень журналу. Замість цього редакція ще більш поглибила хиби і помилки журналу, надаючи місце на своїх сторінках художнім творам і статтям, в яких проповідуються буржуазно-націоналістична ідеологія, міщансько-обивательські погляди на життя, аполітичність і пошлість.

За останні півроку, поряд з вдалим і корисним твором радянської літератури, у журналі вміщено ряд шкідливих творів і статей, в яких протягуються ворожі радянському суспільству ідеї і концепції. ...

В журналі була видрукувана націоналістична стаття Л. Коваленка “Поет, новатор і патріот”, присвячена творчості І. Котляревського. Повторюючи антинаукові буржуазно-націоналістичні твердження Грушевського і Єфремова, автор статті намагається довести, що головними і вирішальними в розвитку дореволюційної української літератури були не соціальні, а національні фактори. ...

В статті І. Пільгука “Кирило-Мефодіївське братство і літературний процес 40—60 років” всіляко прикрашуються буржуазно-ліберальні і консервативні діячі української літератури (Куліш, Костомаров, Білозерський), Кирило-Мефодіївське братство ставиться на одну дошку з революційно-демократичними організаціями, пропагуються націоналістичні погляди на суть реалізму в дореволюційній українській літературі. Редакція “Вітчизни” і після постанови ЦК КП(б)У від 16 жовтня 1945 р. продовжувала надавати сторінки журналу такому авторові, який активно проповідував у своїх писаннях буржуазно-націоналістичні ідеї, всіляко вихваляючи дореволюційну поміщицько-капіталістичну дійсність і підносячи на щит консервативних та реакційних діячів минулого, в тому числі і прямих петлорівських контрреволюціонерів. Редакція “Вітчизни” не тільки не давала відсічі ворожій пропаганді Лазаревського, але, навпаки, — зробила його постійним і основним автором журналу, з номера в номер друкуючи його реакційну націоналістичну писанину. ...

Забувши, що наші журнали повинні керуватися тим, що являє життєву основу радянського ладу, а саме — політикою радянської влади і більшовицької партії, редакція “Вітчизни” виявилась неспроможною розбиратися в ідейно-політичних якостях літературного матеріалу і тому допустила вміщення в журналі ряду порочних і помилко-

вих творів (“Я щаслива Валентина” Чередниченко, “Один у полі” Муратова, “З далеких доріг” Масенка та ін.).

Редакція “Вітчизни” не поставила в центрі своєї уваги висвітлення в журналі провідних тем сучасності і насамперед — перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні і героїчної боротьби радянських людей за виконання планів нової сталінської п’ятирічки, за поступовий перехід від соціалізму до комунізму. Хоч в 1946 р. журнал “Вітчизна” вмів чимало творів, в яких показується сучасне життя, проте в більшості цих творів немає глибокого розкриття дійсності, смисл подій часто викривається і здрібнюється, радянські люди зображаються примітивними і малокультурними, з обивательськими поглядами і вчинками.

Пошлыми і дрібними обивателями, що живуть мізерними інтересами, виглядають радянські люди в повісті Романівської “Слава Діжона”, в “Оповіданнях про наші дні” Гуреїва.

На ряді творів, видрукованих в журналі, лежить печать національної обмеженості: автори показують український народ ізольовано, у відриві від інших радянських народів, зокрема від великого російського народу, радянським людям накладаються не властиві їм архаїчні риси, ідеалізуються пережитки минулого в побуті та свідомості людей (вірші Романенка, оповідання “Косарі повертаються додому” Цюпи та ін.).

Втративши почуття відповідальності за ідейний зміст і художню досконалість друкованих в журналі матеріалів, редакція “Вітчизни” пропустила до друку фальшиві, антихудожні твори, як “Знайдена сім’я” Плахтіна, “Радість” Кравченка, цикл поезій Неходи “Поїзд Москва — Тбілісі” та ін.

Культурне будівництво в Українській РСР. — С. 266—267.

Із книги “Про минуле — заради майбутнього”
про українські “щаблі” Кагановича
(1947 р.)

...Свою “школу” Каганович спробує відродити у 1947 р. і не треба заплочувати очі на те, що у нього знайшлися здібні “учні”. Це вони одноставно почали засуджувати викриті “пильним” Кагановичем “спроби ввести в літературу українського народу націоналістичну отруту”. Це вони на

сторінках преси порушували риторичне питання: чому для викриття “порочності” творів багатьох відомих українських “стало потрібним спеціальне втручання Центрального Комітету КП(б)У і особисто тов. Л.М. Кагановича?”. Це вони цькували М. Рильського (за його доповідь “Київ в історії України”, виголошену 1943 року на урочистих зборах АН УРСР, за його поетичні твори “Мандрівка в молодість”, “Київські октави”, статтю “Шевченкові роковини” 1942 року, за передмову до першого тому своїх “Поезій” видання 1946 р.), Ю. Яновського (за роман “Жива вода”), І. Сенченка (за повість “Його покоління”). Це вони “викривали” колишнього директора Інституту історії України АН УРСР професора М. Петровського, у працях якого “Возз’єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі” (1944) і “Незламний дух великого українського народу” (1943) вбачали “серйозні помилки і перекручення буржуазно-націоналістичного характеру”. Як спроби “відродити буржуазно-націоналістичні погляди на питання історії України в тій або іншій мірі” тлумачили вони праці Інституту історії України “Короткий курс історії України” (за редакцією С. Білоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова) (1941), “Нарис історії України” (вийшов друком 1942 року в Уфі за редакцією К. Гуслистого, Л. Славіна, Ф. Ястребова) та перший том “Історії України” за редакцією М. Петровського (1943).

На щастя, тоді, у 1947 р. реанімувати “школу” Кагановича не вдалося: “хазяїн” відкликав його, а 26 грудня 1947 р. Пленум ЦК КП(б)У поставив крапку в історії про ще один його український “щабель”. Не відбувся і Пленум ЦК КП(б)У з порядком денним “Боротьба проти націоналізму, як головної небезпеки в КП(б)У”, що його готував Каганович.

Про минуле — заради майбутнього. — С. 354.

З редакційної статті журналу “Більшовик України”
“До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні
перекручення історії України”
(серпень 1947 р.)

Центральний Комітет КП(б)У ухвалив постанову “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”. Ця постанова має ве-

личезне значення для всіх партійних організацій України в справі дальшого піднесення ідеологічної роботи, в боротьбі з проявами буржуазної ідеології, особливо українського націоналізму, в справі виховання трудящих в дусі дружби народів СРСР, відданості радянській владі і партії Леніна — Сталіна.

Історична наука завжди була одним з могутніх засобів у руках більшовицької партії в ідейному вихованні трудящих. Ленін і Сталін дають неперевершені щодо своєї глибини зразки наукового аналізу історичних подій, яскраві приклади викриття фальсифікаторів історії. Матеріалістичне висвітлення минулого і сучасного завжди давало можливість партії “передбачити хід подій і розпізнати не тільки те, як і куди розвиваються події тепер, але й те, як і куди вони повинні розвиватися в майбутньому” (“Короткий курс історії ВКП(б)”, с. 339). Величезне значення має історична наука в справі політичної освіти народних мас, озброєння їх знанням досвіду боротьби за побудову комуністичного суспільства в нашій країні.

Роль і значення історичної науки незмірно зростає тепер, у період завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму. Глибоке знання історії народів СРСР, їх самовідданої боротьби проти поміщиків, капіталістів і іноземних загарбників, за Радянську владу і соціалізм є надзвичайно важливою умовою комуністичного виховання трудящих, і особливо підростаючого покоління. От чому партія приділяє виняткову увагу розвиткові історичної науки в СРСР.

На основі постанов ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 6 травня 1934 р. та 26 січня 1936 р., зауважень тт. Сталіна, Кірова і Жданова про конспекти підручників з історії на основі Короткого курсу історії ВКП(б) — історична наука в СРСР зробила великий крок вперед. Створено чимало цінних монографій та підручників з історії окремих народів Радянського Союзу і історії нашої Батьківщини в цілому.

На Україні завдання наукового розроблення історії українського народу покладено на Інститут історії України Академії наук УРСР. Для успішного розв’язання цього завдання інституту надано всі можливості, створено необхідні умови.

Проте, як зазначено в постанові ЦК КП(б)У “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”, незважаючи на своє три-

надцятирічне існування, Інститут історії України не розробив і не видав науково витриманої марксистсько-ленінської історії України. Праці Інституту історії України, випущені як перед війною, так і в роки війни, і зокрема “Короткий курс історії України” під редакцією С.М. Білоусова, К.Г. Гуслистого, М.Н. Петровського, М.І. Супруненко, Ф.О. Ястребова; “Нарис історії України” під редакцією К.Г. Гуслистого, Л.М. Славина, Ф.О. Ястребова; перший том — “Історії України” під редакцією М.Н. Петровського, — складені в антимарксистському дусі і містять в собі грубі політичні помилки та перекручення буржуазно-націоналістичного характеру.

Працівники Інституту історії України запозичили у буржуазно-націоналістичних істориків Антоновича, Грушевського та інших основні положення, що по суті привело до відродження в тій чи іншій мірі буржуазно-націоналістичних настанов у питаннях історії України, викритих партією як ворожих українському народові.

Культурне будівництво в Українській РСР. — С. 308—309.

З доповідної записки Міністерства освіти УРСР Раді Міністрів УРСР про хід ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення західних, Ізмаїльської та Закарпатської областей Української РСР (8 грудня 1947 р.)

З часу звільнення західних та Ізмаїльської областей і воз'єднання Закарпатської області навчено в цих областях 345,6 тис. дорослих неписьменних та 310,7 тис. малописьменних, разом 656,3 тис.

Зокрема, в минулому 1946/47 навчальному році за народногосподарським планом потрібно було навчити 89,9 тис. неписьменних та 104,8 тис. малописьменних, разом 194,7 тис.

Навчено за цей навчальний рік неписьменних і малописьменних 197,7 тис., що становить 101,5% контингентів, визначених народногосподарським планом.

Працювало 3108 шкіл та 14 439 гуртків.

До справи ліквідації неписьменності та малописьменності в минулому навчальному році було залучено 8142

вчителя, 19 214 культармійців та 4068 громадських методистів. ...

На 1947/48 навчальний рік визначено завдання навчити 108 тис. неписьменних та 116 тис. малописьменних, разом 224 тис., з тим, щоб завершити ліквідацію неписьменності та малописьменності серед дорослого населення західних, Ізмаїльської та Закарпатської областей в 1949 р.

Міністерство освіти УРСР, приймаючи до уваги неповноту попереднього обліку, організувало проведення спеціального обліку по уточненню кількості неписьменних та малописьменних і дало вказівки відділам народної освіти охопити в 1947/48 навчальному році навчанням всіх неписьменних, які будуть виявлені додатково внаслідок проведення повного обліку.

Дані обліку показали, що кількість неписьменних значно більша (на 60 тис.), ніж їх було виявлено раніше. Всього обліковано неписьменних 167 700, малописьменних — 175 100, разом 342 800.

Розгорнута мережа шкіл та гуртків для навчання неписьменних та малописьменних. На 1 грудня 1947 р. в західних, Ізмаїльській та Закарпатській областях працює 3664 школи та 15 310 гуртків, в яких навчається неписьменних 117,8 тис.

Культурне будівництво в Українській РСР. — С. 325.

З наказу Міністерства освіти УРСР про підсумки роботи шкіл республіки у 1947/48 навчальному році (21 вересня 1948 р.)

Попри всі успіхи в галузі освіти, дедалі більше відчувалася відірваність української школи від проблем національного виховання. Лише у 30% шкіл навчання проводилось українською мовою.

Колегія Міністерства освіти УРСР на своєму засіданні відзначила, що минулий 1947/48 навчальний рік був дальшим етапом у відбудові й зміцненні радянської школи на Україні.

Органи народної освіти і педагогічна громадськість республіки домоглися певних успіхів у своїй відповідальній роботі.

Мережа шкіл швидко наближається до довоєнних розмірів і у 1947/48 навчальному році становила вже 29 025 початкових, семирічних і середніх шкіл, на 326 шкіл більше, ніж у попередньому 1946/47 навчальному році. На 512 тис. дітей збільшилась кількість учнів, загальний контингент їх був 5307 тис. Ряд шкіл і районів зуміли повністю здійснити Закон про загальне обов'язкове навчання. Таких районів по Ворошиловградській області нараховувалось 13, по Київській — 12, по Львівській — 9, по Кіровоградській — 17, по Тернопільській — 26.

У Миколаївській області з 769 шкіл у 473 школах було охоплено навчанням всіх дітей шкільного віку належних до них мікрорайонів; у Вінницькій — по 632, у Харківській — по 500 школах і т.д.

Набагато зміцніла навчально-матеріальна база шкіл і забезпеченість учнів всім необхідним для успішного навчання. Протягом 1947/48 навчального року побудовано 154 нові школи і повернуто 22 шкільні будинки, які використовувались не за призначенням. Завезено до шкіл УРСР понад 20 млн підручників; на 1200 тис. прим. поповнився книжковий фонд шкільних бібліотек; поповнено також наочним приладдям навчальні кабінети — на 25 млн крб. Достатньою мірою були забезпечені учні й шкільно-письмовим приладдям.

Поліпшено склад учительських та керівних педагогічних кадрів. До початку 1947/48 навчального року в школи республіки було призначено 12 700 нових педагогів — випускників вищих і середніх педагогічних закладів. Кількість учителів, що мають відповідну закінчену педагогічну освіту, збільшилась до 78% проти 73% минулого року.

Все це значною мірою сприяло успішному проведенню навчально-виховного процесу в школах, піднесенню ідейного та наукового рівня знань учнів. Підсумки випускних екзаменів та перевідних іспитів показали зменшення числа невстигаючих та другорічників. Успішно закінчили навчальний рік і переведені до наступних класів або випущені із школи 4585 тис. учнів (на 451 тис. більше проти попереднього року), що становить 87,8%. Кількість другорічників і тих, що одержали іспити на осінь, зменшилась на 42 422 особи.

Колегія Міністерства освіти окремо відзначила певне зростання успішності по десяти класах. 1947/48 навчального року закінчили середні школи близько 28 тис. учнів, з них 510 осіб одержали золоті і 1200 — срібні медалі.

Колегія відзначила також як показовий факт, що серед 1700 учнів, які закінчили школу з золотою або срібною медаллю, — 1633 комсомольці і що 202 тис. комсомольців успішно склали іспити та екзамени.

Міністр освіти УРСР

(М. Савчук)

ЦДАЖР УРСР, ф. 5099, оп.1, спр. 66, арк. 137.
Засвідчена копія¹.

Культурне будівництво в Українській РСР. — С. 354—355.

Доля українців. Із документів МДБ

про злочини Сталінщини — виселення народів
(1947 р.)

Цей та наступні документи — яскраве свідчення того, що і після війни сталінський режим не зменшував масштаби репресій проти власного народу: це було характерною рисою радянської тоталітарної системи.

Берія — Сталіну:

Цим доповіджаю: ...

Із західних областей Української РСР прибуло і розвантажено 48 ешелонів з сім'ями ОУН: 25 874 сімей — 74 898 осіб: в Кемеровську обл. — 30 288 осіб, в Челябінську обл. — 7183 осіб, в Карагандинську обл. — 8182 осіб, в Молотовську обл. — 8261 осіб, в Іркутську і Челябінську обл. — 4091 осіб, в Красноярський край — 1691 осіб, в Омську обл. — 15 202 осіб.

Книга исторических сенсаций. — С. 92.

Доповідна міністра внутрішніх справ С. Круглова заступнику голови Ради Міністрів СРСР Л. П. Берії про виселення членів сімей "оунівців"
(1944 р.)

Після звільнення території української РСР від німецьких загарбників, за рішеннями уряду СРСР з 1944 року органами МВС і МДБ провадиться виселення із за-

¹Копія засвідчена печаткою.

хідних областей України у віддалені райони країни членів сімей “оунівців” — українських націоналістів, бандитів, а також бандпосібників.

Направлення на спецпоселення “оунівців” провадилося в 1944—1946 роках за рішенням Особливої Ради при НКВС СРСР терміном на 5 років, а в 1947—1949 роках — за рішенням Особливої Ради при МДБ СРСР терміном на 8—10 років і на безстрокове поселення.

За станом на 1.01.1949 р. всього на спецпоселенні перебувало 112 633 особи членів сімей активних “оунівців”, з них виселених в 1944—1946 рр. терміном на 5 років 24 730 осіб, виселених в 1947—49 рр. терміном на 8—10 років і на безстрокове поселення 87 903 особи.

Деяким з вказаних осіб, виселеним у 1944—45 рр., термін поселення закінчився в кінці 1949 року або виходить у 1950 р.

Міністерство внутрішніх справ СРСР, виходячи з недоцільності повернення їх до місця попереднього проживання і в цілях зміцнення режиму в місцях поселення членів сімей “оунівців”, вважає за необхідне:

відмінити терміни виселення членів сімей українських націоналістів і бандпосібників і встановити, що вони переселені у віддалені райони СРСР навечно і повернення в місця попереднього проживання не підлягають;

поширити на цих осіб дію Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 листопада 1948 р. “Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов’язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни”. За самовільний виїзд (втечу) з місць обов’язкового поселення винуватців притягати до кримінальної відповідальності й визначити міру покарання за цей злочин 20 років каторжних робіт.

Проект постанови РМ додаю¹.

Міністр внутрішніх справ Союзу РСР

С. Круглов.

Винниченко І.І. Україна 1920—1980-х: депортації, заслання, вислання. — К.: Рада, 1994. — С. 124—125.

¹Переклад В. Короля.

З відкритого листа до відділу прав людини
Організації Об'єднаних Націй і всього культур-
ного світу від в'язнів-табірників СРСР

про політику комуністичної партії та радянського уряду
(30 вересня 1955 р.)

Ми, в'язні мордовських спецтаборів, просимо прийняти до загального відома цілого культурного світу таке: ми, українці, як прихильники всякого руху, що стремить до свободи і правди, ставимося прихильно до всілякої культури і прогресу в усіх ділянках громадського життя, а рівнож до самовизначення Української Соборної Держави. ...

...Нас загнано в табори, засуджено строгими вироками на 10—25 р. не за бандитизм, як це вони [більшовики] вияснюють перед світом, — не за підпал, убійства і зраду, лише за те, що ми, як і кожний волелюбний народ, домагаємось свого законного права на своїй землі. ...Тому у нас виринає питання: чи знає культурний світ про умови, в яких находимося не лише ми — в'язні, але і весь наш народ? Чи знає культурний світ, що нас після відбуття вироку насильно засилають на т.зв. “цілині землі” в Казахстан, Красноярський край на далеку північ, горланячи, що туди їдуть добровольці і комсомольці? Чи може уявити собі культурний світ українську державу без українського уряду, без української армії і без українського народу, якщо існує така держава (а вона повинна існувати), то чому немає армії, зложеної з самих українців? Чому українці військову повинність відбувають за межами своєї батьківщини? Чому на наших землях дислокуються військові частини, складені з росіян та інших національностей, яким інтереси українського народу, якщо не суто ворожі, то чужі. Якщо ми зрадники своєї батьківщини і справедливо покарані: чому судили нас “народні”, чи “військові” суди, склад яких далеко не український? Чому нами освоюються недоступні дикі землі та ліси в той час, коли наших рук так потребує наша батьківщина? Чи знає культурний світ, що на масових табірних цвинтаричах будуються нові табори, міста, копаються канали, робляться спортивні площі, щоб затерти сліди цих злочинів? І так в Комі АССР ст. Абезь 1, 4, 5-й табори стоять на бувших кладовищах. У Мордовії

ст. Леплей 3-а Н. 5, 1-й і 2-й поліровочні цехи, техкабінет і кузня — побудовані на людських кістках. Чи відомо про масові розстріли в'язнів (на Воркуті шахта Н.29 розстрілювано під керівництвом і з участю ген. прокурора Руденка), які домагалися лише прав політв'язнів? Чи відомо, що в Казахстані л/о Кінгір, п/я 392 (3-я і 1-а колони) жінок і мужчин давлено чотирма танками за те, що вони домагались своїх законних прав? Чи відомо культурному світові, що Україна крім штучного голоду 1933 р. живе впроголодь 38 років; що сьогодні зах.українські землі охоплені водною стихією, присуджені на голодову смерть, позбавлені будь-якої помочі від “гуманної, миролюбної”, комуністичної Росії. В той час, коли мільйони тонн хліба вивозиться за кордони в цілях пропаганди, в той час, коли різні заграничні делегації відвідують зразкові (спеціальні для показу) колгоспи і фабрики СРСР? ...

... Чи відомо, що Росія в післявоєнний період (1945—1955 рр.) руками мільйонів в'язнів підняла тяжку і легку промисловість на рівень вищий довоєнного, і що ці в'язні поставили питання про покращення умов, необхідних для кожного дихаючого повітрям створіння (бо ж після 9—11-годинної праці в шахтах в'язнів замикали в тісні смердючі бараки зі славнозвісними “парашами”, як робочу худобу), що їх розстрілювали і душили танками, а багатьох судили другими вироками по 10—25 років і розвозили в закриті тюрми, де вони сидять донині.

Культурний світ ХХ століття, століття прогресу і культури, ми не сумніваємось, що прочитавши ці рядки до найбільш “гуманної та справедливої” комуністичної партії Росії, виникає почуття огиди, омерзіння за злочини, заподіяні нею всім поневоленим народам. ...

Ми не впали духом, бо знаємо що наші стремління до волі оправдані законами матері природи і віримо, що весь культурний світ піддержить нас на цьому шляху.

Соціально-економічний і політичний розвиток України другої половини 50-х — першої половини 60-х років відбувався за складних умов. Загострилась політична боротьба в Україні, зумовлена посиленням опору процесу десталінізації з боку сталінських сил. Водночас зростала демократизація державного управління, спостерігалися деякі успіхи в розвитку народного господарства. Це був перехід від галузевої (через міністерства) до територіальної (через раднаргоспи) системи управління, який відповідав інтересам України, що позитивно позначилося на розвитку її індустріального потенціалу. Проте пошуки способів удосконалення управління народним господарством, в першу чергу завдяки ініціативам М. Хрущова, не завжди давали бажані результати.

Політика уряду мала позитивні та негативні аспекти, економічні нововведення тих років можна порівняти із сучасними моделями ринкових реформ, що нині перебувають у центрі уваги вітчизняних економістів. Незважаючи на посилення адміністративного тиску на село, мали місце певні досягнення в аграрному комплексі України, поліпшився життєвий рівень населення. Хрущовська “відлига” створила передумови для розвитку української культури, яка збагатилася новими здобутками, особливо в галузі літератури. Водночас держава розпочала новий наступ на православну церкву. В Україні протягом 1957—1964 рр. було закрито 46% православних храмів. У Києві, зокрема, їх лишилося 8, тоді як за часів Ярослава Мудрого було 400 церков. І все ж саме в ці роки припинилися терор і репресії, підвищився соціальний захист населення, почався перехід на нову систему господарювання.

З доповіді Першого секретаря ЦК КПРС
М. Хрущова XX з'їзду Комуністичної партії
Радянського Союзу

“Про культ особи та його наслідки”

(25 лютого 1956 р.)

Масштаби і наслідки репресій були такими відчутними, що офіційна влада була змушена піти на деякі заходи по їх подоланню.

...Свавілля Сталіна стосовно партії, її Центрального Комітету особливо виявилось після XVII з'їзду партії, який відбувся 1934 р.

...Комісія ознайомила з великою кількістю матеріалів в архівах НКВС, з іншими документами і виявила численні факти фальсифікованих справ проти комуністів, неправдивих звинувачень, кричущих порушень соціалістичної законності, внаслідок чого загинули невинні люди. Виявляється, що багато партійних, радянських, господарських працівників, яких оголосили в 1937—1938 роках “ворогами”, насправді ніколи ворогами, шпигунами, шкідниками і т.ін. не були, що вони, по суті, завжди лишалися чесними комуністами, але були обмовлені, а іноді, не витримавши звірячих тортур, самі зводили на себе наклеп (під диктовку слідчих-фальсифікаторів) у всіляких тяжких і неймовірних звинуваченнях.

Встановлено, що із 139 членів і кандидатів у члени Центрального Комітету, обраних на XVII з'їзді партії, було заарештовано і розстріляно (переважно у 1937—1938 рр.) 98 осіб, тобто 70 відсотків.

...Це відбулося внаслідок зловживання владою з боку Сталіна, який почав застосовувати масовий терор проти кадрів партії.

...Складлася порочна практика, коли в НКВС складалися списки людей, справи яких підлягали розгляду на Військовій Колегії, і їм заздалегідь визначалася міра покарання. Ці списки передавалися Єжовим особисто Сталіну для санкціонування пропонованих мір покарання. В 1937—1938 роках Сталіну було направлено 383 таких списки на багато тисяч партійних, комсомольських, військових і господарських працівників і було отримано санкцію.

...Сталін був людиною дуже недовірливою, з хворобливою підозріливістю. ...Хвороблива підозріливість при-

звела його до огульного недовір'я, в тому числі й стосовно видатних діячів партії, яких він знав багато років. ...

Маючи необмежену владу, він припускався жорстокого свавілля, пригнічував людину морально і фізично.

...Культь особи набув таких страшних розмірів здебільшого тому, що сам Сталін всіляко заохочував і підтримував звеличення його особи... Одним з найбільш характерних проявів самовихвалювання і відсутності елементарної скромності Сталіна є видання його "Короткої біографії", яка вийшла у світ 1948 р.

Ця книга є вираженням найбільш невтримних лестощів, зразком обожествлення людини, перетворення її на непогрішного мудреця. ...Нема необхідності цитувати нудотно-улесливі характеристики, нагромаджені в цій книзі одна на одну. Слід лише підкреслити, що всі вони відредаговані особисто Сталіним¹.

Изв. ЦК КПСС: Журн. — 1989. — № 3. — С. 136—157.

З доповіді Першого секретаря ЦК КПУ

М. Підгорного ХХ позачерговому з'їзду КП України про плани розвитку господарства на семирічку (17 січня 1959 р.)

Наведені факти є свідченням того, що наприкінці 50-х років пошуки способів удосконалення управління народним господарством, попри деякі досягнення, не завжди давали бажані результати, оскільки реформи часто не доходили до трудових колективів. При безроздільній владі командно-адміністративної системи планові показники часто не мали реальної основи і були пропагандистського характеру.

Проект контрольних цифр розвитку народного господарства СРСР передбачає збільшення обсягу валової продукції в промисловості республіки в 1965 р. на 77% проти 1958 року.

Виробництво засобів виробництва повинно збільшитися в республіці на 82%, а виробництво засобів споживання — на 67,5%:

¹Переклад В. Короля.

...В 1965 р. передбачається виробити 31,6 млн. т чавуну, збільшити видобуток залізної руди на Україні до 80 млн. т, ...загальний обсяг виробництва хімічної промисловості передбачається збільшити майже в 3,3 раза, ...видобуток газу в 1965 році повинен досягти 31,5 млрд м³, що в 3,3 раза більше у порівнянні з 1956 роком... видобуток нафти намічається довести до 6 млн. т, що майже в 5 разів більше проти 1958 р.

...Завдання семирічки в галузі сільського господарства ми зможемо виконати за 5 років, а багато колгоспів і радгоспів і навіть районів — за ще більш короткі строки.

...Україна повинна збільшити виробництво м'яса не менше, ніж до 1,0 млн т, або в 2 рази проти 1958 р.

...Майже в 3 рази збільшаться обсяги індивідуального житлового будівництва.

Радянська Україна: Газ. — 1959. — 17 січня.

Із книги "Віч-на-віч з Америкою..."

про поїздку М. Хрущова до США

(15—27 вересня 1959 р.)

Після усунення М.С.Хрущова від влади вся діяльність його розглядалася брежнєвсько-сусловською пропагандою лише в негативному аспекті, особливо щодо ставлення до проблеми вирощування кукурудзи в Україні. Хрущова було звинувачено у неврахуванні кліматичних умов і особливостей українських ґрунтів. Але дійсною причиною невдач в отриманні врожаю цієї цінної культури було свідоме ігнорування на місцях розумного запровадження кукурудзи. Наведений уривок відображає думку Хрущова щодо вирощування кукурудзи у господарстві американського фермера Гарста.

— Можете Ви що-небудь сказати про господарство Гарста? — спитали Хрущова журналісти.

— Я з Росуеллом Гарстом давно знайомий, — відповідав М.С. Хрущов. — Знаю його як хорошого фермера, який вміє вести господарство. ...Мені, наприклад, здається, що у нього кукурудза на силос загушена, багато стеблин в гніздах, тому він отримує менше кормових одиниць з гектара. У Гарста п'ять-шість рослин в гнізді, а якщо б було по дві-три рослини в гнізді, він би мав

значно більше початків, а відповідно, і значно більше споживних речовин. Це можна перевірити в хімічній лабораторії, аби переконатися в правильності такого висновку. Ми знаємо про це¹.

Лицом к лицу с Америкой. Рассказ о поездке
Н.С. Хрущова в США. 15— 27 сентября
1959 года. — М.: Госполитиздат, 1960. — С. 346.

Із програми Комуністичної партії Радянського Союзу, прийнятої ХХІІ з'їздом КПРС

(1961 р.)

Прийняття цього документа — свідчення того, що керівництво держави за допомогою вчених-суспільствознавців стало на шлях необґрунтованих оцінок становища країни і перспектив її розвитку.

...Найвища мета партії — побудувати комуністичне суспільство, на прапорі якого написано: “Від кожного — за здібностями, кожному — за потребами”. У повній мірі втілиться лозунг партії: “Все в ім'я людини, для блага людини”. ...Розв'язання завдань будівництва комунізму здійснюється послідовними етапами.

У найближче десятиріччя (1961—1970 рр.) Радянський Союз, створюючи матеріально-технічну базу комунізму, перевершить по виробництву продукції на душу населення наймогутнішу країну капіталізму — США; значно підвищиться матеріальний добробут і культурно-технічний рівень трудящих, всім буде забезпечено матеріальний достаток; всі колгоспи й радгоспи високопродуктивними й високодохідними господарствами; в основному будуть задоволені потреби радянських людей у впорядкованих житлах; зникне важка фізична праця; СРСР стане країною найкоротшого робочого дня.

В підсумку другого десятиріччя (1971—1980 рр.) буде створена матеріально-технічна база комунізму, яка забезпечить достаток матеріальних і культурних благ для всього населення; радянське суспільство безпосередньо підійде до здійснення принципу розподілу за потребами, відбудеться поступовий перехід до єдиної загальнонародної власності. Таким чином, в СРСР буде в

¹Переклад В. Короля.

основному побудоване комуністичне суспільство. Повністю побудова комуністичного суспільства завершиться в наступний період.

Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Прийнята XXII з'їздом КПРС. — К., 1977. — С. 9.

Із книги Ф. Бурлацького "Нове мислення"
про роль М. Хрущова в епоху "відлиги"
(початок 60-х років ХХ ст.)

Тривалий час політолог Ф. Бурлацький працював в оточенні М. Хрущова і був його радником.

...Головна його заслуга полягала в тому, що він розтропив культ особи Сталіна. Це виявилось незворотним, незважаючи на всі спроби повернути п'єдестал на давніше місце. Не вийшло. ...Мужне рішення про реабілітацію багатьох комуністів і безпартійних, підданих репресіям і страдам в період культу особи, відновлювало справедливість, істину і честь в житті... держави. Могутній, хоч і не у всіх відношеннях ефективний та вмілий, удар був нанесений по зверхцентралізму, бюрократизму і чиновному чванству.

В часи Хрущова було покладено початок перелому у розвитку сільського господарства — підвищені закупівельні ціни, різко зменшений тягар податків, стали застосовуватися нові технології. Суперечливе рішення про освоєння цілини при всіх недоліках відіграло певну роль в забезпеченні населення продовольством. Хрущов намагався повернути село до зарубіжного досвіду, першої сільськогосподарської революції. І навіть його захоплення кукурудзою було продиктовано кращими намірами. Негативну роль відіграла, все ж, гігантomanія на селі. І особливо груба помилка — скорочення присадибних господарств.

З іменем Хрущова в той час пов'язані величезні досягнення в галузі науки і техніки, які дали змогу створити фундамент для стратегічного паритету. До цих пір у всіх перед очима стоїть зустріч Юрія Гагаріна з Хрущовим, яка ознаменувала прорив нашої країни в космос. Мирне співіснування, проголошене на ХХ з'їзді КПРС, після потрапіння в період карибської кризи ставало все більш міцною платформою для домовленостей, ділових компромісів із Заходом. До епохи "відлиги" належать витoki Заключного

акта в Гельсінкі, який закріпив підсумки другої світової війни і декларував нові міжнародні відносини, економічне співробітництво, обмін інформацією, ідеями, людьми. ...

Одна з помилок полягала, на мій погляд, в тому, що пошук концепції реформ і шляхів їх здійснення був оснований на традиційних адміністративних... методах¹.

Бурлацкий Ф. Новое мышление. — М.: Политиздат, 1989. — С. 296—297.

Із книги С. Хрущова “Пенсіонер союзного значення” про діяльність М. Хрущова (50–60-ті роки ХХ ст.)

Свідчення Сергія Хрущова, відомого вченого, аналітика, — важливий документ про діяльність М.С. Хрущова під час його перебування на посаді Першого секретаря ЦК КПРС. З усієї родини син був найближчим до Хрущова, який час-то ділився з ним своїми планами і роздумами.

Батько розумів, як я неодноразово чув від нього в той час, що стара система управління народним господарством, розрахунок на голий ентузіазм робітничого класу, лозунг “догнати і перегнати Америку” нічого уже не дають і дати не зможуть. Він шукав економічну схему, здатну забезпечити функціонування господарського механізму без окриків зверху. Однак реальних результатів, як і раніше, не було. Одне він знав твердо: без матеріальної зацікавленості трударя нічого не вийде.

Кожний новий крок не тільки натикався на приховану опозицію з боку колег-ідеологів і вчених-економістів, слід було здолати супротив всередині самого себе. Адже ринок, конкуренція, прибуток були засуджені ще в 20-х роках, коли було заявлено, що це прямий шлях до реставрації капіталізму. ...

Але і стояти на місці не можна, треба було знайти спосіб, щоби “нагодувати, одягти і взути народ”. ...

Батько підтримав економіста Лібермана із Харкова, схвалив експеримент в казахському радгоспі, де директорствував Худенко. На той час в його уяві склалися основні контури економічних перетворень, були навіть прийняті основні принципи рішення. ...

¹Переклад В. Короля.

Приглядався батько і до досвіду інших країн. Він уважно придивлявся і до досвіду югославських друзів. ...

Батько намагався знайти рішення, яке б дало змогу вивести народне господарство із... провалів, в рамках структури, яку ми сьогодні називаємо командно-адміністративною системою¹.

Хрущов С. Пенсіонер союзного значення. — М.: Изд-во "Новости", 1991. — С. 16—17.

Із книги Ф. Моргуна "Переорані покоління" про М. Хрущова

Ф. Моргун понад 15 років успішно працював секретарем Полтавського обкому КПУ, обіймав й інші державні посади союзного значення.

У наведеному уривку йдеться про те, що більшість помилок, в яких звинувачували М. Хрущова, була ініційована або його соратниками по партії й державній владі, або представниками наукових кіл, які, допомагаючи партноменклатурі, науково обґрунтовували його нереальну ідею побудувати за 20 років комунізм.

Хрущов щиро бажав добра народу і країні. Але він був обтяжений вантажем минулого і також помилявся, а особливо в останні роки роботи. Щоправда, наші історики ще поки не відповіли, чого тут більше: його помилок або того, що його спритно "помиляли"?

Головна його помилка і вина перед народом, який він, поза сумнівом, любив, в тому, що не зумів своєчасно піти, дати можливість іншим тягти той страшний вантаж, який випадає на долю сумлінних лідерів.

Так от, шановний читачу, хочу сказати, що багато з нас не були манекенами. Багато з моїх товаришів заперечували, сперечалися, мали свою думку і за неї боролись. ...Але мене все життя мучила наявність в нашому суспільстві страшного рудименту епохи сталінізму, а можливо, і більш ранньої епохи, феодалізму: оцінювати людину не по розуму, а по думці вищестоячого керівника. Але ж це роздвоєння моральності, роздвоєння людини, суспільства на решті! Як багато через це ми втратили¹.

Моргун Ф. Перепаханні покоління. — Белгород, 1999. — С. 121—123.

¹Переклад В. Короля.

З резолюції Республіканської конференції з питань культури української мови

(Київ, 11–15 лютого 1963 р.)

На конференції було порушено питання про підвищення статусу української мови. Але з усуненням від влади М.Хрущова, за часів Л.Брежнєва і В.Щербицького ці заходи були зведені майже нанівець внаслідок піднесення на державний рівень політики русифікації.

...Клопотати перед ЦК КПРС і урядом України, щоб:

1. В усіх вищих і середніх спеціальних школах, ремісничих училищах і курсах вести навчання українською мовою. В усіх дошкільних закладах (незалежно від того, на чиї кошти вони утримуються), де є діти українського населення, виховання вести українською мовою.

2. В усіх установах і підприємствах, на залізниці та інших видах транспорту, в торгівлі всі справи вести українською мовою.

3. Академія наук, інститути, видавництва писали і видавали наукові твори в більшості українською мовою.

4. Кіностудії створювали художні й наукові кінофільми лише українською мовою, а фільми, створені в інших республіках, перекладались на українську мову.

Национальный вопрос в СССР: Сб. документов
Сост. Р. Купчинский. — Б.М.: Сучасність, 1975. — С. 27.

Із книги І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?"

От і радіємо з денационалізації десятків народів, з успіхів русифікації, того, що мовляв понад десять мільйонів неросіян в Союзі, за останнім переписом¹ назвали "рідною" російську мову і зріклися своєї мови. І ставимо це в заслугу "великому и могучему русскому языку", забуваючи, що всі великі росіяни вбачали велич і красу своєї мови зовсім не в її нібито здатності витіснити й замінити собою інші і славили її лише тоді й остільки, коли й оскільки йшлося про обстоювання її для себе, а не поширення її на інших.

...Щоб десятки націй СРСР "добровільно" відмовилися від своєї мови й національності, для цього потрібно

¹Всесоюзний перепис населення 1959 р.

дуже багато, непомірно багато неправди й несправедливості. Бо ж в атмосфері правди й справедливості безглузда й дика сама постановка такого питання, такої мети: спеціально відмовлятися, цілим народом відмовлятися від своєї мови. ...Потрібно багато несправедливості і неправди щодо минулої історії цих народів, щодо марксизму-ленінізму, щодо суті комунізму, щодо характеру тих процесів, які відбуваються на наших очах.

Вітчизна: Журн. — 1990. — № 7. — С. 100.

Із книги Є. Сверстюка "Блудні сини України" про "шестидесятників"

"Шестидесятники" — учасники руху за оновлення радянського суспільства 60-х років. Вони шукали нових форм творчості, нового осмислення досвіду в умовах тоталітарної системи, ставали на шлях боротьби за оновлення суспільства. Найбільш відомими були: В. Симоненко, Л. Костенко, Є. Сверстюк, Іван Світличний, І. Дзюба, П. Заливаха, В. Стус, М. Осадчий, А. Горська, С. Шабатура, Ігор та Ірина Калинци, І. Гель та ін.

Шістдесятники — велике явище другої половини ХХ століття, дивне своєю появою в непевну пору відлиги і стоїчним протистоянням неосталінізму та живучою енергією в пору лібералізації.

...Серед ознак шістдесятників я б поставив на перше місце юний ідеалізм, який просвітлює, підносить і єднає. Під цим індикатором раптом звужується аморфне коло людей 60-х років і фіксується образ:

Такий був час: кругом шакали,
У колі жменька нас жива,
А ми феномена шукали
І спотикались об слова.

Другою ознакою, отже, я б назвав шукання правди і чесної позиції. В самому шуканні вже є неприйняття і опір. Поетів тоді називали формалістами за шукання своєї індивідуальності. Насправді — за шукання істини — замість ідеї, спущеної зверху для оспівування.

Як третю ознаку я б виділив неприйняття, опір, протистояння офіційній літературі і всьому апаратові будівничих казарм.

Сверстюк Є. Блудні сини України. — К., 1993. — С. 24—25.

З виступу міністра закордонних справ УРСР
Л. Паламарчука
при обговоренні угорського питання
(1956 р.)

Для зменшення негативного резонансу в світі після придушення радянськими військами демократичних виступів в Угорщині (1956 р.) керівництво СРСР надало цій країні всебічну матеріальну допомогу, в тому числі і з України.

Український народ, як і трудящі інших країн, надіслав у фонд допомоги трудящимся Угорщини значну кількість борошна, м'яса, вугілля, листової сталі, ливарного чавуну тощо. Таким чином, усі, хто щиро заінтересований у поліпшенні обстановки в Угорщині, кому справді дорогі інтереси угорського народу, той знаходить можливість і шляхи для того, щоб йому надати безкорисливу допомогу.

...Мені хочеться після цього запитати Спаака, який виступав на захист путчу і який є лідером бельгійських соціалістів, та його однодумців: як пов'язати ваші слова про відданість ідеалам свободи і демократії з поданням вами беззастережної підтримки силам фашизму, проти яких радянські люди разом з бельгійськими патріотами боролись 12 років тому?

Українська РСР в радянсько-угорському співробітництві. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 18—19.

Із заяви уряду Української РСР
про збройну агресію проти Єгипту
(1 листопада 1956 р.)

Україна завжди виступала за підтримку національно-визвольних рухів колоніальних і залежних країн, зокрема підтримала Єгипет під час агресії проти нього Англії, Франції й Ізраїлю в 1956 р.

...Уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки рішуче засуджує збройну агресію урядів Англії, Франції та Ізраїлю проти Єгипту. Український народ з

глибоким співчуттям ставиться до справедливої боротьби єгипетського народу за суверенітет і національну незалежність. Народ України приєднує свій голос до голосу всіх миролюбних народів, які вимагають від Організації Об'єднаних Націй, Надзвичайної Спеціальної Сесії Генеральної Асамблеї ООН, скликаної тепер для обговорення питання про агресію проти Єгипту, негайних і рішучих заходів до припинення агресивних дій Англії, Франції та Ізраїлю щодо Єгипту і до негайного виведення військ агресорів з території Єгипту.

Українська РСР на міжнародній арені:
36. документів і матеріалів. 1944—1961 рр. —
К.: Держполітвидав, 1963. — С. 273.

Із книги С. Хрущова “Пенсіонер союзного значення”

про заколот проти М. Хрущова
(1963—1964 рр.)

Організаторами заколоту були Л. Брежнєв, М. Підгорний, О. Шелєпін, П. Шелєст, В. Семичастний, Р. Малиновський, О. Косигін, М. Суслов, А. Мікоян, М. Ігнатов та інші.

Як розповідала секретар ЦК Компартії України Ольга Іллівна Іващенко, на початку жовтня (1964 р. — *Авт.*), вона довідалася про події, які назрівали, і намагалася по “ВЧ” додзвонитися Микиті Сергійовичу. З'єднатися їй не вдалося. Хрущов був надійно блокований. На пленум її не допустили, як й іншого члена ЦК — Зиновія Тимофійовича Сердюка¹. Боялися, як би чого не вийшло. Невдовзі їх обох звільнили від займаних посад і відправили на пенсію².

Хрущов С. Пенсіонер союзного значення. — С. 163.

¹О.І. Іващенко та З.Т. Сердюк — відомі партійні діячі України, яких добре знав і цінував за чесність, порядність, організаторський хист М.С. Хрущов і які намагалися попередити його про змову у вищому керівництві партії й держави проти нього і його курсу.

²Переклад В. Короля.

Із книги П. Шелеста

“Все, що скоїлося, я передбачав”

про події літа 1964 р.

Шелест Петро Юхимович (1908—1996) — партійний та державний діяч. У 1963—1972 рр. — перший секретар ЦК КП України. У 1972 р. був усунутий із своєї посади і переведений до Москви одним із заступників Голови Ради Міністрів СРСР, а невдовзі відправлений на пенсію. У своїх спогадах Шелест намагається применшити свою роль в організації заклоту проти М. Хрущова, визнавши ці дії помилковими.

Візит Брежнєва був для мене несподіваним. Я відпочивав у Криму, на дачі. ...

...Брежнєв раптом звернувся до мене на “ти”, чого раніше не було: “Ти, Петре, пробач за моє до тебе запитання в такій постановці. Мова йде, вірніше піде про серйозну і досить делікатну справу. Нам в центрі працюється важко. М.С.Хрущов багатьох ігнорує, не рахується з нами. Він перший секретар ЦК КПРС, він же Голова Ради Міністрів, Мікоян — Голова Верховної Ради, вони удвох — старі діди — і крутять всі справи. Нам дуже важко, і ми хочемо мати друзів і опору”. Незабаром про зустріч знав М.В. Підгорний.

...Знову відбулась зустріч із Л.І. Брежнєвим, тепер у нього на дачі. Розмова йшла про те, як все-таки з'ясувати відносини з Хрущовим... Я запропонував скликати Пленум ЦК КПРС і торкнутися оголошених тем; про розподіл партії на промислові й сільськогосподарські обкоми, про реорганізаційну сверблячку в народному господарстві та ряд інших. На цей пленум запросити М.С. Хрущова і в його присутності відверто висловитися з усіх наболілих питань. Брежнєв відкинув мою пропозицію як безпідставну.

...Брежнєв пропонував найогидніші прийоми для зміщення Хрущова, наприклад, десь в дорозі, в поїзді його заарештувати.

Семичастний і Підгорний всі ці брежнєвські варіанти відкинули як нелюдські і політично безпідставні.

Шелест П.Ю. Все, що скоїлося, я передбачав // Україна: Журн. — 1990. — № 21. — С. 11—12.

УКРАЇНА В ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (1965—1985)

15 РОЗДІЛ.

Найхарактернішою рисою цього періоду була політико-ідеологічна криза державної системи, що знайшло свій вияв, з одного боку, у посиленні ідеологічних штампів про керівну і спрямовуючу роль КПРС, а з іншого — у порушеннях прав людини і відродженні неосталінізму.

Другою характерною ознакою було те, що, попри певні успіхи і позитивні зміни, в республіці не проводилося глибокої структурної перебудови економіки. Як і раніше, у народному господарстві переважала важка промисловість, причому кращі кадри працювали на військових підприємствах. Політика центру перетворила Україну на полігон для експериментів центральних міністерств і відомств. Концентрування атомних електростанцій, збудованих за недосконалими проектами, досягло небезпечного рівня, що врешті-решт призвело до Чорнобильської катастрофи.

Свою неефективність продемонструвала колгоспно-радгоспна система, яка поглинала величезні ресурси за мінімальних результатів. Тому держава була змушена купувати хліб за кордоном.

Поступово падав життєвий рівень населення і зростало привілейоване становище партійно-державної номенклатури, що спричиняло при дедалі частіших порушеннях прав людини активізацію опозиційного руху.

Кризові явища в культурі виявилися в ідеологізації та денационалізації навчального процесу, пануванні офіціозу

і соціалістичного реалізму в літературі та мистецтві, русифікації театрального мистецтва тощо.

Через обмеженість, непрофесіоналізм, догматизм компартійних структур у ці роки не було повністю використано творчого потенціалу народу, його енергії та сумлінності. Все це диктувало необхідність оновлення суспільства.

Із книги П. Шелеста "Україно наша Радянська"
про досягнення України за радянські часи
(1970 р.)

Книга П. Шелеста ніякої критики недоліків існуючої системи (у чому звинувачували автора) не містила, але в ній ставилося питання про необхідність посилення уваги до української історії та культури. Цього було достатньо, щоб після усунення П. Шелеста від керівництва УРСР (1972) піддати її нищівній, але слабо аргументованій критиці в редакційній статті в "Комуністі України" (1973, № 4), підготовленій у відділах науки та пропаганди ЦК КПУ.

Кожний, хто живе на Радянській Україні, любить її, з гордістю говорить: "моя Україна", "наша Україна". І це цілком природно і закономірно. Тут ми народилися, виростили як громадяни, будівники комунізму. Але водночас ми кажемо: "наша Росія, Білорусія, Грузія, Латвія, всі союзні республіки". І це також природно і закономірно, бо вони є республіки-сестри єдиної сім'ї народів і своєю спільністю становлять могутній Радянський Союз.

...Нинішня наша Україна за рівнем і обсягом промислової продукції — це майже шість довоєнних Україн. Питома вага республіки в народному господарстві країни по окремих видах промислової та сільськогосподарської продукції становить: по вугіллю — 34 проценти, газу — 31, чавуну — 48, готовому прокату — 42, залізній руді — 56, металургійному устаткуванню — 48, тракторах — 32, фабричних цукрових буряках — 58, олії — 32, зерну — 23, м'ясо-молочних виробках — 23—25 процентів. По багатьох найважливіших показниках, у тому числі і по обсягу промислової продукції та капіталовкладеннях, Україна досягла рівня, який мав увесь

Радянський Союз напередодні Великої Вітчизняної війни. У 2—3 рази перевищено довоєнний рівень всієї країни по видобутку залізної руди, виплавці металу, виробництву тракторів.

Менш як 0,5 процента території і 1,4 процента населення земної кулі припадає на Радянську Україну, але вона дає 8—10 процентів світового виробництва сталі, чавуну, тракторів, цукру, видобутку вугілля, природного газу. ...

...За питомою вагою електрифікованих дільниць Україна залишила далеко позаду Сполучені Штати Америки і Англію. У світовому вантажному обороті залізничний транспорт України займає майже 8 процентів і значно перевищує вантажооборот таких країн, як Англія, Франція, ФРН, Італія і Японія разом узятих.

Потужний флот, що діє на морях і ріках України, складається із сучасних комфортабельних пасажирських суден, великої океанської флотилії, суховантажних суден, новітніх танкерів великої вантажності. І майже всі вони зроблені на суднобудівних заводах України. На річках України ходять вантажні теплоходи, самохідні баржі, пасажирські судна, в тому числі з підводними крилами. Порівняно з довоєнним періодом вантажооборот морського транспорту зріс в кілька десятків разів. ...

Повітряне сполучення на Україні відносно молоде. Воно почало розвиватися лише з 1924 року. А сьогодні захмарні траси України становлять уже понад 80 тисяч кілометрів. Ними можна двічі оперезати земну кулю по екватору. За рік літаки тільки на міжміських лініях республіки перевозять більш як 6 мільйонів пасажирів. ...

Радянська Україна займає почесне місце на міжнародній арені. Вона бере активну участь у роботі більш як п'ятдесяти різних міжнародних організацій, є членом Організації Об'єднаних Націй. До голосу України сьогодні прислухається увесь світ. Прогресивні люди всіх країн з великим інтересом дізнаються про наші досягнення в усіх галузях народного господарства, культури, науки, мистецтва.

Зі статті у журналі "Комуніст України"
"Про серйозні недоліки та помилки однієї книги"
про книгу П. Шелеста "Україно наша Радянська"
(квітень, 1973 р.)

...За останні роки створено чимало фундаментальних праць, в яких на основі діалектико-матеріалістичної методології розв'язуються важливі питання історії, філософії, політичної економії та інших суспільних наук. У світлі цих незаперечних досягнень особливо прикрою є поява окремих публікацій низького ідейно-теоретичного і фахового рівня. В цьому плані привертає увагу книга П.Ю. Шелеста "Україно наша Радянська".

У книзі, яка має назву "Україно наша Радянська", непомірно багато місця відводиться минулому України, її дожовтневій історії, водночас слабо показуються такі епохальні події, як перемога Великого Жовтня, боротьба за побудову соціалізму. При цьому порушуються ленінські принципи класово-партійного, конкретно-історичного підходу до аналізу окремих історичних явищ і фактів. Особливо наочно це виявилось у характеристиці Запорізької Січі. Автор значною мірою ідеалізує українське козацтво і Запорізьку Січ. ...

В книзі, наприклад, про возз'єднання України з Росією — цю видатну історичну подію, що мала величезне значення для дальшого розвитку двох братніх народів, говориться як про звичайний рядовий факт. Жодним словом автор не обмовився про те, що завдяки цьому історичному актові український народ був врятований від іноземного поневолення, не сказано, які переваги він здобув, вступивши до єдиної централізованої Російської держави.

...В книзі жодного слова немає, наприклад, про те, що далеко не всі українські письменники одразу сприйняли Великий Жовтень, що в творах ряду письменників і митців події революції і громадянської війни, перші роки Радянської влади не завжди знаходили вірне відображення, що в національному питанні група митців у 20-х — першій половині 30-х років виявляла хитання, а окремі з них ставали на шлях боротьби проти політики партії.

Обходячи такі питання, автор тим самим применшує роль Комуністичної партії, її ідей і практичної діяльності

у розв'язанні завдань соціалістичного будівництва, у марксистсько-ленінському вихованні творчої інтелігенції, в залученні її до активної участі в утвердженні комуністичних ідеалів.

Відомо, що економіка СРСР являє собою єдиний народногосподарський комплекс і розвивається за єдиним державним планом в інтересах всього Радянського Союзу в цілому і кожної республіки зокрема. В цій діалектичній взаємодії і нерозривній єдності — найглибше джерело, запорука успішного будівництва матеріально-технічної бази комунізму.

Однак у книзі “Україно наша Радянська” розвиток економіки республіки, її досягнення розглядаються значною мірою у відриві від загальних успіхів Радянського Союзу, не розкривається той факт, що розквіт Української РСР є наслідком не лише героїчної праці трудящих України, а й усіх народів СРСР. Так, підсумовуючи розповідь про економіку республіки, автор робить висновок, що “завдяки напруженій праці мільйонів Радянська Україна досягла небачених висот. Українська Радянська Соціалістична Республіка стала однією з найрозвинутіших держав світу. Могутня індустрія нашої республіки, розвинуте сільське господарство, небачений злет культури і науки — це героїчний подвиг всіх трудящих Радянської України” (стор. 74). Як бачимо, тут нема й згадки про співробітництво і взаємодопомогу братніх народів, не враховується, що ці досягнення є частиною і виявом успішного розвитку всієї союзнаї Радянської держави.

...У книзі навіть не названо основних принципів заснування Союзу РСР. Утворення в 1922 році Союзу Радянських Соціалістичних Республік на основі інтернаціональної єдності, добровільності об'єднання та рівноправності республік мало всесвітньо-історичне значення. Свою нездоланність і непереможність як соціалістична багатонаціональна держава дружби та братерства усіх націй і народностей, Радянський Союз переконливо довів і в роки мирного соціалістичного будівництва на незвіданих шляхах історії, і під час небувалих за своїми масштабами воєнних випробувань.

З доповідної заступника Голови Ради Міністрів УРСР П. Розенка "Про сільськогосподарське переселення в райони Далекого Сходу та Читинську область з Української РСР на 1971—1975 роки"

(14 серпня 1970 р.)

Це рішення ЦК КПРС про переселення з УРСР тисяч родин для поліпшення економічної ситуації на окраїнах Російської Федерації свідчить про ставлення центру до України як до колонії.

...Рада Міністрів Української РСР, розглянувши пропозицію Ради Міністрів РРФСР про переселення в колгоспи та радгоспи Далекосхідного економічного району та Читинську область у 1971—1975 роках з Української РСР 12,5 тис. родин, не може погодитись з нею.

З-за низького природного приросту населення в республіці, який в повоєнний період з року в рік знижується, в майбутньому п'ятиріччі можливості по направлення робочої сили за межі Української РСР різко скоротились.

Уже зараз приріст трудових ресурсів не забезпечує додаткову потребу в них народного господарства республіки. В поточному п'ятилітті середньорічний приріст потреби суспільного виробництва Української РСР в робочій силі становить 470 тис. чол., тоді як приріст трудових ресурсів досягає лише 260 тис. чол. ...Вичерпано мобільні резерви трудових ресурсів і в західних областях Української РСР. ...

В цих умовах виконання завдання по переселенню на Далекий Схід і в Читинську область, встановленого постановою ЦК КПРС та РМ СРСР від 8.07.1967 р. № 638, більше, ніж на половину здійснювались за рахунок високоіндустріальних областей, в т.ч. Донецької, Дніпропетровської, Харківської та Ворошиловградської. ...

Враховуючи викладене, РМ УРСР вважає за можливе направити з республіки у 1971—1975 рр. 2500 родин, по 500 родин щорічно.

Із книги В. Врублевського "Володимир Щербицький"

Книга В. Врублевського, який 17 років працював помічником В. Щербицького, — цікавий історичний документ, хоча значною мірою написаний із суб'єктивних позицій. Мета його — зняти із Щербицького провину за політику догоджання центру, перетворення України на територію, перенасичену шкідливими для здоров'я людей промисловими виробництвами, переслідування "інакомислячих", надто тих, хто засуджував неприйняття урядом ефективних заходів із захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, що було встановлено згодом.

Щербицький Володимир Васильович — перший секретар ЦК КП України з 25 травня 1972 р. по 28 вересня 1989 р.

Щербицький В.В., народився 17 лютого 1918 р. Українець. Соціальне походження — із робітників. З 1931 по 1941 рік — комсомолец. З квітня 1941 р. — член КПРС. Освіта — вища. В 1941 р. закінчив Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут, інженер-механік.

З липня 1941 р. — слухач Военної академії хімізахисту імені К.С.Ворошилова. Згодом, з кінця 1941 р. — Закавказький фронт (начальник хімслужби стрілкового полку танкової бригади). З березня 1944 р. по грудень 1945 р. служив у штабі фронту, незабаром — Закавказького воєнного округу. Декілька разів командировався в Іран у справах служби. Військове звання — капітан.

Після демобілізації працює на інженерних посадах в місті Дніпродзержинську Дніпропетровської області. З 1946 р. — секретар партбюро коксохімічного заводу, партторг ЦК КПРС на металургійному заводі, перший секретар міськкому партії. З 1954 р. — другий, з 1955 р. — перший секретар Дніпропетровського обкому партії. З 1957 р. — член президії і секретар ЦК компартії України.

З 1961 р. — голова Ради Міністрів УРСР. В липні 1963 р. обраний першим секретарем Дніпропетровського обкому КП України. З 1965 р. — знову голова РМ УРСР.

На XX з'їзді КПРС обирається членом Центральної ревізійної комісії КПРС. З XXII з'їзду КПРС незмінно обирається членом ЦК КПРС. Делегат XIX—XXVII з'їздів КПРС і XIX Всесоюзної конференції КПРС. В 1961—1963 і 1965—1966 рр. — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. З 1966 р. — кандидат у члени Політбюро, а з квітня 1971 р. — член Політбюро ЦК КПРС.

Депутат Верховної Ради СРСР 5—11 скликання, депутат Верховної Ради УРСР 4—11 скликання. З 1972 р. —

член Президії Верховної Ради СРСР і Президії Верховної Ради УРСР. Лауреат Ленінської премії.

Двічі удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці (1974, 1977 рр.)¹.

Врублевский В. Владимир Щербицкий: Правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. — К.: Довіра, 1993. — С. 10.

Лист секретаря ЦК КПУ В. Маланчука в Політбюро ЦК КПУ

про необхідність боротьби з націонал-комунізмом
(весна 1973 р.)

Обіймаючи понад п'ять років посаду секретаря ЦК КПУ з ідеології, В. Маланчук по суті взяв на озброєння досвід "найактивніших" (на взірець Л. Кагановича) "борців" з так званим "українським буржуазним націоналізмом", якого насправді не було.

За останні роки в діяльності ідеологічних центрів імперіалізму все більшого значення надається так званому націонал-комунізму, спрямованому проти ідеології марксизму-ленінізму, дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. Це обумовлене тією обставиною, що саме націоналізм сьогодні став спільним знаменником всіх різновидів "лівого" і "правого" опортунізму та різних модифікацій антикомунізму, помітне місце серед них якраз і займає націонал-комунізм.

За кордоном, особливо українською націоналістичною еміграцією, активно досліджуються ідейно-політичні платформи та досвід практичної антирадянської діяльності укапістів і боротьбистів, видано багато статей і брошур на цю тему, зокрема "Документи українського комунізму", "Сторінки з історії Комуністичної партії України", "Микола Скрипник" та ін. В антирадянській пропаганді активно використовуються такі типові представники націоналізму, як Шахрай і Лапчинський. В 1967 р. в Нью-Йорку було перевидано пасквільну книжку С. Мазлаха і В. Шахрая "До хвилі (що діється на Україні і з Україною)". Ватажки ряду зарубіжних угруповань українських буржуазних націоналістів лементують про можливість реалізації ідей на-

¹Переклад В. Короля.

ціонал-комунізму на Україні, навіть в умовах радянського ладу, шляхом відриву її від Союзу РСР. Все це зумовлює необхідність рішучого посилення боротьби проти ідеології націонал-комунізму, ґрунтовного і всебічного викриття ворожої марксизму-ленінізму ідейно-теоретичної сутності і політичного спрямування націонал-комунізму всіх різновидностей, особливо українського. При цьому важливо розкрити ідейно-політичну спорідненість і наступність доктрин сучасних трубадурів націонал-комунізму з поглядами їх посередників, зокрема, боротьбистів та різних націонал-ухильницьких елементів в КП(б)У, їх теоретичну неспроможність і політичну шкідливість.

Бажан О. Мене називають сучасним Кочубеєм... // Літературна Україна: Газ. — 1993. — 2 грудня.

Із заключного слова на суді керівника УГС М. Руденка

(1 червня 1977 р.)

Більшість із членів УГС померла в радянських таборах, ті, хто вижили, побачили свободу більш ніж через 20 років, із початком "перебудови" в СРСР.

...Для оцінки суспільства — прогресивне воно чи регресивне — існує тільки одне мірило — свобода слова, свобода інформації.

Понад три місяці мене допитували — і щоденно підполковники КДБ втовмачували мені в голову ось таку істину: у нас за переконання не судять, у нас судять за діяльність. Але що таке діяльність письменника, діяльність філософа?

Наша діяльність — це висловлення наших переконань. ...Така діяльність має дуже нескладну назву: бути людиною. Не комахою, не безмовною черепахою, а Людиною.

Де ж діяльність, у чому вона полягає? У тому, що я сказав, у нас порушують Загальну Декларацію Прав Людини. ...Декларація підписана нашим Урядом і повинна бути законом нашого суспільства.

Український правозахисний рух: Документи й матеріали Української громадської групи сприяння виконанню гельсінських угод на Україні. — Торонто; Балтимор, 1978. — С. 293—295.

Відкритий лист Л. Брежневу
від групи ув'язнених членів УГС
(вересень 1980 р.)

Проявіть великодушність!

Леоніде Іллічу!

Коли болить навіть невелика частина тіла, морозить весь організм. Такою хворобою нашого суспільства є інститут політув'язнених, що викликає критику в світовому масштабі. Звичайно, кількість політув'язнених тепер в СРСР не йде ні в яке порівняння з епохою Берії і Сталіна, але саме ця нечисленність дає поживу для зловіщих роздумів. Багато років на цьому питанні зосереджується світова преса і радіомовлення, це приводить до величезних психологічних і ідеологічних втрат, але честь мундира не дозволяє проявити розсудливість і людяність, щоб раз і назавжди покінчити з ганьбою великої соціалістичної країни — з концентраційними таборами, перед якими дитячим белькотінням здаються табори Піночета, де Люїс Корвалан міг слухати транзистор, давати інтерв'ю кореспондентові, ходити в цивільному одязі і т.д.

Справді, чи є донебудь іще в світі такі умови для політув'язнених, як в окремому табпункті (Пермская область, Чусовской район, поселок Кучино, ВС-389/36)? Ось вони.

Повна ізоляція в камері під замком (по дві-три особи) на площі по два квадратних метри на особу (на цій же площі помістили зливну "парашу", ліжка, стіл, тумбочки, стільці; ходити, розуміється, ніде). На цьому п'ятачку ув'язнений перебуває весь строк (крім робочих годин в такій камері, де він займається сидячою працею, без руху). Розрядку дає лише годинна прогулянка в металевих двориках, обснованих зверху колючим дротом (2х3 м). Сонця ми не бачимо ніколи, зелені не одержуємо, що приводить до хвороб і депресії. Під виглядом "ремонтів" кімнати для побачень, ми були позбавлені побачень цього літа (під час Олімпіади й перед нею). Коротше кажучи, всі умови ув'язнення розраховані на повільне психічне й фізичне убивство людей.

Леоніде Іллічу! Чи можливо при наявності такої злочинної інституції в нашій країні говорити про міжнарод-

не довір'я, якщо немає такого довір'я всередині суспільства? Досить виявити великодушність і розуміння ситуації, щоб усунути цю застарілу хворобу (що залишилася від Сталіна). Ліквідувати інститут політув'язнених — це дійсно оздоровить ідеологічну атмосферу всередині суспільства, а значить — міжнародню атмосферу.

Познайомтесь із “справами” так званих “інакодумаючих”. Ви ужахнетесь, що людей, які посміли мати переконання, не згідні в чомусь із переконаннями тих, чи інших догматиків, тримають в умовах, яких не знайдеш в найбільш тиранських країнах.

Леоніде Іллічу! Проявивши великодушність, Ви і Ваші співробітники розчистите шлях для взаєморозуміння між народами. Наша країна дозріла для нового людяного ступеня!

Олесь Бердник, Богдан Ребрик, Левко Лук'яненко, Олекса Тихий, Данило Шумук.

Українська Гельсінська Група (1978—1982):
Документи і матеріали. — Торонто:
Балтимор, 1983. — С. 63—65.

Із спогадів П. Шелеста про одне засідання Політбюро ЦК КПРС (кінець 60-х років ХХ ст.)

Наведений уривок із документа відтворює ставлення вищого державного і партійного керівництва СРСР до національної української культури. Ганебну роль у переслідуванні української мови, культури відіграв секретар ЦК КПРС М. Суслов, який відповідав у Політбюро ЦК КПРС за ідеологію.

Секретар ЦК КПРС Суслов: “А взагалі, я повинен сказати вам, що на Україні далеко не все гаразд — уся Україна говорить українською мовою!”

Я аж оторопів: “А що, вона має турецькою розмовляти, чи як?” Тут підключився Демічев, секретар ЦК КПРС: “І взагалі, там у Шелеста українізацією займаються!”

Знову не витримую: “Де в Шелеста? Як українізацією? Ніякою українізацією не займаються. Є і російські школи, є і українські школи — на великий жаль, українських шкіл менше”.

Демічев: “А Шевченко в них — кумир”. І на Суслова дивиться. Тут мене прорвало: “Так, Шевченко у нас кумир. Його і в нашій країні, і за кордоном вважали великим демократом, геніальним поетом”.

Демічев почав заперечувати: “Так, але ж він у вас кумир молоді. У Шевченка там квіти завжди, щорічно вінки приносять”.

Суслов втручається: “І потім у вас всі вивіски українською мовою. Що таке?”

“Ну а якою мовою вони мають бути? Якою? Є українською, є і російською”. Суслов тоді використав свій найголовніший козир: “Узагалі у вас в Україні багато проявів націоналізму...”

Леонід Ілліч вирішив змінити тему, пожартувати: “Ось у нас при Скрипникові українізацію проводили. Так це була скрипниківщина. При Скрипнику, ви знаєте, я працював на заводі, коли українізацію проводили — що це було, це був абсурд, сміх. Та й взагалі українська мова — це ж... суржик російської мови...”

Я аж зуби зціпив, та мовчу, лише думаю: “І це керівник держави! Це людина, яка народилася, виросла і більше половини життя прожила на Україні”.

Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України (1985—1991)

У середині 80-х років розпочався незворотний процес оновлення суспільства. Поштовхом до виходу з глибокої кризи стала “перебудова”, курс на яку було проголошено у виступі М. Горбачова на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС. З часом поняття “перебудова” поступово втратило свій зміст через притаманні їй утопічні риси.

В Україні наслідком невдалих спроб реформування СРСР стало погіршення економічної ситуації, яка ускладнилася Чорнобильською катастрофою. Під час аварії вибухнуло до 190 тонн атомного палива, що призвело до забруднення радіоактивними відходами величезної території. На ліквідацію наслідків аварії у 1988—1990 рр. було витрачено у тогочасному масштабі цін понад 20 млрд крб. Ця трагедія світового рівня, як ніщо інше, сприяла остаточному падінню авторитету Комуністичної партії. Все це поряд з багатьма іншими внутрішніми і зовнішніми чинниками прискорило розпад СРСР. Крім того, у ці роки зростає політична активність населення, виникають нові політичні партії, громадські об’єднання тощо. Проголошення незалежності України стало закономірним наслідком усіх згаданих чинників.

З виступу Олесь Гончара на відкритті міжнародного семінару "Єврочорнобиль" (1989 р.)

Гончар Олесь Терентійович (1918–1995) — видатний український письменник і громадський діяч, лауреат державних премій. Один із небагатьох відомих представників української інтелігенції, який відкрито виступав проти приховування наслідків Чорнобильської катастрофи.

...Кому потрібно було в зараженому радіацією Чорнобилі влаштувати "показушні" весілля, фальшиві гулянки, паради? Навіщо у дні всенародної жалоби було влаштовано першотравневу демонстрацію на Хрещатику, де оголені діти, нічого не підозрюючи, танцювали перед трибунами, потішаючи тих, котрі знали — зобов'язані були знати! — весь трагізм ситуації?!

Літературна Україна: Газ. — 1989. — 4 травня.

Із статті О. Гусєва "Генеральна прокуратура порушує кримінальну справу і... закриває її"

про вину представників влади України у замовчуванні масштабів Чорнобильської катастрофи

...Таким чином, вина Щербицького, Ляшка, Шевченко і Романенка у зловживанні владою і службовим становищем, що спричинило тяжкі наслідки, доведена, — констатує слідчий. — Посилання на те, що ці керівники не могли виконувати свої службові обов'язки по забезпеченню гарантованих Конституцією УРСР прав громадян на охорону здоров'я в зв'язку з тим, що ЧАЕС була експериментальною, що створенням урядової комісії СРСР і Опергрупи Політбюро ЦК КПРС вони фактично усунуті від прийняття рішень та контролю над ситуацією і лише виконували положення ст. 6 Конституції УРСР про керівну роль партії та вимоги законодавства про дотримання секретності, підкорялись вказівкам союзних державно-партійних структур, не можуть бути прийняті до уваги, оскільки під час глобальної Чорнобильської катастрофи під загрозою були життя і здоров'я народу, збереження його генофонду, а тому за умов крайньої необхідності во-

ни повинні були зробити все від них залежне для збереження людей, а не турбуватися про власне благополуччя і службу кар'єру, однак самостійно вони навіть не вчинили спроби сповістити населення про небезпеку і захистити людей”.

Українська газета. — 1993. — 27 травня — 2 червня.

Із статті В. Короля

“Чорнобиль: погляд з відстані років”

Обставини самого вибуху до кінця не з'ясовані й досі.

Висловлюються припущення, в тому числі і в пресі, що тоді, можливо, був проведений “преднамеренный” вибух. Ряд обставин навколо цієї трагедії, наприклад смерть академіка В. Легасова, і досі залишається неясним.

У зв'язку з цим звернімося до такої інформованої людини, як колишній заввідділом ЦК КПРС А. Вольський. В одному інтерв'ю він говорив: “В 1983-му, за кілька років до чорнобильської аварії, я написав записку в Політбюро, в якій мова йшла про безпеку реакторів Чорнобильської атомної станції. Ця станція була особливою. Я підкреслюю, особливою. Для початку я можу сказати, що для неї не відбирався персонал. На всі останні станції персонал проходив ретельну перевірку. І по лінії КДБ, і по лінії самої станції — як спеціалісти... Проте колектив завжди там виділявся в слабій бік. Крім того, деякі люди були з кримінальним минулим. Станція була практично не охороняемою. Я туди спеціально вилітав, щоб організувати охорону силами внутрішніх військ. Проте головне, що конструкція самих реакторів була ненадійною. І система автоматизації теж була ненадійною”. Автор статті від себе може додати з приводу охорони станції. В той період, про який говорить А. Вольський, мені довелося виступати з лекціями на Чорнобильській АЕС. Мене вразило, що коли я рано-вранці приїхав на станцію, то на вході фактично ніхто документів не перевіряв. На станцію міг зайти будь-хто, навіть агент ЦРУ чи ФБР. Але ж там були спецслужби КДБ, міліція, які отримували великі гроші за охорону!

Аварія трапилась на непрацюючій станції. Адже існує технологія експерименту, за якою він має бути узгодженим із заступником директора станції по науці. В цей раз,

за свідченням А. Вольського, на проведення експерименту по зупиненню реактора — “не було ніякого дозволу. Відповідальність за проведення експерименту прийняв на себе начальник зміни. Якого, до речі, не знайшли. Ні в живих, ні в загиблих. Я ніколи про це не говорив. Так і ніхто не говорив. Але це мене до цих пір дуже турбує”.

Офіційна версія була необхідна, щоб заспокоїти громадську думку. Приховування правди — ще один злочин КПРС, яку тоді очолював М. Горбачов. Провину за цей злочин з ним повинні розділити М. Рижков, Є. Лигачов, В. Щербицький, О. Ляшко, В. Шевченко, Ю. Єльченко, Л. Кравчук, Б. Патон, А. Романенко та деякі інші. І, звичайно, “батьки” реактора А. Александров і М. Доллежаль, які, знаючи недоліки своїх реакторів, що спочатку були пристосовані для військових потреб, дещо переробили їх і встановили на всіх АЕС СРСР.

Ваше здоров'я: Газ. — 1996. — 19 квітня.

Із Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.)

Декларація про державний суверенітет України — документ із 10 розділів, прийнятий Верховною Радою УРСР 12-го скликання, яким було проголошено наміри народу України самостійно вирішувати своє сучасне і майбутнє. Декларація в майбутньому стала підґрунтям при складанні Конституції незалежної України.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

Верховна Рада Української РСР,
Виражаючи волю народу України,
Прагнучи створити демократичне суспільство,
Виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,

Шануючи національні права всіх народів,
Дбаючи про повноцінний політичний, економічний,
соціальний і духовний розвиток народу України,
Визнаючи необхідність побудови правової держави,
Маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

II. НАРОДОВЛАДДЯ

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. ...

III. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя. Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР. ...

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки. ...

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці. ...

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку. ...

IX. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА

Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

X. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах. ...

*Декларація про державний суверенітет
України. — К.: Україна, 1991.*

Інформаційна довідка про національні меншини в Україні (1989 р.)

В Українській державі проголошено рівноправ'я всіх громадян незалежно від їхньої національності. Особливу увагу приділено розвитку національних культур, мов, розроблено законодавчу базу, що врегулювала міжнаціональні відносини і виключила можливість міжнаціональних конфліктів, яких в Україні не було за всі роки її незалежності. В середині 1994 р. було зареєстровано понад 300 організацій національних меншин, що представляли 38 народів, які проживають в Україні.

Здавна на території України живуть люди різних національностей. За даними перепису 1989 р., в країні проживає 51,5 млн чоловік близько 130 національностей. Корінний етнос, найчисленніший, — українці, яких налічується 37,4 млн чоловік, або 72,7%, іноетнічне населення становить понад 14 млн чоловік, або 27,3% усього населення країни.

*Національні меншини України:
Інформ. довідник / Упорядн. Т.І. Пилипенко,
А.І. Осауленко. — К., 1995. — С. 3.*

Із Спеціальної заяви сенату Республіки Польща про засудження акції "Вісла" (3 серпня 1990 р.)

Після обміну українсько-польським населенням у Польщі залишилося 220 тис. українців. З них до 150—160 тис. проживало на українських чи змішаних українсько-польських (польсько-українських) землях. Понад 50 тис. осіб мешкало в різних районах польських етнічних земель. Поворотним історичним моментом у розселенні українців у повенній Польщі стала так звана акція "Вісла" (акція "В") — виселення українців, членів змішаних українсько-польських сімей з українських етнічних і прилеглих земель, розташованих у південно-східній частині Польщі (Посяння, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя) і поселення їх у так звані "повернуті" західні та північні райони (з обов'язковим розпорошенням поселенців серед польського населення).

27 березня 1947 р. план переселення, передбачений акцією "Вісла", був прийнятий Державною Комісією безпеки Польщі. 17 квітня 1947 р. було сформовано оперативну групу "Вісла", яка отримала завдання переселити українське населення. Керівник групи – генерал С. Моссор. Таємний документ Міністерства повернутих земель, направлений 10 листопада 1947 р. до воєводського управління в Ольштині, вказує, що «головною метою акції "В" є їх (переселенців) асиміляція в польському середовищі. Необхідно вжити всіх заходів, щоб досягти мети. Окреслення "українець" не вживати до цих переселенців»¹.

...Комуністична влада, приступивши до ліквідації відділів Української повстанської армії, здійснила в той же час насильницьке переселення осіб, переважно української національності. Протягом трьох місяців було виселено з різних місць приблизно 150 тис. чол., позбавлених свого майна, будинків і святинь. Багато років їм не давали змоги повернутися назад, а потім всіляко перешкождали їх поверненню. Сенат Республіки Польща засуджує акцію "Вісла", характерну для тоталітарних режимів, і намагається відшкодувати образи, що випливають з неї.

Комсомольская правда: Газ. — 1990. — 29 серпня.

Заява Верховної Ради Української РСР про ставлення України до акції "Вісла" (9 жовтня 1990 р.)

Народ України з розумінням сприйняв постанову Сенату Республіки Польща від 3 серпня 1990 року щодо осуду санкціонованої польським повоєнним урядом і здійсненої 1947 року акції "Вісла".

Акція "Вісла" зруйнувала етнічну цілісність українців у Польській Народній Республіці.

Українці понесли величезні людські, матеріальні, духовні втрати. Насильницьки переселені, розсіяні, позбавлені рідних осель, свого майна, культурно-освітніх закладів та церков, вони втратили можливість повноправного національного життя і досі відчувають наслідки тієї трагедії.

¹Заставний Ф.Д. Українська діаспора (Розселення українців у зарубіжних країнах). — Львів: Світ, 1991. — С. 60, 61, 62.

Визнання Сенатом протиправності акції "Вісла" Верховна Рада УРСР розцінює як серйозний крок до виправлення кривд, заподіяних українцям у Польщі. Ми свідомі того, що з українського боку через давні взаємні непорозуміння поляки так само зазнали в ті часи немало горя і страждань. Ми засуджуємо також страхітливі злочини сталінського режиму проти поляків.

Верховна Рада Української РСР висловлює впевненість у тому, що спільними зусиллями українці та поляки подолають наслідки трагічної минувшини і започаткують новий етап відносин між нашими народами і державами.

Україна на міжнародній арені: 36. документів і матеріалів, 1986—1990 рр. / Упоряд. Ю.К. Качуренко. — К.: Україна, 1993. — С. 26.

3 Постанови Ради Міністрів УРСР про підписання Угоди з МАГАТЕ

(14 вересня 1990 р.)

...Рада Міністрів Української РСР постановляє:

Доручити делегації підписати від імені Української РСР Угоду про проведення міжнародних досліджень наслідків аварії на Чорнобильській АЕС у науковому центрі "Прип'ять".

Там само. — С. 502.

Заява Верховної Ради Української РСР про ставлення України до об'єднання Німеччини

(3 жовтня 1990 р.)

День 3 жовтня 1990 року, коли відбулося об'єднання Німеччини, став важливою історичною датою в житті Європейського континенту. Українська РСР, яка брала безпосередню участь у повоєнному мирному врегулюванні, була учасницею Паризької мирної конференції й підписала відповідні мирні договори, відзначає, що завершено складний і сповнений трагізму період в історії німецького народу.

Український народ, якого віками гнітила доля розділеної нації, розуміє почуття німецького народу. Об'єднан-

ня Німеччини відкриває нові можливості для ефективного забезпечення міцного та тривалого миру в Європі. Найважливішу передумову цього ми бачимо в тому, що Німеччина, як і всі європейські країни, беззастережно визнає недоторканність післявоєнних кордонів у Європі.

Ми вітаємо закріплені в Договорі про остаточне врегулювання щодо Німеччини її зобов'язання відмовитись від виробництва та володіння зброєю масового знищення, значно скоротити свої збройні сили та гарантувати, що з німецької землі йтиме лише мир.

Для українського народу, який під час другої світової війни зазнав величезних людських і матеріальних втрат, це має особливе значення. Ми добре знаємо ціну миру. У пам'яті мільйонів громадян Української РСР, які й досі не одержали жодного відшкодування, все ще живі страхітні картини смерті, людського горя, страждань у нацистських концтаборах, підневільної рабської праці. Сподіваємося: віднині жодний з європейських народів не зазнає жахить війни.

Верховна Рада УРСР у Декларації про державний суверенітет України заявила про відданість Української РСР справі зміцнення миру, міжнародної безпеки і висловила намір брати безпосередню участь у загальноєвропейському процесі.

Це відкриває нові можливості для плідного та взаємовигідного співробітництва між Україною і Німеччиною, встановлення між ними безпосередніх відносин у політичній, економічній, екологічній, культурній та інших галузях. Наші народи зможуть зробити вагомий внесок у формування нової Європи.

Бажаємо німецькому народові щастя і добра.

Україна на міжнародній арені. — С. 25—26.

Стаття 1 Закону УРСР

“Про всеукраїнський та місцеві референдуми”

(3 липня 1991 р.)

Ініціатива вищого законодавчого органу України щодо розробки законодавчої бази по проведенню всеукраїнських референдумів була вкрай необхідною для розбудови незалежної України, що підтвердилося 1 грудня 1991 р. та 16 квітня 2000 р., коли переважна більшість українського народу підтримала політичний курс країни.

Стаття 1. ПОНЯТТЯ І ВИДИ РЕФЕРЕНДУМІВ

З метою забезпечення народовладдя і безпосередньої участі громадян в управлінні державними та місцевими справами в Українській РСР проводяться референдуми. Референдум — це спосіб прийняття громадянами Української РСР шляхом голосування законів УРСР, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення.

Відповідно до Конституції Української РСР проводяться всеукраїнські референдуми, референдуми Кримської АРСР та місцеві (в межах адміністративно-територіальних одиниць) референдуми.

Закони, інші рішення, що прийняті всеукраїнським референдумом, мають вищу юридичну силу по відношенню до законодавчих актів Верховної Ради Української РСР, Верховної Ради Кримської АРСР, нормативних актів Президента Української РСР, Кабінету Міністрів Української РСР, вищих виконавчих і розпорядчих органів державної влади Кримської АРСР, підзаконних актів міністерств і відомств Української РСР та Кримської АРСР, рішень місцевих Рад народних депутатів. Рішення, що прийняті місцевим референдумом, мають вищу юридичну силу по відношенню до рішень Рад народних депутатів, на території яких він проводиться.

Закони, інші рішення, що прийняті референдумом, не потребують будь-якого затвердження державними органами і можуть бути відмінені або змінені лише у порядку, передбаченому цим Законом.

Радянська Україна: Газ. — 1991. — 26 липня.

Із Закону УРСР "Про Президента Української РСР" (5 липня 1991 р.)

Стаття 1. Відповідно до Конституції Української РСР Президент ... є найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади. Повноваження Президента Української РСР визначаються Конституцією Української РСР.

Стаття 2. Президентом Української РСР може бути громадянин Української РСР не молодший тридцяти

п'яти років на день виборів. Одна й та ж особа не може бути Президентом Української РСР більше двох строків підряд. Президент Української РСР не може бути народним депутатом, займати будь-яку посаду у державних органах і громадських об'єднаннях, а також в інших організаціях та займатися комерційною діяльністю.

Якщо особа, обрана Президентом Української РСР, є народним депутатом, то її депутатські повноваження припиняються з моменту вступу на посаду. Порухення вимог цієї статті призводить до втрати президентських повноважень, обрана особа не може бути приведена до присяги.

Стаття 4. Президент Української РСР вступає на посаду з моменту прийняття присяги. При вступі на посаду Президент Української РСР приносить присягу. ...

Присяга приноситься Президентом Української РСР не пізніше як у п'ятнадцятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів. Дату принесення присяги визначає Верховна Рада Української РСР. ...

Стаття 5. Президент Української РСР вправі брати участь у засіданнях Верховної Ради Української РСР, в обговоренні питань, внесених на її розгляд. Президент підписує закон, прийнятий Верховною Радою Української РСР, не пізніше як у десятиденний строк з дня передачі його на підпис. У разі незгоди з законом Президент вправі не пізніше як у двотижневий строк повернути його із своїми запереченнями до Верховної Ради Української РСР для повторного обговорення і голосування. Якщо Верховна Рада Української РСР більшістю голосів підтвердить раніше прийняте нею рішення, закон вважається прийнятим. Президент зобов'язаний підписати його у десятиденний строк з дня повторної передачі його на підпис.

Стаття 6. Президент Української РСР здійснює свої повноваження, спираючись на Кабінет Міністрів Української РСР, може створювати необхідні управлінські і консультативні структури.

Акт проголошення незалежності України

(24 серпня 1991 р.)

Акт проголошення незалежності України — документ, прийнятий позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р., яким проголошено незалежність України та створення самостійної держави — України. Ним було покладено край юридичному існуванню УРСР. Положення Акту були схвалені на загальноукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — України.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей Акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Верховна Рада України

Голос України: Газ. — 1991. — 29 листопада.

Із Концепції оборони та будівництва Збройних Сил України

(жовтень 1991 р.)

...Геополітичне положення України сприяло розміщенню на її території великих угруповань військ, що мають ядерну зброю, а також з'єднань і частин, що виводяться із Східної Європи. Це дозволяє створити на їх базі власні Збройні Сили і провести поетапне скорочення чисельності вказаних угруповань, з'єднань і частин.

Україна поступово (з урахуванням всіх факторів національної безпеки) реалізовуватиме намір про одержання в майбутньому статусу нейтральної, без'ядерної держави, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Україна братиме участь у реалізації всіх договорів і угод щодо незастосування ядерної зброї та сприятиме ратифікації відповідних договорів і угод між США і СРСР.

Голос України: Газ. — 1991. — 19 грудня.

Декларація прав національностей України

(1 листопада 1991 р.)

Верховна Рада України, виходячи з Декларації про державний суверенітет України, з Акта проголошення незалежності України, керуючись Загальною Декларацією прав людини та ратифікованими Україною міжнародними пактами про права та свободи особистості;

прагнучи утвердження в незалежній, демократичній Україні священних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх етнічних груп народу України;

беручи до уваги, що на території України проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями складають п'ятдесятидвохмільйонний народ України, приймає цю Декларацію прав національностей України:

Стаття 1

Українська держава гарантує народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Представники народів та національних груп обираються на рівних правах до органів державної влади всіх рівнів, займають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях.

Дискримінація за національною ознакою забороняється й карається за законом.

Стаття 2

Українська держава гарантує всім національностям права на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур.

Стаття 3

Українська держава гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації.

Верховна Рада України тлумачить статтю 3 Закону "Про мови в Українській РСР" таким чином, що в межах адміністративно-територіальних одиниць, де компактно проживає певна національність, може функціонувати й її мова нарівні з державною мовою.

Українська держава забезпечує право своїм громадянам вільного користування російською мовою. В регіонах, де проживає компактно кілька національних груп, нарівні з державною Українською мовою може функціонувати мова, прийнятна для всього населення даної місцевості.

Стаття 4

Усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів.

Стаття 5

Пам'ятки історії та культури народів та національних груп на території України охороняються законом.

Стаття 6

Українська держава гарантує всім національностям право створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання. Ці організації можуть здійснювати

діяльність, спрямовану на розвиток національної культури, проводити в установленому законом порядку масові заходи, сприяти створенню національних газет, журналів, видавництва, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій.

Стаття 7

Національні культурні центри і товариства, представники національних меншин мають право на вільні контакти із своєю історичною батьківщиною.

Верховна Рада України

Голос України: Газ. — 1991. — 29 листопада.

Заява глав держав Республіки Беларусь, РРФСР, України про розпад СРСР і утворення СНД

(8 грудня 1991 р.)

7–8 грудня 1991 р. в Біловезькій Пущі Президент України Л. Кравчук, Голова Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевич і Президент Росії Б. Єльцин констатували розпад СРСР і підписали угоду про утворення СНД (Співдружності Незалежних Держав). 21 грудня в Алматі Декларацію про утворення СНД підписали керівники країн Середньої Азії, а також Азербайджану, Вірменії, Молдови, Росії. СРСР припинив існування. Незалежність України стала реальним фактом.

Ми, керівники Республіки Беларусь, РРФСР, України — відзначаючи, що переговори про підготовку нового Союзного договору зайшли в глухий кут, об'єктивний процес виходу республік із складу Союзу РСР і утворення незалежних держав став реальним фактом;

— констатуючи, що недалекоглядна політика центру призвела до глибокої економічної і політичної кризи, до розвалу виробництва, катастрофічного зниження життєвого рівня практично всіх верств суспільства;

— беручи до уваги зростання соціальної напруженості в багатьох регіонах колишнього Союзу РСР, що призвело до міжнаціональних конфліктів з численними людськими жертвами;

— усвідомлюючи відповідальність перед своїми народами і світовим співтовариством та назрілу потребу в практичному здійсненні політичних і економічних реформ, заявляємо про утворення Співдружності Незалежних Держав, про що сторонами 8 грудня 1991 року підписано Угоду.

Співдружність Незалежних Держав у складі Республіки Беларусь, РРФСР, України є відкритою для приєднання всіх держав — членів Союзу РСР, а також для інших держав, які поділяють цілі і принципи цієї Угоди.

Держави — члени Співдружності мають намір проводити курс на зміцнення міжнародного миру та безпеки. Вони гарантують виконання міжнародних зобов'язань, які випливають для них з договорів і угод колишнього Союзу РСР, забезпечують єдиний контроль за ядерною зброєю та її нерозповсюдження.

Голова Верховної Ради Республіки
Беларусь
Президент РРФСР
Президент України
Л. Кравчук

С. Шушкевич
Б. Єльцин

Голос України: Газ. — 1991. — 10 грудня.

1 грудня 1991 р. відбувся Всеукраїнський референдум. Понад 90% громадян, які взяли участь у ньому, проголосували за незалежність України. Того ж дня було обрано Президентом країни Л. Кравчука. Так почався новий етап в історії України.

Характерним для нього є демонтаж віджилих тоталітарних структур і напрацювання нової правової бази, перетворення планової економіки на багатокладну ринкову, зорієнтовану на консолідацію суспільства і національне відродження. Все це знайшло відображення в активізації суспільного життя, виникненні нових партій, у державотворчих процесах, головним з яких є прийняття нової Конституції України.

Після проголошення незалежності України почалися пошуки шляхів переходу до ринкової економіки, які тривають донині. Основними чинниками цього процесу є роздержавлення певною мірою наявного економічного потенціалу, проведення приватизації, забезпечення рівноправних умов для всіх форм власності. Необхідна структурна перебудова промисловості: подолання її орієнтації на важку індустрію; ліквідація затратного характеру виробництва; орієнтація економіки на задоволення соціальних потреб.

Проте реформування економіки відбувається повільними темпами, що зумовлено багатьма об'єктивними і суб'єктивними чинниками, прорахунками у здійсненні реформ.

Гострою залишається і продовольча проблема в Україні. Реформування сільського господарства — у центрі

уваги діяльності державних структур упродовж усього періоду існування в умовах незалежності.

Особливо тривожним є стан у соціальній сфері сучасної України, населення якої за три останні роки зменшилося майже на 3 млн. Дестабілізації соціальних процесів сприяють і високі темпи майнового розшарування населення. Викликають занепокоєння й інші аспекти суспільного життя: релігійного, духовного, культурного — міжконфесійні відносини, причини і наслідки розколу в православ'ї та шляхи його подолання, що є запорукою духовного відродження. Реалізація в Україні свободи совісті — важливий чинник у зміцненні політичної та суспільної стабільності. Водночас наявні успіхи Української держави у зовнішньополітичній діяльності. Зріс міжнародний авторитет України, яка нині визнана понад 140 країнами світу. Заслужують на увагу міжнаціональні відносини і права національних меншин в Україні, яка порівняно з іншими країнами колишнього Радянського Союзу характеризується стабільністю міжетнічної ситуації.

Отже, попри всі труднощі й недоліки процесу розбудови незалежної держави, намітилися позитивні зрушення: ведеться пошук власної концепції безпеки, що зумовило багатогорність зовнішньої політики, оновлюється духовне і культурне життя, набирають сили позитивні тенденції в економічній сфері. Все це знайшло відображення в активізації суспільного життя, виникненні нових партій, у державотворчих процесах, головним з яких стало прийняття нової Конституції України.

Постанова Верховної Ради України про Державний герб України

(19 лютого 1992 р.)

Верховна Рада України постановляє:

1. Затвердити тризуб як малий герб України, вважаючи його головним елементом великого герба України (кольорове та схематичне зображення герба додаються).
2. Зображення Державного герба України поміщується на печатках органів державної влади і державного управління, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках

державних установ з обов'язковим додержанням пропорцій зображення герба, затвердженого пунктом 1 цієї Постанови.

Голова Верховної Ради України
м. Київ

І. ПЛЮЩ

Голос України: Газ. — 1992 р. — 21 лютого.

Із Заяви Президії Верховної Ради України щодо Чорноморського флоту (7 квітня 1992 р.)

...Україна, будуючи власні Збройні Сили на чіткій правовій основі, неодноразово висловлювала свою позицію щодо Чорноморського флоту на зустрічах керівників держав, переговорах з Міністерством оборони колишнього Союзу РСР. Україна зробила значний вклад у будівництво Балтійського, Тихоокеанського та Чорноморського флотів колишнього СРСР. Маючи право на успадкування своєї частки від усього Військово-Морського Флоту колишнього СРСР, Україна претендує лише на ту частину Чорноморського флоту, яка приписана в її портах, що є значно менше від вкладу України у Військово-Морські Сили колишнього Союзу.

Президія Верховної Ради пропонує Президентові України, як Головнокомандуючому Збройними Силами України, керуючись Постановою Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. "Про військові формування в Україні", законами та іншими законодавчими актами України, негайно вжити необхідних заходів щодо створення Військово-Морських Сил України.

Голос України: Газ. — 1992. — 7 квітня.

Стаття 1 проекту Закону України "Про національні меншини в Україні" (травень 1992 р.)

Стаття 1. Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їхнього національного походження рівні громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні

права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення.

Усі громадяни України користуються захистом держави на рівних підставах.

При забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною загальноновизнаних прав людини.

Голос України: Газ. — 1992. — 21 травня.

Із статті “Соціально-політична ситуація в Україні...”
(1993 р.)

У статті учені Національного інституту стратегічних досліджень та Інституту соціології НАН України характеризують економічну ситуацію в Україні.

Зміст документа відповідає і сучасній економічній ситуації, яку охарактеризував Президент України Л.Кучма наприкінці 1999 — на початку 2000 р.

...В галузі економіки замість цивілізованого переходу до ринку найпотворнішими варварськими методами відбувається первісне нагромадження капіталу. Триває запекла боротьба за оволодіння матеріальними багатствами країни. У цій боротьбі задіяні всі можливі засоби: насильство, грабіж, крадіжка, спекуляція, корупція, шантаж, зловживання владою, шахрайство тощо. Виникають добре організовані злочинні угруповання, які поступово проникають у владні структури, значною мірою підпорядковують їх власним потребам. З іншого боку, державні чиновники, службовці всіх сфер самі втягуються обставинами у гонитву за матеріальними благами, часто стаючи на злочинний шлях їх здобуття. Відбувається тотальна криміналізація суспільного життя.

Справа погіршується тим, що захоплені в приватні руки багатства не вкладаються в розвиток господарства, економіки країни. У переважній більшості вони функціонують як спекулятивний капітал або осідають за кордоном, інвестуючи таким чином економіку зарубіжних країн. Гіперінфляція набирає дедалі більших оборотів не тільки тому, що напівзруйнована економіка не спроможна з нею боротися, а значною мірою ще й тому, що в її наростанні зацікавлений спекулятивний капітал, особли-

во банки, які за умов фінансової нестабільності мають величезні прибутки. Грошова емісія на руку й тим управлінцям-господарникам, які організують викуп майна державних підприємств за їх колишньою номінальною ціною, що для покупця виявляється у багато разів нижчою від його реальної вартості.

Кремень В., Базовкін Є., Міщенко М. та ін. Соціально-політична ситуація в Україні: стан і тенденції розвитку (середина 1993 року) // Політологічні читання: Журн. — 1994. — № 1. — С. 25—26.

Повідомлення газети "Голос України"

(13 липня 1994 р.)

ЛЕОНІД КУЧМА — ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Відбулася прес-конференція Центральної виборчої комісії. Її голова Іван Ємець повідомив, що вибори Президента України відбулися у всіх округах. 10 липня, за попередніми даними, взяло участь у голосуванні 26 мільйонів 800 тисяч виборців, що становить більш ніж 71,6 процента від тих, що було внесено до списків для голосування. ...

За попередніми даними, за Леоніда Кучму віддали голоси більш як 14 мільйонів 660 тисяч виборців, або приблизно 52 проценти. Проти проголосували 12 млн. 700 тис. чоловік, або близько 47 процентів.

За Леоніда Кравчука проголосували більш як 12 млн. 110 тис. чоловік, або 45 процентів виборців. Проти приблизно 14,5 мільйона, або 54,5 процента.

Отже, Президентом України обрано Леоніда Кучму.

Голос України: Газ. — 1994. — 13 липня.

З Указу Президента України

"Про посилення боротьби з корупцією та іншими злочинами в сфері економіки"

Виходячи з необхідності оперативного, повного, всебічного та об'єктивного розслідування особливо складних справ про злочини, пов'язані з фактами корупції в органах державної влади, організованої злочинної діяльності

у сфері економіки та з метою забезпечення при цьому оперативного проведення невідкладних слідчих дій, викриття осіб, причетних до вчинених злочинів, залучення до проведення слідчих дій висококваліфікованих спеціалістів та експертів, усунення впливу сторонніх осіб на хід слідства, гарантування конституційних прав і свобод громадян у разі застосування до них запобіжних заходів, у тому числі запобіжного затримання, відповідно до Конституції України постановляю:

1. Підтримати ініціативу Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України та Служби безпеки України щодо створення ними в установленому законодавством порядку спільних слідчо-оперативних груп з розслідування особливо складних злочинів проти особи, у сфері економіки, зокрема в кредитно-фінансовій та банківській системах, у сфері зовнішньоекономічної діяльності, торгівлі, на транспорті, а також вчинених посадовими особами у складі організованих груп злочинів...

4. Міністерству внутрішніх справ України та Службі безпеки України забезпечувати зазначені групи слідчими та оперативними працівниками, а також усім необхідним для їх роботи, в тому числі приміщеннями, транспортом, засобами зв'язку, охороною тощо.

5. Цей Указ набирає чинності з дня його підписання.

Президент України

Л. Кучма

м. Київ, 27 серпня 1994 року

Голос України: Газ. — 1994. — 1 вересня.

3 Конституції України

(28 червня 1996 р.)

Конституція України — Основний Закон, що законодавчо закріплює її суспільний і державний устрій. Перша Конституція УСРР була затверджена 14 березня 1919 р. 30 січня 1937 р. Надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв нову Конституцію УРСР. 20 квітня 1978 р. Верховною Радою УРСР було схвалено нову Конституцію на основі Конституції СРСР 1977 р. У 1991 р. після утвердження незалежності України Верховною Радою було прийнято зміни в Конституції, які визначали новий політичний статус України. У 1994 р. було затверджено склад Конституційної комісії, яка підготувала нову Конституцію України, прийняту Верховною Радою 28 червня 1996 р.

Верховна Рада України від імені Українського народу — громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатотисялітню історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням, приймає цю Конституцію — Основний Закон України.

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію.

Україна є унітарною державою.

Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 5. Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через

органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Стаття 9. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мов-

ної та релігійної самотності всіх корінних народів і національних меншин України.

Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. — К.: Інф.-вид. агентство "ІВА", 1996. — С. 3—4.

З Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією

(31 травня 1997 р.)

Цей договір є одним із переконливих свідчень успіхів української дипломатії. В ньому вирішено проблему Чорноморського флоту, яка тривалий час спричиняла напруження в україно-російських відносинах. Росія на правах оренди отримала більшість севастопольських бухт та берегову інфраструктуру військово-морської бази в Севастополі. Термін оренди — 20 років. Кошти за неї заплановано списати з боргу України перед Росією за енергоносії (2,8 млрд дол.). Росія погодилася компенсувати вартість тактичної ядерної зброї, вивезеної з України 1992 р. Головне ж — Росія і де-юре, і де-факто визнала статус Криму в складі України.

Україна і Російська Федерація, далі "Високі Договірні Сторони",

спираючись на тісні зв'язки, що історично склалися, відносини дружби і співробітництва між народами України і Росії,

відзначаючи, що Договір між Українською РСР і РРФСР від 19 листопада 1990 року сприяв розвитку добросусідських відносин між обома державами,

підтверджуючи свої зобов'язання, що випливають із положень Угоди між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин, підписаної у Дагомісі 23 червня 1992 року,

вважаючи, що зміцнення дружніх відносин, добросусідства і взаємовигідного співробітництва відповідає докорінним інтересам їхніх народів, служить справі миру і міжнародної безпеки,

прагнучи надати новій якості цим відносинам і зміцнити їх правову основу,

сповнені рішучості забезпечити необоротність і поступальність демократичних процесів в обох державах,

враховуючи домовленості в рамках Співдружності Незалежних Держав,

підтверджуючи свою прихильність до норм міжнародного права, перш за все до цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй, і додержуючись зобов'язань, які взяті в рамках Організації з безпеки і співробітництва в Європі,

домовились про таке:

Стаття 1

Високі Договірні Сторони як дружні, рівноправні і суверенні держави засновують свої відносини на взаємній повазі та довірі, стратегічному партнерстві та співробітництві.

Стаття 2

Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів.

Стаття 3

Високі Договірні Сторони будують відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод, співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальноновизнаних норм міжнародного права.

Стаття 4

Високі Договірні Сторони виходять з того, що добросусідство і співробітництво між ними є важливими факторами підвищення стабільності і безпеки в Європі і в усьому світі. Вони здійснюють тісне співробітництво з метою зміцнення міжнародного миру і безпеки. Вони вживають необхідних заходів для того, щоб сприяти процесу

загального роззброєння, створенню та зміцненню системи колективної безпеки в Європі, а також посиленню миротворчої ролі ООН і підвищенню ефективності регіональних механізмів безпеки.

Сторони докладають зусиль до того, щоб врегулювання всіх спірних проблем здійснювалося виключно мирними засобами, і співробітничать у відверненні та врегулюванні конфліктів і ситуацій, які зачіпають їхні інтереси.

Стаття 5

Високі Договірні Сторони проводять регулярні консультації з метою забезпечення подальшого поглиблення двосторонніх відносин і обміну думками щодо багатосторонніх проблем, які становлять взаємний інтерес. Вони у необхідних випадках координують свої позиції для здійснення узгоджених дій.

У цих цілях за згодою Сторін проводяться регулярні зустрічі на вищому рівні. Міністри закордонних справ Сторін зустрічаються не рідше ніж 2 рази на рік.

Робочі зустрічі між представниками інших міністерств і відомств Сторін для обговорення питань, що становлять взаємний інтерес, проводяться в міру необхідності.

Сторони можуть створювати на постійній чи тимчасовій основі змішані комісії для вирішення окремих питань у різних галузях.

Стаття 6

Кожна з Високих Договірних Сторін утримується від участі або підтримання яких би то не було дій, спрямованих проти іншої Високої Договірної Сторони, і зобов'язується не укладати з третіми країнами будь-яких договорів, спрямованих проти іншої Сторони. Жодна із Сторін не допустить також, щоб її територія була використана на шкоду безпеці іншої Сторони.

Стаття 7

В разі виникнення ситуації, яка, на думку однієї з Високих Договірних Сторін, створює загрозу миру, порушує мир або зачіпає інтереси її національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності, вона може звернутися до іншої Високої Договірної Сторони з пропозицією

невідкладно провести відповідні консультації. Сторони обмінюються відповідною інформацією і при необхідності вживають узгоджених або спільних заходів з метою подолання такої ситуації.

Стаття 8

Високі Договірні Сторони розвивають свої відносини у сфері військового, військово-технічного співробітництва, забезпечення державної безпеки, а також співробітництва з прикордонних питань, митної справи, експортного та імміграційного контролю на основі окремих угод.

Урядовий кур'єр: Газ. — 1997. — 3 червня.

Із статті в газеті "Голос України" "Наш порятунок в єдності"

(23 грудня 1999 р.)

У наведених матеріалах йдеться про те, що для поліпшення соціально-економічної ситуації в Україні необхідно змінити економічну політику. Не пориваючи і не скорочуючи господарських зв'язків з країнами Заходу і Сходу, основну надію треба покладати на власні можливості, які в усіх слов'янських країнах майже тотожні. Саме в них — найважливіші для України джерела сировини і ринки збуту. Висловлюється ідея про створення союзу незалежних слов'янських держав.

...А коли навіть західноєвропейські багаті ідуть на спілку, то вже слов'янським країнам, які споріднені і етнічно, і культурно, і навіть цивілізаційно, здавалося б, сам Бог велів прагнути до інтеграції. Тим паче, що наш історичний поступ децю відхилився від второваної дороги світового розвою.

Підтвердженням цього слугують хоча б такі факти. За останні 50 років у всіх слов'янських країнах двічі, по суті, докорінно змінювався державний лад, вчинялися не завжди вдалі внутрішні перебудови. І хоча ці "переоркестровки" державного ладу позірно відбувалися мирно, насправді вони супроводжувалися глибокими потрясіннями в усіх сферах життя. Таких раптових і руйнівних процесів, таких глибоких кризових зрушень за вельми короткий проміжок історії не зазнав жоден регіон світу.

Унаслідок цього, а найперше в результаті раптового розриву десятиліттями налагоджуваних господарських і духовних зв'язків, зокрема й з Росією, яка має величезні імпортно-експортні можливості, економіка слов'янських країн так зруйнована, що її відкинуто на багато років назад. ...

Сучасна Європа в економічному плані розділена на два стани. Західна — регіон високих технологій, зростаючої продуктивності праці, пристойного рівня життя значної частини населення. Східна, де в основному розташовані слов'янські країни, зокрема й пострадянські, — то регіон із відносно низькими технологіями, анемічною продуктивністю праці, низьким рівнем життя основної маси громадян.

За таких умов місця слов'янським країнам на ринках Західної Європи немає чи майже немає, оскільки їй не потрібні сильні й економічно розвинені конкуренти. Західні гранди хотіли б мати нас лише за постачальників дешевої сировини для своєї промисловості, за невичерпний резервуар майже дармової робочої та інтелектуальної сили, котру вони воліли б використовувати на важких, брудних і небезпечних роботах. Що ми вже й нині спостерігаємо. Ми їх цікавимо як неосяжний та вельми зручний ринок для збуту товарів, які вже не мають попиту ні в їхніх, ні в інших країнах.

І треба визнати: їм це поки що вдається. Всі слов'янські держави, по суті, за безцінь вивозять не готові вироби, а сировину в західні країни, імпортуючи навзаєм за надмірно високими цінами залежані, зужиті, а часто й небезпечні для споживання товари.

Отже, ми, вважаючи, підготовуємо і без того багаті країни Заходу, збіднюючи до краю свої власні, гальмуючи і руйнуючи вітчизняне виробництво. Якщо така політика вестиметься й далі, то незабаром слов'янський регіон потрапить у ще важчу економічну кабалу.

Отож, аби вийти з нинішнього кризового становища, нам украй необхідно круто змінити економічну політику. Не пориваючи і не скорочуючи господарських зв'язків з країнами Заходу і Сходу, основну надію треба все-таки покладати на власні можливості, які в усіх слов'янських країнах майже тотожні. Саме тут — найважливіші для нас джерела сировини і ринки збуту. ...

Для поживлення інтеграційних процесів слід максимально розширювати та поглиблювати економічну співпрацю в усіх сферах життя. ...

Нині ж Європейський союз, грубо втручаючись у внутрішні справи наших країн, в ультимативній формі дик-

тує, що і як нам чинити, куди і як нам іти, вимагає реформування всього державного ладу відповідно до своїх стандартів. ...

Вступ на таких умовах до Європейського союзу та його структур означав би майже цілковиту втрату незалежності й усього того, що характеризує слов'ян як окрему етнічно споріднену сім'ю народів. ...

Подібне проглядається у відносинах провідних держав Заходу зі слов'янськими й нині. Вони прагнуть, максимально знесиливши, нав'язати нам цілковиту економічну і політичну залежність, перетворити на свій економічний та інтелектуальний додаток. ...

Без будь-яких повноважень від Ради Безпеки, без погодження з ООН узагалі альянс вчинив варварський напад на суверенну Югославію. Причому знищував усе, що потрапляло під руку його "доблесних миротворців", у тому числі й тисячі мирних громадян.

Річ тут не в гостроті косовських подій, які, вочевидь, виникли і стараннями деяких західних країн, а в зовсім іншому. Стратегів НАТО не влаштувала досить потужна слов'янська країна, та ще й на Балканах, котрі в усі часи були зоною зазіхань західних країн.

Жодна з країн НАТО не засудила розбійницьких дій альянсу і не висловилася на підтримку жертви агресії. Слов'янські народи зобов'язані зробити з усього цього далекосяжні висновки. Адже якщо не сьогодні, то в майбутньому вони можуть одержати свої "Косово". Це стосується й України. ...

Це передовсім стосується кордонів слов'янських країн, котрі впродовж століть змінювалися неодноразово. І чи є гарантія їхньої непорушності в майбутньому?

Те саме питання стосується й України, значна частина земель якої свого часу входила до Польщі, Угорщини, Румунії, Туреччини. Адже остаточно територія і кордони України визначилися тільки завдяки зусиллям Радянського Союзу, що гарантував її цілісність і неподільність.

А тепер, коли Україна "суверенно і добровільно" відмовилася від ядерної зброї, котра хоч якось відлякувала зазіхачів, становище різко змінилося. Вона стала третьорядною, ослабленою з усіх поглядів країною, перед якою без особливого ризику можна ставити будь-які проблеми — аж до територіальних. Румунія вже ставила, до того ж — неодноразово. Польща та Угорщина на офіційному рівні їх не порушують, але на побутовому

голоси про повернення земель у цих країнах лунають дедалі частіше й гучніше. Однозначно з цього приводу висловилися і Туреччина, глава уряду якої нещодавно заявив, що кінцевою метою його зовнішньополітичної діяльності є повернення в межі турецької держави усіх тих земель, які належали їй у XVII—XVIII століттях. Чи не вчувається тут натяк на Крим? ...

Ми не закликаємо до створення федерації чи конфедерації, до верховенства якоїсь однієї країни над іншими. Йдеться лише про спільне забезпечення слов'янського світу як окремої етнічно спорідненої спільності. Коли б ми вже сьогодні мали щось подібне, чергової югославської трагедії не сталося б. ...

Історія свідчить: слов'яни тому й залишили такий помітний слід в історичному процесі, що завжди в найскладніших ситуаціях були єдині, допомагаючи одне одному. Південні надавали притулок у тяжкі часи східним, а ті, у свою чергу, відповідали тим само побратимам півдня й заходу.

Значну роль у зближенні слов'ян відіграло утвердження православного християнства. Воно сприяло зміцненню духовних основ східного і південного слов'янства на довгі століття, що позитивно позначилося на єдності дій в усіх інших сферах життя, зокрема й в обороні своїх рубежів від численних ворогів. ...

У слов'ян своя особлива історія, своє особливе становище, і без єдності їм не обійтися. І дуже шкода, що під впливом і тиском хазяїв нового світопорядку ця життєво необхідна єдність дещо похитнулася.

Голос України: Газ. — 1999. — 23 грудня.

З виступу Президента України Л. Кучми на розширеному засіданні Координаційного комітету по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю

(14 грудня 1999 року)

Документ свідчить про необхідність активізації боротьби держави з криміналітетом як однією з головних небезпек нашого розвитку.

Економіка залишається найвразливішою ланкою перед злочинним і корупційним натиском через недовер-

шеність початих тут перетворень, слабкість, а нерідко й відсутність реальних важелів державного управління. Криміналізовані і "тінізовані" буквально всі сфери. Я ставлю це у вину насамперед Кабінетові Міністрів, який тривалий час заколисував себе і нас запевненнями, що все гаразд і справи йдуть на лад.

До поліпшення ще далеко. Більше того, доводиться говорити про фактичну втрату керованості багатьма процесами.

Саме так я розцінюю провал у декриміналізації енергетики. ...І ніколи ще загроза енергетичній безпеці країни не досягала такої гостроти. ...Тільки з початку цього року на підприємствах системи Міненерго викрито близько тисячі злочинів. Основні з них — посадові зловживання, тобто корупція. У тому числі серед найбільш високопоставлених осіб. Втрати обчислюються вже двома мільярдами гривень. ...

Не державою і не в державних інтересах розробляється більшість сценаріїв у сфері приватизації. ...

Через різного роду темні комбінації й махінації, у тому числі з акціями, опинилися під повним контролем офшорних компаній майже 150 суден Чорноморського пароплавства. Їх орієнтовна ринкова вартість — близько 560 млн. доларів. ...

Один лише штрих до загальної картини: контрабанда сьогодні господарює як мінімум на третині нашого тютюнового ринку, що означає: до бюджету не надійде десь 350 млн. гривень. Сума, рівнозначна 27 відсоткам заборгованості з виплати пенсій. ...

Наживаються тіньові структури і на вексельному обігу. Вексель у нас реально не став платіжним зобов'язанням, яке обов'язково має погашатися грошима. Його також перетворили в інструмент взаємозаліків. І комерційні посередники за рахунок дисконту стрижуть на векселях свої відсотки — наприклад, у вугільній промисловості — від 5 до 30. А в енергетиці частина грошових розрахунків ледь сягає 10—20 відсотків.

Практично не виходить з тіні фондовий ринок. 90 відсотків операцій тут здійснюється неорганізовано, невідомо де і невідомо ким.

Серйозні фінансові структури, яких ми хотіли б залучити до вкладення капіталу в українську економіку, такого ринку бояться і на нього не прийдуть.

Основні показники економічного стану України за останнє десятиліття

Розвиток промислового виробництва, млн грн.

Показник	1996 р.	1997 р.	2000 р. (січень— вересень)	2000 р./1999 р. (січень— вересень), %
ВВП	81519	92484	121974	105,0
Обсяг промислової продукції	77848	85248	102865,3	111,6
Виробництво товарів народного споживання	—	20806,1	19086,8	124,8
Роздрібний товарооборот	17344,4	18536,6	20196,2	108,3

Валовий збір сільськогосподарських культур у господарствах усіх категорій, тис. т

Культури	1990 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.
Зерно (маса після доробки) ¹	51009	24571	35472	26471	24581
Цукрові буряки (фабричні)	44264	23009	17663	15523	14064
Картопля	16732	18410	16701	15405	12723

¹У 2000 р. зерна разом з кукурудзою було зібрано на рівні минулого року.

Зміна поголів'я худоби, млн голів

Поголів'я худоби	1990 р.	1996 р.	1999 р.	2000 р.
Велика рогата худоба	24,6	17,6	11,7	10,6
У тому числі корови	8,4	7,5	5,4	—

Україна у цифрах у 1999 р. — К.:
Держкомстат України, 2000;
Урядовий кур'єр: Газ. — 2000. — 17 жовтня.

Зміст

ПОДИХ МИНУЛИХ ЕПОХ

зберігає документ	3
1 розділ. Давня історія України	5
2 розділ. Київська Русь	15
3 розділ. Галицько-Волинська держава — правонаступниця Київської Русі	67
4 розділ. Українські землі у складі Литви, Польщі та інших країн	83
5 розділ. Національно-визвольна війна українського народу (1648—1657)	124
6 розділ. Україна у другій половині XVII — у XVIII ст.	141
7 розділ. Україна в XIX ст.	188
8 розділ. Україна на початку XX ст. Перша світова війна	218
9 розділ. Українська національно-демократична революція (1917)	244
10 розділ. Україна в боротьбі за збереження державної незалежності (1918—1920)	273
11 розділ. Україна в 20—30-х роках XX ст.	292
12 розділ. Україна у Другій світовій війні (1939—1945)	319
13 розділ. Повоєнна відбудова і розвиток України (1945—1955)	366
14 розділ. Україна в умовах десталінізації (1956—1964)	387
15 розділ. Україна в період загострення кризи радянської системи (1965—1985)	400
16 розділ. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України (1985—1991)	412
17 розділ. Україна в умовах незалежності	430

Історія України: Документи. Матеріали. Посібник /
Уклад., комент. В. Ю. Короля. — К.: Видавничий
центр «Академія», 2002. — 448 с. (Альма-матер)

ISBN 966-580-125-2

Посібник містить документи і матеріали, а також коментарі до них, що висвітлюють події та явища з історії України від праукраїнських часів до сьогодення. Багато документів уперше друкується в хрестоматійному виданні.

Призначений для студентів вищих закладів освіти, учнів та вчителів шкіл, ліцеїв, гімназій.

ББК 63.3(2) Укр.

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Навчальне видання

Серія «Альма-матер»
 Заснована в 1999 році

Історія України

Документи. Матеріали

Укладання, коментарі
КОРОЛЯ Віктора Юхимовича

Посібник

Редактор Т. Д. Станішевська
 Технічний редактор Т. І. Семченко
 Коректор В. Д. Бондар
 Комп'ютерна верстка С. А. Желяскової

Підписано до друку 19.02.2002.
 Формат 84x108/32. Папір офс. № 1.
 Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
 Ум.-друк. арк. 23,52.
 Ум. фарбовідб. 23,94.
 Обл.-вид. арк. 27,0. Зам. 2-42.

Видавничий центр «Академія»
 04119, м. Київ-119, а/с 37.
 Тел./факс: (044) 213-19-24; 446-84-63.
 Свідоцтво: серія ДК № 555 від 03. 08. 2001 р.

Білоцерківська книжкова фабрика
 09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4